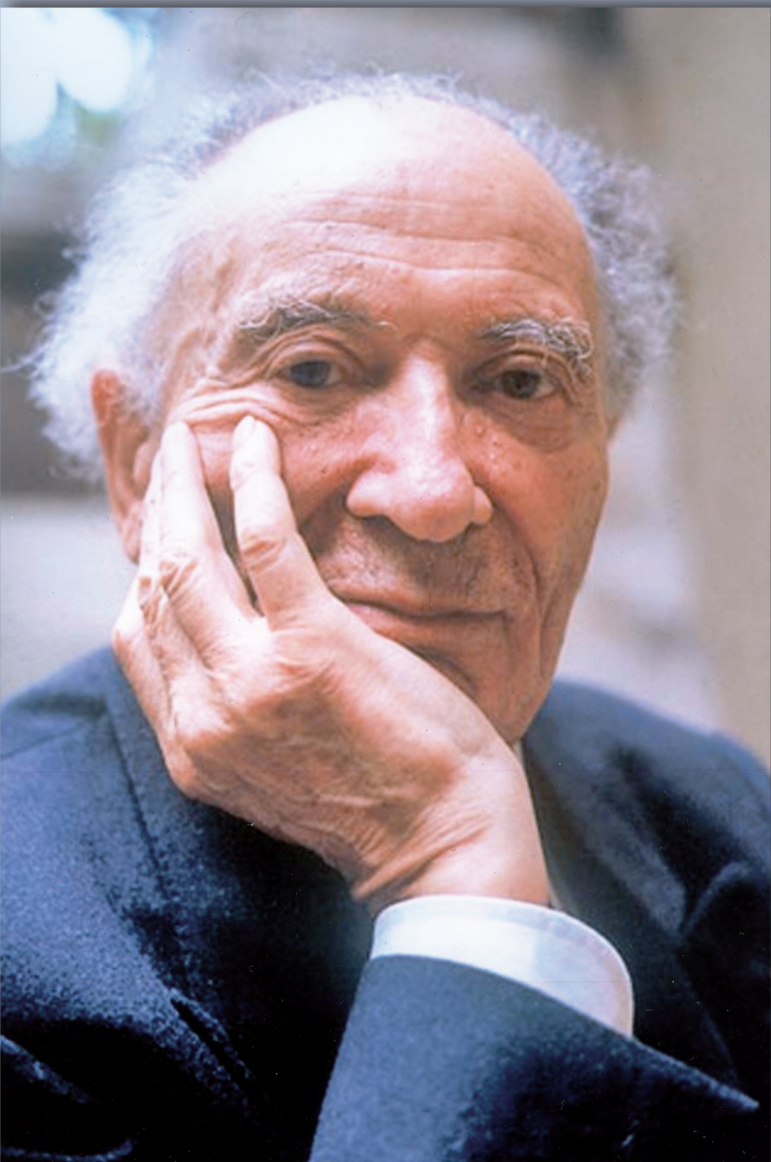

Zagrebe, ti si moj rodni grad...
Szülővárosom vagy, Zágráb...

Urednice/Szerkesztők
Franciska Ćurković-Major
Kristina Katalinić
Jolán Mann

**ZAGREBE, TI SI MOJ RODNI GRAD...
SZÜLŐVÁROSOM VAGY, ZÁGRÁB...**

Nakladnik/Kiadó
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Za nakladnike/Felelős kiadó
prof. dr. sc. Vesna Vlahović-Štetić

Godina tiskanog izdanja: 2020.
Godina elektroničkog izdanja: 2021.

Urednice/szerkesztők
Franciska Čurković-Major
Kristina Katalinić
Jolán Mann

Prevoditelji/Fordították
Franciska Čurković-Major, Lea Kovács i
studenti seminara Književno prevođenje ak. god. 2018/19: Dávid Karácsonyi,
Ružica Kovač, Isabelle Kristović, Ema Sabo, Martin Sukalić.
Voditeljica seminara: Kristina Katalinić

Recenzenti/Recenzensek
Sándor Bene
Marko Čudić
Tatjana Jukić
István Lőkös
Suzana Marjanić
Marija Miculinić-Lütze
Jutka Rudaš
Éva Toldi

Lektura/Lektorok
Kristina Katalinić
Kiss Gabriella

Grafičko oblikovanje i računalni slog
Marko Maraković, FF-press, Zagreb

ISBN 978-953-175-835-2
978-953-175-903-8

<https://doi.org/10.17234/9789531759038>

CIP zapis dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 001050788

Djelo je objavljeno pod uvjetima [Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 Međunarodne javne licence \(CC-BY-NC-ND\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/) koja dopušta korištenje, dijeljenje i umnažanje djela, ali samo u nekomercijalne svrhe i uz uvjet da se ispravno citira djelo i autora, te uputi na izvor. Dijeljenje djela u prerađenom ili izmijenjenom obliku nije dopušteno.

Zahvaljujemo Dragutinu Kremziru što nam je za dizajn naslovnice fotografiju Ferenc Fejtőa ustupio iz svoje privatne zbirke.

Objavljivanje izdanja finansijski je potpomoglo Vijeće mađarske nacionalne manjine Grada Zagreba.

A kötet megjelenését támogatta Zágráb Város Magyar Kisebbségi Tanácsa

ZAGREBE, TI SI MOJ RODNI GRAD... SZÜLŐVÁROSOM VAGY, ZÁGRÁB...

Simpozij u spomen na Ferencu Fejtöa
Zagreb, 12–13. listopada 2018.
Zbornik radova

Szimpózium Fejtő Ferenc emlékére
Zágráb, 2018. október 12–13.
Tanulmánykötet

Urednice/ Szerkesztők
Franciska Ćurković-Major
Kristina Katalinić
Jolán Mann

Sadržaj/Tartalom

Uvod	7
Bevezető	11

Presudne tridesete godine/A meghatározó harmincas évek

Péter Agárdi: Suvremenik koji nedostaje: „anti-postmoderni” Ferenc Fejtő	17
Agárdi Péter: Hiányzó kortársunk: az „anti-posztmodern” Fejtő Ferenc.....	25
Lóránt Kabdebó: „tragic joy” – poetika europskog pjesništva u tridesetim godinama	33
Kabdebó Lóránt: „tragic joy” – a harmincas évek európai költészetének poétikája	45
Ágnes Széchenyi: <i>Sentimentalno putovanje</i> Ferenc Fejtőa – u generacijskom okviru	57
Széchenyi Ágnes: Fejtő Ferenc <i>Érzelmes utazása</i> – nemzetközi keretben ...	69
György Tverdota: Radovi Ferenc Fejtőa o Attili Józsefu.....	81
Tverdota György: Fejtő Ferenc József Attiláról	93

20. stoljeće u zrcalu Fejtőovih sjećanja/ A 20. század Fejtő emlékeinek tükrében

Csaba G. Kiss: Ferenc Fejtő i Mađarska između 1988. i 1990. Nedovršeni zapisi.....	107
Kiss Gy. Csaba: Fejtő Ferenc és Magyarország 1988–1990-ben. Tördékes emléklapok.....	115
Zoltán Virág: Dublje i od sućuti (O slici Jugoslavije jednog „asketskog sladokusca”)	123
Virág Zoltán: A részvétnél is mélyebbre (Egy „aszketikus ínycsók”) Jugoszlávia-képéről).....	137
Mirko Galić: Ferenc Fejtő i jugoslavenski rat	151
Mirko Galić: Fejtő Ferenc és a délszláv háború.....	163
Dejan Đurić: Dvadeseto stoljeće kroz prizmu pamćenja: memoar <i>Od Budimpešte do Pariza preko Zagreba</i> Ferenc Fejtőa	175
Dejan Đurić: A huszadik század az emlékezés prizmáján keresztül. Fejtő Ferenc: <i>Budapesttől Párizsig. Emlékeim</i>	191

Paralelna putovanja/Párhuzamos utazások

István Ladányi: Događaj i naracija u <i>Sentimentalnom putovanju</i> Ferenca Fejtöa	211
Ladányi István: Esemény és narráció Fejtő Ferenc <i>Érzelmes utazásában</i> ..	221
Franciska Ćurković-Major: <i>Sentimentalno putovanje</i> Laurencea Sternea i Ferenca Fejtöa.....	231
Ćurković-Major Franciska: Laurence Sterne és Fejtő Ferenc <i>Érzelmes utazása</i>	247
Ivan Bošković: Doživljaj i recepcija Splita u putopisima Hermanna Bahra i Ferenca Fejtöa.....	263
Ivan Bošković: Split-élmény és -recepció Hermann Bahr és Fejtő Ferenc útleírásaiban	273
Jolán Mann: Paralelna putovanja Ferenca Fejtöa i Miroslava Krleže (U žanrovskim primjerima putopisa, memoara i eseja)	285
Mann Jolán: Fejtő Ferenc és Miroslav Krleža párhuzamos útjai (Az útirajz, az emlékirat és az esszé példái).....	301

Uvod

Dana 2. lipnja 2018. godine navršila se deseta obljetnica od smrti mađarsko-francuskog pisca, publicista i povjesničara Ferenc Fejtöa, a 31. kolovoza 2019. stodeseta obljetnica njegova rođenja. Dvostruki jubilej Katedra za hungarologija Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu prigodno je obilježila manjom znanstvenom konferencijom na kojoj smo željeli evaluirati vrijednost Fejtöva književnog i publicističkog rada, a potom ga staviti i u nova razmatranja.

Fejtöv književni prvijenac, djelo *Sentimentalno putovanje*, koje je na mađarskom jeziku prvi puta objavljeno 1936. godine, a zatim nakon dugog prešućivanja i 1989, da bi od 2003. bilo dostupno i na hrvatskom, posvećeno je Hrvatskoj, odnosno Zagrebu gdje je pisac kao dječak – prije svega u vrijeme školskih praznika – kod roditelja svoje majke proveo ključna razdoblja svoga života. Zagrebački doživljaji imali su na njega snažan utjecaj tijekom cijelog njegova života, pa je tako i kasnije ostao odan Hrvatskoj. Za vrijeme domovinskog rata Fejtö je u francuskom tisku redovito davao glas gledištima koja su podupirala samostalnost Hrvatske. Hrvatska država 2007. godine odlikovala je Fejtöa redom Danice hrvatske s likom Marka Marulića za osobite zasluge u kulturi. Stoga smo smatrali da bi održavanje simpozija i objavljivanje zbornika s izlaganjima koja smo na njemu čuli moglo pridonijeti dostojanstvenom obilježavanju ove dvije obljetnice.

Na hrvatskom su objavljene tri Fejtöve knjige od kojih dvije – *Sentimentalno putovanje* i *Memoari: Od Budimpešte do Pariza preko Zagreba* – pružaju mogućnost da s jedne strane stručnjaci kroz analizu tih njegovih djela novim rezultatima obogate dosadašnja istraživanja, a s druge da se iznova pobudi pozornost hrvatskog javnog mnijenja na Fejtöve potvrđene simpatije prema Hrvatskoj, a time i na znanstveno-nastavni rad Hungarologije Sveučilišta u Zagrebu, te prisutnost mađarske kulture u Hrvatskoj.

Simpozij smo nazvali *Zagrebe, ti si moj rodni grad...* Poznato je da se Fejtö nije rodio u Zagrebu, ali je emocionalno bio čvrsto vezan za Zagreb. Simpozij je održan 12. i 13. listopada 2018. godine, a na njemu je sa sadržajnim izlaganjima sudjelovalo dvanaest mađarskih i hrvatskih stručnjaka.

U ovaj zbornik sakupili smo nadopunjena i proširena izlaganja sa simpozija te ga želimo dati u ruke svima zainteresiranim. Zbornik djelomično prati redoslijed izlaganja. Nakon uvodnih prisjećanja na Fejtöv rad i ulogu u književnom i društvenom životu Mađarske, prikaza aktivnosti iz proteklih deset godina te zadataka za budućnost, u prvom dijelu mjesto su dobile studije koje tematiziraju pojave u svjetskoj književnosti tridesetih godina prošlog stoljeća, dvojicu Fejtövih mađarskih suvremenika s kojima ga povezuju slična načela, te ulogu koju je Fejtö imao u vrednovanju pjesništva Attila Józsefa.

Studije iz središnjeg dijela zbornika kroz prisjećanja Ferenc Fejtöa pod povećalo stavljaju zbivanja dvadesetog stoljeća i njegove uloge u njima, njegove stavove formirane o tim zbivanjima. To se prije svega odnosi na zbivanja u Mađarskoj u prvoj polovici te osamdesetim i devedesetim godinama dvadesetog stoljeća, a potom u vrijeme ratnih zbivanja u bivšoj Jugoslaviji. U fokusu zadnje studije iz ovoga dijela stoje pitanja holokausta, židovstva kao manjine i asimilacije.

Predmet ispitivanja radova iz trećeg, završnog dijela zbornika čini sâmo *Sentimentalno putovanje*, kao i razna druga putovanja. Odnos priče i događaja istražuje književno-teorijska studija, potom slijede pokušaji komparativnog čitanja Fejtöovog djela i „sentimentalnih putovanja” svjetske književnosti, koji za Zagreb i Hrvatsku najdraže Fejtöovo djelo uspoređuju s putovanjima Laurencea Sternea i Hermanna Bahra, te paralele stvarnih i virtualnih putovanja Ferenc Fejtöa i Miroslava Krležę, zajedničke točke u potrazi za pravim putem ove dvojice književnika.

Osim uobičajenih poteškoća koje su se pojavile tijekom uređivanja zbornika, moramo spomenuti jedan važan problem s kojim smo se susrele. On se veže uz pokret narodnih pisaca koji se javlja tridesetih godina dvadesetog stoljeća u mađarskoj književnosti, a kojemu je kao suprotnost ubrzo formirana skupina urbanih pisaca. Na koji način se ta suprotnost očitovala u Fejtöovom radu, nije bilo na nama da prosuđujemo. Međutim, smatrale smo da trebamo razjasniti jedan puno jednostavniji, ali za nas važan pojam. Izvor tog problema nalazi se u Fejtöovom djelu *Mémoires: De Budapest à Paris (Memoari: Od Budimpešte do Pariza preko Zagreba)*, u poglavlju *Populistes contre démocrates (Populisti protiv demokrata)*, u kojem se javljaju pojmovi *populistes* i *démocrates*, vezani uz dva dominantna pokreta – narodni, odnosno urbani – u mađarskom intelektualnom životu između dva svjetska rata. Francuski izraz pokret narodnih pisaca smješta u negativan kontekst, usprkos tome što je on bio važna pojava u mađarskoj kulturi i koji je rezultirao brojnim i vrijednim ostvarenjima. I sam Fejtö upozorava na problem interpretacije francuske riječi *populiste*. I dok u mađarskom prijevodu, u naslovu ovog poglavlja (*Népi-esek a demokraták ellen*) ne stoji izraz *populisták*, u hrvatskom prijevodu koji je nastao prema izvornom francuskom predlošku nažalost možemo pročitati upravo to (*Populisti protiv demokrata*) što može dovesti do krivog tumačenja pokreta narodnih pisaca – osobito danas. Drugi, manji problem bilo je piščevo ime. U zborniku mnogo puta spominjan hrvatski prijevod *Sentimentalnog putovanja* izrađen je prema mađarskom izdanju, međutim, na naslovnici knjige ipak stoji ime Ferenc Fejtö. Djelo *Budimpešte do Pariza preko Zagreba* na hrvatski je prevedeno s francuskog jezika, a kako je piščevo ime prema francuskom pravopisu François Fejtö, takav način pisanja preuzet je i u hrvatskom izdanju. Stoga smo u studijama koje su prevedene na mađarski jezik piščevo

Uvod

prezime pisali prema mađarskom pravopisu, dok smo u studijama napisanima izvorno na hrvatskom, kao i onima koje su prevedene s mađarskog na hrvatski – naime, svi se radovi u zborniku mogu čitati ne samo na jeziku na kojem su napisani, već i u prijevodu kako bi bili pristupačni što širem krugu zainteresiranih čitatelja – koristili oblik preuzet iz francuskog, kako je ustaljeno kod hrvatskih autora.

Nadamo se da će ovaj zbornik, zahvaljujući i svojoj dvojezičnosti, naći put do svih onih čitatelja i stručnjaka koje zanima život i književno djelo Ferenc Fejtöa, kao i da će u njemu postavljena pitanja i na njih dani odgovori pridonijeti dubljem čitanju i uspješnijim budućim istraživanjima.

Urednice

Bevezető

2018. június 2-án volt a tizedik évfordulója a magyar-francia író, publicista és történész, Fejtő Ferenc halálának, 2019. augusztus 31-én pedig születésének száztizedik évfordulója. A kettős jubileumról a Zágrábi Egyetem Hungarológiai Tanszéke egy kisebb tudományos konferenciával emlékezett meg, amelyen Fejtő irodalmi-publicisztikai tevékenységét kívántuk méltatni, s részint újabb megvilágításba helyezni.

Fejtő első irodalmi művének, az először 1936-ban kiadott, majd hosszú kihagyás után 1989-ben ismét megjelent, 2003 óta pedig horvátul is hozzáférhető *Érzelmes utazásnak* a színtere Horvátország, dominánsan Zágráb, ahol az író gyermekkorában, mindenekelőtt az iskolai év szüneteiben, meghatározó időszakokat töltött anyai nagyszülei körében. A zágrábi élmények egész életében nagy hatással voltak rá, így a későbbiekben is elkötelezett híve maradt Horvátországnak. A délszláv háború idején Fejtő a francia sajtóban rendszeresen hangot adott Horvátország önállósulását támogató nézeteinek. 2007-ben a horvát állam kimagasló kulturális tevékenységéért a „Danica Hrvatska” (Horvát Hajnalcsillag) Érdemrenddel tüntette ki Fejtőt. Ezért úgy véltük, hogy egy szimpózium megszervezésével, majd az ott elhangzott előadásokat közreadó tanulmánykötettel méltóképpen emlékezhetnénk meg mindkét évfordulóról.

Fejtő három horvátul megjelent könyve közül kettő: az *Érzelmes utazás* és a *Budapesttől Párizsig: Emlékeim* című műve lehetőséget kínál egyrészt arra, hogy a szakemberek a műveket vizsgálva újabb eredményekkel gazdagítsák a Fejtő-kutatást, másrészt, hogy a horvát közvélemény figyelmét ismételten felhívják Fejtő Horvátország iránt tanúsított rokonszenvére s mindezzel együtt a Zágrábi Egyetem Hungarológia Tanszékének nemcsak oktatói és tudományos munkájára, hanem a magyar kultúra horvátországi jelenlétére is.

A szimpózium címe *Szülővárosom vagy Zágráb...* volt. Tudvalevő, hogy Fejtő nem Zágrábban született, de szoros érzelmi kapcsolat fűzte Zágrábhöz. A szimpóziumot 2018. október 12-én és 13-án tartottuk meg, és tizenkét horvátországi és magyarországi szakember vett rajta részt tartalmas előadással.

A szimpózium kibővített előadásaiból összeállított tanulmánykötetet adjuk az érdeklődők kezébe. A kötet részben követi az elhangzott előadások sorrendjét. Az első részben Fejtő munkásságának és a magyar kultúrában és társadalomban betöltött szerepének felidézése, az elmúlt tíz év ezzel kapcsolatos tevékenységeinek és a jövő feladatainak felvázolása után a múlt század harmincas éveinek világirodalmi jelenségeiről, a magyar irodalom két Fejtő Ferencével hasonló elveket valló kortársáról, majd Fejtő József Attila költészetének értékelésében betöltött szerepéről szóló tanulmányok kaptak helyet. A középső rész tanulmányai Fejtő Ferenc emlékezései által a husza-

dik század eseményeit és bennük Fejtő szerepét, valamint az ezekről alkotott véleményét veszik górcső alá. Elsősorban a huszadik század első felében és a nyolcvanas–kilencvenes években zajló magyarországi, továbbá a délszláv háború idején történt eseményekhez kapcsolódóan. A középső rész záró tanulmányának fókuszában a holokauszt, a zsidóság mint kisebbség és az aszimiláció kérdése áll.

Az utolsó rész vizsgálódási tárgyát az *Érzelmes utazás* és más utazások képezik. Irodalomelméleti szempontú tanulmány beszél az elbeszélés és esemény viszonyáról, majd Fejtő műve és más világirodalmi „érzelmes utazások” összehasonlítási kísérletei következnek, amelyek Laurence Sterne és Hermann Bahr utazásaival vetik egybe a Zágráb és Horvátország számára legkedvesebb Fejtő művet. Végül a Miroslav Krleža és Fejtő valós és virtuális utazásainak párhuzamairól, útkereséseinek közös pontjairól szóló tanulmány zárja a kötetet.

A szerkesztés közben fölmerülő szokásos nehézségeken kívül meg kell említenünk még egy problémát. Ez a magyar irodalomban a huszadik század harmincas éveiben megjelenő népi írók mozgalmához kapcsolódik, amely ellentétként hamarosan megjelent az urbánus írók csoportja. Hogy ez az ellentét hogyan nyilvánult meg Fejtő munkásságában, annak megítélése nem a szerkesztők feladata. A szerkesztőknek ennél egyszerűbb, általunk azonban fontosnak tartott szó értelmét kellett megvilágítaniuk. A nehézség kiindulópontja Fejtő Ferenc *Mémoires: De Budapest à Paris* című művének *Populistes contre démocrates* című fejezetében a két világháború között a magyar szellemi életet meghatározó két írói csoportosulás neve – a népi, valamint az urbánus – a *populistes* és *démocrates* fogalompár volt. A francia megnevezés negatív kontextusba helyezi a népi írók mozgalmát, annak ellenére, hogy azt a magyar kultúra fontos, számos értékes alkotását eredményező jelenségeként tartjuk számon. A szerző maga is utal a francia *populiste* szó értelmezésének problematikusságára. A mű magyar fordításában az említett fejezet címében (*Népiesek a demokraták ellen*) nem szerepel a *populisták* elnevezés. A francia eredeti alapján készült horvát fordításban sajnálatos módon ez olvasható (*Populisti protiv demokrata*), ami a népi írók mozgalmának téves értelmezésére ad okot, különösen napjainkban. A másik, apróbb gond Fejtő Ferenc neve volt. A kötetünkben gyakran emlegetett *Érzelmes utazás* horvát fordítása a magyar kiadás alapján készült, ennek ellenére a könyv címlapján a szerző neve Ferenc Fejtő. Az *Od Budimpešte do Pariza preko Zagreba* (Budapesttől Párizsig Zágrábon át) című művet francia nyelvről fordították horvátra, s mivel Fejtő Ferenc neve a francia írásmód szerint François Fejtő, ez olvasható a horvát kiadás címlapján is. Ezért a horvát nyelvű tanulmányok magyarra fordított változatában Fejtő Ferenc nevét a magyar helyesírás szerint írtuk, az eredetileg horvát nyelven írt, továbbá a magyarról horvátra fordított tanulmányokban viszont

Bevezető

a franciából átvett névváltozatot – mivel a horvát szerzők a horvát kiadások alapján ezt használták. A tanulmányokat ugyanis nemcsak az eredetileg megírt nyelven tesszük közzé, hanem fordításban is, hogy a szélesebb körű olvasóközönség számára is elérhetőek legyenek.

Reméljük, hogy tanulmánykötetünk, kétnyelvűségének köszönhetően is, eljut minden Fejtőt érdeklő olvasóhoz és szakemberhez, továbbá hogy az itt fölvetett kérdések és a rájuk adott válaszok hozzájárulnak Fejtő műveinek értékesebb olvasásához, valamint a jövőbeni Fejtő-kutatások eredményességéhez.

A szerkesztők

Presudne tridesete godine
A meghatározó harmincas évek

01

**Péter
AGÁRDI**

Budimpešta

Pregledni znanstveni rad

Suvremenik koji nedostaje: „anti-postmoderni” Ferenc Fejtő*

Prije deset godina preminuo je Ferenc Fejtő koji bi 2019. imao 110 godina. Čast nam je i radost što smo ga se mogli prisjetiti u Zagrebu, njegovom najdražem gradu, na simpoziju znanstvenog karaktera. Možda najljepše stranice Fejtőve prve knjige, *Sentimentalnog putovanja*, svjedoče o njegovoj strasti prema Zagrebu: „A sada kad ponovno hodam po tvojim skrovitim uličicama, vidim i razumijem zašto te s toliko vjerna srca volim. [...] tvoje su kuće lijepije i građene s ukusom, čak su i po boji ugodno usklađene, postoji neki tvoj »štih«”.¹

Okrugle obljetnice nude priliku da se prisjetimo i analiziramo svestrani rad nekadašnjeg suradnika u dnevnom listu *Népszava* (Glas naroda), prijatelja i kritičara Attilé Józsefa, povjesničara-esejista mladenačkog duha čak i u zreloj dobi. Minule su godine žalovanja, samoopravdavajuće, apologetske geste ionako su bile strane Fejtőu. U njegovoj karijeri našle su se oštre umjetničke i političke promjene, iluzije i razočarenja, uvijek se i sa skoro svima prepirao, nerijetko je i gadno pogriješio, no bio je sposoban za samokorekciju. Ipak, danas se već jednosmisleno vidi liberalno ljevičarski, demokratsko socijalistički

* Pisano nakon održanog izlaganja na Simpoziju o Ferencu Fejtőu 12. listopada 2018. u Zagrebu. Dio teksta objavljen je 27. kolovoza 2018. u prilogu *Szép Szó* dnevnog lista *Népszava*. https://nepszava.hu/3013278_kortarsunk-fejto-ferenc

¹ Ferenc Fejtő, *Sentimentalno putovanje*, (Zagreb: Durieux, Dubrovnik: Dubrovnik University Press, 2003), 27–28.

temelj i postojan pogled na svijet njegova zrelog doba. Nije samo Fejtöv prijatelj Attila József izašao iz – rabeći Assmannovu terminologiju² – vidokruga komunikativnog sjećanja i tako postao „predmetom” kulturnog sjećanja, polako i samog Fejtöa čeka ova „sudbina”, premda ima još nekolicina nas za koje su osobne, komunikativne uspomene o njemu još žive. Iz potrebne povijesne udaljenosti – po zahtjevu znanstvenog sjećanja – na vagu se može i potrebno je staviti njegov značaj, pisanje i njegova uloga kako u mađarskoj nacionalnoj, tako i u europskoj humanističkoj kulturi. U isto vrijeme bez kanonizacije, aktualizacije i historizacije mogu se rekonstruirati i naglasiti brojne trajne teze njegova povijesnog shvaćanja i sustava vjerovanja koje su ga nadživjele, a koje su osobito aktualne na početku 21. stoljeća. Htio bih spomenuti samo nekoliko aspekata kao uvod u ove nove mogućnosti tumačenja.

Njegovi nekadašnji i današnji partneri i suparnici u diskusijama često su ga optuživali i optužuju ga da je „nenacionalan”, ne uzimajući u obzir činjenice, a prvenstveno njegove izvrsne eseje u kojima tematizira mađarsku nacionalnu književnost. Nadugačko bi se dalo pobijati ovu klevetu, no ta ga obrana ne bi bila dostojna. Kada je 1934. došlo na red njegovo putovanje u Dalmaciju, a potom pisanje ove sentimentalne knjige eseja, Zagreb više nije pripadao Mađarskoj, ali ga je Fejtö prikazao kao jednu od svojih domovina, današnjim izrazom kao izvandomovinski grad. Onkraj mnogojezičnosti njegovih obitelji, predaka, rodbine s empatijom je – bogatom ironijom i samoironijom – pisao o hrvatskim i srpskim umjetnicima (na primjer o Krleži, Meštroviću, Dobroviću), osuđivao je nacionaliste raznih predznaka i trudio se zastupati i stvoriti svojevrsnu srednje-istočno europsku samosvijest. (U ovom pogledu na sličan način kao i László Németh s kojim je o drugim temama oštro polemizirao.) To što se izjašnjavao „patriotom Monarhije” također potječe iz toga, a ne iz nostalgije prema Habsburškom Carstvu.

U jednom svojem rijetko citiranom intervjuu priznaje: „Čovjeku njegova sudbina može dati i više domovina. U meni su tako domovine prisutne u slojevi-ma. Ono mjesto gdje se čovjek rodi i uz koje ga vežu uspomene iz djetinjstva, to je najdublja domovina [Nagykanizsa], a zatim mogu doći druge domovine. Druge domovine meni su na primjer Zagreb gdje se rodila moja majka.”³ Domovina mu je postala i Francuska gdje je proveo mnoga desetljeća, najprije kao izbjeglica i emigrant, a zatim kao međunarodno priznati povjesničar i pisac, publicist, profesor velikog ugleda. „Više domovina” nije ga oslabilo, upravo suprotno, ojačale su ga, produbile njegovo mađarstvo i osjećaj odgovornosti prema Mađarskoj kao pisca. Čak i onda, štoviše pogotovo kada je kritizirao stanje u zemlji i vlade krajem 1930-ih, u vrijeme Rákosijsve ere, nakon 1956. i

² Jan Assmann, *A kulturális emlékezet*, (Budapest: Atlantisz, 1999).

³ Kövesdi Zsuzsa, „Az embernek több hazát is adhat végzete”: Beszélgetés Fejtő Ferencsel, *Kritika* 10 (1989): 31–33.

kasnije. Posjet uredništva lista Szép Szó (Lijepa riječ) Čehoslovačkoj u jesen 1937. (na kojem bolesni Attila József više nije mogao sudjelovati), te njegov odjek ocrtava taj multikulturalni mađarski patriotizam. Na napade zbog tog posjeta ovako je reagirao na stranicama dnevnog lista Népszava: nasuprot većem i manjem imperijalizmu domaćih i stranih demagoga koji se pozivaju na »nacionalne interese«: „mi imamo druge zamisli u pogledu na domoljublje, manje je u njima fraza, puno su realnije i ujedno idealističke. U toj nas je našoj zamisli – koja je, vjerujem, istovjetna mnijenju cijele nove mađarske književnosti – naš put u Čehoslovačku [...] učvrstio. Prema toj zamisli najveći grijeh protiv naroda jest: suprotstaviti »nacionalni interes« nacionalnom interesu. Oni koji nas napadaju, naši suparnici žive od potpirivanja ove tobožnje suprotnosti. Oni smatraju, odnosno barem tako kažu, da je mađarska ljevica nenaacionalna jer s jedne strane svojim kritičkim radom daje uporište šovinističkoj agitaciji vanjskih zemalja, a s druge strane manjinskom mađarstvu uskraćuje iluziju koja mu je potrebna: da su prilike u matičnoj državi besprijeorne. [...] Mi osuđujemo iluzionizam jer smatramo da je štetan za državu. Dobro znamo da je radi očuvanja manjinskog mađarstva, nacionalnog osjećaja i samosvijesti potrebno, tj. bilo bi potrebno, saznanje da matična država počiva na čvrstim i trajnim temeljima. Ali upravo zato što to znamo, jer osjećamo tu odgovornost – od našeg putovanja još i izraženije – ne želimo da to znanje bude čista iluzija, već želimo poraditi upravo na tome da bude znanje o zbilji. [...] Manjinsko mađarstvo u njegovoj borbi za potpunu, ljudsku pravnu jednakost i kulturnu slobodu ne može potpomagati nitko drugi doli onaj koji se i na području svoje države bori za slobodu i socijalnu reformu. [...] Nacionalni interes, dakle, ne može biti drugo, nego ono što je doista interes nacije, s ove ili s one strane granice.“⁴ Sve to napisano je prije 81 godinu; kao da „je vrijeme stalo“.

Što se tiče sadržaja Fejtővog pojma slobode: u nebrojenim mađarskim, francuskim, talijanskim člancima, kao i brojnim knjigama, pisao je o tome što po njemu znači sloboda individue i od nje neodvojiva demokracija. U našem je vremenu crta razdvajanja to je li pobjednik višestranačkih izbora „pristaša ili nije parlamentarne demokracije, ili pak u demokraciju želi uvesti, odnosno primijeniti populizam kao vodeće načelo. Nemojmo zaboraviti da se parlamentarna demokracija ne smije brkati s isključivom vladavinom većine, što potvrđuje praksa onih europskih država u kojima većina mora poštivati prava oporbe.“⁵

Neću dalje prebirati po onome što je Fejtő pisao. Nema potrebe za stvaranjem kulta ili monumenta, niti za stvaranjem slogana iz rečenica istrgnutih iz konteksta, ali je potrebno – ponajviše nama koji tu ostajemo i piscima generacije naše djece, unučadi – čitati i tumačiti njegova djela. Sve to naravno zahtije-

⁴ Ferenc Fejtő, „Levél a hazafiúságrol“, *Népszava*, 31. kolovoza 1937.

⁵ Ferenc Fejtő, „A választások tipológiája“, *Népszava*, 4. veljače 2006.

va kolektivni diskurs, kao i stručne i kulturne napore. Možemo se nadati da će se ti napori produbiti: proteklih desetljeća dosta toga se dogodilo na području istraživanja Fejtöa i recepcije Fejtöa. U Fehérvárcsurgóu, sjedištu Zaklade „Károlyi József” pokrenuta je obrada Fejtövih poklonjenih knjiga i rukopisa, kao i izgradnja jednog sveeuropskog duhovno-istraživačkog mjesta.⁶ Fejtövo rodno mjesto Nagykanizsa i Zaklada „Fejtő Ferenc” koja tamo djeluje također su preuzeli ozbiljnu ulogu u očuvanju njegova spomena (konferencija, spomen-soba, spomen-ploča). Čak je u dva izdanja svjetlo dana ugledala knjiga intervjua Anite Földes u kojoj su, osim ostarjelog Fejtöa, progovorili i njegovi prijatelji, svjedoci njegova života.⁷ Dnevni list Népszava neprekidno drži budnim duh svog suradnika socijaldemokrata; Kossuth Kiadó je pak moderni izdavač njegovih brojnih knjiga. Potonji je nedavno objavio napetu i polemičnu knjigu studija Tamása Bartusa i Eszter Petronelle Soós pod naslovom *A mégiscsak szociáldemokrata* (Ipak samo socijaldemokrat),⁸ koja je predstavila zanimljive ulomke iz njegova do sada nepoznatog ratnog dnevnika i potaknula raspravu u tisku. Poglavlja o povijesti recepcije u kritičkom izdanju dvije podeblje zbirke studija i članaka Attila Józsefa napisanih između 1930. i 1937. godine također su još više doprinijela razumijevanju osjetljivosti i značaja Fejtövog tadašnjeg pisanja glede prepoznavanja i odavanja priznanja njegovim pjesničkim kvaliteta.⁹ Mogao bih nizati još puno znanstvenih i kulturnih inovacija koje su se u proteklom desetljeću bavile Fejtöm, no ne bih želio svoj prikaz svesti samo na bibliografski uvid u njegov rad. Ipak, autoru ovih redaka, koji je o Fejtöu napisao dvije knjige,¹⁰ „kao zadovoljština” služi ova živa pažnja – ponajprije mlađe generacije njegovih istraživača, a taj je doživljaj, štoviše radost potvrdio i zagrebački simpozij.

Neka ovaj zagrebački susret također bude i programatske prirode kako bi potaknuo daljnja istraživanja i stručne radove: ponajviše su potrebne nove publikacije, rasprave, analize:

1. Vrijeme je da se sastavi jedna potpuna – barem digitalna – mađarska i međunarodna bibliografija Fejtövih radova i njihove recepcije.
2. U zaseban bi svezak trebalo sakupiti njegove studije o književnosti i javnom životu „rasute” u emigraciji, rasprave objavljene u emigraciji između 1938. i 1990. godine, na primjer iz časopisa Haladás (Napredak), Szoci-

⁶ <https://www.karolyi.org.hu/> Preuzeto: 28. prosinca 2018.

⁷ Földes Anita, *Átélttem egy évszázadot: Utolsó interjúk Fejtő Ferencsel*, (Budapest: Scolar, 2013, 2014).

⁸ Bartus Tamás–Soós Eszter Petronella, *A mégiscsak szociáldemokrata: Tanulmányok Fejtő Ferencről*, (Budapest: Kossuth, 2017).

⁹ Tverdota György, Veres András ur. *József Attila Összes tanulmánya és cikke 1930–1937*, (Budapest: L'Harmattan, 2018. I–II.)

¹⁰ Agárdi Péter, *Értéktrend és kritika: Fejtő Ferenc irodalomszemlélete a 30-as években*, (Budapest: Gondolat, 1982); također i: *Fejtő Ferenc testamentuma*, (Budapest: Kossuth, 2009).

alizmus (Socijalizam), iz jugoslavenskih listova, iz časopisa Új Látóhatár (Novi obzor), Irodalmi Újság (Književne novine).

3. Bilo bi poučno i u mađarskom prijevodu objaviti njegov stručni rad o Baudelaireu napisan na francuskom, kao i diplomski rad o Stefanu Georgeu napisan na njemačkom jeziku.
4. Do danas nije objavljena njegova velika studija o Rajkovoju parnici koja se čuva u rukopisu.
5. Mogao bi se izraditi jedan veći izbor iz njegove ogromne korespondencije na mađarskom, francuskom, talijanskom i njemačkom jeziku, među ostalim i iz razdoblja časopisa Szép Szó, te pokušaja njegovog ponovnog oživljavanja nakon 1945. godine: postoje i prijepisi vrijednih dokumenata iz njegove korespondencije sa Zoltánom Gáspárom, Aladárom Komlósem, Andorom Némethom i Zsigmonom Remenyikom.
6. Paradoksalno je da u današnjoj „službenoj” mađarskoj javnosti pod „nacionalnom anatemom” stoji zajedno sa svojim negdašnjim partnerom u diskusijama, Györgyem Lukácsem: povrh svega toga, njihova veza vidljiva u burnim i oštrim polemikama može poslužiti kao model, i vapi za izrazito poučnom dokumentacijom i monografskom obradom.

Svezak odabrane publicistike na materinjem i stranim jezicima koje je objavljivao nakon promjene režima mogao bi se publicirati kao osjetljiva povijesna pouka – zajedno s njegovim nadama, greškama i pogodcima.

Mogao bih i dalje nabrajati što bi sve bilo potrebno istražiti, no i iz ovoga je razvidno da cilj nije samo pusta Fejtőva ostavština, naime te teme prodiru u osnovna pitanja mađarske nacionalne kulture, međunarodne ljevice, odnosno socijaldemokracije, univerzalnog humanizma i političkog razmišljanja u doba globalizacije 20. i početka 21. stoljeća. Vrijeme je da započne jedan sistematičan znanstveno i kulturnoorganizacijski rad takvog smjera: tomu je potrebna još „samo” pametna, stručna i učinkovita koordinacija, odnosno treba naći izvor financiranja, kao i stvoriti dobrohotnu duhovnu auru nužnu za zahtjevne diskurse. Štoviše, i danas bi bio prijeko potreban Fejtőv etos, njegov međunarodni polemički ugled. „Opet sam dospio u situaciju – napisao je 2005. godine, u vrijeme stote obljetnice rođenja Attila Józsefa, pristavši uz lijevo orijentirane, socijaldemokratske vrijednosti – da se moram boriti upravo za one stvari i misli koje smo 30-ih godina podržavali na stranicama časopisa Szép Szó. [...] Točnije za europejstvo, humanizam, istinsko domoljublje.”¹¹ Kao da se ovaj kontekst ponovo stvarao u desetljeću nakon Fejtőve smrti, uz nemalu razliku što je značajno sužena mogućnost istupanja sa stajalištima poput Fejtővih.

¹¹ Kis Tibor, „Az európai szociális modell életképes”: Interjú Fejtő Ferencsel az unió válságáról, a blairizmusról, a magyar belpolitikáról és a József Attila-centenáriumról, Népszabadság, 23. srpnja 2005.

Ferenc Fejtő je suvremenik koji nam nedostaje. No njegovo životno djelo nije suvremeno samo iz ovog aktualnog aspekta. Od njegovih konkretnih poruka koje se danas mogu prepoznati, za nas smatram bitnim ponajprije njegov globalni svjetonazor, vedrinu pomiješanu s resignacijom, odgovorna razmišljanja prožeta humorom. Fejtő je ozbiljnim uzimao racionalno nasljeđe prosvjetiteljstva dok je istovremeno bio prijemčiv za vjere, mitove i zablude, sociopsihološke pojave i kolektivne osjećaje. Nedostajala mu je znanstvena samouvjerenost koja na sve nalazi odgovor, teleološki optimizam vulgarmarksizma, ali i oholost neoliberalizma. Istovremeno je odbacivao gotovo cinično negiranje svih vrijednosti postmoderne, „bezideološke ideologije” i eklekticizam, relativizaciju koja povijesne tokove pretvara u „velike pripovijesti”, umanjivanje svjetonazora i diskurs koji propituje načelo razvoja. Znam da postmodernizam znači puno toga, ima brojne konotacije. Ne smatram ga štetnim, samoobmanjujućim, negativnim terminus technikusom.¹² Ipak, postavši modom, postmodernizam ipak izražava jedno shvaćanje prema kojemu „su svi u pravu”, bez vrijednosnih normi, jer – prema tom shvaćanju – umjesto objektivnih povijesnih tokova (naravno ne lako uočljivih) „stvarnost se utjelovljuje u jeziku”. Fejtő je kao povijesničar-esejist krenuo iz stalnih vrijednosnih načela, povijesnih činjenica, povezanosti i iskustava (iako se poneko od njih i izmijenilo tijekom proteklih osam desetljeća njegove duhovne plodnosti). Humanističko poimanje svijeta smatrao je ranjenim, ali takvim da ga se treba očuvati i kreativno obnoviti; progresiju i europski patriotizam sveljudskom, društvenom i nacionalnom normom. Nije vjerovao u linearnost napretka koja sve rješava, no jest u ono što je Attila József izrazio kao: „patnja se profinjuje”. Razmišljao je iz perspektive antistalinističkog demokratskog socijalizma (utopije?), no zbog širenja njemačkog fašizma, navale krajnje desnice u domovini i krize samouništavajuće ljevice i sam je imao isti onaj temeljni dojam kakav je imao i pjesnik koji je u svojoj velikoj – premda nedovršenoj – filozofskoj studiji *Hegel – Marx – Freud* iz 1937. ovako prozborio: „kako je moguće [...] da polovica građana jedne države od šezdeset milijuna ljudi povijesnim ciljem danas smatra rasnu čistoću?”¹³

Unutarnji intimni kult, lirska privlačnost i misaono-poetska svježina Attile Józsefa oživljena je u „njegovim najljepšim pjesmama iz starije dobi” koje su 1990-ih napisali poznati mađarski pjesnici.¹⁴ S obzirom na Fejtőv odgovorni svjetonazor, polemički entuzijizam, humor mudraca i filantropski stav –

¹² Usp: Agárdi Péter, *Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások 1847–2014*, (Budapest: Napvilág, 2015): 202–210.

¹³ József Attila, *Hegel – Marx – Freud*, u: György Tverdota i András Veres ur., *József Attila Összes tanulmánya és cikke 1930–1937*, (Budapest: L'Harmattan, 2018. II. kötet: 1229).

¹⁴ Zelki János szerk. „Már nem sajjog”: *József Attila legszebb öregkori versei*, (Budapest: Balassi, 1994.)

pretpostavljajući što bi mislio o tendencijama pojedinih razdoblja, odnosno o mađarskim zbivanjima – „mogla bi se napisati” i njegova posthumna knjiga: „Sentimentalno putovanje u 21. stoljeću. Najljepši eseji Ferenc Fejtőa koji je prošao stotu”. Vjerojatno bi dao za pravo redigiranim definicijama koje ga imitiraju, štoviše, dobro bi im se nasmijao „iznad oblaka”.

Preveo Dávid Karácsonyi

(Rad je preveden u sklopu seminara Književno prevođenje ak. god. 2018/19.

Voditeljica: Kristina Katalinić)

Literatura

Agárdi, Péter. *Értékrend és kritika: Fejtő Ferenc irodalomszemlélete a 30-as években*. Budapest: Gondolat, 1982.

Agárdi, Péter. *Fejtő Ferenc testamentuma*. Budapest: Kossuth, 2009.

Agárdi, Péter. *Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások 1847–2014*. Budapest: Napvilág, 2015.

Assmann, Jan. *A kulturális emlékezet*. Budapest: Atlantisz, 1999.

Bartus, Tamás–Soós, Eszter Petronella. *A mégiscsak szociáldemokrata: Tanulmányok Fejtő Ferencről*. Budapest: Kossuth, 2017.

Fejtő, Ferenc. „Levél a hazafiúságról”. *Népszava*, 31. kolozov 1937.

Fejtő, Ferenc. *Sentimentalno putovanje*. Zagreb: Durieux, Dubrovnik: Dubrovnik University Press, 2003.

Fejtő, Ferenc. „A választások tipológiája”. *Népszava*, 4. veljače 2006.

Földes, Anita. *Átélttem egy évszázadot: Utolsó interjúk Fejtő Ferencsel*. Budapest: Scolar, 2013, 2014.

Kis, Tibor. „Az európai szociális modell életképes”: Interjú Fejtő Ferencsel az unió válságáról, a Blairizmusról, a magyar belpolitikáról és a József Attila-centenáriumról. *Népszabadság*, 23. srpnja 2005.

Kövesdi, Zsuzsa. „Az embernek több hazát is adhat végzete”: Beszélgetés Fejtő Ferencsel. *Kritika* 10 (1989): 31–33.

Tverdota, György i Veres, András ur. *József Attila Összes tanulmánya és cikke 1930–1937*. Budapest: L'Harmattan, 2018. I–II.

Zelki, János, ur. „Már nem sa jog”: *József Attila legszebb öregkori versei*. Budapest: Balassi, 1994.

<https://www.karolyi.org.hu/> (Preuzeto: 28. prosinca 2018.)

Hiányzó kortársunk: az „anti-posztmodern” Fejtő Ferenc

Áttekintés a halála óta eltelt évtized Fejtő-kutatásairól: tudományos eredmények és új feladatok; szövegkiadás, levelezésgyűjtemény, publicisztikai válogatás stb.

Vajon beilleszthető-e Fejtő életműve az ideológiákból, a „nagy elbeszélések”-ből való kiábrándulással igazolni vélt (persze nagyon is ideologikus) posztmodern diskurzusba? Nem inkább a „rég” világnézetek küzdelmeinek már csupán történeti dokumentumaként olvasható ez a szövegtömeg? Vagy ellenkezőleg: az elmúlt évtizedek poszt-posztmodern elbeszélései nagyon is aktualizálják fontos témáit és álláspontját? Netalán újra a „korszerűtlen beszélgetések” (Fejtő 1936) korát éljük? Mi ezekből a maradandó és mi a napi érdekű? „A Monarchia patriótája” önminősítés szolgálhat-e adalékkul a kiéleződő nemzeti, globalizációs, nemzetiségi és emigrációs problematikához? Miként szól a mához a több mint 80 éves „Érzelmes utazás”? Rendelkezik-e kánonalakító relevanciával Fejtő kulturális tájékozódása, művelődésfelfogása a XXI. század első harmadában?

Kulcsszavak: „Érzelmes utazás”, „Szép Szó”, hazafiság, migráció, József Attila, kutatási feladatok

01

**AGÁRDI
Péter**

Budapest

Hiányzó kortársunk: az „anti-posztmodern” Fejtő Ferenc*

Tíz évvel ezelőtt halt meg és 2019-ben lenne 110 éves Fejtő Ferenc. Megtisztelő és örömteli, hogy Zágrábban, legkedvesebb városában emlékezhettünk rá egy tudományos igényű szimpóziumon. Fejtő első könyvének, az *Érzelmes utazásnak* talán a legszebb lapjai vallanak a Zágráb iránti szenvedélyéről: „s hogy most járom zezzugos utcáidat, látom, megértem, miért szeretlek oly hűségesen. [...] Szépek és ízlésesek házaid, még a színük összhangja is kellemes, van »levegőd«”.¹

A kerek évfordulók alkalmat kínálnak arra, hogy felidézzük és elemezzük a *Népszava* egykori munkatársa (2005-től örökös főszerkesztője), József Attila értő kritikus-barátja, a pátriárka életkorában is friss szellemű esszéista-történész sokoldalú munkásságát. Túlvagyunk a gyászéveken, Fejtőtől egyébként is idegenek voltak az apologetikus, az önigazoló gesztusok. Voltak pályáján éles politikai és műfaji váltások, illúziók és csalódások, mindig s szinte mindekivel vitatkozott, nem egyszer nagyokat tévedett is, de képes volt önkorrekcióra. Mindazonáltal érett korszaka világnézetének liberális baloldali, demokratikus szocialista alapvetése és folytonossága ma már egyértelműnek látszik. Nemcsak Fejtő barátja, József Attila került ki – Assmann terminológi-

* Készült a zágrábi Fejtő-szimpóziumon 2018. október 12-én tartott előadás nyomán. Egy része megjelent a *Népszava* 2018. október 27-i *Szép Szó* mellékletben. https://nepszava.hu/3013278_kortarsunk-fejto-ferenc

¹ Fejtő Ferenc, *Érzelmes utazás*, [1936] (Budapest: Kossuth, 2008³⁰): 26–27.

áját használva² – a *kommunikatív emlékezet* látóköréből és lett „tárgya” a *kulturális emlékezetnek*, hanem lassan magára Fejtőre is ez a „sors” vár, bár vagyunk még néhányan, akiknek személyes, kommunikatív emlékei is elevenek róla. Kellő történelmi távolságból – a *tudományos emlékezet* igényével – mérlegre lehet és szükséges is tenni jelentőségét, írástudását és szerepét a magyar nemzeti, valamint az európai humanista kultúrában. Ugyanakkor kanonizálás, aktualizálás és historizálás nélkül rekonstruálható, nyomatékosítható történelemszemléletének és gondolatrendszerének számos maradandó, őt túlélő, a XXI. század elején különösen időszerű mondanivalója. Csak néhány szempontot szeretnék fölvetni ezeknek az újraértelmezési lehetőségeknek a nyitányaként.

Egykori és mai vitapartnerei, ellenfelei gyakran vádolták, vádolják őt „nemzetiellenséggel”, semmibe véve a tényeket, köztük a magyar nemzeti irodalommal foglalkozó kitűnő esszéit. Hosszan lehetne cáfolni ezt a rágalmat, de méltatlan lenne hozzá ez a védekezés. Amikor 1934-es dalmáciai utazására, majd az érzelmes esszékönyv megírására sor került, Zágráb már nem Magyarországhoz tartozott, de Fejtő egyik hazájaként, mai kifejezéssel külhoni városként mutatta be. Családja, rokonsága, fölmenői soknyelvűségén túl – iróniában és öniróniában bővelkedő – empátiával írt horvát és szerb művészekről (például Krležáról, Meštrovićról, Dobrovićról), bírálta a különböző előjelű nacionalizmusokat és törekedett valamiféle *kelet-közép-európai kulturális öntudat* „megalkotására”, képviselőre. (E tekintetben Németh Lászlóval rokon módon, akivel más témákban persze élesen polemizált.) Az, hogy a „Monarchia patriótájának” vallotta magát, szintén ebből és nem a Habsburg Birodalom iránti nosztalgiából fakad.

Egy ritkán idézett interjújában ezt vallja: „Az embernek több hazát is adhat végzete. Bennem, ugye, rétegekben vannak a hazák. Az a hely, ahol az ember megszületik és ahová gyerekkori emlékei fűzik, az a legmélyebb haza [Nagykanizsa], és azután jöhetnek még más hazák. Más haza nekem például Zágráb [...], ahol az anyám született.”³ Hazája lett Franciaország is, ahol évtizedeket töltött el először *menekültként*, *emigránsként*, majd nemzetközileg elismert, nagy tekintélyű történész-íróként, publicistaként, tanárként. A „több haza” nem gyengítette, ellenkezőleg erősítette, elmélyítette magyarságát, írástudói felelősségérzetét Magyarország iránt. Akkor is, sőt annál inkább, amikor bírálta állapotát, kormányzatait az 1930-as évek végén, a Rákosi-korszakban, 1956 után és később. A Szép Szó szerkesztőinek 1937. őszi csehszlovákiai látogatása (melyen a beteg József Attila már nem vehetett részt), valamint ennek visszhangja is ezt a *multikulturális magyar patriotizmust* tükrözi. A látogatás

² Jan Assmann, *A kulturális emlékezet*, (Budapest: Atlantisz, 1999).

³ Kövesdi Zsuzsa, „Az embernek több hazát is adhat végzete”. Beszélgetés Fejtő Ferencsel, *Kritika* 1989. 10. sz. 31–3.

miatt őket ért támadásokra így reagált a *Népszava* hasábjain: a »nemzeti érdekre« hivatkozó hazai és külföldi demagógok nagy és kis imperializmusával szemben „nekünk más elképzelésünk van a hazafiasságról, kevésbé szólamos, sokkal reálisabb s egyben eszményibb. Ebben az elképzelésünkben – amely egyébként hitem szerint az új magyar irodalom egészének vélekedésével azonos – csehszlovákiai utunk [...] megerősített. Ez elképzelés szerint a legnagyobb bűn a nemzet ellen: szembeállítani a »nemzeti érdeket« a nemzet érdekével szemben. Támadóink, ellenségeink e mondvacsinált ellentét szításából élnek. Ők azt tartják vagy legalábbis mondják, hogy a magyar baloldal nemzetietlen, mert egyrészt kritikai működésével támpontot ad a külállamok sovinizta agitációjának, másrészt a kisebbségi magyarságot megfosztja attól az illúziótól, amelyre szüksége volna: hogy anyaországa állapotai kifogástalanok. [...] Mi elítéljük az illuzionizmust, mert ártalmasnak tartjuk az országra. Tudjuk jól, hogy a kisebbségi magyarságnak, nemzeti érzésének és önérzetének fenntartása végett szüksége van, szüksége volna arra a tudatra, hogy anyaországa erős és tartós alapokon áll. De épp mert ezt tudjuk, mert ezt a felelősséget – s utunk óta fokozottabban – átérezzük, nem akarjuk, hogy ez a tudat merő illúzió, hanem azért akarunk dolgozni, hogy *valóság tudata* legyen. [...] A kisebbségi magyarságot harcában, amelyet a teljes emberi egyenjogúságért és kulturális szabadságért folytat, nem támogathatja más, mint aki a maga háza táján is szabadságért és szociális reformért harcol. [...] Nemzeti érdek tehát nem lehet más, mint ami a nemzet érdeke, határon innen és túl.”⁴ Mindez 81 évvel ezelőtt íródott; mintha „állni látszanék az idő”.

Ami Fejtő *szabadság-fogalmának* a tartalmát illeti: megszámlálhatatlan magyar, francia, olasz cikkben és jó pár könyvében írt arról, mit is jelent szerinte az individuum szabadsága és a tőle elválaszthatatlan *demokrácia*. A választóvonal szerinte korunkban az, hogy a többpártrendszerű választásokat megnyerő győztes „híve-e vagy sem a parlamentáris demokráciának, vagy inkább egy vezérelvű, populista módját kívánja bevezetni vagy alkalmazni a demokráciának. Ne felejtjük el, hogy a parlamentáris demokrácia nem tévesztendő össze a többség kizárólagos uralmával, amit azoknak az európai államoknak a gyakorlata bizonyít, ahol a többség tiszteletben kell, hogy tartsa az ellenzék jogait.”⁵

Nem szemelgetek tovább Fejtő írásaiból. Kultuszra, szoborrá merevítésre nincs szüksége, kontextusból kiragadott mondatok szlogenné merevítésére sem, de arra igen – leginkább nekünk, itt maradóknak és gyermekeink, unokáink nemzedékei írástudóinak –, hogy olvassuk és értelmezzük munkáit. Mindez természetesen kollektív diskurzust igényel s nem utolsósorban szak-

⁴ Fejtő Ferenc, „Levél a hazafiúságról”, *Népszava*, 1937. október 31.

⁵ Fejtő Ferenc, „A választások tipológiája”, *Népszava*, 2006. február 4.

mai és kulturális erőfeszítéseket. Van alapunk arra, hogy reménykedjünk ezek szélesedésében: az elmúlt évtizedben nem kevés történt a *Fejtő-kutatás* és a *Fejtő-recepció* terén. Fehérvárcsurgón a *Károlyi József Alapítvány* székhelyén megindult Fejtő odaajándékozott könyveinek, kéziratainak földolgozása és egy európai szellemi kutatóhely kiépítése.⁶ Nagykanizsa, Fejtő szülővárosa és az ott működő *Fejtő Ferenc Alapítvány* szintén komoly szerepet vállalt emlékének ápolásában (konferencia, emlékszoba és emléktábla). Két kiadásban is napvilágot látott Földes Anita interjúkötete, amelyben az idős Fejtő mellett életének tanúi, barátai is megszólaltak (*Átélttem egy évszázadot*).⁷ A *Népszava* folyamatosan ébren tartja szociáldemokrata munkatársának szellemiségét; számos könyvének modern publikálója pedig a *Kossuth Kiadó*. Ez utóbbi jelentette meg a közelmúltban Bartus Tamás és Soós Eszter Petronella izgalmas és polemikus tanulmánykötetét is Fejtőről *A mégiscsak szociáldemokrata* címmel,⁸ amely ez idáig ismeretlen háborús naplójából is érdekes szemelvényeket közölt és vitát is generált a sajtóban. A József Attila 1930 és 1937 közötti tanulmányai és cikkei két vastag kötet kritikai szövegkiadásának recepciótörténeti fejezetei a korábbiaknál is egyértelműbbé tették Fejtő korabeli írásainak érzékenységét és jelentőségét a költő nagyságrendjének felismerésében és méltatásában.⁹ Sorolhatnák még sok mindent az elmúlt évtized Fejtővel foglalkozó tudományos és kulturális innovációjából, de nem szeretném bibliográfiai szemlézésre egyszerűsíteni figyelemfelhívó áttekintésemet. Mindazonáltal e sorok írójának, aki két könyvet is elkövetett Fejtőről,¹⁰ „elégítélül” szolgál ez az eleven figyelem – nem utolsósorban a fiatal nemzedék kutatói részéről, s ezt az élményt, sőt örömet a zágrábi szimpózium is visszaigazolta.

Hadd legyen ugyanakkor ez a zágrábi találkozó egyúttal *programadó* jellegű is a további *kutatások*, a szakmai teendők serkentésére: felettébb szükség van új publikációkra, vitákra, elemzésekre:

- Ideje összeállítani egy teljes – legalább digitális – magyar és nemzetközi bibliográfiát Fejtő írásairól és recepciójukról.
- Kötetbe kellene gyűjteni emigrációbeli „szétszórt” irodalmi-közéleti tanulmányait, vitacikkeit az 1938 és 1990 közötti évekből, például a *Haladás*-ból, a *Szocializmus*-ból, a jugoszláv lapokból, az *Új Látóhatár*-ból, az *Irodalmi Újság*-ból.

⁶ <https://www.karolyi.org.hu/>. Hozzáférés: 2018. 12. 28.

⁷ Földes Anita, *Átélttem egy évszázadot: Utolsó interjúk Fejtő Ferencsel*, (Budapest: Scolar, 2013), 2014.²

⁸ Bartus Tamás–Soós Eszter Petronella, *A mégiscsak szociáldemokrata: Tanulmányok Fejtő Ferencről*, (Budapest: Kossuth, 2017).

⁹ József Attila, *Összes tanulmánya és cikke 1930/1937*, szerk. Tverdota György–Veres András. (Budapest: L'Harmattan, 2018. I-II).

¹⁰ Agárdi Péter, *Értéktrend és kritika: Fejtő Ferenc irodalomszemlélete a 30-as években*, (Budapest: Gondolat, 1982.; ugyanő: *Fejtő Ferenc testamentuma*, (Budapest: Kossuth, 2009).

- Tanulságos lenne magyarul is megjelentetni franciául írt szakdolgozatát Baudelaire-ről és német nyelvű Stefan George-diplomamunkáját.
- Máig kiadatlan kéziratban őrzött nagytanulmánya a Rajk-perről.
- Hatalmas terjedelmű magyar, francia, olasz és német levelezéséből is készülhetne egy bő válogatás, nem utolsósorban a Szép Szó és 1945 utáni újraélesztési kísérletének időszakából: értékes dokumentumok másolatai vannak meg Fejtő és Gáspár Zoltán, Komlós Aladár, Németh Andor és Remenyik Zsigmond levelezéséből.
- Paradox, hogy egykori vitapartnerével, Lukács Györggyel együtt a mai „hivatalos” magyarországi nyilvánosságban mindketten „nemzeti anatómia” alatt vannak; mindazonáltal hullámzó és éles polémiákban tetten érhető kapcsolatuk modellértékű és roppant tanulságos dokumentációért, monografikus feldolgozásért kiált.
- Érzékeny kortörténeti tanulsgként publikálendő a rendszerváltozás utáni hazai és idegen nyelvű publicisztikájának válogatott gyűjteménye – reményeivel, melléfogásaival, telitalálataival együtt.

Szaporíthatnám még a kutatási teendőket, de ennyiből is látszik, hogy korántsem csupán Fejtő hagyatéka a tét, hiszen ezek a témák a XX. századi, sőt a XXI. század eleji magyar nemzeti kultúra, a nemzetközi baloldal, illetve a szociáldemokrácia, az egyetemes humanizmus és a globalizáció kori politológiai gondolkodás alapvető kérdéseibe vágnak. Ideje, hogy meginduljon egy ilyen irányú *szisztematikus tudomány- és kultúraszervező munka*: ehhez már „csak” az okos, szakszerű és hatékony koordináció hiányzik, illetve meg kellene teremteni a finanszírozás, valamint az igényes diskurzusokhoz nélkülözhetetlen jótékony szellemi aura feltételeit. Annál is inkább, mivel ma is nagy szükség lenne Fejtő ethoszára, polemikus nemzetközi tekintélyére. „Megint olyan helyzetbe kerültem – írta 2005-ben, a József Attila-centenárium idején, kiállva a baloldali, a szociáldemokrata értékek mellett –, hogy pontosan azokért az ügyekért és gondolatokért kell csatáznom, amelyekért a 30-as években a Szép Szó hasábjain kiálltunk. [...] Pontosán az európaiság, a humanizmus, az igazi hazafiság ügyében.”¹¹ Mintha ez a kontextus teremtné újra a Fejtő halála óta eltelt évtizedben, azzal a nem kis különbséggel, hogy a Fejtő-típusú álláspontok megszólalási lehetősége jelentősen összeszűkült.

Fejtő Ferenc hiányzó kortársunk. Ám nem csak ebből az aktuális szemszögből időszzerű az életműve. A mára hajazó konkrét üzenetein túl elsősorban *globális világszemléletét, rezignációval elegy derűjét, humorral átszőtt felelős tépelődéseit* tartom számunkra-valónak. Fejtő komolyan vette a felvilágosodás racionális örökségét, miközben nagyon is fogékony volt a vallások, a

¹¹ Kis Tibor, „Az európai szociális modell életképes”: Interjú Fejtő Ferencsel az unió válságáról, a blairizmusról, a magyar belpolitikáról és a József Attila-centenáriumról, *Népszabadság*, 2005. július 23.

mítoszok és a hiedelmek, a szociálpszichológiai jelenségek és a tömegérzelmek iránt. Hiányzott belőle a tudományok mindent megválaszoló magabiztossága, a vulgármarxizmus teleologikus optimizmusa, de a neoliberalizmus gőgje is. Ugyanakkor elvetette a posztmodern „ideológiátlan ideológiájának”, eklekticizmusának már-már cinikus értéknélküliségét, a történelmi folyamatok „nagy elbeszélésekké” relativizálását, a világnézetek lefokozását és a haladáselvet megkérdőjelező diskurzusfelfogását. Tudom, hogy a *posztmodern* sok mindent jelent, számos konnotációja van; nem tartom eleve káros, önáltató, negatív terminus technicusnak.¹² Mindazonáltal, főleg divattá válva a posztmodern mégis valamiféle értéknormák nélküli, „mindenkinek igaza van” szemléletet fejez ki, hiszen – e szemlélet szerint – a (persze nem könnyen tetten érhető) objektív történelmi folyamatok helyett „a nyelvben ölt testet a valóság”. Fejtő történész esszéistaként maradandó értékelvekből, történelmi tényekből, összefüggésekből és tapasztalatokból indult ki (ha nyolc évtizednyi szellemi termékenysége során módosult is némelyikük). Sebzettnek, de megőrzendőnek, kreatívan megújítandónak tartotta a humanista világértelmezést; összeméri, társadalmi, nemzeti normának a progressziót és az europээр patriotizmust. Nem hitt a haladás mindent megoldó linearitásában, de abban igen, amit József Attila úgy fejezett ki: „finomul a kín”. Egy antisztálinista demokratikus szocializmus távlatában (utópiájában?) gondolkodva, de a német fasizmus térnyerése, a szélsőjobboldal hazai előretörése és az önpusztító baloldal válsága miatt neki is ugyanaz volt az alapvető korélménye, mint a költőnek, aki nagy – bár befejezetlen – 1937-es filozófiai tanulmányában, a *Hegel – Marx – Freud*-ban így fakadt ki: „hogyan lehet [...], hogy egy hatvan millió lakosú állam polgárainak fele a fajtisztaságot látja ma történelmi céljának?”¹³

József Attila bensőséges kultusza, lírai vonzereje és gondolati-poétikai frissessége az 1990-es években neves költőkkel megírta „legszebb öregkori verseit”.¹⁴ Fejtő felelős világképe, polemikus hevülete, bölcs humora és életszerető attitűdje alapján – kikövetkeztetve, miként vélekedne egy-egy kortendenciáról avagy magyar történeletről – „megírható” lenne az ő posztumusz kötete is: „*Érzelmes utazás a XXI. században. A száz éven túli Fejtő Ferenc legszebb esszéi*”. Vélhetően igazat adna az őt imitáló újrafogalmazásoknak, sőt még jókat kuncogna is rajtuk a „fellegek fölött”.

¹² Vö.: Agárdi Péter, *Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások 1847–2014*, (Budapest: Napvilág, 2015). 202–210.

¹³ József Attila, „Hegel – Marx – Freud” in *József Attila Összes tanulmánya és cikke 1930–1937*. Szerkesztette: Tverdota György–Veres András, (Budapest: L'Harmattan, 2018. II. kötet), 1229.

¹⁴ „*Már nem sajog*”: *József Attila legszebb öregkori versei*, szerk.: Zelki János, (Budapest: Balassi, 1994).

Irodalom

- Agárdi, Péter. *Értékrend és kritika: Fejtő Ferenc irodalomszemlélete a 30-as években*. Budapest: Gondolat, 1982.
- Agárdi, Péter. *Fejtő Ferenc testamentuma*. Budapest: Kossuth, 2009.
- Agárdi, Péter. *Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások 1847–2014*. Budapest: Napvilág, 2015.
- Assmann, Jan. *A kulturális emlékezet*. Budapest: Atlantisz, 1999.
- Bartus, Tamás–Soós, Eszter Petronella. *A mégiscsak szociáldemokrata: Tanulmányok Fejtő Ferencről*. Budapest: Kossuth, 2017.
- Fejtő, Ferenc. „Levél a hazafiúságról”. *Népszava*, 1937. augusztus 31.
- Fejtő, Ferenc. *Érzelmes utazás*. [1936] Budapest: Kossuth, 2008³.
- Fejtő, Ferenc. „A választások tipológiája”. *Népszava*, 2006. február 4.
- Földes, Anita. *Átélttem egy évszázadot: Utolsó interjúk Fejtő Ferencsel*. Budapest: Scolar, 2013, 2014.
- Kis, Tibor. „Az európai szociális modell életképes”: Interjú Fejtő Ferencsel az unió válságáról, a blairizmusról, a magyar belpolitikáról és a József Attila-centenáriumról. *Népszabadság*, 2005. július 23.
- Kövesdi, Zsuzsa. „Az embernek több hazát is adhat végzete”: Beszélgetés Fejtő Ferencsel. *Kritika* 10 (1989): 31–33.
- Tverdota, György, Veres András szerk. *József Attila Összes tanulmánya és cikke 1930/1937*. Budapest: L'Harmattan, 2018. I–II.
- Zelki, János, szerk. *„Már nem sajog”: József Attila legszebb öregkori versei*. Budapest: Balassi, 1994.
- <https://www.karolyi.org.hu/> Hozzáférés: 2018. 12. 28.

Suvremenik koji nedostaje: „anti-postmoderni” Ferenc Fejtő

Pregled istraživanja o Ferencu Fejtőu u desetljeću proteklom nakon njegove smrti: znanstveni rezultati i novi zadatci; izdanja djela, zbirka korespondencije, izbor iz publicistike itd.

Može li se Fejtővo životno djelo uklopiti u postmodernistički diskurs (naravno itekako ideološki) koji potvrđuje razočaranje u ideologije i „velike priče”. Ne treba li se radije ovaj korpus tekstova čitati tek kao povijesni dokument borbe „starog” pogleda na svijet? Ili naprotiv: post-postmoderna pripovijedanja proteklih desetljeća itekako aktualiziraju njegove teme i stavove? Proživljavamo li možda ponovo doba „zastarjelih razgovora” (Fejtő 1936)? Što je od toga trajno, a što nije? Može li samoodređenje „patriot Monarhije” poslužiti kao doprinos zaoštavanju nacionalne, globalizacijske, manjinske i emigracijske problematike? Što nama danas poručuje više od 80 godina staro *Sentimentalno putovanje*? Jesu li Fejtőva kulturna orijentacija i njegovo shvaćanje kulture relevantni da bi u prvoj trećini XXI. stoljeća činili kanon.

Ključne riječi: *Sentimentalno putovanje*, Szép Szó, domoljublje, migracija, Attila József, istraživački zadatci

02

Lóránt KABDEBÓ

Budimpešta

Izvorni znanstveni rad

„tragic joy” – poetika europskog pjesništva tridesetih godina*

Europsko je promišljanje dvadesetog stoljeća, promatrajući svoju povijest i događaje moglo reći: njegovo je postojanje niz besmislenih katastrofa. U tom okruženju funkcija buđenja užitka umjetnosti nije mogla zaživjeti. Tu je tragičnost domislio jedan od njezinih najvećih mislilaca, Gottfried Benn, kao i Lőrinc Szabó u svojoj viziji ličnosti „ti i svijet” formiranoj u zbirku pjesama 1932. godine, a poslije ju je Celan uobličio ne samo u gramatiku i „fugu smrti”, nego i u samožrtvovanje koje ne može podnijeti opstanak. Nasuprot tomu, oksimoron „idealnoga” i „izobličena” koji je u umjetnost uveo Bartók tridesetih godina postaje presudnom značajkom poetike europskog pjesništva koju definiram oksimoronskim izrazom iz jedne od kasnih pjesama W. B. Yeatsa: „tragic joy”. U tom se znaku, tridesetih godina, dvojna perspektiva postojanja formirala u poeziju, što je povezalo najznačajnija djela tog razdoblja: prikaz događajnosti izobličena materijalnog postojanja puna boli – koju poništava sjaj proživ-

* Rad je nastavak triju prijašnjih studija: „A Margita európai rokonai”, *Literatura*, 1998/2. 147–172.; in *Újraolvasó. Tanulmányok Ady Endréről*, a Miskolci Egyetem Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének 1998. február 27–28-i konferenciája alapján szerkesztette Kabdebó Lóránt, Kulcsár Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán, Menyhért Anna, (Budapest–Miskolc: Anonymus Kiadó, 1999), 158–181; „Szabó Lőrinc személyiség-látomása az 1929–32-es versekben”, *ItK*, 75(1971), 443–465; in Lóránt Kabdebó, *Útkeresés és különbéke*, (Budapest: Szépirodalmi, 1974). <http://mek.oszk.hu/05200/05232> (preuzeto: 12.9.2018.), 59–104; *A ráhallgatás poétikája* [rukopis, kolovoz 2018, za zbornik s konferencije Književnog muzeja Petőfi]

ljavanja smještenosti u postojanje. Rilkeove *Devinske elegije*, djela T. S. Eliota nakon pjesme *Šuplji ljudi*, zaključno s *Four Quartets*, razdoblje *Last Poems* W. B. Yeatsa počevši od pjesme *The Gyres*, *The Cantos* Ezre Pounda, djelo lirskog ugođaja *Putovanje nakraj noći* Louis-Ferdinanda Célinea, „spiritualna” vizija ličnosti Lőrinca Szabóa: prijašnje i prerađene inačice *Harc az őnnepért* (Borba za blagdan) i drugo izdanje *Tűcsökzene (Glazba cvrčaka)* dovršeno s pjesnikovom smrću 1957. godine, vedro lebdjenje s početka karijere Sándora Weöresa i završno djelo Attila Józsefa „*Költőnk és kora*” („Naš pjesnik i njegovo doba”) po meni su u skladu s tom poetičkom formacijom, premda je međusobna povezanost *tekstova* neovisna o filološkoj vezi i političkoj opredijeljenosti tih pjesnika.

Želio bih prikazati *ars poeticu* koja trpnu narav materijalne događajnosti, koja je formirala način stvaranja od tridesetih godina, nazvanim kasnom modernom, te ljepotu smještenosti u postojanju prikazuje oksimoronom koji suprotstavlja „izobličeno” i „idealno”. Ispitat ću sjedinjavanje u tijesnu cjelinu međusobno isključujućih i oprečnih prizora povezivanjem suprotnosti. Pokušaj pregleda stvorenog svijeta – davanjem glasa jednom čovjeku. O komu njegov pjesnik pita: „tko govori?” i upire pogled na njegovu „smještenost” u postojećem svijetu. Egzistencijalno pjesništvo nasuprot sudbinskomu.

* * *

Na vremenskoj polovici moderniteta dvadesetog stoljeća nastaje ciklička pjesma T. S. Eliota *Šuplji ljudi*¹. Moto ove pjesme, slično pjesničkim ostvarenjima ovoga stoljeća, poziva se² na tekst *Heart of Darkness* poljsko-engleskog prozaista Josepha Conrada koji je objavljen u posljednjoj godini prethodnog stoljeća, a koji naglašava besmislenost djelovanja i *a priori* neuspješnost ljudskog oblikovanja događaja kao povijesne pozadine poeme. Za to vrijeme parabolu koja ličnost rastvara do nemogućnosti djelovanja, razmatranje pitanja „Tko govori?” poistovjećujući englesko-škotsku „urotu baruta”³ s „izobličanim” transponira u stanje besmislena rastvora. Taj pojavni oblik poetike tog doba

¹ T. S. Eliot, *The Hollow Men*, in *Collected Poems 1909–1962*, (London–Boston: Faber and Faber, 1974). 89–92. Koncem četrdesetih godina Lőrinc Szabó prepjevao je pjesmu, te ju prije smrti, sredinom pedesetih godina uvrstio u izdanje svojih sabranih književnih prijevoda pod naslovom *Őrök Barátaink* (Naši vječni prijatelji).

² „Mistah Kurtz – he dead.”

³ I povjesničari u broju iz kolovoza 2018. (stranice 59–62.) BBC Historyja pronalaze pozadinski prizor pjesme T. S. Eliota u književnom svijetu. *Kraljica ubojica?* – Danska princeza Ana je u dobi od desetak godina sklopila brak s Jakovom VI. (poslije engleskim kraljem Jakovom I.), zagriženim protestantom, dok je ona čvrsto ustrajala na svom katolicizmu. Njihov se brak s vremenom pokvario. Je li on zapravo „veliki patron” koji stoji iza Urote baruta? – pita se Tracy Borman te zaključuje: „Samo bih u jednom romanu mogao izričitije od ovoga dodijeliti tu ulogu.” „Najpoznatija urota u britanskoj povijesti” postala je inspirativnom pozadinom, premda ne u romanu, nego u jednoj od najznačajnijih cikličkih pjesama na engleskom jeziku.

Zoltán Kulcsár-Szabó opisuje na sljedeći način: „ne otkriva toliko samoopis individualnosti koliko njegovu krajnju nemogućnost, umjesto pjesništva individuuma ostvaruje pjesništvo krize individuuma.” „[T]ime ukazujući na to da se slijedom te diferencije može samo prepoznati ne toliko »oblik« lirskog ja koliko njegova nečitljivost.”⁴ Ja, pak, u početnim stihovima te cikličke pjesme vidim očajnički uvid u pitanje „Tko govori?” koji besmislenost djelovanja iskazuje u zvučnom efektu kao i u slikovnom prikazu, odnosno vidim nastavak Eliotove prijašnje, također cikličke pjesme *Pusta zemlja* (nastale 1922. godine):

We are the hollow men
We are the stuffed men
Leaning together
Headpiece filled with straw. Alas!
Our dried voices, when
We whisper together
Are quiet and meaningless
As wind in dry grass
Or rats' feet over broken glass
In our dry cellar

Mi smo oni šuplji
mi smo oni nadjeveni
slamnate nam glave
stisnute skupa. Oh, jao,
suhi nam glasovi, kad
jedni drugima šapćemo,
mirni su, ne kažu ništa,
poput vjetra u suhoj travi
il' štakorskih nogu na staklu
u suhom nam podrumu.

U tom početku pjesme utjelovljuje se gubitak ličnosti i gubitak cilja cjelokupne povijesnosti, no u cjelini poeme istodobno se već pojavljuje i svojevrsna opuštenost, osjećanje smještenosti u postojanju. Smatram da se upravo u ovoj poemi javlja *ars poetica* koja prikazuje oksimoron koji se može prikazati usprkos naizgled konačnom poniznom zatvaranju kojem je svrha zaštititi individu: teži *dvojnog* interpretaciji onoga što se prikazuje kao *Jedno*. Ne pokazuje samo karakterizaciju stanja *aktora* koji mora pribjeći obrani, a koji, štoviše, u odnosu na povijesnu pozadinu postaje bespomoćnim nego i daje uvid u slutnje na neku Cjelinu koja se pojavljuje u položaju *promatrača*:

⁴ Zoltán Kulcsár-Szabó, *Tükörszínhátság agyadnak. Poétikai problémák Szabó Lőrinc költészetében*, (Budapest: Ráció, 2010), 101.

Ovo je posljednje mjesto susreta
napipavamo put jedno do drugog
izbjegavamo riječ
okupivši se na ovoj obali nabujale rijeke.
Slijepo, osim ako

oči iznova ne zablistaju
kao vječna zvijezda
sutonske zemlje smrti
i stolisna joj ruža
nije jedina nada
onim šupljima.

Tijekom poeme stvara se ravnoteža, poput ponornice pojavljuje se oksimoron koji rastvara ljudsku nemogućnost djelovanja, premda ciklus time još zadržava mogućnost dvostruka čitanja. Ciklus u cjelini još ne finalizira smještenost u postojanju, premda najavljuje njegovu mogućnost. Moto i povijesna pozadina zadržava pjesmu pridajući joj značajke sudbinskog pjesništva unutar egzistencijalnog pjesništva kojemu sama teži. Navest ću završetak izvorne ciklične pjesme, one iz 1925. godine⁵:

*Here we go round the prickly pear
Prickly pear prickly pear
Here we go round the prickly pear
At five o'clock in the morning.*

Between the idea
And the reality
Between the motion
And the act
Falls the Shadow

For Thine is the Kingdom

Between the conception
And the creation
And the response
Falls the Shadow

Life is very long

⁵ T. S. Eliot, *The Hollow Men*, in *Collected Poems 1909–1962*, 91–92.

Between the desire
And the spasm
Between the potency
And the existence
Between the essence
And the descent
Falls the Shadow

For Thine is the Kingdom

For Thine is
Life is
For Thine is the

*This is the way the world ends
This is the way the world ends
Not with a bang but a whimper.*

kao i interpretaciju prijevoda pjesme iz pera Lórinca Szabóa koncem četrdesetih godina:

*Ringe. ringe, raja,
raja, raja,
Ringe. ringe, raja,
za jutarnjeg sjaja.*

Između ideje
I stvarnosti
Između pokreta
I čina
Pada Sjena

Jer Tvoje je Kraljevstvo

Između začeca
I stvaranja
Između nagona
I odgovora
Pada Sjena

Život je veoma dug

Između žudnje
I grča

Između potencije
I egzistencije
Između esencije
I silaska
Pada Sjena

Jer Tvoje je Kraljevstvo

Jer Tvoje je
Življenje
Jer Tvoje je

*Ovo je kraj zemaljskog svijeta
Ovo je kraj zemaljskog svijeta
Ovo je kraj zemaljskog svijeta
Nije bomba, već samo glup cvilež.*

Završetak je pjesme u prijevodu Istvána Vasa⁶: „Svijetu tako dođe kraj / *Ne s bumom, već samo s cviležom.*” Ispunjenje „tragic joy”-a, *ars poeticu* koja označava novo doba moderne potom pronalazim u djelima ciklusa *Ariel Poems* koji nastaje od 1927. godine. Novi životni model formiran je već u prvoj pjesmi, pjesmi koja uvodi kasnu modernu, naslova *Journey of the Magi*. Nije slučajno da ju je nakon Drugoga svjetskog rata prevelo više mađarskih pjesnika. Lőrinc Szabó, István Vas i György Rónay pod naslovom *Putovanje magova*. Pjesma je istodobno pohod pakla (kako su o tome govorili u 20. stoljeću) i potraga za vedrinom. „Magovi” prema linearnom modelu pripovijedanja kreću na put slave Rođenja, ali istodobno osjećanje zračenja motiva iz Evanđelja, betlehemske špilje i tri križa na Golgoti uvlači njihov cjeloživotni, taoistički put i u iskustvo Otkupljenja. U priči iskršava oksimoron koji zrači iz dubine postojanja, linearna pjesma prelazi iz vremena u vrtlog priviđenja, po receptu ponuđenom kao rezultat oksimorona vodeći do jedne od temeljnih rečenica koje određuju liriku stoljeća: „I should be glad of another death.”⁷ (Lőrinc Szabó: „Želio bih drugu smrt.” István Vas: „Radovao bih se drukčijoj smrti.”⁸ György Rónay: „Da barem dođe neka druga smrt.”⁹) Navodim elegijski „tragic joy” završne strofe iz pera Lőrinc Szabóa:

⁶ István Vas, *Az üresek*, in *Hét tenger éneke, versfordítások, huszadik század*, (Budapest: Szépirodalmi, 1982), 282–285.

⁷ T. S. Eliot, *Journey of the Magi*, in *Collected Poems 1909–1962*, 110.

⁸ István Vas, *A háromkirályok utazása*, in *Hét tenger éneke*, 293.

⁹ György Rónay, *A Háromkirályok útja*, in *Századok útjain. Versfordítások*, (Budapest: Európa, 1973), 306–307.

Sve je to bilo veoma davno, sjećam se,
i premda bih to i drugi put učinio, kažite mi,
kažite mi:
ka čemu su nas vodili tim velikim putom,
ka Rođenju ili Smrti? Bilo je rođenja, izričito,
u to smo se uvjerali, dvojbe nema. Vidio sam ja već rođenje i smrt,
no vjerovao sam da su različiti; ovo Rođenje
bilo nam je teško i gorko umiranje, kakva je Smrt, naša smrt.
Vratili smo se na naša mjesta, u ova Kraljevstva,
ali više nismo imali mjesta, u starom poretku,
sa stranim narodom koji se objema rukama drži za svoje bogove.
Želio bih drugu smrt¹⁰.

Jer čak i Céline, koji na duboko ničeovski način kleveće život kroz svoj životni opus, ironičnom formulacijom „poput žabe krastače, pune ideala” naznačava svojevrsnu težnju za vrtnjom nagore: „[...] ispuniti glavu jednom jedinom idejom, ali u tom slučaju gordom mišlju, u potpunosti jačom od smrti, te da ću uspjeti samo s tom svojom idejom isisati iz svega užitke, bezbrižnost i hrabrost. Cuclavi junak! Pun hrabrosti bio bih tada. Hrabrost bi mi se cijedila iz svake pore i sam život svodio bi se potpuno na ideju o hrabrosti koja bi pokretala sve, ljude i stvari, od zemlje pa sve do neba. Ljubavi bi čovjek imao toliko, u istoj prilici, da bi smrt ostala zatvorena u nutрини s nježnošću, tako dobro zatvorena u nutрини, tako topla da bi na kraju uživala u njoj ta djevojčura, da bi se naposljetku i sama zabavljala s ljubavlju, kao i svi ljudi. Eto, to bi bilo lijepo! To bi bio uspjeh!”¹¹ Nasuprot ispunjenju zla, općoj naravi uništenja, „pohodu pakla” stoljeća i šifri *wastage* ipak se javlja nužnost vedrine koja će poništiti tragičnost postojanja, ne više izazovom sudbine, već s potrebom za puninom u činu stvaranja. Postaje tijelom, kodira se u tekst.

Kao suprotnost očajanju, prizivanje vedrine u poeziji potom će evocirati po-tragu za elegijom. Shvaća da mora podnijeti patnju suprotstavljajući tome sjećanje na tradiciju, kao što to čini Radnóti, na jedinstven način i posljednjim pokretima ispunjujući pjesnički govor vjerom¹². Ili se, pak, izražava na svoj frivolno-očajan način, kao Antal Szerb kada u svojoj povijesti svjetske književno-

¹⁰ T. S. Eliot, *The Journey of the Magi. Mágusok utazása*, in Lőrinc Szabó, *Örök Barátaink*, a szöveggondozást Horányi Károly és Kabdebó Lóránt végezte, (Budapest: Osiris Kiadó, 2002), 2. svezak, 626.

¹¹ Mađarski prijevod in: Louis-Ferdinand Céline, *Utazás az éjszaka mélyére*, ford. Szávai János, (Budapest: Európa, 2003), 455. Hrvatski prijevod in: Louis-Ferdinand Céline, *Putovanje nakraj noći*, prev. Višnja Machiedo, (Zagreb: Meandar, 2003), 537.

¹² Kao što opisuje Mihály Szegedy-Maszák: „Radnóti Miklós és a holocaust irodalma”, „Irodalmi kánonok”, in Mihály Szegedy-Maszák, *Irodalmi kánonok*, (Debrecen: Csokonai Kiadó, 1998), 171–187.

sti govori o T. S. Eliotu: „Iz ovog nihila nema drugog izlaza osim samoubojstva ili katolicizma.“¹³

Razlučivanjem prakse pjesnikā organizira se karakteristična poetika doba, koja u procesu stvaranja isprepliće *promatrača* i *aktora* kao istodobna podnositelja i osvjestitelja postojanja, kao što to čini kasni Yeats (*The Gyres*, 1936–1937):

Hector is dead and there's a light in Troy
We that look on but laugh in tragic joy.

S okrutnijim poentiranjem, prijevod koji je na moju zamolbu izradio Bálint Szele: „Hektor je mrtav, Troja u plamu; / Vide, smiju se u veselju žalnu.“; ili kako je István Turczi sročio svoju inačicu pomirljivijeg tona u prijevodu ovoga gotovo neprevodivog stiha: „Hektor je mrtav, Troja u plamenovima; / na licima nam ipak tragična vedrina.“

Okrutnost tih primjera skreće pozornost na apsurdnost postojanja, no kroz njih ipak uspijeva zabljesnuti oksimoron koji izvire iz dubine postojanja: artikulira „tragic joy“ na temelju *credo quia absurdum*: „Out of cavern comes a voice, / And all it knows is that one word »Rejoice!«“¹⁴ Kao takav je već u suzvučju s Rilkeovim posljednjim dvjema devinskim elegijama.

Je li moguće živjeti u mitu tako da ga promatramo i izvana? Utjecaj završne pjesme *Devinskih elegija* nedvosmisleno se ugrađuje u stvaranje Yeatsova kasna pjesništva, te ih upravo zbog toga intonacijskog rješenja uspoređuje jedan od monografa irskog pjesnika, Louis MacNeice: „I Yeats i Rilke unatoč patnji, zbunjenosti i beznađu koje su upoznali, ustraju na tome da je glavna pokretačka snaga Umjetnosti i, štoviše, Života radost. U desetoj *Devinskoj elegiji* kao temeljni paradoks personificirana Tužba vodi nedavno preminulog mladića do izvora Radosti i kaže mu: »Struja rijeke koja nas drži u ljudskom krugu« [prema mađarskom prijevodu Dezsőa Tandorija]. I Yeats smatra da Tužba može odvesti do izvora Radosti te u jednoj od kasnih pjesama opisuje taj itekako istiniti paradoks: »Hamlet i Lear su veseli« [prema mađarskom prijevodu Lászla Kálnokyja] – Kleopatrino je samoubojstvo naposljetku i potvrda vrijednosti života i životne radosti. Kao i Rilke, protivno svojoj napuštenosti morao je pretpostaviti da je Prisutnost divna, Yeats je tijekom razočaranja došao do sljedećeg za-

¹³ Antal Szerb u prikazu pjesničkoga životnog opusa T. S. Eliota dolazi do navedenog zaključka: „razračunao se sa svim sadržajima doba, prepoznaje njihovu šupljost, ništa ne preostaje, dezintegracija je potpuna. Tu veliku prazninu izražava zbirka *Waste Land*. [...] Iz ovog nihila nema drugog izlaza osim samoubojstva ili katolicizma. Eliot odabire potonje. U pjesničkim ciklusima, koje je sve teže pratiti, izražava svoje novo religiozno uvjerenje“, in Antal Szerb, *A világirodalom története*, (Budapest: Magvető, 1989), 820–821.

¹⁴ U prijevodu Bálinta Szelea: „Šupljina u jeci / Jednu riječ bruj: »Radujte se svi!«“

ključka: »Pećina drhti, / Jednu riječ bruji: 'radujte se svi!'« [prema mađarskom prijevodu Bálinta Szelea].¹⁵

I kad mi već Yeatsov monograf skreće pozornost na Rilkea, mogu i ja navesti završni dio desete pjesme *Devinskih elegija*, gdje istaknuta prisutnost izraza *Glück* povlači za sobom upravo tu dvojnost; objedinjuje *steigendes* i *fällt*, suprotnost rastućega i padajućega: „Und wir, die an *steigendes Glück* / denken, empfänden die Rührung, / die uns beinahe bestürzt, / wenn ein Glückliches *fällt*” (prema mađarskom prijevodu Edea Szabóa: „A mi, sanjači sve veće / sreće, bili bismo tako / ganuti, gotovo zapanjeni, / kao kad *padne* ono što je sretno”, prema prijevodu Gyule Telléra: „sreće koja *uzlijeće*” i „kao da *padne* ono što je sretno”, prema prijevodu Dezsóa Tandorija: „koji vjeruju u *porast sreće*” i „kad *padne* onaj tko je sretan”).

I živi dalje, formirajući temeljne pjesme mađarskog pjesništva. Odavna ukazujem na tu svjetskoknjiževnu vezu cikličkog djela „*Költőnk és kora*” („Naš pjesnik i njegovo doba”) Attila Józsefa. A kad mi se pružila prigoda da u stanu orguljaša Xavéra Varnusa pozdravim bliskog pjesnikova znanca iz posljednjih godina njegova života, Ferenc Fejtőa u povodu jednoga od njegovih posljednjih rođendana, na moje pitanje – je li Attila József poznao *Devinske elegije*? – svoj je potvrdni odgovor i obrazložio, „Attila József čitao je Rilkea, čitao ga je i meni, preko njega sam ga i upoznao, dotad nisam poznao *Devinske elegije*. Smatrao ga je sebi bliskim, pokušao ga i prevoditi, samo što više nije imao vremena [...] – je li znao dovoljno njemački? – Toliko je znao. Inače ih je prvi put pročitao uz pomoć rječnika.”¹⁶ Naime, vezano za navedene tekstove s vlastitim se oksimoronom završava i poema nastala „koncem kol. 1937.”¹⁷:

Dodí, družé, ogledaj se.
Radiš u ovom svijetu
a u tebi sućut raste.
Lagat' ti je uzalud.
Sad pusti te ovo, te to.
Gledaj to večernje svjetlo
u rasapu...

Pustoš od krvi crvena,
dokle sežu padine,
zgrušava se plavo. Nježna

¹⁵ Louis MacNeice, *The poetry of W. B. Yeats* [objavljen 1941], Citiram iz (London: Faber and Faber, 1967), 162.

¹⁶ Naš je razgovor magnetofonom snimila Marianne Dobos, datum razgovora: 18. kolovoza 2004. godine, poslije smo ga predali Fonoteci Književnog muzeja Petőfi (oznaka: K 5867).

¹⁷ Attila József, „*Költőnk és kora*”, in *József Attila összes versei I–III. Kritikai kiadás, közzététel* Stoll Béla, (Budapest: Balassi Kiadó, 2005).

trava jeca i klone.
Blago posjednu na sretne
hrpe mrtvačke pjege.
I suton je.

Potom, nadahnuvši nove naraštaje, u jednoj od emblematskih pjesama Jánoša Pilinszkyja, u zbirci *Szálkák* (Iverje) iz 1971–72. godine, pod naslovom *A mélypont ünnepélya* (Svečanost nadira)¹⁸:

U krvavoj toplini svinjaca
tko se usudi čitati?
I tko se usudi
u polju iverja zalazećeg sunca,
u doba plime neba
i oseke zemlje
krenuti na put, ikamo?

Tko se usudi
sklopljenih očiju zastati
na onom nadiru,
ondje, gdje
uvijek se nađe kakav posljednji mah ruke,
krov kuće,
predivno lice ili čak
jedna jedina ruka, naklon glave, pokret dlana?

Tko može
mirna srca utonuti
u san koji se prelije preko gorčine
djetinjstva i more
kao šaku vode prinese licu?

Prevela Lea Kovács

¹⁸ János Pilinszky, *Összes versei*, (Budapest: Osiris Kiadó, 1999); Petőfi Irodalmi Múzeum DIA 2011. <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000000011&secId=0000000707> (preuzeto: 17.09.2018.)

Literatura

- Céline, Louis-Ferdinand. *Utazás az éjszaka mélyére*. Fordította Szávai János. Budapest: Európa, 2003.
- Eliot, T. S. *Collected Poems 1909–1962*. London, [objavljen 1941], Citiram iz Boston: Faber and Faber, 1974.
- József, Attila. *Összes versei I–III*. Kritikai kiadás. Közzéteszi Stoll Béla. Budapest: Balassi Kiadó, 2005.
- Kabdebó, Lóránt. „A Margita európai rokonai”, *Literatura*, 1998/2. 147–172. In *Újraolvasó. Tanulmányok Ady Endréről*, a Miskolci Egyetem Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének 1998. február 27–28-i konferenciája alapján szerkesztette Kabdebó Lóránt, Kulcsár-Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán, Menyhért Anna. Budapest–Miskolc: Anonymus Kiadó, 1999.
- Kabdebó, Lóránt. „Szabó Lőrinc személyiség-látomása az 1929–32-es versekben”, *ItK*, 75(1971), 443–465, in Kabdebó Lóránt, *Útkeresés és különbéke*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974. <http://mek.oszk.hu/05200/05232> (pristupljeno: 2018. 09. 12.)
- Kulcsár-Szabó, Zoltán. *Tükörszínjátéka agyadnak. Poétikai problémák Szabó Lőrinc költészetében*. Budapest: Ráció, 2010.
- Mac Neice, Louis. *The poetry of W. B. Yeats* [1941]. London: Faber and Faber, 1967.
- Pilinszky, János. *Összes versei*, Budapest: Osiris Kiadó, 1999. Petőfi Irodalmi Múzeum – DIA 2011. <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000000011&secId=0000000707> (pristupljeno: 2018. 09. 17.)
- Rónay, György. *Századok útjain*, Versfordítások. Budapest: Európa, 1973.
- Szabó, Lőrinc. *Örök Barátaink*. A szöveggondozást Horányi Károly és Kabdebó Lóránt végezte. Budapest: Osiris Kiadó, 2002.
- Szegedy-Maszák, Mihály. *Irodalmi kánonok*. Debrecen: Csokonai Kiadó, 1998.
- Szerb, Antal. *A világirodalom története*. Budapest: Magvető, 1989.
- Vas, István. *Hét tenger éneke. Versfordítások, huszadik század*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982.

„tragic joy” – a harmincas évek európai költészetének poétikája

A modernség fázisait bemutató összegezéseim folytatásaként jelen előadásomban a modernségnek a harmincas évek európai költészetét meghatározó „harc az elégiáért” poétikai létformáját, az általam W. B. Yeats egy kései verséből kiemelt oximoron kifejezésével *tragic joy*nak nevezett fázisát szándékozom bemutatni, amely a materiális eseményesség szenvedéseit és a létezésben elhelyeztettség szépségét az „ideális” és a „torz” egymást felülíró szembesítésével jeleníti meg.

A harmincas évek legjelentősebb európai költőinek művei, Rilke *Duinói elégiái*, T. S. Eliot *The Hollow Men* című versét követő, a *Four Quartets*-szel záruló alkotásai, W. B. Yeats *The Gyres* című versével kezdődően a *Last Poems* korszaka, Ezra Pound formálódó *The Cantos*ai, Szabó Lőrinc *Harc az ünnepért* korábbi és átdolgozott változatai, Weöres Sándor pályakezdő derűs szakrális lebegése, és József Attila „*Költőnk és kora*” című pályazárása szememben e poétikai formáció jegyében összecsengenek. A költők felsorolt szövegeinek egymással való összekötődését szándékozom bemutatni, – függetlenül a költők filológiai is kimutatható kapcsolatától, és politikai elköteleződéseiktől. A kapcsolódás filológiai tisztázásának egyetlen, számomra adódott alkalmát hangsúlyossá teszem: Fejtő Ferenc egy kései születésnapján Varnus Xavér orgonaművész otthonában rákérdezhettem: József Attila ismerhette-e a *Duinói elégiákat*. Válasza igenlő volt: „fordítani is akarta!”

Kulcsszavak: a „harc az elégiáért” poétikai létforma, a modernség, harmincas éveinek európai költészete, az „ideális” és a „torz” egymást felülíró szembesítése, Fejtő Ferenc és József Attila, a *Duinói elégiák*

02

KABDEBÓ Lóránt

Budapest

„tragic joy” – a harmincas évek európai költészetének poétikája*

A huszadik század európai gondolkozása, ha történelmét és történeteit szemlélte, mondhatta: létezése értelmetlen katasztrófák sorozata. Ebben a környezetben nem éledhetett meg a művészet gyönyört keltő funkciója. Tragikumát legnagyobbjai közül Gottfried Benn gondolta végig, és Szabó Lőrinc gondolta végig 1932-re kötötté alakított „te meg a világ” személyiséglátomásában, utóbb pedig Celan alkotta nemcsak grammatikává és „halálfügává”, hanem a túlélést elviselni nem bíró önfeláldozássá is. Ezt opponálva, az „ideális” és a „torz” Bartók által a művészetbe bevezetett oximoronja a harmincas évekre válik az európai költészet poétikáját meghatározóvá, melyet W. B. Yeats egy kései verséből kiemelt oximoron kifejezésével definiálok: „tragic joy”. E jegyben alakult a létezés kettős szemléletének verssé formálódása a harmincas évekre, ami egymással összekötötte a korszak legjelentősebb alkotásait: a materiális létezés torz és fájdalmakkal teli eseményességének bemutatása – amelyet felülír a létezésben elhelyeztettség átérzésének sugár-

* A dolgozat három korábbi tanulmányom folytatása: „A Margita európai rokonai”, *Literatura*, 1998/2. 147–172. in *Újraolvasó. Tanulmányok Ady Endréről*, a Miskolci Egyetem Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének 1998. február 27–28-i konferenciája alapján szerkesztette Kabdebó Lóránt, Kulcsár-Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán, Menyhért Anna, (Budapest–Miskolc: Anonymus Kiadó, 1999), 158–181; „Szabó Lőrinc személyiség-látomása az 1929–32-es versekben”, *ItK*, 75(1971), 443–465, in Kabdebó Lóránt, *Útkeresés és különbség*, (Budapest, Szépirodalmi, 1974). <http://mek.oszk.hu/05200/05232> (letöltés: 2018. 09. 12.), 59–104; *A ráhallgatás poétikája* [kézirat, 2018. augusztus, PIM konferencia-kötet számára].

zása. Rilke *Duinói elégiái*, T. S. Eliot *The Hollow Men* című versét követő, a *Four Quartets*-szel záruló alkotásai, W. B. Yeats *The Gyres* című versével kezdődően a *Last Poems* korszaka, Ezra Pound formálódó *The Cantos*ai, Louis-Ferdinand Céline lírai hangoltságú *Voyage au bout de la nuit* szövege, Szabó Lőrinc „spirituális” személyiséglátomása (a *Harc az ünnepért* korábbi és átdolgozott változatai és a költő halálával 1957-re véglegessé alakuló második kiadású *Tücsökzene*), Weöres Sándor pályakezdő derűs lebegése és József Attila „Költőnk és kora” című pályázárása szememben e poétikai formáció jegyében összecsendenek, bárha a szövegeknek egymással való összekötődése független a költők filológiai kapcsolatától, és politikai elköteleződéseitől.

A harmincas évektől megjelenő kései modernként megnevezett alkotásmódot kialakító, a materiális eseményesség elszenvető voltát és a létezésben elhelyeztettség szépségét a „torz” és az „ideális” szembesítésével felmutató oximoronnal megjelenítő ars poétikát szándékozom bemutatni. Az ellentétek összekapcsolásával az egymást kizáró, egymásnak ellentmondó jelenetek szoros egységbe foglalását vizsgálom. A teremtett világ áttekintésére alakított kísérletet – egy ember megszólaltatásával. Akire költője rákérdez: „ki beszél?” és rátekint „elhelyeztettségére” a létező világban. A sorsköltészet ellenében feltűnő létköltészetet.

* * *

A huszadik századi modernitás időbeli felezőpontján születik meg T. S. Eliot *The Hollow Men* című ciklikus verse¹, amely a mottójában a század költői által folyamatosan hivatkozott, a megelőző század utolsó évében megjelent *Heart of Darkness*, Joseph Conrad lengyel-angol prózaíró szövegének a cselekvés értelmetlenségét hangsúlyozó utalásával² és a költemény történelmi háttérként az ember esemény-alakításának eleve sikertelenségét jellemző, a személyiséget a cselekvésképtelenségig szétbontó példázatot, az angol-skót „lőportár”-összeesküvést³ megnevezve a „torz” megtestesítésével a „Ki beszél?”

¹ T. S. Eliot, „The Hollow Men”, in *Collected Poems 1909–1962*, (London–Boston: Faber and Faber, 1974). 89–92. A negyvenes évek végén magyarra Szabó Lőrinc formálja a verset, majd halála előtt, az ötvenes évek közepén beavogatja műfordításai, az *Örök Barátaink* összegyűjtött kiadásába.

² „Mistah Kurtz – he dead.”

³ A BBC History 2018. augusztusi számában (59–62 oldalakon) a történészek is az irodalom világába utalják a T. S. Eliot vers háttér jelenetét. *Gyilkos Királyné?* – Anna dán hercegnő tizenévesen kötött házasságot az elkötelezetten protestáns VI. Jakabbal (aki később I. Jakab néven angol király lett), míg ő erősen kötődött a katolikus hithez. Házasságuk idővel megromlott. Vajon lehetett-e ő a lőpor-összeesküvés mögött álló „nagy patrónus”? – teszi fel a kérdést Tracy Borman. Majd így zárja: „Csupán egy regényben tudnám ennél határozottabban ráosztani ezt a szerepet”. „A brit történelem legismertebb összeesküvése” ha nem is regényben, de az egyik legjelentősebb angol nyelvű ciklikus versben vált ihlető háttérképpé.

vizsgálatát az értelmetlen felbomlás állapotába transzponálja. A kor poétikájának ezt a megjelenési formáját Kulcsár-Szabó Zoltán ekként jellemzi: „kevésbé az individualitás önleírását, mint inkább ennek végső lehetetlenségét tárja fel, az individuum költészete helyett az individuum válságának költészetét megvalósítva.” „[J]elezvé ezzel, hogy e differencia mentén nem annyira a lírai én »alakja«, hanem annak olvashatatlansága ismerhető csak fel”⁴. A magam részéről pedig e ciklikus vers indításában találok a „Ki beszél?” kérdésre a cselekvés értelmetlenségét hanghatásában és képi megjelenítésében is megformázó kétségbeesett rálátást, mintegy a korábbi (1922-es) *The Waste Land* című szintén ciklikus Eliot-vers folytatását:

We are the hollow men
We are the stuffed men
Leaning together
Headpiece filled with straw. Alas!
Our dried voices, when
We whisper together
Are quiet and meaningless
As wind in dry grass
Or rats' feet over broken glass
In our dry cellar

Mi vagyunk az üresek
mi vagyunk a kitömötték
zsúpkobakunk
egymásnak rogy. Óh, jaj,
száraz hangunk, amikor
súgunk-búgunk
nyugodt és semmit se mond,
mint száraz fűben a szél
vagy patkányok lába száraz
pincénk üvegcserepén.

E verskezdetben megtestesül a személyiségvesztés, és a teljes történetiség céljátvesztettsége, de a költemény egészében ugyanakkor már megjelenik egyfajta feloldottság is, a létezésben elhelyeztettség megérzése. Ebben a költeményben vélem megjelenni azt az ars poeticát, amely az individuum védelmére berendezkedő véglegesnek látszó megalázkodó bezárkózás ellenében megjelentethető oximoront mutat fel: az *Egy*-nek megjelentethető *kettős* értelmezését kívánja. Nemcsak a védekezésbe szoruló, sőt a történelmi háttérkép-

⁴ Kulcsár-Szabó Zoltán, *Tükörszínhátság agyadnak. Poétikai problémák Szabó Lőrinc költészetében*, (Budapest: Ráció, 2010), 101.

pel szemben tehetetlenné váló *aktor* állapotának jellemzését mutatja, hanem rálátást ad a *néző* figyelőállásában megjelenő valamilyen Egész sejtelmeire is:

Ez a végső találkahely
egymáshoz tapogatózunk
s kerüljük a szót
gyülekezve a dagadt folyó innenső partján.
Vakon, hacsak

fel nem ragyognak újra a szemek,
mint az alkonyi halálország
örök csillaga
és százlevelű rózsája
egyedüli reménye
az üreseknek.

A költemény során egyensúly teremődik, bűvópatakként megjelenik az emberi cselekvésképtelenséget oldó oximoron, bár a ciklus ezúttal még megtartja a kettős olvasási lehetőséget is. A ciklus egésze a létezésben való elhelyezettséget még nem véglegesíti, bárha felvillantja lehetőségét. A mottó és a történelmi háttérkép még sorsköltészetként tartja vissza a létköltészetbe vágyakozó verset. Idézem az eredeti, 1925-ös ciklikus vers zárását⁵:

*Here we go round the prickly pear
Prickly pear prickly pear
Here we go round the prickly pear
At five o'clock in the morning.*

Between the idea
And the reality
Between the motion
And the act
Falls the Shadow

For Thine is the Kingdom

Between the conception
And the creation
And the response
Falls the Shadow

Life is very long

⁵ T. S. Eliot, „The Hollow Men”, in *Collected Poems 1909–1962*, 91–92.

Between the desire
And the spasm
Between the potency
And the the existence
Between the essence
And the descent
Falls the Shadow

For Thine is the Kingdom

For Thine is
Life is
For Thine is the

*This is the way the world ends
This is the way the world ends
Not wíth a bang but a whimper.*

majd a negyvenes évek végéről származó Szabó Lőrinc-fordítás értelmezését:

*Lánc lánc eszterlánc
eszterlánc eszterlánc
fügekaktusz visz a tánc
hajnalhasadáskor.*

Az eszme
és a valóság közé
a mozgás
és a tett közé
odahull az Árnyék

Mert Tied az Ország

A fogantatás
és a teremtés közé
az indulat
és a válasz közé
odahull az Árnyék

Nagyon hosszú az élet

A vágy
és a görcs közé

a lehetőség
és a megvalósulás közé
a lényeg
és az alászállás közé
odahull az Árnyék

Mert Tied az Ország

Mert Tied
Az élet
Mert Tied a

*Ez a vége a földi világnak
ez a vége a földi világnak
ez a vége a földi világnak
nem bomba, csak egy buta nyekk.*

Vas István fordításában a zárás⁶: „A világ így ér véget / *Nem bumm-mal, csak nyüszítéssel.*”

A „tragic joy” kiteljesedését, a modernség új korszakát jelentő ars poetica felkínálását ezt követően Eliot 1927-től kezdődően készülő *Ariel Poems* ciklusának darabjaiban találom. Mindjárt az első darab, a kései modernséget bevezető vers, a *Journey of the Magi* megformálja az új életmodellt. Nem véletlen, hogy a második világháború után több magyar költő is lefordítja. Szabó Lőrinc *Mágusok utazása* címmel, valamint Vas István és Rónay György is. A vers egyszerre pokoljárás (imígyen fogalmaztak erről a 20. században) és a derű keresése. A „mágusok” a történetmondás lineáris modellje szerint elindulnak egy Születést ünnepeleendő útra, de életre szóló, tao-jellegű utazásukat egyben a Megváltás átélésébe is belevonja a betlehemi barlang és a golgotai három fa, evangéliumi motívumok sugárzásának egyszerre érzékelése. A történetben felvillan a létezés mélyéből sugárzó oximoron, a lineáris vers átlép az időből a káprázat forgásába, az oximoron eredményeként felajánlott életrecepttel a század líráját meghatározó egyik alapmondathoz vezetve: „I should be glad of another death.”⁷ (Szabó Lőrinc: „Másik halált szeretnék.” Vas István: „Másféle halálnak örülnék.”⁸ Rónay György: „Bár jönne már egy más halál.”⁹) Idézem a záróversszak „tragic joy” elégikumát Szabó Lőrinc magyar szövegével:

⁶ Vas István. „Az üresek”, in *Hét tenger éneke, versfordítások, huszadik század*, (Budapest: Szépirodalmi, 1982), 282–285.

⁷ T. S. Eliot, „Journey of the Magi”. in *Collected Poems 1909–1962*, 110.

⁸ Vas István, „A háromkirályok utazása”, in *Hét tenger éneke*, 293.

⁹ Rónay György, „A Háromkirályok útja”, in *Századok útjain. Versfordítások*, (Budapest: Európa, 1973), 306–307.

Mindez nagyon rég volt, emlékszem,
és akár másodszor is megtenném, de mondjátok meg,
mondjátok meg azt,
azt, hogy: mihez vezettek bennünket azon a nagy úton,
Születéshez vagy Halálhoz? Volt ott születés, határozottan,
meggyőződünk róla, és semmi kétség. Láttam én már születést és halált,
de azt hittem, hogy különböznek; ez a Születés
kemény és keserű haldoklás volt számunkra, amilyen a Halál, a halálunk.
Visszatértünk a helyeinkre, ezekbe a Királyságokba,
de többé nem igen fértünk össze, a régi rendben,
az idegen néppel, amely két kézzel kapaszkodik az isteneibe.
Másik halált szeretnék¹⁰.

Hiszen még az a Céline is, aki amolyan mélyen nietzschei módon egy életművön át rágalmazza az életet, a maga ironikus megfogalmazásával „mint a varangyos béka, teli eszményekkel” jelez valamiféle felfelé gyűrűző vágyakozást: „[É]n egy olyan gyönyörű gondolatra vágytam, amelyik erősebb, mint a halál, és amelynek segítségével örömet, gondtalanságot, bátorságot hintek szét magam körül. Mint egy hős magvető. Akkor aztán teli lennék bátorsággal. Mindenütt kibuggyanna belőlem a bátorság, és az élet maga se lenne más, mint a bátorság tökéletes eszméje, amelyik aztán rendben tartaná az embereket meg a tárgyakat is, a földtől egészen az égig. Mindezzel pedig egészen magától értetődően annyi szeretet is járna, hogy a gyengeség visszazárná a halált is a maga kis kuckójába, ahol viszont olyan jó meleg támadna, hogy még az a kurva halál is elkezdené keresni az élvezeteket, méghozzá mindenkivel. De szép is lenne! És milyen jó!”¹¹ A gonosz kiteljesedésével, a pusztulás általánosságával, a század „pokoljárásával”, a *wastage* kódszavával szemben már nem a sorsot kihívóan, de az alkotás aktusában a teljesség igényével mégis megjelenik a létezés tragikusságát felülíró derű szükségessége. Testté válik, a szövegbe kódolódik.

A kétségbeesés ellentettjeként a derű megidézése a poézisben azután kiváltja az elégia keresését. A szenvedés elviselésének tudatosításával az annak ellenében megidézett hagyomány emlékezetével ellenpontozva, mint teszi Radnóti, utolsó mozdulataival is unikális módon hitteltelítve versbeszédét.¹² Vagy a maga frivol-kétségbeejtő módján fogalmazva, mint Szerb Antal

¹⁰ T. S. Eliot, *The Journey of the Magi. Mágusok utazása*, in Szabó Lőrinc, *Örök Barátaink*, a szöveggyűjtést Horányi Károly és Kabdebó Lóránt végezte. (Budapest: Osiris Kiadó, 2002. 2. kötet), 626.

¹¹ Louis-Ferdinand Céline, *Utazás az éjszaka mélyére*, ford. Szávai János (Budapest: Európa, 2003), 455.

¹² Mint ezt Szegedy-Maszák Mihály jellemzi: „Radnóti Miklós és a holocaust irodalma”; „Irodalmi kánonok”, in Szegedy-Maszák Mihály, *Irodalmi kánonok*, (Debrecen: Csokonai Kiadó, 1998), 171–187.

T. S. Eliotra vonatkoztatva világirodalom-történetében: „Ebből a nihiltől nincs más út kifelé, mint az öngyilkosság vagy a katolicizmus”¹³.

Költők gyakorlatának különbözőségevel olyan korszakjellemző poétika szerveződik, mely egybefonja az alkotásfolyamatban a *nézőt* és az *aktort*, mint a létezés egyszerre elszenvetőjét és tudatosítóját, miként teszi a kései Yeats (*The Gyres*, 1936–1937):

Hector is dead and there's a light in Troy
We that look on but laugh in tragic joy.

Kegyetlenebb poentírozással Szele Bálint kérésre készített műfordításában: „Hektór halott és Trója lángot vet; / Aki látja, gyászos örömmel nevet.”; vagy ahogy Turczi István megformálta ennek a szinte fordíthatatlan sornak megbékéltebben magyarázó változatát: „Hektor halott, Trója lángok közt alámerül; / Láttukra arcunkon mégis tragikus derü.”).

A példák kegyetlensége a létezés abszurditására figyeltet fel, általuk mégis felvillanhat a létezés mélyéből sugárzó oximoron: *credo quia absurdum*-alapon megfogalmazódáshoz parancsolva a „tragic joy”-t: „Out of cavern comes a voice, / And all it knows is that one word »Rejoice!«”¹⁴. Miként ez már összehangzik Rilke utolsó két duinói elégiájával.

Lehetséges-e a mítoszban élni úgy, hogy egyben kívülről is szemléljük ugyanazt? A *Duinói elégiák* záró darabjainak hatása egyértelműen beleszövődik Yeats kései költészete alakulásába, az ír költő egyik monográfusa, Louis MacNeice éppen emiatt a hangnemi megoldás miatt hasonlítja össze őket: „Mind Yeats, mind Rilke, az általuk megismert szenvedés, zavar és reményvesztettség ellenére ragaszkodik ahhoz, hogy a Művészet, s mi több, az Élet fő hajtóereje az öröm. A tizedik *Duinói elegiá*ban alapvető paradoxonként a megszemélyesített Panasz vezeti a nemrég meghalt ifjút az Öröm forrásához, és azt mondja neki: »Emberi körben megtartó folyam-áram« [Tandori Dezső fordítása]. Yeats is azt tartja, hogy a Panasz el tud vezetni az Öröm forrásához, és egyik kései versében leírja ezt a nagyon is igaz paradoxont: »Hamlet és Lear vidám« [Kálnoky László fordítása] – Kleopátra öngyilkossága végül is az élet értékének és az életörömnél is érvényesítése. Ahogy Rilkének, a maga elhagyatottsága ellenére fel kellett tételeznie, hogy az Ittlét gyönyörű, Yeats a csalódások során

¹³ Szerb Antal T. S. Eliot költői pályája bemutatása során jut az idézett összegezéshez: „leszámolt a kor minden tartalmával, felismeri ürességüket, semmi sem marad meg, teljes a dezintegráció. Ezt a nagy ürességet fejezi ki a *Waste Land* kötet. [...] Ebből a nihiltől nincs más út kifelé, mint az öngyilkosság vagy a katolicizmus. Eliot az utóbbit választja. Egyre nehezebben követhető versciklusában új vallásos meggyőződését fejezi ki”. Szerb Antal, *A világirodalom története* [1941], idézem:(Budapest: Magvető, hetedik kiadás [1989]), 820–821.

¹⁴ Szele Bálint fordításában: „A visszhangzó üreg / Egyetlen szót zúg: »Örvendezetek!«”

eljutott ehhez a következtetéshez: »A Barlang megremeg, / Egyetlen szót zúg: 'örvendeztetek!'« [Szele Bálint fordítása].¹⁵

És ha már Yeats monográfiája Rilke felé fordítja figyelmemet, én is idézhetem a *Duinói elégiák* tizedik darabjának zárását, ahol a Glück kifejezés hangsúlyos jelenléte éppen ezt a kettősséget vonzza; a *steigendes* és a *fällt*, a növekvő és a lehulló ellentétét fogja egybe: „Und wir, die an *steigendes* Glück / denken, empfänden die Rührung, / die uns beinahe bestürzt, / wenn ein Glückliches *fällt*” (Szabó Ede fordításában: „És mi, az egyre növekvő boldogság / álmodói, mi úgy hatódnánk / meg, már szinte a döbbenetig, / mint, ha *lehull*, ami boldog”, Tellér Gyulánál: „a *fölszálló* öröm” és „hogya *lehull*, ami boldog”, Tandori Dezsőnél: „a boldogság *fokozását* vélők” és „ha *lehull*, aki boldog”.)

És tovább él, a magyar költészetben alapvető verseket fogalmazva. József Attila a „*Költőnk és kora*” című ciklikus alkotását régóta e világirodalmi kapcsolatrészeként hirdetem. Amikor pedig alkalmam adódott, hogy egyik utolsó születésnapján az orgonaművész Varnus Xavér lakásán köszönthetjük a költő utolsó éveinek közeli ismerőjét, Fejtő Ferencet, kérdésemre – vajon ismerhette-e József Attila a *Duinói elégiákat*? – igenlő válaszát ki is fejtette, „József Attila olvasta Rilket, nekem is felolvasta, tőle ismertem meg, addig nem ismertem a *Duinói elégiákat*. Rokonának érezte, próbálta fordítani is, csak már nem volt rá ideje [...] – tudott-e annyira németül? – Annyira tudott. Különben is először szótárral olvasta.”¹⁶ Hiszen az idézett szövegekhez kapcsolódóan zárul a maga felvillanó oximoronjával az „1937. aug. vége” idején keletkezett költemény¹⁷:

Jöjj barátom, jöjj és nézz szét.
E világban dolgozol
s benned dolgozik a részvét.
Hiába hazudozol.
Hadd most azt el, hadd most ezt el.
Nézd ez esti fényt az esttel
mint oszol...

Piros vérben áll a tarló
s ameddig a lanka nyúl,
kéken alvad. Sír az apró
gyenge gyep és lekonyúl.

¹⁵ Louis Mac Neice, *The poetry of W. B. Yeats* [megjelent: 1941] Idézett szöveg: Faber and Faber, London, 1967, 162. A szövegben szögletes zárójellel én jelöltem meg az eredeti angol szöveg fordítóit.

¹⁶ Beszélgetésünket magnetofonra Dobos Marianne felvette, a beszélgetés dátuma: 2004. augusztus 18., utóbb a Petőfi Irodalmi Múzeum Hangtárának átadtuk (jelzete: K 5867).

¹⁷ József Attila, „*Költőnk és kora*”, in *József Attila összes versei I–III. Kritikai kiadás, közléteszi Stoll Béla* (Budapest: Balassi Kiadó, 2005).

Lágyan ülnek ki a boldog
halmokon a hullafoltok.
Alkonyúl.

Majd újabb nemzedéket ihletően Pilinszky János egyik emblematikus versének megfogalmazását ihletően a 1971–1972-es *Szálkák* című kötetében: *A mélypont ünnepélya*¹⁸:

Az ólak véres melegében
ki mer olvasni?
És ki mer
a lemenő nap szálkamezejében,
az ég dagálya és
a föld apálya idején
útrakelni, akárhová?

Ki mer
csukott szemmel megállani
ama mélyponton,
ott, ahol
mindíg akad egy utolsó legyintés,
háztető,
gyönyörű arc, vagy akár
egyetlen kéz, fejbólintás, kézmozdulat?

Ki tud
nyugodt szívvel belesimítani
az álomba, mely túlcsap a gyerekkor
keservein s a tengert
marék vízként arcához emeli?

¹⁸ Pilinszky János, *Összes versei*, (Budapest: Osiris Kiadó, 1999).; Petőfi Irodalmi Múzeum – DIA 2011 <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000000011&secId=0000000707> (letöltés: 2018. 09. 17.)

Irodalom

- Céline, Louis-Ferdinand. *Utazás az éjszaka mélyére*. Fordította Szávai János. Budapest: Európa, 2003.
- Eliot, T. S. *Collected Poems 1909–1962*. London, Boston: Faber and Faber, 1974.
- József Attila. *Összes versei I–III*. Kritikai kiadás. Közzéteszi Stoll Béla. Budapest: Balassi Kiadó, 2005.
- Kabdebó Lóránt. „A Margita európai rokonai”, *Literatura*, 1998/2. 147–172. In *Újraolvasó. Tanulmányok Ady Endréről*, a Miskolci Egyetem Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének 1998. február 27–28-i konferenciája alapján szerkesztette Kabdebó Lóránt, Kulcsár-Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán, Menyhért Anna. Budapest–Miskolc: Anonymus Kiadó, 1999.
- Kabdebó Lóránt. „Szabó Lőrinc személyiség-látomása az 1929–32-es versekben”. *ItK*, 75(1971), 443–465. In Kabdebó Lóránt, *Útkeresés és külvilág*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974. <http://mek.oszk.hu/05200/05232> (letöltés: 2018. 09. 12.)
- Kulcsár-Szabó Zoltán. *Tükörszínjátéka agyadnak. Poétikai problémák Szabó Lőrinc költészetében*. Budapest: Ráció, 2010.
- Mac Neice, Louis. *The poetry of W. B. Yeats* [1941]. London: Faber and Faber, 1967.
- Pilinszky János. *Összes versei*. Budapest: Osiris Kiadó, 1999. Petőfi Irodalmi Múzeum – DIA 2011. <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000000011&secId=0000000707> (letöltés: 2018. 09. 17.)
- Rónay György. *Századok útjain*, Versfordítások. Budapest: Európa, 1973.
- Szabó Lőrinc. *Örök Barátaink*. A szöveggondozást Horányi Károly és Kabdebó Lóránt végezte. Budapest: Osiris Kiadó, 2002.
- Szegedy-Maszák Mihály. *Irodalmi kánonok*. Debrecen: Csokonai Kiadó, 1998.
- Szerb Antal. *A világirodalom története* [1941]. Budapest: Magvető, hetedik kiadás [1989].
- Vas István. *Hét tenger éneke. Verfordítások, huszadik század*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982.

„tragic joy” – poetika europskog pjesništva u tridesetim godinama

Kao nastavak svojih dosadašnjih rezimiranja s ciljem predstavljanja različitih faza modernizma u svom izlaganju želim predstaviti egzistiranje poetike „borbe za elegiju” koja je odredila pjesništvo europskog modernizma tridesetih godina prošloga vijeka, tj. onu fazu modernizma koju nazivam oksimoronom jedne kasne pjesme W. B. Yeatsa, *tragic joy* te koja je patnje materijalne događajnosti i ljepotu determiniranosti u bivstvovanju predstavila pomoću suočenja međusobno isključivih pojmova „idealnog” i „deformiranog”.

Djela najznačajnijih europskih pjesnika u navedenom razdoblju, *Devinske elegije* R. M. Rilkea, opus T. S. Eliota poslije pjesme *The Hollow Men* i zaključno do *Four Quartets*-a, pjesničko razdoblje W. B. Yeatsa *Last Poems* početkom od pjesme *The Gyres*, poema *The Cantos* Ezre Pounda u formiranju, ranije i prerađene verzije zbirke pjesama *Borba za praznikom* Lórinca Szabóa, vedro sakralno lebdenje ranog Sándora Weöresa, i pjesma na kraju stvaralačkog vijeka Attila Józsefa „*Naš pjesnik i njegova doba*” u mojim očima podudaraju se u znaku formacije njihovih poetika. U svome izlaganju namjeravam predstaviti povezanost navedenih pjesama – neovisno o filološko dokazanim vezama između pjesnika kao i o njihovoj političkoj pripadnosti. U tom pogledu učinit ću samo jednu iznimku naglašavanjem konkretne filološke veze: prilikom jedne rođendanske proslave Ferenc Fejtöa u poznim godinama organizirane u stanu mađarskog umjetnika orguljaša Xavéra Varnusa postavio sam mu pitanje: Je li Attila József poznao *Devinske elegije*. Fejtöv odgovor je bio potvrđan: „čak ih je namjeravao prevesti na mađarski!”

Ključne riječi: egzistiranje poetike „borbe za elegiju”, pjesništvo europskog modernizma tridesetih godina, isključivi pojmovi „idealnog” i „deformiranog”, Ferenc Fejtö i Attila József, *Devinske elegije*

03

Ágnes SZÉCHENYI

Budimpešta

Izvorni znanstveni rad

***Sentimentalno putovanje* Ferenca Fejtöa – u generacijskom okviru**

S*entimentalno putovanje*, niz eseja, svojevrsna *ars poetica* Ferenca Fejtöa posebno su dragi hrvatskim čitateljima. Duh mjesta u središte ove konferencije mogao bi staviti analizu poveznosti sa Zagrebom. To sam doznala iz izuzetno temeljite studije Franciske Ćurković-Major.¹ Ni na trenutak ne dovodeći u pitanje jedinstvenost hrvatskih poveznica Fejtöve knjige, propitujem „domaće”, mađarsko, ideološko iskustvo nove države, kontekst, diskurs i opće raspoloženje u kojemu je knjiga nastala. Otkrivam u kakav se niz generacijskih ispovijesti uklapa, pokušavam odgovoriti na pitanje zašto su nastala ta djela.

Fejtöv roman-dnevnik i danas je istaknuto djelo toga razdoblja koje se čita kao dio kanona. To bi bilo tako čak i pod uvjetom da se po povratku iz emigracije – godine 1989., u mjesecu u kojem je sahranjen Imre Nagy – nije upravo tom knjigom želio ponovo predstaviti mađarskim čitateljima. Prema mom uvjerenju ta je knjiga, najprije objavljivana u nastavcima, uvelike utjecala na njegova dva suvremenika, od njega starijeg Pála Ignotusa (1901–1978) i godinu dana mlađeg Gyulu Schöpflina (1910–2004). Obojica su se u javnosti pojavila s osobnim, i to u više pogleda intimnim iskazima kakvih u mađarskoj književnosti nema mnogo. Budući da još nije došlo do komparativnog čitanja tih dvaju tekstova, ovdje uspoređenih s Fejtöm, nešto ću više reći o njima.

¹ Franciska Ćurković-Major, „Zágráb képe Fejtő Ferenc Érzelmes utazás című regényében”, *Tiszatáj* 56, 10. sz. (2002): 77–87.

U zadanim okvirima ne mogu se baviti pitanjem književne vrste i na koje se povijesne prethodnice – *confessio, credo, ispovijedi* – oslanjaju ta tri teksta.² Fejtöa, Ignotusa i Schöpflina osim zajedničke generacijske pripadnosti, povezuje i kasnija sudbina. Sva trojica izbjegla su u emigraciju. Fejtö i Ignotus zajedno su 1938. godine otputovali u Pariz jer su njihovo židovsko porijeklo i političko stajalište predstavljali opasnost, Fejtöa su čak počeli istraživati zbog jednog od njegovih posljednjih tekstova koji je napisao u domovini. Na prijelazu iz 1949. u 1950. godinu Gyula Schöpflin je – nakon prekretnice koja je pokazala suštinu Rajkove parnice, potencijalno opasne i po njega, a i zbog toga što se dotada u njemu malo po malo učvrstilo odbijanje komunizma – kao poslanik Narodne Republike Mađarske u Stockholmu izabrao emigraciju.³ Njih trojica bila su u kontaktu i u emigraciji, od sedamdesetih su godina surađivali u časopisima *Irodalmi Ujság* (Književne novine) i *Magyar Füzetek* (Mađarske sveske), usklađivali su se u akcijama kojima su iz inozemstva pokušavali omekšati komunizam. Od komunizma – u koji su u različitoj mjeri sva trojica vjerovala – u potpunosti su se okrenuli, dok su svoja ljevičarska (liberalna ili socijaldemokratska) uvjerenja zadržali.

Poznati su povijesni događaji i pozadinski biografski podaci koji se tiču Fejtöa (ali i sve trojice u slučaju važnih događaja): veliki radnički prosvjed u Budimpešti 1. rujna 1930. godine, primicanje ljevici Društva „Bartha Miklós”, pogubljenje Imrea Sallaija i Sándora Fürsta 1932; te utjecaj djela poput Kischovih izvještaja Egona Erwina, romana Uptona Sinclaira, Romaina Rollanda, H.G. Wellsa, Ilje Ehrenburga, Ilfa i Petrova, Gladkova. U ljevičarkim komunističkim krugovima – to je u Fejtövom slučaju značilo marksističku studijsku grupu na budimpeštanskom fakultetu za humanističke znanosti, uključujući Lászla Rajka, Pétera Móda, Károlya Olta, Bélu Szásza i Gyulu Schöpflina, sina Aladára Schöpflina – poznavali su izvještaje američkog novinara Louisa Fischera⁴ o Oktobarskoj re-

² U jednom drugom, opširnijem istraživanju tekst se može iznova čitati na temelju teorijskih razmatranja pisanja životopisa, no toga se sada neću doticati, s obzirom na to da mi je cilj prikazati odnos spram primarne, referencijalne doživljajne građe.

³ Između 1. veljače 1946. i 20. kolovoza 1949. nastala je „druga mađarska republika”, nju je slijedio narodnorepublički oblik države. Nekoliko mjeseci nakon prekretnice, u siječnju 1950. Gyula Schöpflin „istupio je” iz „povijesti”. Schöpflin Gyula, *Szélkiáltó. Visszaemlékezés*, (Budapest: Magvető–Pontus, 1991), 310–311.

⁴ Louis Fischer (1896–1970), američko-židovski novinar. Kao mladić preselio se u Palestinu i pridružio židovskoj legiji. U SAD-u je bio suradnik jedne novinske agencije u New Yorku, potom je došao u Europu i izvještavao iz Berlina. Početkom dvadesetih godina preselio se u Sovjetski Savez i postao veliki komunist, zbog čega su ga na zapadu mnogi napadali, a Trocki ga je nazvao Staljinovim agentom i trgovcem laži. Fischer je rekao da je uzrok gladi u Ukrajini bio ukrajinski nacionalistički rudarski rad, nije želio vidjeti krivnju sustava. Također je sudjelovao u španjolskom građanskom ratu. Nakon razočaranja sudjelovao je u knjizi o svjedocanstvima šest poznatih bivših komunista (Arthur Koestler, Ignazio Silone, Richard Wright, André Gide, Stephen Spender i Louis Fischer) *The God that Failed* (Editor Richard Crossman, New York: Harper & Brithers, 1949).

voluciji⁵. Pokušali su osnivati časopise – jedan od njih je bio *Valóság* (Stvarnost) s pjesmama Attile Józsefa i Miklósa Radnótiya. Nakon uređivanja i ilegalnog dijeljenja letaka na sveučilištima u Budimpešti i Pečuhu, uslijedilo je uhićenje, Fejtö je završio u zatvoru. U međuvremenu je na vlast došao Adolf Hitler i to tako što su njemački komunisti izdali njemačke socijaldemokrate i podržali ga u osvajanju kancelarskog mjesta. Sljedeće godine već ga se moralo službeno oslovljavati s *Führer* i pozdravljati s „Heil Hitler!” prema uzoru na „Heil, Rienzli!” iz Wagnerove opere. Nakon što je u svibnju 1933. godine, nakon gotovo jedanaest mjeseci izišao iz zatvora, slušajući uvečer mađarski program na moskovskom radiju još je uvijek bio ganut Internacionalom⁶ koju su ceremonijalno puštali.

U ljeto 1934. – umoran od šoka uzrokovanog zatvorom, a koji je također pretrpjela i njegova obitelj u Nagykanizsi, od teškoća koje su ga priječile u stjecanju željene učiteljske diplome, što mu je onemogućilo pokušaj stvaranja egzistencije u onoj Mađarskoj u kojoj je osnovan Nacionalni odbor nezaposlenih intelektualaca koji je pružao pomoć kršćanima – usprkos svemu odlučio se na putovanje u Jugoslaviju⁷, na posjet obitelji i odmor na moru. Naravno, to putovanje za intelektualca takvog duhovnog apetita kao što je bio Fejtö bilo je puno susreta, na primjer s Vladkom Mačekom i Miroslavom Krležom. Međutim, zanemarimo sada biografsku nit i radije se usredotočimo na to kakvim je ideološko-životnim zaključcima i završnim riječima vodilo jednomjesečno ljetno putovanje. Vrijednost ovog zaključka je tim važnija, jer je Fejtö cijeli život ostao dosljedan ideji, svetonazoru formiranomu u Dubrovniku. Iskaz o tome napisao je nakon svog okretanja socijaldemokraciji. „Bit će u njemu slobode, prilike za krivovjerje, čemu sam sklon; i bit će discipline, bez koje je sloboda rasulo i nehaj. Bit će prilike za udruživanje, zajedništvo, a istovremeno i za higijensku usamljenost. Neovisnost od predrasuda, propisa, a istovremeno i ponizno pokoravanje pred konačnim istinama bez kojih nije vrijedno živjeti. Bit će u njemu pobožnosti i poruge, zajednički kult pisanja i čovječanstva, pametne hrabrosti i potrebnog kukavičluka, ravnoteže i opreznog opipavanja. Mislim da sam shvatio duh zapada čija je tajna upravo ravnoteža između destruktivnog i konstruktivnog ponašanja. Da bi čovjek stvarao, potrebna mu je strpljiva trezvenost, ali i neka ludost, neka vjera. U svom svjetonazoru vodim računa o

⁵ François Fejtö, *Od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, prevela Melita Wolf, (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989), 54.

⁶ François Fejtö, *Od Budimpešte do Pariza...*, 63.

⁷ „Godine 1930. glavni grad je osigurao 250 tisuća penga (*mađarska valuta 1927–1946*, op. prev.) za zapošljavanje 600 nezaposlenih intelektualaca u Budimpešti, tako da su za pet mjeseci rada dobili pomoć od mjesečno 80 penga, osam tisuća ih se prijavilo za posao.“ Gyáni Gábor, „Közmunka a Horthy-korban: az állami szociálpolitika megoldási kísérletei“, *História* 33, br. (2011): 32. Godine 1936. u Mađarskoj je bilo 34.500 nezaposlenih intelektualaca. Ungváry Krisztián, *A Horthy-rendszer mérlege: diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919-1944* (Pečuh – Budimpešta: Jelenkor Kiadó, 2013.), 177.

takvom potrebnom ludilu, o nekoliko ukorijenjenih ideja od kojih ne želim odustat. Takva je »fiksna ideja« moje poistovjećivanje s onima koji prolaze loše i općenito siromasima. To je ludost jer sam svojim podrijetlom, obrazovanjem i svojim potrebama građanin, jer volim građansku udobnost, sumnju i sigurnost, građanske prehrabene navike i samosvijest, vagone drugog razreda, prve redove prizemlja.” A na kraju u suprotnosti pomiješanoj s paradoksom sažima tko je on, što je on zapravo: „milijunaš po zahtjevima, a proleter po džepu”.⁸ Njegova građanska obitelj, otac liberalnog duha, izdavač i trgovac knjigama bili su pogođeni raspadom Monarhije, gubitkom zaleđa Nagykanizse, a ozbiljno su osjetili i posljedice krize. Stajao je tamo u zatvorskom hodniku dok su mu odvodili sina, a ipak je bio ponosan na njega.

Godinu dana mlađi Gyula Schöpflin rođen je 1910. godine. Njegov put sjajno je započeo: osvojio je srednjoškolsko natjecanje, primljen je u Eötvös Collegium i već ga je gotovo i završio, samo što nije imao učiteljsku diplomu u rukama, kada je optužen u istoj onoj parnici u kojoj je optužen i Fejtő. Gyula Schöpflin se upleo u pisanje i širenje komunističkih letaka u Collegiumu. Objašnjenje za tu akciju koja se činila djetinjastom, ali je nosila doživotne posljedice bila je kriza početkom 1930-ih godina. Tijekom dugih šetnji i noćnih razgovora, studenti kolegija tražili su način kako bi se sudbina svijeta mogla okrenuti nabolje. „Danas već postoji izraz za ono što smo tada osjećali: otuđenje. Počeli smo analizirati i spoznavati povezanosti, postojao je u nama i osjećaj odgovornosti, ali nismo vidjeli izlaz, nismo znali gdje, ni kako bismo što učinili. Htjeli ne htjeli, sve više je u nama jačala ta romantična ideja da vlastito duhovno i tjelesno otkupljenje trebamo tražiti u radničkoj klasi, među snažnim, samouvjerenim muškarcima i djevojkama otvorenih očiju koje govore izravno i jasno.”⁹ Noću su stoga počeli čitati Schönsteinove bilježnice, Marxove, Engelsove i Lenjinove brošure, opis sovjetskog svijeta prema izdanjima Malika Verlaga, društvene reportaže Egona Erwina Kischea i Ilje Ehrenburga – i na kraju su se pronašli u marksizmu, u blizini skupine onih koji su ih upoznali s obrazovanim i osviještenim predstavnicima radništva. Takav je posrednik bio László Rajk. Gyula Schöpflin i njegovi prijatelji priključili su se i djelovanju Društva „Miklós Bartha”, upoznali se s Attilom Józsefom – sve je to vodilo ka pisanju letaka na sveučilištu, a potom ravno na policiju. Dana 13. lipnja 1932. pozvonili su na vrata građanskog stana Schöpflinove obitelji u Ulici Attila, te su uslijedila ispitivanja.¹⁰ Nakon što je Aladar Schöpflin povukao svoje najbolje odvjjetničke veze, izbjegnuta je zatvorska kazna, ali sin pred kojim je stajala svijetla budućnost nije mogao dobiti učiteljsku diplomu. Najljepši primjer liberalizma jednog oca odlomak je iz ispovijedi (možda početak pisma) koji je Aladár Schöpflin tih

⁸ Fejtő Ferenc, „Fegyverszünet”, *Szép Szó* 1, br. 3. (1936): 231–233.

⁹ Schöpflin Gyula, *Szélkiáltó. Visszaemlékezés* (Budapest: Magvető–Pontus, 1991), 52.

¹⁰ Schöpflin, *Szélkiáltó*, 52–59.

dana, u vrijeme tih događaja stavio na papir. „Naravno, potpuno smo preneraženi, mi roditelji, zbog te opasnosti u koju se naš sin upleo i koja će utjecati na cijeli njegov budući život. Bili smo tako sretni i ponosni na njega, tako je krasan bio njegov početak! Udubio se u svoje studije (nečitljiva riječ – A. Sz.), na ispitima je postigao sjajne rezultate, bilo je posve izgledno da pred njime stoji lijepa znanstvena karijera, a sada... Ali ne mogu mu moralno suditi. On je dobar i pošten mladić, ako je nešto učinio, onda je to napravio iz mladenačkog idealizma, iz romantike jednog gorljivog, nadarenog djeteta. Ako njegov um i jest (nečitljiva riječ – A.Sz.) zbog nedostatka životnog iskustva i prosudbe, njegovo je srce, to znam, ostalo čisto. Koliko se god njegovo poimanje svijeta udaljilo od mog, mogu reći samo ovo: dobro je on dijete, pošteno je on dijete! Vjerujem da će se oporaviti od ove komunističke infekcije, osim ako sada ne budemo od njega učinili neukrotiva revolucionara. U utorak u podne, kada sam na policiji mogao razgovarati s njime, rekao sam mu: Znaj, što god da ti se dogodi, tvoj otac i tvoja majka su uz tebe. Od tebe samo želim da se ponašaš kao džentlmen. To mi je obećao, a ja vjerujem da će održati riječ.”¹¹ (U Fejtövim memoarima također postoji referenca glede toga da mu njegov otac ništa nije zamjerio kada su ga pustili iz zatvora i kada ga je u Nagykanizsi prvi put prigrlio k sebi.¹²) Prema sjećanjima Gyule Schöpflina ostalima je rekao i ovo: „drago mi je što se moj sin priklonio lijevoj, a ne desnoj strani.”¹³ Otac je zamolio svoga prijatelja i kolegu iz časopisa *Huszadik Század* (Dvadeseto stoljeće), građanskog radikala Rusztema Vámbéryja da brani njegova sina, koji je to odbio kao nepromišljenost koja će jamačno razjariti tužitelje. Vámbéry je potražio jednog korektnog odvjetnika, suživljenog sa sustavom, te je njemu povjerena obrana Gyule Schöpflina. Izbjegao je zatvor.

Gyula Schöpflin je 1936. u legalnom komunističkom časopisu *Gondolat* (Misao) objavio svoju *Ispovijest* pod umjetničkim imenom István Nagypál¹⁴. Na promjenu imena potakao ga je duhovni značaj koji je njegov otac imao u mađarskom intelektualnom životu. Što o sebi i svojim odlukama govori István Nagypál u tom eseju? Polazišna točka bila je postavljena visoko, no dodatni pritisak stvaralo je i naslijeđe: „Potekao sam iz najboljeg sloja mađarskog građanstva te sam uvijek živio među ljudima koje se može voljeti i poštivati.”¹⁵ Ipak je htio emigrirati iz svojeg rodnog miljea i samostalno potražiti smisao života, daleko od roditelja. Po vlastitoj samodefiniciji: „intelektualac sam i socijalist”. Sažetost i kratkoća te rečenice dobiva obrazloženje u eseju. Prvu polovicu tvrd-

¹¹ Rukopis, u posjedu autorice rada.

¹² François Fejtö, *Od Budimpešte do Pariza...*, 61, 63.

¹³ Usmena izjava Gyule Schöpflina autorici rada 30. svibnja 2000.

¹⁴ Vidi: Schöpflin Gyula, *Marokszedés. Esszék, tanulmányok és még sok minden más* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2000), 9–16.

¹⁵ Schöpflin, *Marokszedés*, 9.

nje, „intelektualac“, više ne izriče s podsmjehom kako je to činio ranije, već kao istinu pretrpljenu „tokom dugih godina intelektualnog sazrijevanja“. Shvatio je da je „dio »intelektualne elite« vladajućih klasa i unatoč svim mojim težnjama, u moju krv i kosti urezala se slika svijeta te klase, tog sloja, zajedno sa snagom što oblikuje čovjeka, snagom tradicije i krivnje, ograničenja i pravila igre. Kupaonica i čisti ovratnik jednako su tako dio mog života, kao i citat iz Aranya, ili poneki Homerov stih, sve to i nehotice povezujem dok mi naviru riječi i misli [...] U naslijeđe sam dobio privrženost prema dobrom životu i udobnosti, kao i bezobzirnost koja ide uz to; razumijevanje prema ljudima i nedostatak fanatične mržnje.“¹⁶ Tekst se gotovo doslovno podudara s Fejtövom potrebom za građanskim blagostanjem, premda nije tako plastično razrađen, prozno-poetički i ritmički oblikovan kao kod Fejtöa. Usklađenost životne stvarnosti radnika – prisjetimo se samo proleterskih pjesama Attila Józsefa (i npr. *Hazám* [*Moja domovina*] koja je nastala kasnije) – i građanskog načina života, te pitanja savjesti bila su izražena u tom razdoblju. U formi romana to je kasnije razradio Tibor Déry u djelu *Befejezetlen mondat* (Nedovršena rečenica) koji je počeo pisati 1934. godine, no koji je objavljen tek 1947. Što se socijalizma tiče, tu je imenovanje pojma zanimljivo. Socijalist je, naime, izraz koji prikriva, ekvivalent za riječ komunist koju bi u javnosti bilo opasno koristiti. Socijalist je tako bio ustupak, privid, ali i neophodna gesta. Unatoč tome što su svi znali za legalni časopis komunističkog *Gondolat*. Međutim, postoji oštra razlika između Fejtöa i Gyule Schöpflina. Fejtö je u to vrijeme već bio socijaldemokrat, a Gyula Schöpflin komunist. U raspravama sa svojim ocem „u isti sam koš trpao pojednostavljene teze dogmatskog marksizma i žive, pokretne pojave: [moj bi otac često govorio] vi ste rimski katolici.“¹⁷ To upozorenje našlo se u središtu Schöpflinovih tadašnjih zdvajanja: mladiću probuđene svijesti tada je još bila potrebna pomoć materijalističkog duha povijesti kao sveobjasnidbenog duha.¹⁸ „...na mene je jednostavnost marksističke ideologije djelovala poput osvježavajuće hladne vode koja je jednim udarcem razjasnila sve razloge potonule u mrak i ponovo ispisala nejasne stranice povijesti.“¹⁹ U tekstu iz 1936. istovremeno osjećamo i značajnu distancu, Gyula Schöpflin nadišao je opće vrijednosti materijalističkog razmišljanja, gledajući na njega i s dvojmom. Sve do Rajkove parnice 1949. – Rajk je bio Fejtöv i Schöpflinov prijatelj unutar pokreta – vjerovao je da komunistički program za svoj cilj ima boljitak države i da je nešto više od nasilne želje za vlašću. Ono što je tekst Gyule Schöpflina – posebice tada kada je izašao – učinilo pikantnim je to što se usudio pisati o vlastitim „mučnim i negasivim minderwertigkeitovima“, općim strahovima, o potrazi za seksualno-

¹⁶ Schöpflin, *Marokszedés*, 15.

¹⁷ Schöpflin, *Marokszedés*, 14.

¹⁸ Schöpflin, *Marokszedés*, 12.

¹⁹ Schöpflin, *Marokszedés*, 12.

šću, usamljenosti. „Tipičan simptom puberteta jedna je vrsta »dvojnosti«: moj otmjeno odigrani odlazak iz zajednice, a u isto vrijeme goruća želja za nekom idealnom zajednicom bacali su me lijevo-desno i vukli gore-dolje po padinama oprečnih teorija.”²⁰ Nedostatak zajednice doveo ga je u blizinu jedne bratske skupine, očarala ga je, „jeftina romantika Hiriga Simona”, mentalitet stada.²¹ Kasniji književni prevoditelj, povjesničar književnosti, u vrijeme svoje emigracije u Engleskoj referent za Mađare iz '56. godine, prevoditelj samizdata na engleski – u mladosti je, kako opisuje, htio biti radnik, kolporter ili vozač, a mučila ga je i „opsesija samoubojstvom”.²² Usred svega toga, na površini je živio uzorni život s fantastičnim uspjesima u školi. Vidimo manje stabilnu osobnost, nego što je to bio Fejtö, no njegovo gorko traganje za duhovnom orijentacijom opčinjavajuće je i objašnjivo i drugim dobima. Taj neprekidni mučeničko-ispovjedni iskaz prema kraju dostiže višu točku raspoloženja, a ta je točka ponovo pandan Fejtövom pisanju, jednaka mu je skoro na razini riječi. „Građanin sam i to ću i ostati. No taj horizont mogu rastegnuti do te razine da postanem brat po oružju svima onima koji su, premda kao ljudi možda daleko od mene – na stranu naše mane – sa mnom jedno u toj borbi, ono što je njima puka egzistencija, meni je možda više od toga: neutaživa želja za širenjem duha.”²³

Primjer Gyule Schöpflina dovodi nas do Pála Ignotusa, koji je također odrastao uz slavnog oca. „Predstavljanje” Pála Ignotusa pojavilo se na stranicama časopisa *Szép Szó* (Lijepa riječ) gotovo istog dana kad i opis Schöpflinova buđenja svijesti. Bio je to podnaslov njegova ispovjednog autoportreta u drugom broju novoga časopisa.²⁴ Ignotus je bio devet, odnosno deset godina stariji od Fejtöa i Schöpflina. U tom životnom razdoblju nije nimalo beznačajno što je jedan od njih već blizu 35. godine, dok su ranije spomenuta dvojica tragača za vlatitim putem, jedno desetljeće mlađi. Najmlađi Ignotus – unuk Lea Veigelsberga²⁵, pripadnik treće generacije inteligencije – tada je već sko-

²⁰ Schöpflin, *Marokszedés*, 10.

²¹ Tridesetih su se godina u sveučilišnim dvoranama više puta pojavile prijeteće, antisemitske poruke s potpisom (fiktivnog) Simona Hiriga ili Ébredő Magyarok (Mađari koji se bude) upućene židovskim studentima. (Na jidišu „hirig” znači krvavi sukob.) Godine 1927. jednom su prilikom samo u jednom danu, i to samo u centru grada, zbog premlaćivanja židova, 174 židovska studenta odvezena u bolnicu Rókus. Raphael Patai, *The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology* (Wayne: State University Press, 1996), 505–506.

²² Schöpflin, *Marokszedés*, 13.

²³ Schöpflin, *Marokszedés*, 16.

²⁴ Ignotus Pál, „Elevenek és holtak (Arckép-sorozat) I. Bemutakozás”, *Szép Szó*, 1, 2. sz. (1936): 122–132.

²⁵ Leó Veigelsberg (1839–1907) po struci liječnik, a po zanimanju novinar, zamjenik glavnog urednika, a potom glavni urednik *Pester Lloyd*a. Njegov otac – Joachim Feigelsberg – bio je rabin. Lea Veigelsberga leksikoni spominju kao pripadnika prve generacije intelektualaca među mađarskim židovima. Njegov sin Hugó Veigelsberg [javnosti poznat pod imenom Ignotus] (1869–1949) bio je publicist, urednik, od 1891. suradnik časopisa *A Hét* (Tjedan), od 1902. *Magyar Hírlap* (Mađarski vjesnik), 1908. jedan je od osnivača časopisa *Nyugat*. Tako je mlađi Ignotus intelektualac treće generacije mađarskih židova.

ro destljeće i pol suradnik časopisa *Esti Kurír* (Večernji kurir), objavljivao je u časopisima *Nyugat* (Zapad) i *A Toll* (Pero), te je 1936. godine bio jedan od osnivača časopisa *Szép Szó*. Taj je čin dijelio (i) s Fejtöm. Svemu je tome pret hodila blaga neodlučnost, po očevom savjetu Pál Ignotus trebao se pronaći u trgovačkoj profesiji, krenuti nekakvim „korisnim”, jednosmislenim životnim putem. Prije nego što je učvrstio svoju poziciju novinara, to jest „po klasičnom shvaćanju poziciju raskalašene egzistencije”, bio je „pripravnik u poduzeću za uvoz i izvoz, neuspjeli volonter na probnom roku u špediterskom poduzeću, knjigovođa u kasnije propalim bankama, referent za određivanje paritetne vrijednosti, nezaposleni činovnik u Berlinu, Beču i Budimpešti”.²⁶ No pobijedilo je obiteljsko naslijeđe, životni put na kojemu se djeluje u javnosti i utječe na javno mnijenje. To je inače Gyuli Schöpflinu u njegovom pozivu manje uspjelo, on je radio u uredu tvornice tekstila u Budakalászu, nije živio od honorara za napisane eseje, studije i prijevode.

Ignotus se razlikovao od Fejtöa i Gyule Schöpflina, u više je pogleda bio kve rulant. Kao što je sam o sebi rekao, „polemiziranje je moj najdraži sport”.²⁷ Što li je motiviralo njegov autoportret? Možda Fejtövo „sentimentalno putovanje” planirano i objavljeno u idućem broju, možda dojmljivo predstavljanje pred čitateljima, naime i njegov je otac, koji je živio u emigraciji, pisao u istom tom broju časopisa.²⁸ Nema tog (sinovskog) poštovanja u koje se ne bi umiješala, koliko god malena bila, otvorena ili skrivena namjera za nadmetanjem. I ne zaboravimo, Pál Ignotus tada je već bio dijelom javnih rasprava velikog odjeka s piscima, pripadnicima narodnog pokreta pisaca.

Piše provokativno, rječito, najprije opisuje svoj vanjski izgled, gotovo uživajući, svoj autoportret ocrtava hladno, čineći ga antipatičnim (grbavi nos, blago izduženo uho, blago ukoso spuštена donja usna, dječaćki mekana brada, dugačka potkoljenica, ali nezgrapna, itd.). Ne govori ni riječi o svom domu, ali zato bogato piše o svojim iskustvima u vanjskom svijetu. Štoviše u jednoj plastičnoj, pjesničkom snagom prikazanoj slici nekako ovako: „stari hrast u romanesknom parku ne može biti izranjavan tolikim monogramima, koliko ja ozljeda nosim na površini svog srca” – i ne krije da su ozljede snažno izbijale, a u njihovoj je osvetti „podmukao i nemilosrdan”.²⁹ Individualist – što ne iznenađuje jer Pála Ignotusa nisu dirale kolektivne misli i ideje. Ironično citira komentar u vezi s tim: „pročitao sam prošli put u jednom izvrsnom tekstu da sam hladan, da nemam ni jedan jedini »kolektivni refleks«. Isprva sam bio za-

²⁶ Ignotus, „Elevenek”, 122.

²⁷ Ignotus, „Elevenek”, 123.

²⁸ „Stari” Ignotus pojavio se u prvom broju časopisa *Szép Szó* s jednom pjesmom, u drugom je razradio jednu vijest iz *Züricher Zeitunga* pod naslovom *Autoritás és hierarchia* (Autoritet i hijerarhija), taj se tekst dotaknuo obnove katoličke Crkve, a javljao se i u sljedećim brojevima, najčešće s tekstovima na prvoj stranici.

²⁹ Ignotus, „Elevenek”, 125.

čuđen ovim laskavim ukorom: dakle tako dobro igram svoju ulogu? Jer ne poričem da čeznem za suzdržanošću, kao što dijete odgajano u sirotištu čezne za toplinom obiteljske peći.”³⁰ Inverzivna usporedba je sjajan pogodak. Međutim, on nije zadovoljan svojom pozicijom outsajdera, što se može protumačiti kao poruka namijenjena njegovim sugovornicima u polemici da na one koji prihvaćaju individualističke, kapitalističko-liberalne principe gledaju shematski i osporavaju im kolektivni osjećaj. Ali ovu ispovijest piše i s dozom ironije: „... kad bih barem mogao željeti samoću! Kad bih barem i u duši mogao biti osamljeni putnik među ljudima, distancirani sladokusac zajedničkog suživota! Kad bih se bar mogao osloboditi iz kaljuže lažnog instinkta, emocionalne podčinjenosti!”³¹

I Ignotus se puno bavio svojim vezama sa ženama, toga se sada nećemo doticati, premda je prirodno da to, kao i kod Fejtöa, pripada njegovom poimanju „potpunog” čovjeka, dok se kod Schöpflina naprotiv združuje s jakim osjećajem seksualne inferiornosti. Sada još samo jedna sažeta rečenica o tom odnosu. Ignotus koji je svoje djevičanstvo – prema običajima tog doba, premda nema mnogo onih koji su to pjesnički tematizirali – izgubio u bordelu o sebi govori ovako: „imam veliki apetit i nemam nikakvih kočnica” – zatim nabraja nekoliko veza, iz kojih međutim vidimo da je svaku ženu iskreno poštivao, i tijekom veze, ali i kasnije.³²

Zaključni dio portreta sadrži konačni iskaz njegova predstavljanja, piščevu *ars poetica*. Prema svemu skeptičan mladi urednik nikada nije sumnjao u to da je pisac. „Za mene je to pitanje života, samorazumljiva i neopoziva stvar, kao što je disanje i probava.”³³ Nije čeznuo za tim putem, piše, a kao što smo vidjeli i otac ga je drukčije usmjeravao. Sklonost pisanju potvrđuje se prije nego što čovjek u ruku uzme olovku: „potvrđuje se pored čaše piva i šalice crne kave, potvrđuje se u besciljnim lutanjima, u silovitim i kolektivnim uzdizanjima, potvrđuje se u osobnoj razdražljivosti kojom mladi čovjek prebire po svijetu tiskanih slova pa devet desetina osuđuje na prokletstvo, potvrđuje se u noćima provednima u bojažljivo oporom pijančevanju...”³⁴ Nabranje služi tek da steknemo dojam, čitamo jednako takav strastveni višegodišnji niz kao i kod Fejtöa. A na kraju konkluzija: „Obaveznom za sebe priznajem samo jednu moralnu zapovijed: ne povjerovati i ne napisati ono za što se ne mogu boriti. Boriti se tjelesnom hrabrošću, boriti se racionalnim dokazima, boriti se srcem, rječju i žuču. Moja logika je moja puževa kućica, moj način je moja utvrda.”³⁵

³⁰ Ignotus, „Elevenek”, 125.

³¹ Ignotus, „Elevenek”, 126.

³² Ignotus, „Elevenek”, 127.

³³ Ignotus, „Elevenek”, 130.

³⁴ Ignotus, „Elevenek”, 130.

³⁵ Ignotus, „Elevenek”, 131.

Navela sam tri autoportreta iz iste generacije, po mom sudu njihovo zajedničko svjedočanstvo iscertava još važnije stvari, nego što smo to do sada mislili. Ti su tekstovi u isto vrijeme individualne i kolektivne biografije, predoču jedan mogući put jedne međugeneracije, mlade inteligencije u međuratnoj Mađarskoj. U znanosti o književnosti još uvijek je malo istaknutih subjekata primijenjene prozopografije, u svom izlaganju i radu dala sam prijedlog za njihovu primjenu.³⁶ Sva su trojica iskusila mogućnost da budu optužena, dvojica čak i zatvor. Sva su trojica bila prisiljena emigrirati, ostvarenje njihova rada omogućio je slobodni zapadni svijet. Jednu su im stvar, međutim, uzele Francuska (od 1938. Ferencu Fejtöu i Pálu Ignotusu) i Engleska (tijekom rata, a zatim nakon 1956. isto tako Ignotusu, a od 1950. Gyuli Schöpflinu): mogućnost da književna djela pišu na mađarskom jeziku. Sva su trojica bila sudionici ideoloških borbi, posebice su se bavila političkom publicistikom, analizama vanjske politike i prevođenjem na strani jezik. Unatoč svim njihovim kasnijim međunarodnim uspjesima nalaze se popisu gubitaka pisane kulture mađarskog jezika.

Preveli Isabelle Kristović, Ružica Kovač, Dávid Karácsonyi, Ema Sabo
(*Rad je preveden u sklopu kolegija Književno prevođenje ak. god. 2018/19. Voditeljica: Kristina Katalinić*)

³⁶ Iz povijesne stručne literature prozopografije: Halász Gábor: „Portré és tabló” [1942], u svesku: Halász Gábor, *Válogatott írásai*, uredio, pogovor napisao i bilješke uredio Károly Véber. (Budapest: Magvető, 1959.), 646–651; Lackó Mihály, „Individuális és kollektív biográfia”, *Századvég* 4, br. 12 (2002): 97–102; Kövér György, „Biográfia és történetírás”, *Aetas* 15, 3. sz. (2000): 150–156; K. Horváth Zsolt, „A minden embernek kijáró különlegesség. Életrajzi konfigurációk a *microstoria* világában”, *Helikon* 48, 3. sz. (2002): 328–335.

Literatura

- Crossman, Richard. *The God that Failed*. New York: Harper & Brithers, 1949.
- Ćurković-Major, Franciska. „Zágráb képe Fejtő Ferenc *Érzelmes utazás* című regényében”. *Tiszatáj* 56, 10. sz. (2002): 77–87.
- Fejtő, François. *Od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*. Prevela Melita Wolf, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989.
- Gyáni Gábor. „Közmunka a Horthy-korban: az állami szociálpolitika megoldási kísérletei”. *História*, 33, br. 7. (2011): 30–33.
- Halász Gábor. *Válogatott írásai*. szerk., az utószót írta és jegyz. VÉBER Károly. Budapest: Magvető, 1959.
- K. Horváth Zsolt. „A minden embernek kijáró különlegesség. Életrajzi konfigurációk a *microstoria* világában”. *Helikon* 48. 3. sz. (2002): 328–335.
- Kövér György. „Biográfia és történetírás”. *Aetas* 15, br. 3. (2000): 150–156.
- Schöpflin Gyula. *Marokszedés. Esszék, tanulmányok és még sok minden más*. Budapest: Argumentum, 2000.
- Schöpflin Gyula. *Szélkiáltó. Visszaemlékezés*. Budapest: Magvető–Pontus, 1991.
- Ungváry Krisztián. *A Horthy-rendszer mérlege: Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon, 1919–1944*. Pécs–Budapest: Jelenkor Kiadó–OSZK, 2013.

Fejtő Ferenc *Érzelmes utazása* – nemzedéki keretben

A tanulmány Fejtő Ferenc esszéregényét, az *Érzelmes utazást* két egykorú nemzedéki önvallomással hasonlítja össze, olyanokéval, akiket Fejtő maga is nemcsak, hogy ismert, de életük végéig, akkor már emigrációban eszmei és emberi barátság kötött össze. Fejtő Ferenc, Ignóus Pál és Schöpflin Gyula írásán jól tanulmányozható az a közérzet-tapasztalat, amely az első világháború után eszmélőket jellemzi. Mindhárom vallomásban közös nagyfokú – jelentős részben örökölt – polgári öntudat figyelhető meg, amelyet Fejtő esetében a szocialista-szociáldemokrata hang egészít ki, Ignóus esetében a polgári liberalizmus és individualizmus színez, Schöpflin Gyulánál a kommunista hit.

Kulcsszavak: esszéregény, vallomás, a világháború utáni nemzedék ideológiai útkeresése, szocializmus/szociáldemokrácia, liberalizmus, kommunizmus

03

SZÉCHENYI

Ágnes

Budapest

Fejtő Ferenc *Érzelmes utazása* – nemzedéki keretben

Az *Érzelmes utazás*, Fejtő Ferencnek ez a hitvallást is adó esszésorozata különösen kedves a horvát olvasók számára. A hely szelleme a zágrábi kötődés elemzését emelhetné a konferencia középpontjába. Erről Ćurković-Major Franciska egy kimerítően alapos tanulmányából szereztem tudomást.¹ Fejtő könyvének horvát vonatkozásban való egyediségét egy pillanatra sem kétségbe vonva, az „otthoni”, magyarországi, utódállami ideológiai tapasztalatot, kontextust, szöveggörnyezetet, közérzet-tapasztalatot vizsgálom, amelyben az megszületett. Feltárom, hogy milyen nemzedéki önvallomás-sorozatba illeszkedik, megkísérlem, hogy válaszoljak a kérdésre, miért születtek meg ezek a művek.

Fejtő naplóregénye a korszak kiemelkedő, a kánon részeként olvasott munkája mindmáig. S ez akkor is így volna, ha emigrációjából való visszatérésekor – 1989-ben, Nagy Imre temetésének hónapjában – nem ezzel a könyvvel akarta volna letenni névjegyét a magyar olvasók előtt. Meglátásom szerint az először részletekben közölt könyv nem kis mértékben hatott két kortársára, a nálánál idősebb Ignó Pálra (1901–1978) és az egy esztendővel fiatalabb Schöpflin Gyulára (1910–2004). Mindketten olyan személyes, sőt nem egy vonatkozásban intim vallomástétellel jelentkeztek a nyilvánosság előtt, amilyenre a magyar irodalomban kevés a példa. Mivel a két, itt Fejtővel pár-

¹ Ćurković-Major Franciska, „Zágráb képe Fejtő Ferenc *Érzelmes utazás* című regényében”, *Tiszatáj* 56, 10. sz. (2002): 77–87.

huzamba állított szövegek egybeolvasása még nem történt meg, kicsit hosszabban fogok idézni azokból. Az adott keretek között nem foglalkozhatom a műfaji kérdéssel, azzal, hogy milyen történeti előzményekre – a *confessio*, a *credo*, a *gyónás* változataira – megy vissza a három írás.² A három személyt a nemzedéki összetartozás mellett egybefűzi későbbi sorsa is. Mindhárman emigrációba menekültek. Fejtő és Ignotus egyszerre, együtt utaztak Párizsba 1938-ban, mert zsidó származásuk és politikai nézeteik veszélyt jelentettek, Fejtő egyik utolsó itthoni írása miatt nyomozni is kezdtek utána. Schöpflin Gyula 1949/50 fordulóján – a Rajk-per lényegét felismerő, potenciálisan őt is veszélyeztető fordulat nyomán – és mert addigra lépésről lépésre megszilárdult benne a kommunizmus elutasítása – mint a Magyar Népköztársaság stockholmi követe választotta az emigrációt.³ Hárman kapcsolatban voltak emigrációjukban is, a hatvanas évektől közreműködtek az *Irodalmi Ujság*, a *Magyar Füzetek* munkálataiban, egyeztettek a kívülről való fellazítási akciókban. A kommunizmustól – amelyben különböző mértékig, de mindhárman hittek – teljesen elfordultak, miközben baloldali (liberális vagy szociáldemokrata) hitüket megtartották.

Ismertek a Fejtőre (de a nagy események tekintetében közösen, mindhármukra is) vonatkozó eseménytörténeti és életrajzi háttér adatok: az 1930. szeptember 1-jei budapesti nagy munkástüntetés, a Bartha Miklós Társaság balra tolódása, 1932-ben Sallai Imre és Fürst Sándor kivégzése, az olyan könyvek hatása, mint Egon Erwin Kisch riportjai, Upton Sinclair, Romain Rolland, H. G. Wells, Ilja Ehrenburg, Ilf és Petrov, Gladkov regényei. Baloldali-kommunista körökben – ez Fejtő esetében a budapesti bölcsészkar marxista tanulmányi csoportját jelentette, többek között Rajk Lászlót, Mód Pétert, Olt Károlyt, Szász Bélát és Schöpflin Aladár fiát, Schöpflin Gyulát – ismerték Louis Fischer amerikai újságíró⁴ tudósításait az orosz-szovjet forra-

² Egy későbbi, terjedelmesebb vizsgálatban az önéletrajzírás elméleti megfontolásaival is újraolvasható a szöveg, de erre most nem térek ki, lévén céloom most az elsődleges, referenciális élményanyaghoz való viszonyulás.

³ 1946. febr. 1. és 1949. augusztus 20. között állt fenn a „második magyar köztársaság”, ezt követte a népköztársasági államforma. A fordulóponthoz néhány hónappal, 1950 januárjában „lépett ki” Schöpflin Gyula a „történelemből”. Schöpflin Gyula, *Szélkiáltó. Visszaemlékezés*, (Budapest: Magvető–Pontus, 1991), 310–311.

⁴ Louis Fischer (1896–1970), amerikai–zsidó újságíró. Ifjan Palesztinába költözött, csatlakozott egy zsidó légióhoz. Az USA-ban egy New York-i hírgyűnékség munkatársa volt, majd Európába jött, Berlinből tudósított. A 20-as évek elején a Szovjetunióba költözött, bigott kommunista lett, amiért nyugaton többen támadták, Trockij egyenesen Sztálin ügynökének és hazugságkereskedőnek nevezte. Az ukrainai éhségségről Fischer azt mondta, az ukránok nacionalista aknamunkája volt az oka, a rendszer hibáját nem akarta látni. Részt vett a spanyol polgárháborúban is. Kiábrándulását követően szerepelt a hat ismert exkommunista (Arthur Koestler, Ignazio Silone, Richard Wright, André Gide, Stephen Spender és Louis Fischer) valómásait tartalmazó, *The God that Failed* (Editor Richard Crossman, New York: Harper & Brithers, 1949) című könyvben.

dalomról.⁵ Kísérletet tettek folyóiratok alapítására – az egyik ezek közül a *Valóság* volt, benne József Attila és Radnóti Miklós verseivel. A szerkesztést és a budapesti, pécsi egyetemi illegális röplapozást letartóztatás követte, Fejtő börtönbe került. Közben hatalomra jutott Adolf Hitler, mégpedig úgy, hogy a német kommunisták elárulták a német szociáldemokratákat és támogatták a kancellári poszt elnyerésében. A következő évben már Führernek kellett hivatalosan is szólítani, Wagner Rienzi-jének – „Heil, Rienzi!” – mintájára „Heil Hitler!”-rel köszönteni. Fejtő közel 11 hónapnyi börtönbüntetéséből szabadulva, 1933 májusában, este még a moszkvai rádió magyar adását hallgatta és a szertartásosan felcsendülő Internacionálé még mindig meghatotta.⁶

1934 nyarán – belefáradva a börtön okozta megrázkódtatásba, ami nagykanizsai családját is megviselte, valamint a megcélzott tanári diploma megszerzésének megakadályozásába, ami ellehetetlenítette egzisztenciateremtési kísérleteit, azon a Magyarországon, ahol létrehozták a keresztények számára segítséget nyújtó Állástalan Diplomások Országos Bizottságát, az ÁDOB-ot – mindennek ellenére egy jugoszláviai utazásra határozta el magát.⁷ Családlátogatásra és tengeri pihenésre. Ez persze egy olyan szellemi étvággal rendelkező intellektusnak, mint Fejtő, tele volt találkozással, például Vladko Mačekkel és Miroslav Krležával. Az életrajzi fonalat azonban elejtjük, s inkább arra összpontosítunk, hogy milyen ideológiai-életvezetési következtetésekhez, végszóhoz vezetett az egy hónapnyi nyári utazás. Értéke ennek a konklúzióknak annál fontosabb, mert egy életen át kitarított Fejtő a Raguzában – az első publikációban még nem Dubrovnik szerepel (!) – született gondolat, világnézet mellett. Szociáldemokrata fordulata után íródott a vallomás. „Lesz benne szabadság, alkalom az eretnekségre, amelyre hajlamom van; s lesz benne fegyelem, ami nélkül a szabadság bomlás és léhaság. Lesz benne lehetőség a szövetkezésre, a közösségre, s ugyanakkor a higiénikus magányosságra is. Függetlenség az előítéletektől, az előírásoktól, s ugyanakkor alázatos főhajtás olyan végső igazságok előtt, amelyek nélkül nem érdemes élni. Lesz benne áhítat és gúny, az írásnak és az emberségnek együttes kultusza, okos bátorság és kellő gyávaság, kiegyensúlyozottság és tapogatózás. Azt hiszem, megértettem a nyugati szellemet, amelynek titka éppen ez az egyensúly a romboló és építő

⁵ Fejtő Ferenc, *Budapesttől Párizsig. Emlékeim* (Budapest: Magvető, 1990), 97.

⁶ Fejtő, *Budapesttől Párizsig*, 110.

⁷ „1930-ban a főváros 250 ezer pengőt irányzott elő 600 munkanélküli szellemi foglalkozású budapesti lakos szükségmunkásként való alkalmaztatására úgy, hogy öt hónapon át végzett munkájuk fejében havi 80 pengő segélyben részesítse őket, nyolcezen jelentkeztek a munkára.” Gyáni Gábor, „Közmunka a Horthy-korban: az állami szociálpolitika megoldási kísérletei”, *História* 33, 7. sz. (2011): 32. 1936-ban 34.500 állástalan diplomás volt Magyarországon. Ungváry Krisztián, *A Horthy-rendszer mérlege: diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon, 1919–1944* (Pécs–Budapest: Jelenkor Kiadó, 2013), 177.

magatartás között. Ahhoz, hogy az ember alkosson, szükség van türelmes józanságra, de valami örületre, valami hitre is. Világnézetemben gondoskodom ilyen szükséges örületről is, néhány megrögzött ideáról, melyről nem akarok lemondani. Ilyen »fixa idea« az, hogy azonosítom magam a póruljártak s általában a szegények ügyével. Örület ez, mert származásomra, műveltségemre s igényeimre polgár vagyok, mert szeretem a polgári kényelmet, kételyt és biztonságot, a polgári étrendet és önérzetet, a második osztályú fülkét, a földszintek első sorait.” S végül ezzel a paradoxonnal vegyített ellentétben összegzi, kicsoda is ő, mi is ő tulajdonképpen: „igénymilliomos és zsebproletár”.⁸ Polgári családja, könyvkiadó és könyvkereskedő liberális szellemiségű apja vesztett a Monarchia szétdarabolásával, Nagykanizsa háttérének elvesztésével, majd a válság következményei is súlyosan érintették. Ott állt a börtönfolyosón, amikor fiát elvezették, és inkább büszke volt rá, mint nem.

Fejtőnél egy évvel volt fiatalabb Schöpflin Gyula, ő 1910-ben született. Pályája fényesen indult: középiskolai tanulmányi versenyt nyert, felvételt az Eötvös Collegiumba, s már majdnem végzett, szinte kezében volt a tanári diplomája, amikor ugyanazon perben, mint Fejtőt, őt is megvádolták. Schöpflin Gyula belekeveredett a collegiumi kommunista röplapozásba. E mögött a gyermeknek látszó, de élethosszig tartó következményekkel járó akció mögött az 1930-as évek elejének válsága a magyarázat. Hosszú séták, éjszakai beszélgetések során keresték a collegisták, hogyan lehetne a világ sorsát jobbra fordítani. „Ma már van szakkifejezés arra, amit akkor éreztünk: elidegenedés. Kezdünk boncolni és felismerni az összefüggéseket, volt is felelősségérzet bennünk, de nem láttunk kiutat, nem tudtuk, hol, mit tehetnénk. Hogyan, hogyan nem, egyre inkább erőt vett rajtunk az a romantikus idea, hogy saját szellemi és testi megváltásunkat a munkásosztályban kell keresni, erős, magabiztos férfiak és nyílt szemű, közvetlen, nem selypegő lányok között.”⁹ Ebből következően éjszakánként a Schönstein-füzeteket kezdték olvasni, Marx, Engels és Lenin röpiratait, a Malik Verlag kiadványai alapján a szovjet világ leírását, Egon Erwin Kisch és Ilja Ehrenburg társadalmi riportjait – s végül a marxizmusnál találták magukat. És annak az emberi csapatnak közelségében, akik megismertették őket a művelt és öntudatos munkásság képviselőivel. Ilyen közvetítő volt Rajk László. Schöpflin Gyula és barátai bekapcsolódtak a Bartha Miklós Társaság munkájába is, megismertek József Attilával – s mindez az útkeresés az egyetemi röplapozáshoz, és egyenesen a rendőrségre vezetett. 1932. június 13-án csöngettek a Schöpflin-család Attila utcai polgári lakásán, s jöttek a kihallgatások.¹⁰ A börtönbüntetést sikerült elkerülni, miután Schöpflin Aladár a legjobb ügyvédi kapcsolatokat vette igénybe, de fényesen induló fia nem

⁸ Fejtő Ferenc, „Fegyverszünet,” *Szép Szó* 1, 3. sz. (1936): 231–233.

⁹ Schöpflin Gyula, *Szélkiáltó. Visszaemlékezés*, (Budapest: Magvető–Pontus, 1991), 52.

¹⁰ Schöpflin, *Szélkiáltó*, 52–59.

kaphatott tanári diplomát. Az apa liberalizmusára legszebb példa egy vallo-mástöredék (talán levélkezdemény), amit frissiben, az események történetkor vetett papírra Schöpflin Aladár. „Természetesen a végsőig le vagyunk sújtva, mi szülők, a miatt a veszedelem miatt, a melybe a fiúnk belekeveredett és a mely ki fog hatni az egész további pályájára. Annyi örömünk és büszkeségünk volt benne, olyan pompás volt az indulása! A tanulmányaiba [olvashatatlan szó – Sz. Á.] belemélyedt, vizsgáit ragyogó eredménnyel letette, minden ki-látás megvolt rá, hogy szép tudományos pálya áll előtte és most... De nem tudok erkölcsileg ítélni felette. Jó fiú, becsületes fiú, ha elkövetett valamit, ifjúi idealizmusból, egy forrongó, tehetséges gyerek romantikájából tette. Ha az esze [olvashatatlan szó – Sz. Á.] is élettapasztalat és ítélet hiánya miatt, a szíve, tudom, tiszta maradt. Csak azt mondhatom, akármennyire messze tá-volodott világfelfogása az enyémtől: jó gyerek az, becsületes gyerek az! Bízom benne, hogy ezt a kommunista infekciót kiheveri, hacsak most nem csinálunk belőle megátalkodott forradalmárt. Kedden délben, mikor a rendőrségen sza-bad volt vele beszélnem, azt mondtam neki: Tudd meg, hogy akármilyen lesz is veled, apád-anyád melletted áll. Csak azt kívánom tőled, viselkedj gentleman módjára. Ezt megígérte és bízom benne, hogy meg is fogja tartani szavát.”¹¹ (Fejtő memoárjában is van utalás arra nézve, hogy apja egyetlen szó szem-rehányással sem illette, amikor kiszabadult a börtönből és Nagykanizsán elő-ször magához ölelte.¹²) Schöpflin Gyula emlékezete szerint azt is többeknek mondta, „örülök, hogy a fiam balra, s nem jobbra lengett ki”.¹³ Az apa barátját és a *Huszdik Század*nál kollégáját, a polgári radikális Vámbéry Rusztemet kérte fel fia védelmére, aki ezt mint a vádlókat ezer százalékosan felbőszítő meggondolatlanságot utasította vissza. Vámbéry keresett egy a rendszerbe beágyazott korrekt ügyvédet, s őrá bízta Schöpflin Gyula védelmét. A börtönt elkerülte.

Schöpflin Gyula 1936-ban a kommunisták legális folyóiratában, a *Gondolat*-ban tette közzé *Önvallomását*, írói nevén mint Nagypál István.¹⁴ A névváltozás-ra apjának a magyar szellemi életben betöltött szellemi súlya ösztökélte. Mit mond magáról és döntéseiről esszéjében Nagypál István? Kiindulópontja ma-gasan volt, de nyomasztotta is az örökség: „A magyar polgárság legjava réte-géből eredtem, és mindig olyan emberek között éltem, akiket szeretni és be-csülni lehet.”¹⁵ Mégis emigrálni akart születési beágyazottságából és önállóan megkeresni az élet értelmét a szüleitől eltérő közegben. Öndefiníciója szerint:

¹¹ Kézirat, a szerző birtokában.

¹² Fejtő, *Budapesttől Párizsig*, 107. és 110.

¹³ Schöpflin Gyula szóbeli közlése a szerzőnek 2000. május 30.

¹⁴ Kötetben ld. Schöpflin Gyula, *Marokszedés. Esszék, tanulmányok és még sok minden más* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2000), 9–16.

¹⁵ Schöpflin, *Marokszedés*, 9.

„[i]ntellektuel vagyok és szocialista.” A mondat tömörsége és rövidege nyer indoklást az esszében. A tétel első felét, az intellektuelt már nem öngúnyal mondja, mint mondta korábban, hanem „a szellemi pubertás hosszú esztendőin át” megszenvedett igazságként. Rájött, hogy „részesen az uralkodó osztályok »szellemi elitjének«, s minden rugózásom ellenére is a vérembe, a csontomban evődött ennek az osztálynak, rétegnek világképe, tradíciók és terheltségek, gátlások és társadalmi játékszabályok embert formáló erejével. A fürdőszoba és a tiszta gallér éppen úgy hozzám tartoznak, mint az Arany-idézet, vagy Homérosz egy-egy sora, amit önkéntelen is asszociálok felöltő szavak, gondolatok során [...] Örökségül kaptam a jó élet és a kényelem szeretetét s az evvel járó kíméletlenséget; az emberek megértését s a fanatikus gyűlölet hiányát.”¹⁶ A szöveg közel szó szerinti egyezést mutat Fejtő polgári jól-lét igényével, bár nincs olyan plasztikusan kibontva, prózapoétikailag, ritmikusan megformálva, mint Fejtőnél. A munkásvalóság – gondoljunk csak József Attila proletárverseire (és pl. az utóbb keletkezett *Hazámra*) – és a polgári életforma összehangolása, a lelkiismereti kérdések kiáltóak voltak a korban. Regényben utóbb ezt Déry Tibor bontotta ki a *Befejezetlen mondat* című regényében, melyet 1934-ben kezdett írni, de csak 1947-ben jelent meg. Ami a szocialistaságot illeti, itt a fogalom megnevezése az érdekes. A szocialista ugyanis fedőkifejezés, a kommunista megfelelője, amit a nyilvánosságban veszélyes lett volna használni. A szocialista így engedmény volt, látszat, ám szükséges gesztus. Annak ellenére, hogy a *Gondolat*ról mindenki tudta, a kommunisták legális folyóirata. Itt azonban Fejtő és Schöpflin Gyula között éles különbség van. Fejtő ekkor már szociáldemokrata, Schöpflin Gyula kommunista. Apjával való vitáiban, amikor „a dogmás marxizmus szimplifikált tételeivel skatulyáztam el élő és mozgó jelenségeket: [apám gyakran mondta] római katolikusok vagytok.”¹⁷ A figyelmeztetés beletalált Schöpflin ekkori vívódásainak közepébe: az eszmélő fiúnak akkor még arra volt szüksége, hogy a történelem materialista szelleme mindent megmagyarázó szellemként segítse.¹⁸ „...mint üdítő hidegvíz hatott a marxista szemlélet egyszerűsége, amely egycsapásra megmagyarázott minden sötétbe süllyedt okot, és újjáírta a történelem értetlen lapjait.”¹⁹ Az 1930-as megfogalmazásban ugyanakkor érezzük a jelentős distanciát is, azt, hogy Schöpflin Gyula túlfutott a materialista alapú gondolkozás általános érvényességén, és kétellyel tekintett rá. Egészen 1949-ig, a Rajk-perig – Rajk Fejtőnek és Schöpflinnek is mozgalmi barátja volt – hitt abban, hogy a kommunista program az ország felemelését célozza, hogy több erőszakos hatalmi vágynál. Ami Schöpflin Gyula szövegét – különösen akkor, amikor megjelent – pikánsná

¹⁶ Schöpflin, *Marokszedés*, 15.

¹⁷ Schöpflin, *Marokszedés*, 14.

¹⁸ Schöpflin, *Marokszedés*, 12.

¹⁹ Schöpflin, *Marokszedés*, 12.

tette, amit saját „kínzó és olthatatlan minderwertigkeit”-jéről, általános félnépszerűségről, ebbe beágyazott szexuális útkereséséről, magányosságáról le mert írni. „Tipikus pubertás tünet egyfajta kettősség: előkelőnek megjátszott elvonulásom a közösségtől, s ugyanakkor égő vágyam egy ideális közösség után, ide-oda dobált és ellentétes elméletek lejtőin csúszkáltatott föl és le.”²⁰ A közösség hiánya egy bajtársi egyesülethez is közel vitte, elkapta „Hirig Simon olcsó romantikája”, a csordaszellem.²¹ A későbbi műfordító, irodalomtörténész, utóbb angliai emigrációjában az 56-os magyarok ügyeinek intézője, szamizdat kiadványok angolra fordítója – ifjan, mint leírja, munkásnak, rikkancsnak vagy sofőrnek akart menni, s gyötörte „a kényszerű öngyilkosság rögeszméje” is.²² Mindezen közben, a felszínen példás életet élt, remek iskolai előmenetellel. Kévéssé stabil személyiséget látunk, mint Fejtő esetében, de megejtő és más korok számára is megértető a szellemi orientáció megkeseredett keresése. A végig gyöttrődő-gyónó vallomás a vége felé magasabb hangulati pontra ér, s ez a pont ismét Fejtő megfogalmazásának pandanja, párja szinte a szavak szintjéig. „Polgár vagyok és az is fogok maradni. De ezt a horizontot ki tudom tágítani annyira, hogy fegyvertársa legyek mindazoknak, akik ha távol is állnak tőlem emberileg – hibánkon kívül – egyek velem abban a küzdelemben, ami nekik a pusztá lét, nekem talán több: a szellem kielégítetlen terjeszkedési vágya.”²³

Schöpflin Gyula példája átvezet minket Ignotus Pálhoz, aki ugyancsak egy nagyformátumú apa mellett nőtt fel.

Szinte napra Schöpflin eszmélésének leírásával jelent meg a *Szép Szó* oldalain Ignotus Pál „bemutakozása”. Ez volt az alcíme vallomásos önportréjának az új folyóirat második számában.²⁴ Ignotus 9, illetve 10 évvel volt idősebb Fejtőnél, Schöpflinnél. Ebben az életkorban nagyon nem mindegy, hogy egyikük már közel 35, míg az imént idézett két útkereső évtizeddel fiatalabb. Ekkor a legifjabb – Veigelsberg Leó²⁵ unokája, a harmadik generációs értel-

²⁰ Schöpflin, *Marokszedés*, 10.

²¹ A harmincas években az egyetemi termeken többször (a fiktív) Hirig Simon vagy az Ébredő Magyarok aláírással jelentek meg fenyegető, antiszemita üzenetek a zsidó hallgatók számára. (A jiddis 'hirig' jelentése vérre menő összeütközés.) 1927-ben egy ízben egy napon csak a fővárosban a zsidóverések miatt 174 zsidó egyetemistát vittek a Rókus kórházba. Raphael Patai, *The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology* (Wayne: State University Press, 1996), 505–506.

²² Schöpflin, *Marokszedés*, 13.

²³ Schöpflin, *Marokszedés*, 16.

²⁴ Ignotus Pál, „Elevenek és holtak (Arckép-sorozat) I. Bemutakozás”, *Szép Szó*, 1, 2. sz. (1936): 122–132.

²⁵ Veigelsberg Leó (1839–1907), eredeti végzettsége szerint orvos, foglalkozására nézve hírlapíró, a *Pester Lloyd* főszerkesztő-helyettese, majd főszerkesztője. Az ő apja – Feigelsberg Joachim – rabbi volt. Veigelsberg Leót a lexikonok első magyar zsidó értelmiségi nemzedékhez tartozóknak mondják. Fia, Veigelsberg Hugó [közismert nevén Ignotus] (1869–1949) publicista, szerkesztő, 1891-től *A Hét* munkatársa volt, 1902-től a *Magyar Hírlapé*, 1908-ban a *Nyugat* egyik alapítója. Ekként lehetett a legifjabb Ignotus harmadik generációs zsidó–magyar értelmiségi.

miségeinek számítható – Ignotus az *Esti Kurír* munkatársa majd' másfél évtizede, publikált a *Nyugatban* és *A Tollban*, s egyik alapítója volt a Szép Szónak 1936-ban. Ebben a cselekedetében Fejtővel (is) osztozott. Mindezt megelőzte némi tétováság, az apai javallat szerint Ignotus Pálnak a kereskedelmi pályán kellett volna megtalálnia önmagát, valamiféle „hasznos”, egyértelmű életutat befutnia. Mielőtt újságíróvá, azaz „a klasszikus felfogás szerint züllött egzisztenciává konszolidálódott”, volt „tanonc export-import vállalatnál, próbaidős és be nem vált volontaire [díjazás nélküli gyakornok – Sz. Á.] szállítmányozási cégnél, primanotista [könyvelő – Sz. Á.] azóta tönkrement bankokban, fogalmazójelölt pari érdekképviselőben, állástalan magántisztviselő Berlinben, Bécsben és Budapesten”.²⁶ De győzött a családi örökség, a nyilvánosság előtt futó, a közvéleményt befolyásolni akaró pálya. Ez egyébként Schöpflin Gyula számára hivatásszerűen kevésbé sikerült, a budakalászi textilgyárban irodistiként dolgozott, nem esszéi, tanulmányai, fordításai honoráriumából élt.

Ignotus Fejtőtől és Schöpflin Gyulától különböző, több szempontból kiveruláns személyiség. Ahogy magáról mondja, „kedvenc sportom a vitatkozás”.²⁷ Vajon mi motiválta önportréját? Talán Fejtő következő számba tervezett és ott közölt „érzelmes utazása”, talán egy erős névjegyletétel, hiszen emigrációban élő apja is publikált ugyanabban a lapszámban.²⁸ Nincs az a (fiú) tisztelet, amelybe ne vegyülne a rivalizálás bármily csekély nyílt vagy rejtett szándéka. És ne feledjük, Ignotus Pál ekkor már részese nagy visszhangú nyilvános vitáknak a népi írók mozgalmának tagjaival.

Kihívóan, jó svádával ír, így írja le először külsejét, szinte élvezzi, hogy tárgyilagosságával inkább ellenszenvenné rajzolja önképét (görbe orr, kissé elálló fül, kissé ferdére biggyedt alsó ajak, kisfiúsan puha áll, lábszára elég hosszú, de kecstelen stb.). Otthonáról nem szól egy szót sem, ellenben külvilági tapasztalatairól bőven ír. Még hozzá egy plasztikus, írói erővel láttató képben például így: „[ö]reg tölgyfa regényes parkban nem lehet annyi monogramtól fölsebezve, mint ahány sebet hordok én szívem kérgén” – s nem titkolja, hogy erősen felfakadnak belőle a sérelmek, s ezek megtorlásában „alamuszi és kegyetlen”.²⁹ Individualista – ami nem meglepő, hiszen Ignotus Pált a közösségi eszmék, ideák nem érintették meg. Ironikusan idézi az erre vonatkozó megjegyzést: „olvastam is legutóbb egy kitűnő írásban, hogy rideg vagyok, egyetlen »kollektív reflexem« nincs. Eleinte csodálkoztam ezen a hízelgő megrováson: hát ennyire jól játszom a szerepem? Mert nem tagadom, hogy vágyom

²⁶ Ignotus, „Elevenek,” 122.

²⁷ Ignotus, „Elevenek,” 123.

²⁸ Az „öreg” Ignotus a *Szép Szó* első számában egy verssel volt jelen, a másodikban a *Züricher Zeitung* egy híradását gondolta tovább *Autoritás és hierarchia* címmel, ez az írás a katolikus egyház megújulását érintette, s a további számokban is jelen volt, legtöbbször azok élén jelentek meg írásai.

²⁹ Ignotus, „Elevenek,” 125.

a ridegségre, ahogy a lelenházban nevelt gyerek a családi tűzhely melegére vágyakozhatik”.³⁰ Kitűnő találat az inverz hasonlat. Nem elégedett azonban kívülállóságával, amit értelmezhetünk akár vitapartnereinek szánt üzenetnek, hogy az individualista, kapitalizmuspárti liberális elveket vallókat sémaszerűen nézik és elvitatják tőlük a közösségi érzést. De ezt a vallomást is iróniával írja felül: „... bár tudnám kívánni az egyedüllétet! Bár tudnék lélekben is elszigetelt utazó lenni az emberek közt, távolságot tartó ínycence a társas együttlétnék! Bár tudnék megszabadulni a falka-ösztön lucskától, az érzelmi kiszolgáltatottságtól!”³¹

Ignotus is sokat foglalkozik a nőkhöz fűződő kapcsolatával, ezt most nem érintjük, bár az „egész” ember felfogásához itt is, mint Fejtőnél természetességgel hozzátartozik, ellenben Schöpflinnél a szexuális kisebbség erős érzésével társul. Most csak egy összefoglaló mondat erről a vonatkozásról. A szüzességét – a kor szokása szerint, de sokak által írói témává nem téve – egy bordélyban elvesztő Ignotus ezt mondja magáról: „nagy étvágyú vagyok és nincsenek gátlásaim” – majd elősorol néhány kapcsolatot, azonban ebből süt, hogy minden nőt őszintén tisztelt kapcsolatuk léte alatt is, utána is.³²

Bemutatkozásának definitív állítását portréjának befejező része tartalmazza, ez írói ars poeticája. A mindenben kételkedő fiatal szerkesztő abban, hogy ő író, sohasem kételkedett. „Életműködés ez számomra, magától értetődő és megmásíthatatlan, mint a lélegzétvétel és emésztés.”³³ Nem vágyott e pályára, írja, s mint láttuk, apja is másfelé terelte volna. Az íróság hamarabb dől el, minthogy az ember tollat venne a kezébe: „Eldől pohár sör és csésze fekete mellett, eldől a céltalan csatangolásban, a görcsös és társas elmélkedésben, eldől a személyes ingerültségben, mellyel a fiatal ember a nyomtatott betű világrendjét megrostálja és kilenctizedét kárhozatba parancsolja, eldől a félszeg fanyar, garasos korhelykedésben eltöltött éjszakákon...”³⁴ A felsorolás csak ízelítő, ugyanolyan szenvedélyes évelő sorozatot olvasunk, mint Fejtőnél. S a végén a konklúzió: „Erkölcsei parancsot csak egyet ismerek el magamra kötelezőnek: el nem hinni és le nem írni, amiért helytállni nem tudok. Helytállni testi bátorsággal, helytállni ésszerű bizonyítékkal, helytállni szívvel, szóval és epével. Az én logikám az én csigaházam, az én modorom az én váram.”³⁵

Három egyazon nemzedéki önportrét idéztem, megítélésem szerint együttes tanúságuk még sokkal fontosabbat rajzol ki, mint eddig gondoltuk. Egy-szerre individuális és kollektív biográfiák az írások, egy köztes nemzedék, a

³⁰ Ignotus, „Elevenek,” 125.

³¹ Ignotus, „Elevenek,” 126.

³² Ignotus, „Elevenek,” 127.

³³ Ignotus, „Elevenek,” 130.

³⁴ Ignotus, „Elevenek,” 130.

³⁵ Ignotus, „Elevenek,” 131.

két világháború közötti Magyarország fiatal értelmiségijeinek egy lehetséges pályáját mutatja föl. Az irodalomtudományban még kevésbé alkalmazott prozopográfia kitűnő alanyai, előadásomban és írásomban ennek alkalmazására tettem javaslatot.³⁶ Mindhárman megtapasztalták a vádhatóságot, ketten a börtönt is. Mindhárman emigrációba szorultak, munkásságuk kiteljesedését a szabad nyugati világ teremtette meg. Egyet azonban elvett tőlük Franciaország (1938-tól Fejtő Ferencről és Ignotus Páltól) és Anglia (a háború alatt, majd 1956 után ugyancsak Ignotustól, 1950-től Schöpflin Gyulától): a magyar nyelvű szépírás lehetőségét. Mindhárman az ideológiai küzdelmek részesei lettek, főképp politikai publicisztikával, külpolitikai elemzésekkel és idegen nyelvre fordítással foglalkoztak. Minden utóbbi nemzetközi sikerük ellenére a magyar nyelvű írásos kultúra veszteséglistáján szerepelnek.

³⁶ A prozopográfia történeti szakirodalmából: Halász Gábor: „Portré és tabló” [1942], kötetben: Halász Gábor, *Válogatott írásai*, szerk., az utószót írta és jegyz. Véber Károly. (Budapest: Magvető, 1959), 646–651; Lackó Mihály, „Individuális és kollektív biográfia”, *Századvég* 4, 12. sz. (2002): 97–102; Kövér György, „Biográfia és történetírás”, *Aetas* 15, 3. sz. (2000): 150–156; K. Horváth Zsolt, „A minden embernek kijáró különlegesség. Életrajzi konfigurációk a *microstoria* világában”, *Helikon* 48, 3. sz. (2002): 328–335.

Irodalom

- Crossman, Richard. *The God that Failed*. New York: Harper & Brithers, 1949.
- Ćurković-Major, Franciska. „Zágráb képe Fejtő Ferenc Érzelmes utazás című regényében”. *Tiszatáj* 56, 10. sz. (2002): 77–87.
- Fejtő Ferenc. *Budapesttől Párizsig. Emlékeim*. Budapest: Magvető, 1990.
- Gyáni Gábor. „Közmunka a Horthy-korban: az állami szociálpolitika megoldási kísérletei”. *História*, 33, 7. sz. (2011): 30–33.
- Halász Gábor. *Válogatott írásai*. szerk., az utószót írta és jegyz. Véber Károly. Budapest: Magvető, 1959.
- K. Horváth Zsolt. „A minden embernek kijáró különlegesség. Életrajzi konfigurációk a *microstoria* világában”. *Helikon* 48. 3. sz. (2002): 328–335.
- Kövér György. „Biográfia és történetírás”. *Aetas* 15, 3. sz. (2000): 150–156.
- Schöpflin Gyula. *Marokszedés. Esszék, tanulmányok és még sok minden más*. Budapest: Argumentum, 2000.
- Schöpflin Gyula. *Szélkiáltó. Visszaemlékezés*. Budapest: Magvető–Pontus, 1991.
- Ungváry Krisztián. *A Horthy-rendszer mérlege: Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon, 1919–1944*. Pécs–Budapest: Jelenkor Kiadó–OSZK, 2013.

Sentimentalno putovanje Ferenc Fejtőa – u generacijskom okviru

U radu se uspoređuje roman-esej *Sentimentalno putovanje* Ferenc Fejtőa s ispovijestima dvojice pripadnika piščeve generacije, koje Fejtő ne samo da je poznavao, već ga je s njima do kraja života povezivalo, tada već u emigraciji, intelektualno i intimno prijateljstvo. U tekstovima Ferenc Fejtőa, Pála Ignotusa i Gyule Schöpflina lijepo se može ispitati iskustvo općeg ozračja karakteristično za intelektualce nakon Prvog svjetskog rata. U sve tri ispovijesti primjetljiva je zajednička visoka – dobrim dijelom naslijeđena – građanska osviještenost, u Fejtővom slučaju nadopunjena socijalističko-socijaldemokratskim tonovima, kod Ignotusa obojena građanskim liberalizmom i individualizmom, a kod Gyule Schöpflina komunističkom vjerom.

Ključne riječi: roman-esej, ispovijest, ideološko traženje puta poslijeratne generacije, socijalizam/socijaldemokracija, liberalizam, komunizam

04

György TVERDOTA

Budimpešta

Izvorni znanstveni rad

Radovi Ferenc Fejtöa o Attili Józsefu

Veza između Ferenc Fejtöa i Attila Józsefa odavna budi zanimanje stručnoga javnog mnijenja, pri čemu se osjetljivim točkama prilazilo s velikom naklonošću i grubo, bez straha od klevete ili iskrivljenja. Međutim, u ovim okvirima moramo se odreći kronike tih slučajeva i usredotočiti na bitni unutarnji sloj veze između dvojice literata. Prilazeći toj relaciji s Fejtöve strane, očito je da je, neovisno o tome kakvu je ulogu u svome životnom planu namijenio prijatelju pjesniku, vrednovanje njegove usluge Attili Józsefu htio-ne htio postalo jednim od najvažnijih mjerila Fejtöva životnog djela. Publicist je u brojnim prigodama pisao ili govorio o Attili Józsefu, no narav njegova djelovanja na ovakvu temu olakšava nam daljnju koncentraciju pozornosti. Svi njegovi iskazi odnose se na tri temeljna djela, koja su, pak, toliko važna da sve do danas presudno utječu na smjer razmišljanja o pjesniku¹. Tijek izlaganja temelji se na tim trima tekstovima.

Njegova uloga u recepciji Attila Józsefa može se mjeriti samo s onom Andora Németha. Németh je pjesnika otkrio mnogo ranije, dulje je pažljivo

¹ Izdavačka kuća Holnap objavila je 2005. u svesku *József Attila a Szép és Jó Szó mestere* (Attila József, majstor Lijepa i Dobre Riječi) zbirku pohvala i studija koje je Ferenc Fejtö između 1934. i 2004. napisao o Attili Józsefu. U knjizi su objavljena i tri teksta koja predstavljaju predmet naše analize: „József Attila költészete” (Pjesništvo Attila Józsefa) (51–66), „József Attila költészete” (Pjesništvo Attila Józsefa) (135–162), „József Attila, az útmutató” (Attila József, putokaz) (172–202).

pratio tijek njegove karijere i o svom prijatelju napisao dvije knjige². Uzeo je mladoga liričara pod svoje okrilje sve do granica pristranosti³. A opet, smatramo da ga je otkrio Ferenc Fejtő. Naime, on je postao autorom prvog prikaza njegove karijere i životnog djela, objavljenog u listu *Korunk* (Naše doma) u povodu zbirke *Medvetánc* (*Medvjedi ples*). Već je i opseg same recenzije neobičan. Odulji šarolik izvještaj o pjesniku objavljen je i prije, no ovakav prikaz književnog djelovanja, dostojan samo najznačajnijih suvremenih pjesnika, o Attili Józsefu još nije bio napisan. Opseg prikaza dobro odražava koliko istaknutu i priznatu ulogu Fejtő pripisuje zbirci i autoru zbirke *Medvetánc*. Zbirku su hvalili i osuđivali ugledni kritičari poput Milána Füsta ili Gábora Halásza, no prepoznavanje vrijednosti, kao i činjenica da je taj tekst položio temelje vrednovanju njegova životnog djela,⁴ Fejtőva je zasluga.

U središtu argumentacije prikaza književne karijere jest Attila József kao socijalistički pjesnik. Fejtővo kritičarsko i interpretacijsko motrište poprilično je neuobičajeno. Stajalište literata koji je zbog svoga nezakonitog djelovanja dospio u zatvor, a zatim iz njega i pušten, više se nije moglo smatrati komunističkim. Istodobno, u njegovim se izjavama još ne naziru ni znakovi socijaldemokratske orijentacije. Nalazi se u onom međustanju potrage i borbe koje je obilježavalo i Attilu Józsefa, autora pjesama *A város peremén* (Na rubu grada) i *Eszmélet* (*Osviještenost*). Govoriti u današnje vrijeme o aktualnosti Fejtőa koji piše o liku socijalističkog pjesnika na prvi pogled djeluje kao najveći mogući anakronizam. No to je pitanje, paradoksalno, upravo danas postalo izuzetno aktualno.

Kritičko izdanje rasprava o Attili Józsefu objavljeno u proljeće⁵ jasno je pokazalo da je Attila József početkom tridesetih godina vjerovao u rođenje nove, proleterske kulture, misleći da u njezinu okviru nalazi mjesto i svom pjesništvu. U pogledu osobne karijere to mu je bila, mogli bismo reći, jedna od najkobnijih zabluda jer je vodila do izolacije i marginaliziranosti u književnom životu,

² Andor Németh, *József Attila*, (Budapest: Cserépfalvi, 1944). Prikaz pjesnikove književne karijere pod naslovom *József Attila és kora* (Attila József i njegovo doba) nije objavljen u samostalnom svesku. Časopis *Csillag* (Zvijezda) objavljivao ga je u nastavcima (od prosinca 1947. do rujna 1948.), da bi zatim svjetlo dana ugledao u knjizi Andora Németha *A szélén behajtva. Válogatott írások* (Preklopljen na rubu. Izabrani zapisi) (Budapest: Magvető, 1973), 377–540. Konačno je objavljen u svesku *Németh Andor József Attiláról* (Andor Németh o Attili Józsefu) (Budapest: Gondolat, 1980), 145–342. koji je za tisak priredio Pál Réz.

³ Njegova životopisna reportaža pod naslovom „József Attila” postala je jednim od najvažnijih izvora za sve kasnije kultne interpretacije pjesnikove karijere: *Literatura* 3 (1928. augusztus): 258–261; njegova recenzija o zbirci *Nincsen apám, se anyám* (Nemam oca, ni majke) jedan je od najranijih tekstova koji otkriva i naglašava pjesnikovo značenje: „Éhségem hetyke poétája” (Poeta drske gladi), *Literatura*, 4 (1929. április): 131–133.

⁴ Ernő Fülöp, „József Attila költészete”, *Korunk* 10, 2. sz. (1935): 116–123.

⁵ *József Attila összes tanulmánya és cikke 1930–1937. Kritikai kiadás*, [Szerkesztette Tverdoța György és Veres András], (Budapest: József Attila Társaság – L'Harmattan kiadó, 2018), 1466.

dok ga supkultura, radnička klasa u klasnoj borbi, na koju je računao okrenuvši leđa građanskoj kulturi, nije prihvatila. No ambicija je markantno promijenila značaj njegova pjesništva i omogućila mu stvaranje remek-djela kao što su *Külvárosi éj* (Noć u predgrađu), *Téli éjszaka* (Zimska noć), *Elégia* (Elegija) i *A város peremén*. Nova, iščekivana i priželjkivana kultura proletarijata u interpretaciji Attila Józsefa nije istovjetna s proletkultom, već s univerzalnom kulturom u kojoj će proletarijat po sebi oblikovati kulturnu tradiciju tisućljeća, kao što je to učinilo građanstvo nakon Francuske revolucije. Oko 1933–1934. godine Attila József je uvidio da se njegove nade nisu obistinile, i to ne po cijenu male krize iz koje se izvukao pjesmom *Eszmélet*, pošao je dalje, dijelom se vrativši građanskoj kulturi. Jedna od najvećih pouka kritičkog izdanja jest da se iz lika pjesnika Attila Józsefa ne može ukloniti taj povijesni element, svojevrsno nastojanje da se udalji od građanskog pjesništva.

Dakle, Fejtö je u kritici zbirke *Medvetánc* svima, čak bolje nego Andor Németh, rasvijetlio opisani pjesnički razvoj. Kako tada ni u njemu još nije minula nada u nastanak neke nove, proleterske kulture, nastojao je značajke Attila Józsefa kao socijalističkog pjesnika skupiti u koherentan portret: „Attila József pjesnik je proleterskog podrijetla, čega se tragovi mogu pronaći u njegovu cjelokupnome pjesničkom radu i načinu života. Ipak, zbog stanovite jednosmjernе militantne primjenjivosti te riječi, libimo se napisati da je »proleterski pjesnik«. Proleterskim pjesnikom obično se naziva onoga koji stalno naglašava svoju proletersku narav te u svom životu i pjesmama nastoji izraziti proleterske ideje, a ne sam život kakav jest. József je proleterski pjesnik kao što je Gorki proleterski pisac. Ne daje ideje i tendencije, već samu ljudsku zbilju, ne klasnu kategoriju, već potpunu, bremenitu, možda proturječnu, ali iskrenu suštinu proleterskog čovjeka.”⁶ Fejtö žali što je „pjesma *Munkások* (Radnici), odnosno izvanredna »povijesno materijalna« *Óda* (Oda)” objavljena u listu *Korunk*, dakle *A város peremén* izostala je iz zbirke. Potonja je objavljena u zbirci *Nagyon fáj* (Jako boli) koncem 1936. godine, te iznova potvrdivši Fejtöv osjećaj nedostatka, po „građanskim” kritičarima postala najuspješnijim djelom zbirke⁷. Doduše, taj je sloj građanskih intelektualaca dotad već proveo – poslužimo se izrazom Pála Ignotusa – „domaću reformu liberalizma”, to jest, zbog tragičnih povijesnih obrata i sveopće prijetnje nacizma otvorio se i, u odnosu na njega, ljevičarskim svjetonazorima.

Nakon toga putevi Attila Józsefa i Ferenc Fejtöa tekli su usporedno, u socijaldemokratskim miljeima Illésa Mónusa, a potom u uredništvu lista *Szép Szó* (Lijepa riječ). Glasine o Fejtövu štetnom utjecaju, odnosno o navodnu konflik-

⁶ Fülöp, „József Attila költészete”, *Korunk* 10, 2. sz. (1935): 122.

⁷ O tome v. György Tverdota, „Az anyag gyermekei. A város peremén elemzése”, *Jelenkor* 62, 9. sz. (2019): 980–981.

tu dvojice literata koncentrirale su se u tom razdoblju⁸. Okončao ga je koban događaj, samoubojstvo Attila Józsefa. Glavno načelo formirao je i uspostavio Ferenc Fejtő prikazom njegova književnog rada i životnog djela, objavljenom u memorijalnom broju lista *Szép Szó* u siječnju 1938. godine.⁹ Uredništvo je, s obzirom i na kritiku zbirke *Medvetánc*, s pravom njega držalo najpogodnijim za taj zadatak. S pravom, jer sposobnost za optimalno izvršenje takva zadatka nemaju ni svi dobri kritičari. Okončano životno djelo ne može se svesti na jedno jedino načelo. Dijeli se na razdoblja i obuhvaća veoma različite tendencije i heterogena ostvarenja. Pogodni umjetnički kritičar mora biti istodobno otvoren i pravedan prema naravi i vrijednosti djela nastalih prema različitim poetičkim načelima u različitim razdobljima književne karijere.

Teško je ne uočiti kontinuitet između kritike zbirke *Medvetánc* i prikaza karijere iz 1938. godine; njegov je uočljiv formalni znak u oba teksta aluzija kojom se određuje rang, no u pogledu intonacije prije konfrontira suprotni karakter Baudelaireova i Adyjeva, odnosno pjesništva Attila Józsefa. Kontinuitet vrijedi i za naglašavanje socijalističkog značaja pjesništva. Fejtő je proteklih godina i usprkos svom članku o Gideovu putovanju u SSSR-u ili glasovitu tekstu *Korszerűtlen beszélgetés* (Nesuvremen razgovor) ostao dosljedan u svom uvjerenju glede socijalizma Attila Józsefa¹⁰. Dogodilo se samo to da se to pjesnikovo opredjeljenje u svjetlu cjelokupna prikaza karijere relativiziralo kao jedna od važnih poruka, dakle nije dobilo isključivu ulogu u objašnjenju životnog djela. Taj odmak s gledišta kritičarskog učinka zapravo znači da su prestankom

⁸ Glasine o Fejtővoj negativnoj ulozi pokrenula je Jolán József u životopisu *József Attila élete* (Život Attila Józsefa): „Da, časopis »Szép Szó« nije honorirao svoga urednika. Kasnije mu nisu dopustili ni da radi prijelom. Jedan suradnik časopisa kazao je da je to bilo zbog toga što se F. F. u to bolje razumio. Dakle, on je dobio 120 penga honorara.” Jolán József, *József Attila élete*, ([Budapest]: Makai Á. – Argumentum, 1999): 228. Pozivajući se na to Géza Féja je napisao da je „ovaj časopis bijedom mučenog pjesnika koristio kao stijeg, štiti i izliku, ali urednički honorar je, prema Jolán József dao F. F.-u, jasno po rasističkoj osnovi. Géza Féja, „József Attila élete”, *Magyarország* május 30, 1940, 7. Drugi izvor bila je Judit Szántó koja je još za pjesnikova života dospjela u loše odnose s Fejtőm: Judit Szántó, *Napló és visszaemlékezés* (Budapest: Argumentum, 1997), 126–128. Glavni sudionik u ratu protiv Fejtőa, György Vértes također se oslanjao na sjećanja Judit Szántó, ali dok je ona znala da je svog prijatelja njezin životni partner „Attila odveo Illésu Mónusu” (Szántó, *Napló és visszaemlékezés*, 126.), dotle Vértes za pjesnikovu povezanost sa socijaldemokracijom krivi Fejtőa, i stvara pravu priču o konfliktu koji je nastao između dva urednika časopisa *Szép Szó*, kao i o tome da je Fejtő u časopisu pjesnika gurnuo u pozadinu. György Vértes, *József Attila és az illegális kommunista párt* (Budapest: Magvető, 1964), 110–116, 126–130.

⁹ Ferenc Fejtő, „József Attila költészete”, *Szép Szó* 6. kötet, 1. (21.) füzet (1938): 68–89.

¹⁰ U očima komunista jedna od najmučnijih točaka u stavu časopisa *Szép Szó*, te u odnosu Attila Józsefa i časopisa *Szép Szó* bili su tekstovi Ferenc Fejtőa: „»Ami fontosabb Oroszországnál is« André Gide: Retour de l'U.R.S.S.” *Szép Szó* 3. köt. 10. sz. (1936): 193–209, i „Korszerűtlen beszélgetés” *Szép Szó* 2. köt. 7. sz. (1936): 350–365. Zato su pjesnika nastojali distancirati od gledišta koja je predstavljao njegov suurednik. Prema Vértesu zbog objavljivanja prvog teksta „i Attila József je htio napustiti časopis.” Vértes, *József Attila és az illegális kommunista párt*, 127.

dominacije ideološkog pristupa u interpretacijskoj metodici postali presudni – ma poetički aspekti. Stoga nam vrijedi po redosljedu argumentacije istaknuti nekoliko i danas snažno aluzivnih tvrdnji.

Prikaz karijere započinje nagovještajem o tome kako je sam pjesnik pojmiio odnos oblikovanja i životne građe. Nagovještaj se oslanja na dva divna primjera. Jedan je pjesma *Külvárosi éj*, a potom u cjelovitijoj formi interpretacija narodne pjesme koja daje moto zbirci *Medvetánc* o povezanosti profesije gajdaša i pohod paklu koje nužno prethodi izvršenju te profesije. „Kao da sam je ja napisao; no što zapravo znači?” – postavio je pjesnik pitanje, smatra Fejtö. Odgovora nema, već samo zajedničko odgonetavanje značenja „pakla”. Drugi je divan primjer, također odnosa životne građe i umjetnosti forme, rečenica koju Fejtö preuzima od pjesnika: „Pjesma je papirnat novac – rekao je ne nadano – a patnja je njegovo pokriće u zlatu.” Pa dodaje: „Ja imam pokriće... U čistom zlatu”¹¹. I to je nagovještaj. Otad ohole teorije misle da znaju odgovor: Postoji samo jezična formulacija, a sve ono što joj prethodi nevažno je. Attila József i Fejtö još nisu bili tako samouvjereni. Nisu razjasnili što je relacija između pakla i gajdaša, papirnato novca i pokrića u zlatu. Sad polako naslućujemo, izuzevši pouke kritičkog izdanja objavljenog u proljeće¹², da odgovor leži u njegovoj nikad dovršenoj kasnoj umjetničkoj koncepciji, svojstvenoj estetici izražavanja. Ni Fejtö nije znao rješenje, no njegov je portret pisao, dospjevši time najbliže moguće najintimnijim stvaralačkim tajnama Attila Józsefa, s uviđom u ono što se 1938. godine uopće moglo uvidjeti.

U duhu tih početnih odgonetavanja u svrhu pregleda cjelokupne pjesnikove karijere Fejtö se, kao već i u kritici zbirke *Medvetánc*, poslužio metaforički primijenjenom pojmovnom dvojnošću: dualnošću teksta i melodije. Tekst, obrađeni sadržaj u pjesništvu Attila Józsefa uvijek je bio težak i ozbiljan, no u mladosti, i još neko vrijeme poslije, o nevoljama je pjevao tonom „dražesne, blage”, vesele i razigrane melodije. Pad putanje njegove karijere Fejtö je vidio u činjenici da ta vesela, razigrana, šaljiva melodija sve više gubi sjaj i vedrinu, te da kompozicijama sve više ovladava sumoran tekst¹³. Kritičar nema drugog zadatka doli slijediti taj proces postupna uozbiljenja i tmurenja, sve do tragičnog ishoda.

Fejtöev najvažniji doprinos stvaranju današnje predodžbe Attila Józsefa vjerojatno se veže za objašnjenje prvih godina oduljena početka karijere. Skreće pozornost na to da je Attila József bio pjesnik neoklasicističke sklonosti. „Često smo razgovarali o tome da bi i pjesnička akademija, osnovana po

¹¹ Fejtö, „József Attila költészete”, *Szép Szó* 6. kötet, 1. (21.) füzet (1938): 68, 69.

¹² Vidi: György Tverdota, „József Attila gondolkodástörténete 1930–1937”, in *József Attila összes tanulmánya és cikke 1930–1937. Kritikai kiadás*, [Szerkesztette Tverdota György és Veres András], (Budapest: József Attila Társaság – L'Harmattan, 2018.), 42–45.

¹³ Fejtö, „József Attila költészete”, 79, 84.

uzoru na glazbenu akademiju, kao odmjeravanje snaga koje se krije u redovitu oponašanju, mogla osloboditi pjesništvo od mnogih odmaka, uzaludnih napora, neukusa i stilske neobrazovanosti. U tome da je Attila József postao poeta doctus, rigorozan, prema sebi i drugima, pedantan znalac lirskih forma i pravila... veliku ulogu igraju ti razigrani, virtuozno usmjereni studijski pokušaji u godinama školovanja.¹⁴ Odlučujuće su to rečenice i danas, kad u stručnim raspravama zagovaram da to razdoblje umjesto praznim terminima „kasne moderne” i „postmoderne” nazovemo dobom tradicionalnog moderniteta. Svakako je snažan, uvjerljiv argument i životno djelo Attila Józsefa, pored provjerena pametovanja koje se temelji i na Fejtővim uvidima.

Također je legitimno da kritičar Fejtőve senzibilnosti ne vidi samo program, već i to, potkrjepljujući svoj uvid brojnim primjerima iz Adyja, Baudelairea, Gyule Juhásza, Árpáda Tótha i Kassáka, da u liku Attila Józsefa stojimo pred karakterističnim autorom pastiša, stvarateljem snažne sklonosti stilskoj imitaciji, umjetnikom koji često od drugih svjesno preuzetim jezikom iskazuje sebi najsvojstveniju poruku¹⁵. Mogao je slobodno nastaviti niz s Villonom, Kalevalom, Verhaerenom, Pierreom de Ronsardom i drugima. Fejtőu je svakako bilo jasno ono što je do stote obljetnice, 2005. godine iznova postalo kolektivnim doživljajem: Attila József bio je pjesnik s tisuću lica.

Međutim, tijekom oduljenih studijskih godina pjesnik je katkad nabasao na najsavršenija rješenja. Najuspješnijim slučajevima autor je posvetio više istaknutih mikroanaliza. Za razliku od kritike zbirke *Medvetánc*, s pjesmom *Sacrilegiumom* nije eksperimentirao, već se zadržao na dvama ranima, prema konsenzusu najvećim ostvarenjima, pjesmama *Megfáradt ember* (Umoran čovjek) i *Tiszta szívvel* (Čista srca). O potonjoj pjesmi utvrdio je ni manje ni više nego da bi ona „sama učinila Attilu Józsefa besmrtnim da nema još stotinjak pjesama besprijeorne savršenosti koje bi svjedočile u procesu koji će ga proglasiti velikanom”.¹⁶ No par daljnjih navoda odaje kako opseg takvih ranih remek-djela poima u širem smislu, od pjesme *Rög a röghöz* (Gruda do grude) preko *Hangya* (Mrav), pa zaključno do pjesme *Csudálkozunk az életem* (Čudimo se životu).

Posljednju seriju ranih vrhunskih djela, oslonivši se na pjesme iz zbirke *Nincsen apám, se anyám* (Nemam oca ni majke), ocijenjene kao prva doista značajna zbirka, Fejtő obrađuje u sklopu svojstvene dualne strukture¹⁷. Po njemu si je mladi pjesnik svjesno pripisao stanovite uloge i stavove: „prema sebi budi ciničan, okrutan, veseo, nepopustljiv”. No ljudska narav nije sklona slušanju naredbi, Attila József je iza krinke ostao „sirotan, svjež, stidljiv, neob-

¹⁴ Fejtő, „József Attila költészete”, 71.

¹⁵ Fejtő, „József Attila költészete”, osobito 72.

¹⁶ Fejtő, „József Attila költészete”, 74.

¹⁷ Fejtő, „József Attila költészete”, 75.

razovan, osjetljiv na živce". Pjesništvo zbirke *Nincsen apám...* talog je složene igre stava i naravi, uloge i zbilje. Prikaz karijere obrađuje pjesme s konca dvadesetih godina, pjesnikova kratkog prvog značajnog razdoblja, kao što su *Nemzett József Áron* (Stvori me Áron József), *Szeretnének* (Voljeli bi me), *Derűs vagyok...* (Vedar sam...), *Engem temetnek* (Na mom pogrebu), *Hangya*, dodavši ovoj liniji rane pjesme o Bogu. U toj se seriji ne može zadovoljavajuće nositi jedino s ciklusom *Medáliák* (Medalje).¹⁸

U sljedećem dijelu argumentacije, u potpoglavlju koje analizira pjesme nastale usporedo s revolucionarnim socijalističkim programom početkom tridesetih godina, sukobljavaju se Fejtöva prijašnja predodžba ideološki opredjeljenije književnosti, ostvarena u kritici zbirke *Medvetánc* i njegovo kritičko stajalište razvijeno do konca tridesetih godina, koje u prvi plan stavlja poetičke aspekte. Ovo potpoglavlje bavi se pjesmama u kojima je autor zbirke *Medvetánc* takoreći ispravio namjerno politizirane stihove zbirke *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* (*Sruši kapital, ne jadikuj*). U tom ispitivanju Fejtö naravno rasvjetljuje jednu od općenitijih navika Attila Józsefa da u mnogim navratima nanovo piše pjesme, kako bi ih usavršio, u znaku upravo aktualnoga pjesničkog ideala.¹⁹ Fejtö staje na stranu ponovnog pisanja te kao povoljan razvoj događaja prikazuje to što je pjesnik izraze boljševičkog tona poslije iskorijenio iz svojih djela i na njihovo mjesto uveo pjesnički vrijedne nadoknade. Kritičar u svojoj prosudbi nije postupio radikalno. Kod vijonovske balade *Haszon* (Korist) i dalje je smatrao izvornu, politiziraniju inačicu uspješnijom.²⁰ Pitanje ni danas nije riješeno, no u toj raspravi koja i dalje traje Fejtö je snažnim argumentima potkovan predstavnik jednog od mogućih stajališta.

Pjesme *Külvárosi éj* i *Medvetánc* iz „srednjeg razdoblja” njegova pjesništva, koje su već jednoznačno velikog i svjetskog ranga, dobivaju upadljivo malo prostora s obzirom na svoju vrijednost. Nešto detaljnije govori o pjesmi *Külvárosi éj*, preko koje kritičar prikazuje dominaciju elegična tona, sve rjeđu pojavu vedra tona, opadanje revolucionarnog žara, dodavši kako u tim pjesmama „progovara već čisti socijalistički pjesnik”.²¹ Ne izostaje navod iz pjesama *Téli éjszaka* i *Elégia*, a u tematici ljubavnog pjesništva ni pjesme *Óda*. Ostala se remek-djela međutim pojavljuju samo u nabranju. Razlog tomu nije nekakav skriven kritički izvještaj, naime, pjesme *Óda*, *Eszmélet* i *A város peremén* naziva „središnjim vrhuncima pjesništva”²² Attila Józsefa. S ciklusom *Eszmélet*

¹⁸ Fejtö je ciklus *Medáliák* pohvalio kao „jedinistveno remek-djelo mađarskog nadrealizma”, te je time postao začetnikom one zablude koja se uporno zadržala do danas, a prema kojoj je Attila József trebao postati predstavnik mađarskog nadrealizma (Fejtö, „József Attila költészete”, 80.)

¹⁹ Fejtö, „József Attila költészete”, 81.

²⁰ Fejtö, „József Attila költészete”, 81.

²¹ Fejtö, „József Attila költészete”, 82–83.

²² Fejtö, „József Attila költészete”, 84.

ipak čini iznimku. S obzirom na njegov opseg i važnost on i ovdje formulira jezgrovito, no ta jezgrovitost ovaj put vodi do izuzetne gustoće i dubine.²³ Fejtőv postupak možda se može objasniti činjenicom da je dotad u općem mnijenju čitatelja poezije upravo to razdoblje pjesništva Attila Józsefa postalo općepoznatim, razdobljem nastanka priznato velikih pjesama, pa ove pjesme nije trebalo predstavljati, ni dugo ustrajati na njihovoj važnosti.

Na kraju poglavlja Fejtőu ostaje mjesta i da skrene pozornost na to da se s dvjema posljednjim pjesmama iz zbirke *Medvetánc, Iszonyat* (Užas) i *Mama (Mama)* javlja nov glas koji inače, na tragu G. Béle Németha, nazivamo „kasnim pjesništvom”.

Interpretacija i vrednovanje pjesama iz zbirke *Nagyon fáj*, te ostvarenja iz posljednje godine točno su određeni položajem na kraju argumentacije. Fejtő se prisjeća njihova razgovora nakon objave zbirke *Medvetánc* o tome gdje zbirka izabranih pjesama određuje mjesto autora u pjesničkoj hijerarhiji. „Ja sam već sad, čak i da umrem tu na mjestu, velik pjesnik” – rekao je ravnodušno Attila József. Fejtő je to osporavao, rekavši da bi za dosezanje veličine morao još jednom progovoriti muškim glasom iz pjesme *Óda*. Pitanja krajnjih misterija, smisla života, straha od smrti još nije ni dotaknuo. Samo što je nakon 1934. godine odrasli Attila József redom počeo ispunjavati kriterije koji su po Ferencu Fejtőu mjerila velikog pjesnika. Tih je godina u miljeu lista *Szép Szó* iz takve blizine promatrao kako mu se prijatelj uspješno bori za veličinu da nije mogao zažmiriti ni na cijenu koju je trebao platiti za savršenstvo, a svjedočio je i tomu da je Attila József platio tu cijenu bez ustezanja. Završno poglavlje njegova prikaza karijere Attila Józsefa kroz vrednovanje posljednjeg velikog niza pjesama, zajedno s uočavanjem propasti pjesnika kao ljudskog bića dobiva tragični patos.

Predmet Fejtőva trećeg teksta, studije pod naslovom *József Attila, az útmutató* (Attila József, putokaz) nije pjesnik, već mislilac Attila József i upravo zbog te značajke upada u sadašnju, štoviše, i buduću raspravu, što opet potvrđuje trajnu narav i sposobnost ponovne aktualizacije Fejtővih misli.²⁴ U jednoj odavno započetoj, a još i danas otvorenoj raspravi autor djela *József Attila, az útmutató* markantno zauzima stav. Polemika govori o tome ima li rezoniranje Attila Józsefa samovrijednost ili, pak, njegova promišljanja moramo smatrati nusproizvodima njegova genijalnoga pjesničkog opusa koji rasvjetljuju pjesme? Po Fejtőu „glavnim ciljem svog života i pjesništva smatrao je mišljenje, kontemplaciju, spoznaju sebe samoga i svijeta. Ni na koga se nije ljutio više negoli na one koji su njegove teorijske eksperimente opisivali kao diletantske izlete te su ga bili voljni priznati samo kao pjesnika.”²⁵

²³ Fejtő, „József Attila költészete”, 85.

²⁴ Ferenc Fejtő, „József Attila, az útmutató”, *Szocializmus* br. 2–4., br. 5. (1947): 214–221.

²⁵ Fejtő, „József Attila, az útmutató”, 115. Ponovljeno izdanje: Ferenc Fejtő, *József Attila a Szép és Jó Szó mestere* (Budapest: Holnap Kiadó 2005), 175.

Takve rasprave možemo očekivati u recepciji kritičkog izdanja objavljenog u proljeće, koje donosi publicistička djela Attila Józsefa napisana između 1930. i 1937. godine. Ne samo da očekujemo sukobe oprečnih mišljenja, nego ćemo i na temelju rezultata usmjerenih ka konsenzusu potaknuti nove razmijene mišljenja o misliocu Attili Józsefu. Kao što smo vidjeli, u te se razmijene mišljenja može uključiti i studija Ferenc Fejtöa objavljena 1947. godine kao posve suvremena.

Datum rođenja, godina 1947. nimalo nije slučajna; ona označava prekretnicu. Uglavnom je to bilo vrijeme kad se u Mađarskoj bez srama ili preispitivanja moglo ponosno izjasniti kao marksist i socijalist. Možemo je smatrati simboličnim vremenom pada u grijeh. Fejtö se u tome tragičnom trenutku pozvao na Attilu Józsefa, koji je prije pada u grijeh okončao svoj život i djelo, odabrao ga je za putokaz upravo kad je njegovo nekadašnje čitateljstvo skrenulo s puta koji je pjesnik naznačio, te u posjedu moći oblikovao njegov lik onakvim kakvim smo ga u vlastitoj karijeri upoznali.

Međutim, u raspravu možemo dospjeti samo ako Fejtövu argumentaciju do kraja pratimo slažući se s njim u mnogim pitanjima. Zajedničko je polazište rečenica iz djela *József Attila, az útmutató*: „Upoznavanje s marksističkom poviješću filozofije bilo je najznačajniji doživljaj u mislilačkoj karijeri Attila Józsefa.”²⁶ Naše kritičko izdanje do krajnosti potvrđuje tu tvrdnju. Od jeseni 1930. godine pa do smrti pjesnik je ostao unutar paradigme sustava misli marksističkog nadahnuća. Stoga smo mogli prihvatiti Fejtöa kao jednog od najneposrednijih svjedoka, a time i putokaza tog razvoja misli, kad smo do kraja pratili razvoj pjesnikovih misli: „U to sam vrijeme mnogo, rekao bih, svakodnevno viđao Attilu Józsefa.” „Bacio se na proučavanje marksističkih tekstova, zamijenivši dan za noć učio je, ispitivao, prosuđivao, objašnjavao, poučavao socijalizam, na seminarima, u kavanama, neumorno i nestrpljivo.”²⁷ Posebno je zanimljivo Fejtövo svjedočanstvo u opisu zajedničke krize u koju ih je uvukao neočekivan katastrofalan poraz ljevice nakon Hitlerova dolaska na vlast; s procesom izlaska iz te krize povezuje ostvarenje, produbljanje marksističkog nazora Attila Józsefa, kao i otklon od ortodoksnog marksizma zbog kojega ga je iz smjera partije dostiglo toliko kleveta i na koji se Fejtö pozvao kad je njega odredio za putokaz.

Ovdje možemo konstatirati samo dva ograničenja Fejtöve misli, ali ne u smislu osporavanja, već upućivanja u raspravu. Jedno je da nazor Attila Józsefa pokazuje s gledišta konačnog ishoda, nesumnjivo izvanredno važna gledišta *Hegela, Marxa, Freuda*, retrospektivno, u svojevrsnom skraćivanju.²⁸ U pravu je

²⁶ Fejtö, „József Attila, az útmutató”, 116. Ponovljeno izdanje: Fejtö, *József Attila a Szép és Jó Szó mestere*, 177.

²⁷ Fejtö, „József Attila, az útmutató”, 118, 121. Ponovljeno izdanje: Fejtö, *József Attila a Szép és Jó Szó mestere*, 16, 11.

²⁸ Fejtö, „József Attila, az útmutató”, 116, 117. Ponovljeno izdanje: Fejtö, *József Attila a Szép és Jó Szó mestere*, 15–16.

glede onoga što navodi kao pjesnikove nazore, međutim Attila József je u ovoj mjeri na ljudsku aktivnost u odnosu na objektivizirane proizvodne vrijednosti doista apelirao tek u posljednjem razdoblju svog djelovanja. Pjesnik doista zagovara važnost moralnog opredjeljenja u odnosu na elementarne sile koje pokreću čovjeka, no to u praksi provodi naizmjenice. Katkad se čini da proturječi i sebi, da porijeklo ljudskog ponašanja vidi u nagonu, suprotnom polu svijesti, koju inače veoma cijeni, svevši moralnu sferu na naknadnu popratnu funkciju ideologije. Te dileme koje ispituju ulogu nagonskog djelovanja i svijesti moramo pojasniti u skorašnjoj razmjeni ideja. Fejtő u ovoj očekivanoj raspravi stoji na strani svijesti.

S tim je u vezi Fejtővo drugo ograničenje. Za psihoanalizu je bio očito mnogo manje opredijeljen, negoli prijateljski naklonjen, stoga se u skladu s tim na tom području ne kreće znalački. Attila József se, pak, od jeseni 1931. godine sve više udubljavao u proučavanje psihoanalize.²⁹ Ono što ga je u marksizmu ostavilo nezadovoljnim nadoknadio je proučavanjem psihoanalize. Slijedom toga zadržao se kod najdubljeg sloja ljudskog bića, sfere nagona. Društvo je objašnjavao marksistički, pojmovima vezanima za pojam proizvodnje, dok je ponašanju pojedinca pristupao s gledišta temeljenim na nagonima. Za Fejtőa je karakteristično da je i ovdje točno odredio središnji element psihoanalitičkog mišljenja svoga prijatelja: „Attila József upravo je tada otkrio da »postoji problem s njegovim nagonima.«”³⁰ Međutim, Fejtő nije mogao dati tako temeljitu sliku povijesti razvoja frejdovske erudicije Attila Józsefa kakvu je mogao dati o povijesti razvoja njegovog marksizma. Naravno, to i ne bi bio njegov posao.

Sve to, međutim, ne umanjuje zasluge Fejtővih tekstova o Attili Józsefu. Možda ne znamo da kad razmišljamo o Attili Józsefu, zapravo ponavljamo, a da toga i nismo svjesni, ono što je, uz druge izvrsne suvremene interprete, i Ferenc Fejtő postavio kao sustav kriterija i kategorija za razumijevanje pjesnika. Pohvalnije od toga ne može se reći o suvremenom intelektualcu koji je, htio-ne htio, služio uz jednoga genija.

Prevela Lea Kovács

²⁹ U sjećanjima Márte Vágó u kojima glede unutarjih odnosa u uredništvu časopisa Szép Szó ne nalazimo niti kritičku, niti apologetsku pristranost, možemo pročitati zanimljiv odlomak o upućenosti Attila Józsefa i Ferenc Fejtőa u psihoanalizu: „Attila, uistinu nas pouči – kazao je Fejtő koji je pod svaku cijenu želio razumjeti teoriju podvojenosti nagona, *psihologiju koja vraća na učenje o nagonima*.” Márta Vágó, *József Attila* (Budapest: Szépirodalmi, 1975) 251.

³⁰ Ferenc Fejtő, „József Attila, az útmutató”, in Fejtő Ferenc, *József Attila a Szép és Jó Szó mestere* (Budapest: Holnap Kiadó 2005), 186.

Literatura

- Fejtő, Ferenc. „»Ami fontosabb Oroszországnál is« André Gide: Retour de l'U.R.S.S.". *Szép Szó* 3. köt. 10. sz. (1936): 193–209.
- Fejtő, Ferenc. „Korszerűtlen beszélgetés”. *Szép Szó* 2. köt. 7. sz. (1936): 350–365.
- Fejtő, Ferenc. „József Attila költészete”. *Szép Szó* 6. kötet, 1. (21.) füzet (1938, jan./febr.): 68–89. Ponovljeno izdanje: Fejtő Ferenc. *József Attila a Szép és Jó Szó mestere*. Budapest: Holnap Kiadó 2005. 51–66. 135–162.
- Fejtő, Ferenc. „József Attila, az útmutató”. *Szocializmus* 31. 2–4. sz. (1947): 114–121. Ponovljeno izdanje: Fejtő Ferenc, *József Attila a Szép és Jó Szó mestere*. Budapest: Holnap Kiadó 2005. 172–202.
- Fejtő, Ferenc. „József Attila és kora”. *Csillag* (1947. december – 1948. szeptember) in Fejtő Ferenc. *A szélén behajtvva. Válogatott írások*. Budapest: Magvető, 1973, 377–540.
- Féja, Géza. „József Attila élete”. *Magyarország* 30, (1940. május): 7.
- Fülöp, Ernő. „József Attila költészete”. *Korunk* 10, 2. sz. (1935): 116–123.
- József Attila összes tanulmánya és cikke 1930–1937. Kritikai kiadás* [Tverdota György és Veres András, szerk.], Budapest: József Attila Társaság – L'Harmattan kiadó, 2018.
- József, Jolán. *József Attila élete*. [Budapest]: Makai Á. – Argumentum, 1999.
- Németh, Andor, „József Attila” *Literatura* 3 (1928. augusztus): 258–261.
- Németh, Andor, „Éhségek hetyke poétája”, *Literatura*, 4 (1929. április): 131–133.
- Németh, Andor. *József Attila*. Budapest: Cserépfalvi, 1944.
- Németh, Andor. *József Attiláról*. Sajtó alá rendezte Réz Pál. Budapest: Gondolat, 1980.
- Szántó, Judit. *Napló és visszaemlékezés*. Budapest: Argumentum, 1997.
- Tverdota, György. „József Attila gondolkodástörténete 1930–1937”. In *József Attila összes tanulmánya és cikke 1930–1937. Kritikai kiadás*. Szerk. Tverdota György és Veres András. Budapest: József Attila Társaság – L'Harmattan, 2018, 42–45.
- Tverdota, György. „Az anyag gyermekei. A város peremén elemzése”. *Jelenkor* 62, 9. sz. (2019): 980–981.
- Vágó, Márta. *József Attila*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1975.
- Vértés, György. *József Attila és az illegális kommunista párt*. Budapest: Magvető, 1964.

Fejtő Ferenc József Attilával kapcsolatos írásai

Fejtő Ferenc életművének legmaradandóbb, legkevésbé vitatható teljesítményei közé tartoznak azok az írásai, amelyekben József Attila életművét tette mérlegre. Három olyan publikációját ismerjük, amelyek a maguk idejében és a maguk műfajában a József Attila-recepció csúcsteljesítményei közé sorolhatók. Az első írás egy nagyrecenzió, amelyet a kritikus a *Medvetánc* című válogatott kötet kapcsán közölt, s amely terjedelmében, hangsúlyjaiban és szövegértés tekintetében is a kivételes költői teljesítmény első méltó elismerését nyújtotta. A Szép Szónak a költő tragikus halálát gyászoló 1938. 1. számában nem véletlenül kapta Fejtő a költő pályarajza elkészítésének feladatát, amelynek maradéktalanul és igen magas színvonalon megfelelt. A harmadik áttekintő életmű-értékelése az 1948-ban önálló füzetben is megjelent *József Attila, az útmutató* volt, nem sokkal a szerző végleges emigrációja előtt. Az ötvenes évek rossz irányba fordult József Attila-értelmezése után ehhez a füzethez kellett visszatérnie a kutatásnak, hogy a szükséges iránymódosítást végrehajthassa.

Fejtő más írásaiban is foglalkozott József Attilával, a költőhöz fűződő kapcsolataival, például emlékiratában is kitért erre. A rendszerváltás után újra szorosabb kapcsolatokat felvéve a magyar kulturális élettel, bekapcsolódott a József Attila kései utóéletének alakításába. Tevékenyen részt vett azokban a rendezvényekben, amelyek 2005-ben, a költő születésének centenáriuma alkalmából Budapesten, vidéki városokban, Párizsban vagy Berlinben zajlottak le. A költővel való személyes kapcsolata önmagában is viták tárgyát képezte, és írásaival együtt Fejtő értékelésének egyik lényegi szempontját jelenti.

Kulcsszavak: Medvetánc-kritika, a proletárköltő, 1938-as pályakép, a felkészülés éve, hagyományőrző modernség, az útmutató, a gondolkodó

04

TVERDOTA

György

Budapest

Fejtő Ferenc József Attilával kapcsolatos írásai

Fejtő Ferenc és József Attila kapcsolata régóta foglalkoztatja a szakmai közvéleményt, és ennek során nagy előszeretettel és durva kezekkel nyúltak érzékeny pontokhoz, nem riadva vissza a rágalmazástól vagy a torzításoktól sem. A rendelkezésre álló keretek között azonban ezeknek az eseteknek a krónikájáról le kell mondanunk, hogy a két írástudó kapcsolatának lényegi belső övezetére összpontosíthassuk figyelmünket. Fejtő felől közelítve ehhez a relációhoz, nyilvánvaló, hogy – függetlenül attól, hogy életervében milyen szerepet szánt költő barátjának – József Attila körüli szolgálattételének értékelése akarva-akaratlanul a Fejtő-életmű egyik legfontosabb mércéje lett. Az értekező számos alkalommal írt vagy beszélt József Attiláról, de ilyen tárgyú munkálkodásának természete megkönnyíti figyelmünk további koncentrációját. Minden megnyilatkozása három alapvető írásra vezethető vissza, amelyek viszont olyan súlyúak, hogy a költőről való gondolkodás irányát mindmáig alapvetően befolyásolják.¹ Előadásom gondolatmenete e három szöveg köré épül ki.

A József Attila-recepcióban betöltött szerepe csak a Németh Andoréhoz mérhető. Németh jóval korábban fedezte föl a költőt, régebb óta kísérte fi-

¹ A Holnap Kiadó 2005-ben *József Attila a Szép és Jó Szó mestere* című kötetben megjelentette Fejtő Ferenc 1934 és 2004 között József Attiláról írt méltatásainak és tanulmányainak gyűjteményét. A kötetben jelent meg a három írás: „József Attila költészete” (51–66.), „József Attila költészete” (135–162.), „József Attila, az útmutató” (172–202.), amelyek elemzésünk tárgyát képezik.

gyelemmel pályája alakulását, lényegében két könyvet írt barátjáról.² Az elfogultságig menően pártfogásába vette a fiatal lírikust.³ Első felfedezőjeként mégis Fejtő Ferencet tarthatjuk számon. Ő lett ugyanis az első pályarajz és életmű-értékelés szerzője, amely a *Medvetánc* kötet megjelenése kapcsán a *Korunk*ban látott napvilágot. A recenzióknak már a terjedelme is szokatlan. Hosszabb színes riport már korábban is napvilágot látott a költőről, de ilyen pályarajzot, amely csak a legjelentékenyebb kortárs költőknek járt ki, még nem készítettek József Attiláról. A terjedelem jól tükrözi azt a kiemelő, elismerő értékelést, amely Fejtő szerint a *Medvetánc* kötetnek és szerzőjének kijár. Tekintélyes kritikusok méltatták és bírálták a *Medvetánc*ot, mint Füst Milán vagy Halász Gábor, de az érték felismerésének érdeme a Fejtőé, amint hogy az életmű értelmezésének alapjait is ez az írás fektette le.⁴

A pályarajz gondolatmenetének középpontjában József Attila szocialista költői mivolta áll. Fejtő kritikusi és értelmezői nézőpontja meglehetősen rendhagyó. Annak az írástudónak az álláspontja, aki illegális tevékenysége miatt került börtönbe, ám onnan kiszabadulva már nem volt kommunistának tekinthető. Ugyanakkor a szociáldemokrata orientáció jelei sem fedezhetők fel még megnyilatkozásain. Abban a köztes, kereső, vívódó állapotban van, amely ekkor valószínűleg *A város peremé*nt, majd az *Eszméletet* író József Attilát is jellemezte. A szocialista költői mivotról értekező Fejtő időszerűségéről beszélni ma, ez első pillantásra a lehető legnagyobb anakronizmusnak hat. Csakhogy a kérdés, paradox módon éppen mára vált égetően aktuálissá.

A tavasszal megjelent József Attila-értekező próza kritikai kiadása⁵ világosá tette, hogy József Attila a harmincas évek elején egy új, proletár kultúra születésében bizakodott, amelynek keretében saját költészetének is helyet vélt találni. Ha úgy tetszik, személyes karrierjét tekintve ez volt az egyik legvégzetesebb tévedése, mert az irodalmi életben való elszigetelődésével, margóra kerülésével járt, miközben az a szubkultúra, az osztályharcos munkásság,

² Németh Andor, *József Attila*, (Budapest: Cserépfalvi, 1944). A „József Attila és kora” című pályarajz önálló kötetben nem jelent meg. A *Csillag* c. folyóirat közölte folytatásokban (1947. december – 1948. szeptember), majd Németh Andor, *A szélén behajtvá. Válogatott írások* című válogatott kötetében látott napvilágot (Budapest: Magvető, 1973), 377–540. Végül a Réz Pál sajtó alá rendezésében megjelent *Németh Andor József Attiláról* című kötet tette közzé (Budapest: Gondolat, 1980), 145–342.

³ „József Attila” című életrajzi riportja minden későbbi kultikus pályaértelmezés egyik legfőbb forrása lett: *Literatura* 3 (1928. augusztus): 258–261.; *A Nincsen apám, se anyám* kötetéről írott recenziója a költő jelentőségét legkorábban hangoztató felfedező cikkek egyike: „Éhségek hetyke poétája”, *Literatura*, 4 (1929. április): 131–133.

⁴ Fülöp Ernő, „József Attila költészete”, *Korunk* 10, 2. sz. (1935): 116–123.

⁵ *József Attila összes tanulmánya és cikke 1930–1937. Kritikai kiadás*, [Szerkesztette Tverdota György és Veres András], (Budapest: József Attila Társaság – L'Harmattan kiadó, 2018), 1466.

amelyre a polgári kultúrának hátat fordítva erősen számított, nem fogadta őt be. De ez az ambíció markánsan megváltoztatta költészetének karakterét, és olyan remekművek megalkotását tette lehetővé, amilyen a *Külvárosi éj*, a *Téli éjszaka*, az *Elégia*, *A város peremén*. A proletariátus várt és remélt új kultúrája József Attila értelmezésében nem azonos a proletkulttal, hanem olyan egyetemes kultúrával egyenlő, amelyben a proletariátus a maga arcára fogja formálni évezredek kulturális hagyományát, ahogy a polgárság tette a francia forradalom után. József Attila 1933–1934-re belátta, hogy ebbeli reményeiben csalatkoznia kellett, és nem kis válság árán, amelyből az *Eszmélet* révén kapaszkodott ki, tovább lépett, részben visszafordulva a polgári kultúrához. A kritikai kiadás egyik legfőbb tanulsága az, hogy József Attila költői arculatából ezt a történeti elemet, egy a polgári költészetétől elrugaszkodni kívánó törekvést nem lehet kiiktatni.

Nos, Fejtő a *Medvetánc*-kritikában a költőnek ezt a fejlődését értette meg mindenkinél, még Németh Andornál is jobban. Mivel ekkor még benne sem szűnt meg egy új, proletár kultúra kialakításába vetett remény, ezért igyekezett József Attila szocialista költői vonásait koherens portréba rendezni: „József Attila proletár származású költő és ennek nyomai egész költői működésén és életformáján föllelhetők. Mégis vonakodunk azt írni róla, hogy »proletárköltő«, a szónak bizonyos egyirányú harcias használhatósága miatt. Proletárköltőnek azt szokták nevezni, aki proletár voltát állandóan hangsúlyozva s életében-verseiben a proletár-eszményt akarja kifejezni, nem pedig a maga életét úgy, amilyen. József Attila úgy proletárköltő, ahogy Gorkij proletáriró. Nem eszményt és tendenciát ad, hanem a maga emberi valóságát, nem osztálykategóriát, hanem a proletár-ember totális, vajúdó, talán ellentmondó, de őszinte lényegét.”⁶ Fejtő sajnálja, hogy a „*Munkások* című vers, valamint a *Korunkban* megjelent kitűnő »történelmi materialista« *Óda*”, tehát *A város peremén* kimaradt a kötetből. Utóbbi a *Nagyon fáj* kötetben látott napvilágot 1936 végén, és visszaigazolja Fejtő hiányérzetét, a „polgári” kritikusok által a kötet legsikeresebbnek ítélt darabja lett.⁷ Igaz, ez a polgári értelmiség addigra már végrehajtotta „a liberalizmus házi reformját”, (Ignotus Pál kifejezését kölcsön véve), azaz a történelem tragikus fordulatai, a nácizmus felől érkező közös fenyegetettség nyitottá tették a hozzá képest balra elhelyezkedő világnézetek iránt.

József Attila és Fejtő Ferenc útja ettől kezdve párhuzamosan folytatódott, a Mónus Illés-féle szociáldemokrata körökben, majd pedig a Szép Szó szerkesztőségében. A Fejtő ártalmas hatásáról, illetve kettejük állítólagos konflik-

⁶ Fülöp, „József Attila költészete”, *Korunk* 10, 2. sz. (1935): 122.

⁷ Erről ld. Tverdota György, „Az anyag gyermekei. *A város peremén* elemzése”, *Jelenkor* 62, 9. sz. (2019): 980–981.

tusairól szóló pletykák erre az időszakra koncentráálódtak.⁸ Az időszakot végzetes esemény, József Attila öngyilkossága zárta le. A zárókövet, a Szép Szó 1938. januári emlékszámába írt pályarajzzal és életmű-értékeléssel Fejtő Ferenc faragta ki és állította föl.⁹ A szerkesztőség erre a feladatra, visszatekintve a *Medvetánc*-kritikára is, joggal őt tartotta legalkalmasabbnak. Joggal, mert az ilyen feladat optimális megvalósítására való képesség még a jó kritikusok közül sem mindegyikben van meg. Egy lezárt életművet nem lehet egyetlen elvre visszavezetni. Korszakokra tagolódik, és nagyon eltérő törekvéseket, heterogén természetű teljesítményeket foglal magába. A rátermett műítésnek egyaránt nyitottnak és méltányosnak kell lennie a pálya különböző pontjain létrehozott, más-más poétikai elvek szerint megvalósuló művek természete és értéke iránt.

Nehéz nem észrevenni a folytonosságot a *Medvetánc*-kritika és az 1938-as pályakép között. Ennek szembeötlő formai jele a rangkijelölő, de a hangvételt tekintve inkább konfrontáló hivatkozás Baudelaire és Ady, illetve József Attila költészetének ellentétes karakterére mindkét írásban. A folytonosság fennáll a költészet szocialista jellegének hangsúlyozása terén is. Fejtő az eltelt évek során, a Gide szovjet útbeszámolójáról írott cikke vagy nevezetes *Korszerűtlen beszélgetése* dacára is konzekvens maradt József Attila szocializmusát illető álláspontjában.¹⁰ Mindössze annyi történt, hogy a teljes pályakép ismeretében a költőnek ez az elkötelezettsége egyik fontos mondandójává relativizálódott, nem kapott kizárólagos szerepet az életmű magyarázatában. Ez az

⁸ A Fejtő negatív szerepéről szóló híreszteléseket József Jolán indította el *József Attila élete* című életrajzában: „Igen, a »Szép Szó« nem honorálta szerkesztőjét. Később már tördelni sem engedték. A lap egyik munkatársa azt mondotta, azért, mert F. F. jobban értett hozzá. Tehát ő kapott 120 pengő fizetést.” József Jolán, *József Attila élete*, ([Budapest]: Makai Á. – Argumentum, 1999): 228. Erre hivatkozva írta Féja Géza, hogy „ez a folyóirat zászlónak, pajzsának és ürügynek használta a nyomorgó költőt, de a szerkesztői honoráriumot, József Jolán szerint F. F.-nek adta nyilván fajvédő alapon.” Féja Géza, „József Attila élete”, *Magyarország*, május 30, 1940, 7. A másik forrás Szántó Judit volt, aki már a költő életében rossz viszonyba került Fejtővel: Szántó Judit, *Napló és visszaemlékezés* (Budapest: Argumentum, 1997), 126–128. A Fejtő-ellenes hadjárat főszereplője, Vértes György merített ugyan Szántó Judit emlékezéseiből, de míg az élettárs úgy tudta, hogy barátját „Attila vitte el Mónus Illéshez” (Szántó, *Napló és visszaemlékezés*, 126.), addig Vértes a költőnek a szociáldemokráciával való kapcsolatát Fejtő bűnének tudja be, és valóságos történetet költ a két szerkesztőnek a Szép Szóban kibontakozó konfliktusairól és arról, hogy Fejtő a folyóiratban háttérbe szorította a költőt. (Vértes György, *József Attila és az illegális kommunista párt* (Budapest: Magvető, 1964), 110–116., 126–130.)

⁹ Fejtő Ferenc, „József Attila költészete”, *Szép Szó* 6. kötet, 1. (21.) füzet (1938): 68–89.

¹⁰ A Szép Szó megítélése és József Attila és a Szép Szó kapcsolatának egyik legkínosabb pontja a kommunisták szemében Fejtő Ferenc, „»Ami fontosabb Oroszországnál is« André Gide: Retour de l'U.R.S.S.» Szép Szó 3. köt. 10. sz. (1936): 193–209. és „Korszerűtlen beszélgetés” Szép Szó 2. köt. 7. sz. (1936): 350–365. című írásai voltak. Ezért igyekeztek a költőt distanciózni a szerkesztő társa által képviselt állásponttól. Az előbbi írás megjelenetése miatt Vértes szerint „József Attila ott is akarta hagyni a »Szép Szó«-t.” Vértes, *József Attila és az illegális kommunista párt* (Budapest: Magvető, 1964), 127.

elmozdulás a kritikusi összteljesítmény szempontjából nem jelent kevesebbet, mint hogy az ideológiai megközelítés dominanciájának megszűnésével az értelmezői módszertanban a poétikai szempontok váltak meghatározókká. Érdemes ezért a gondolatmenet rendjét követve kiemelni a pályakép néhány máig hatóan sugallatos megállapítását.

A pályaképet egy sejtetés indítja arról, hogyan fogta fel maga a költő a formaképzés és az életanyag viszonyát. A sejtetés két gyönyörű példára támaszkodik. Az egyik a *Külvárosi éj*, majd teljesebb formájában a *Medvetánc* mottóját adó népdal értelmezése a dudás hivatása és a hivatás betöltését szükségképpen megelőző pokoljárás közötti összefüggésről. „Mintha én írtam volna; de mit is jelent tulajdonképpen?” – tette föl Fejtő szerint a kérdést a költő. Válasz nincs rá, csak a „pokol” jelentésének közös találgatása. A másik gyönyörű példa, ugyancsak életanyag és formaművészet viszonyáról egy mondat, amelyet Fejtő a költőtől idéz: „A vers papírpénz – mondta váratlanul – s a szenvedés az aranyfedezete.” És hozzátette: „Nekem van fedezetem... Színarany”.¹¹ Sejtetés ez is. Azóta a nagyképű elméletek tudni vélik a választ: Nincs, csak a nyelvi megfogalmazás, mindaz, ami azt megelőzi, érdektelen. József Attila és Fejtő még nem voltak ilyen magabiztosak. Homályban hagyták, mi a reláció a pokol és a dudálás, a papírpénz és az aranyfedezet között. Most kezdjük sejteni, a tavasszal megjelent kritikai kiadás tanulságait levonva,¹² hogy a válasz József Attila készül, és soha el nem készült kései művészetkoncepciójában, sajátos kifejezésetztétikájában rejlik. A megfejtést Fejtő sem tudta, de portréját annak belátásával írta, a legközelebb kerülve ezzel József Attila legbensőbb alkotói titkaihoz, ami 1938-ban ebből egyáltalában belátható volt.

E kezdeti fejtegetések szellemében a pálya egészének áttekintése céljából Fejtő, mint már a *Medvetánc*-kritikában is, egy metaforikusan használt fogalomkettősséggel: a szöveg és a dallam dualitásával élt. A szöveg, a feldolgozott tartalom József Attila költészetében mindig is nehéz és komoly volt, de fiatal korában és még azután is egy ideig, a nehézségekről „bájoló, lágy trillák” hangszerelésében, vidám és játszi dallammal énekelt. A pálya ívének a hajlását Fejtő abban látta, hogy ez a vidám, játékos, tréfás dallam egyre többet veszített fényéből, derűjéből és a komor szöveg egyre fokozódó mértékben lett úrrá a kompozíciókon.¹³ A kritikusnak nincs más dolga, mint követni ennek a fokozatos elkomolyodásnak, majd elkomorodásnak a folyamatát, a tragikus végkifejletig.

Fejtőnek az egyik legfontosabb hozzájárulása mai József Attila-képünk kialakításához alighanem a hosszúra nyúlt pályakezdetés éveinek magyarázatá-

¹¹ Fejtő, „József Attila költészete”, 68., 69.

¹² Ld. Tverdota György, „József Attila gondolkodástörténete 1930–1937”, in *József Attila összes tanulmánya és cikke 1930–1937. Kritikai kiadás*, [Szerkesztette Tverdota György és Veres András], 42–45. Budapest: József Attila Társaság – L'Harmattan, 2018.

¹³ Fejtő, „József Attila költészete”, 79., 84.

hoz fűződik. Arra figyelmeztet, hogy József Attila klasszicizáló hajlamú költő volt. „Sokszor beszélgettünk arról, hogy a költészetet is sok kisikamlástól, kárbavesztett fáradságtól, ízléscicamtól és stílusbeli műveletlenségtől szabadítaná meg a zeneakadémiák mintájára alapított költő-akadémia, a rendszeresített utánzásban rejlő erőpróba. Hogy József Attila poeta doctus lett, a lírai formák és szabályok rigorózus, magával és másokkal szemben pedáns tudósa,... abban nagy szerepe van a diákévek e játszi, virtuózkodó, tanulmányszerű próbálgatásainak.”¹⁴ Perdöntő mondatok ezek ma is, amikor a „késő modern”, „utómodern” üres terminusai helyett szakmai vitáinkban „mellett érvelek, hogy a korszakot a hagyományörző modernség korának nevezzük. József Attila életműve mindenestre rendkívül erős, meggyőző érv emellett a Fejtő belátásaira is építő okoskodás igaza mellett.

Szinte törvényszerű, hogy egy olyan érzékenységű kritikus, mint Fejtő, ne csak a programot lássa meg, hanem azt is, Adyra, Baudelaire-re, Juhász Gyulára, Tóth Árpádra Kassákra utaló számos példával illusztrálva felismerését, hogy József Attila személyében jellegzetes pastiche-szerzővel, erős stílusi-mitációs hajlammal rendelkező alkotóval állunk szemben, olyan művésszel, aki gyakran másoktól tudatosan kölcsön vett nyelven mondja el legsajátabb mondanivalóit.¹⁵ Nyugodtan folytathatta volna a sort Villonnal, a Kalevalával, Verhaerennel, Pierre de Ronsard-ral és másokkal. Fejtő mindenestre tisztában volt azzal, ami a 2005-ös centenáriumra vált újra kollektív élménnyé: József Attila ezerarcú költő volt.

A hosszúra nyúlt tanulóévek alatt azonban a költő olykor ráhibázott a leg-tökéletesebb megoldásokra. A szerző több kitűnő mikroelemzést szentelt a legsikeresebb eseteknek. A *Medvetánc*-kritikával szemben nem kísérletezett a *Sacrilegium*mal, hanem a közmegegyezés szerinti két korai csúcsteljesítménynél, a *Megfáradt embernél* és a *Tiszta szívvelnél* állapodott meg. Az utóbbi versről nem kevesebbet állapított meg, mint hogy „egymagában halhatatlanná tenné József Attilát, ha nem tanúskodna még vagy száz hibátlan tökéleteségű vers, az ő naggyáavató porében.”¹⁶ Egy-két további idézet azonban elárulja, hogy az ilyen korai remekművek körét tágabban vonja meg, a *Rög a röghöz* című verstől a *Hangyán át* a *Csudálkozunk az életem* című darabbal bezárólag.

A korai remeklések utolsó sorozatát, az első igazi jelentős kötetként értékelt *Nincsen apám, se anyám* verseire támaszkodva, sajátos duális szerkezetbe foglalva tárgyalja Fejtő.¹⁷ Úgy látja, hogy a fiatal költő tudatosan kijelölt a maga számára bizonyos szerepeket, attitűdöket: „légy cinikus magadhoz kegyetlen, jókedvű, kemény”. Az emberi alkat azonban nem engedelmeskedik a parancs-

¹⁴ Fejtő, „József Attila költészete”, 71.

¹⁵ Fejtő, „József Attila költészete”, főleg a 72.

¹⁶ Fejtő, „József Attila költészete”, 74.

¹⁷ Fejtő, „József Attila költészete”, 75.

nak, József Attila az álca mögött maradt „árva, friss, szemérmes, botor, ideg-érzékeny”. A *Nincsen apám...* kötet költészete az attitűd és az alkat, a szerep és a valóság bonyolult játékának a lecsapódása. A pályakép a húszas évek végének, a költő rövid ideig tartó első jelentős korszakának a verseit, a *Nemzett József Áront*, a *Szeretnéneket*, a *Derűs vagyok...* kezdetűt, az *Engem temetnek* címűt, a *Hangyát*, a korai Isten-verseket erre a szálra felfűzve tárgyalja. Egyedül a *Medáliák*-ciklussal nem tud kielégítően elbánni ebben a sorozatban.¹⁸

A gondolatmenet következő szakaszában, a harmincas évek eleji, forradalmi szocialista programmal fellépő verseket elemző alfejezetben konfrontálódik egymással Fejtő ideológiailag elkötelezettebb korábbi irodalomképe, amely a *Medvetánc*-kritikában érvényesült, és a harmincas évek végére kicsiszolódott, poétikai szempontokat előtérbe helyező kritikai álláspontja. Az alfejezet azokkal a versekkel foglalkozik, amelyekben a *Medvetánc* kötet szerzője úgymond kijavította a *Döntsd a tőkét* kötetet közvetlenül politizáló verssorait. E vizsgálódás során Fejtő természetesen fényt derít József Attila egyik általánosabban érvényre jutó szokására, hogy számos alkalommal átírja verseit, tökéletesítés céljából, az éppen aktuálisan vallott verseszmény jegyében.¹⁹ Fejtő az átírás pártjára áll, s kedvező fejleményként mutatja be, hogy a bolsevik gyanús kitételeket a költő később kiirtotta műveiből és költőileg értékes pótlásokat iktatott be a helyükbe. Ítékezésében a kritikus nem járt el szélsőségesen. A *Haszon* című villoni ballada esetében az eredeti, politizálóbb változatot tartotta továbbra is sikeresebbnek.²⁰ A kérdés ma sincs eldöntve, de Fejtő e máig nyúló vitában az egyik lehetséges álláspont színvonalasan érvelő képviselője.

A „középső korszak” immár egyértelműen nagy, világirodalmi rangú költészetének, a *Külvárosi éj* és a *Medvetánc* anyagának tárgyalására a versek érdemeihez mértén feltűnően kevés hely jut. Valamivel részletesebben a *Külvárosi éj* című versről szól, rajta keresztül mutatja be a kritikus az elégikus hangoltság eluralkodását, a jókedv megritkulását, a forradalmi hév megcsappanását, azzal együtt, hogy Fejtő leszögezi, hogy ezekben a versekben „már a tisztultan szocialista költő szól”.²¹ Nem marad el a *Téli éjszaka* és az *Elégia* idézése, és a szerelmi költészet témakörében az *Ódáé* sem. A többi remekmű azonban csak felsorolásban tűnik föl. Ennek nem valamiféle rejtett kritikai különvélemény az oka, hiszen az *Ódát*, az *Eszméletet* és *A város pereméit* József Attila „költészetének központi csúcsaiként” nevezi meg.²² Az *Eszmé-*

¹⁸ Fejtő a *Medáliákat* „a magyar szürrealizmus egyedüli remekei”-ként méltatta, s ezzel egyik kezdeményezője lett annak a máig makacsul kitartó tévképzetnek, amely szerint József Attila a szürrealizmus magyar képviselője lett volna pályája egyik szakaszán (Fejtő, „József Attila költészete”, 80.)

¹⁹ Fejtő, „József Attila költészete”, 81.

²⁰ Fejtő, „József Attila költészete”, 81.

²¹ Fejtő, „József Attila költészete”, 82–83.

²² Fejtő, „József Attila költészete”, 84.

let-ciklussal mégis kivételt tesz. Terjedelméhez és jelentőségéhez képest itt is tömören fogalmaz, de a tömörség ezúttal kivételes töménységgel és elmélyedéssel jár együtt.²³ Fejtő eljárását talán az magyarázza, hogy ekkorra József Attila költészetének épp ez a korszaka közismertté, elismerten nagy versek születésének időszakává vált a versolvasók köztudatában, és ezek a darabok nem szorultak ismertetésre, jelentőségük melletti hosszas évelésre.

A fejezet végén Fejtőnek még arra is marad helye, hogy felhívja a figyelmet arra, hogy a *Medvetánc* kötet két utolsó versével, az *Iszonyattal* és a *Mamával* új hang jelentkezik, az, amelyet Németh G. Béla nyomán „kései költészet”-ként szokás megnevezni.

A *Nagyon fáj* kötet verseinek és az utolsó év termésének értelmezését és méltatását a gondolatmenet végén kijelölt helyük pontosan meghatározza. Fejtő felidézi a *Medvetánc* kötet megjelenése utáni beszélgetésüket arról, hogy a válogatott versgyűjtemény hol jelöli ki szerzője helyét a költői rangsorban. „Én már most, még ha itt e helyben meghalok is, nagy költő vagyok” – mondta tárgyilagosan József Attila. Fejtő vitatta ezt, mondván, hogy a nagysághoz még újra meg kellene tudni szólaltatni az *Óda* férfihangját. A végső kérdéseknek, a lét értelmének, a halál rettenetének kérdéséhez még nem is nyúlt. Csakhogy 1934 ősze után József Attila, a felnőtt, sorra-rendre elkezdte teljesíteni azokat a kritériumokat, amelyek Fejtő Ferenc szerint a nagy költői mivolt ismérvei. Ezekben az években, a Szép Szó körében olyannyira szoros közelségből szemlélte barátja sikeres harcát a nagyságért, hogy nem hunyhatta be a szemét az előtt sem, hogy milyen árat kellett fizetnie a tökélyért, és annak is tanúja lehetett, hogy József Attila vonakodás nélkül megadta ezt az árat. A pályarajz utolsó alfejezete egyfelől a művek utolsó nagy sorozatának méltatásától és az emberi lény ezzel párhuzamos pusztulásának látványától kapja tragikus pátoszáat.

A harmadik Fejtő-írásnak, a *József Attila, az útmutató* című tanulmánynak nem a költő, hanem a gondolkodó József Attila a voltaképpeni tárgya, és éppen emiatt a vonása miatt torkollik bele a mai, sőt, a holnap vitaövezetbe, ami megint csak Fejtő gondolatainak időtálló, újra aktualizálódni képes voltát erősíti.²⁴ Egy régóta tartó, de máig sem lezárt vitában markánsan foglal állást a *József Attila, az útmutató* szerzője. A polémia arról szól, hogy van-e önértéke a gondolkodó-értekező József Attila okfejtéseinek, vagy tekintsük töprengéseit zseniális költői életműve verseket megvilágító melléktermékeinek? Fejtő szerint „a gondolkodást, az eszmélkedést, a saját maga és a világ ismeretét vallotta élete és költészete fő céljának. Senkire sem haragudott inkább, mint azokra, akik dilettáns kirándulásoknak minősítették elméleti kísérleteit, s csupán mint költőt voltak hajlandók elismerni.”²⁵

²³ Fejtő, „József Attila költészete”, 85.

²⁴ Fejtő Ferenc, „József Attila, az útmutató”, *Szocializmus* 31. 2–4. sz., (1947): 114–121.

²⁵ Fejtő, „József Attila, az útmutató”, *Szocializmus* 31. 2–4. sz., (1947): 115. Másodközlés: Fejtő Ferenc, *József Attila a Szép és Jó Szó mestere* (Budapest: Holnap Kiadó 2005), 175.

Ilyen vitákra a tavasszal megjelent kritikai kiadás fogadtatása során számítunk, amely József Attila 1930 és 1937 között írt értekező prózai műveit rendezte sajtó alá. Eltérő nézetek ütköztetésére nemcsak számítunk, hanem a közmegegyezésre számító módon lezárt eredmények alapján újabb tisztázó eszmecserék megindulását szorgalmazzuk a gondolkodó József Attiláról. Ezekbe az eszmecserékbe az előbb látott módon szinte kortársunkként szólhat bele Fejtő Ferenc 1947-ben közölt tanulmánya.

A születési dátum, 1947, korántsem véletlen. Fordulópontot jelez. Nagyjából ez volt az az időpont, amikor Magyarországon valaki szégyenkezés vagy önvizsgálat nélkül büszkén vallhatta magát marxistának, szocialistának. Tekinthejtük ezt a dátumot a bűnbeesés szimbolikus időpontjának. Fejtő ebben a tragikus pillanatban hivatkozott az életét és életművét a bűnbeesés előtt lezáró József Attilára, akkor választotta őt útmutatónak, amikor valamikori közössége éppen letért a költő által javasolt útról, s a hatalom birtokában olyanná alakította arcukat, amilyenek mi magunk pályafutásunk során megismertük.

A vitaövezetbe azonban csak úgy juthatunk el, ha egészen eddig a torkolatig sok fontos kérdésben egyetértéssel követjük végig Fejtő okfejtését. A közös kiindulópont a *József Attila, az útmutató* egyik mondata: „A marxi történelemfilozófiával való megismerkedés volt József Attila gondolkozási pályafutásának legdöntőbb élménye.”²⁶ Kritikai kiadásunk a legmesszebbmenőig igazolja ezt az állítást. 1930 őszétől a költő haláláig ennek a marxi ihletésű gondolkozási rendszernek a paradigmáján belül maradt. Ezért fogadhattuk el Fejtőt, mint e gondolati fejlődés egyik legközvetlenebb tanúját útmutató gyanánt, amikor a költő gondolkozásának alakulását követtük végig: „Sokat, mondhatnám napokint láttam ez időben József Attilát.” „Belevetette magát a marxi írók tanulmányozásába, éjt nappallá téve tanulta, vizsgálta, bírálta, magyarázta, oktatta a szocializmust, szemináriumokban, kávéházakban, fáradhatatlanul és türelmetlenül.”²⁷ Különösen érdekes Fejtő tanúságtétele annak a közös válságnak a leírása során, amelybe a baloldal váratlan katasztrofális veresége sodorta őket Hitler hatalomra jutása után, és amely válságból történő kibontakozás folyamatához köti József Attila marxista gondolkozásának eredetivé válását, elmélyülését, s azt az elhajlását az ortodox marxizmustól, amely miatt a párt részéről őt annyi gáncs érte, s amelyre hivatkozva Fejtő őt jelölte ki útmutatónak.

Fejtő gondolkozásának a cikkben csak két korlátját konstatálhatjuk, de ezt sem cáfolatképpen, hanem a vitaövezetbe utalva. Az egyik az, hogy József

²⁶ Fejtő, „József Attila, az útmutató”, *Szocializmus* 31. 2–4. sz., (1947): 116. Másodközlés: Fejtő, *József Attila a Szép és Jó Szó mestere* 177.

²⁷ Fejtő, „József Attila, az útmutató”, *Szocializmus* 31. 2–4. sz., (1947): 118, 121. Másodközlés: Fejtő, *József Attila a Szép és Jó Szó mestere* : 16., 11.

Attila gondolkodását a végkifejlet, a kétségkívül rendkívüli jelentőségű *Hegel, Marx, Freud* feől, visszatekintve, egyfajta rövidülésben mutatja meg.²⁸ Amit a költő nézeteiként azonosít, abban igaza van, de József Attila ilyen mértékben az emberi aktivitásra a tárgyiasult termelési értékekkel szemben tényleg csak a legutolsó időszakában apellált. Az erkölcsi elköteleződés jelentőségét az embert mozgató elementáris erőkkel szemben csakugyan hangoztatja a költő, de ezt váltakozva gyakorolja. Olykor, mintha önmagának is ellentmondva, az egyébként igen magasra értékelt öntudat ellenpárjára, az ösztöniségre vezetné vissza az emberi viselkedést, az erkölcsi szférát az ideológia utólagos kísérő funkciójára redukálva. Ezek, az ösztöniség és az öntudat szerepét vizsgáló dilemmák azok, amelyeket a közeli jövő eszmecseréiben tisztáznunk kellene. Fejtő ebben a várható vitában az öntudat pártján áll.

Ezzel függ össze Fejtő másik korlátja. Láthatóan sokkal kevésbé elkötelezettje a pszichoanalízisnek, mint barátja volt, és ennek megfelelően nem is mozog olyan otthonosan ezen a területen. Márpedig József Attila 1931 őszétől kezdve fokozódó mértékben elmélyült a pszichoanalízis tanulmányozásában.²⁹ Ami kielégítetlenül hagyta őt a marxizmusban, az egyén, az emberi lélek magyarázatában, azt a pszichoanalízis tanulmányozásával pótolta. Ennek során állapotodott meg az emberi lény legmélyebb rétegénél, az ösztöni szféránál. A társadalmat marxi módon, a termelés fogalma köré épített fogalmi hálóval magyarázta, az egyén viselkedését pedig az ösztönökre épült szempontrendszerrel közelítette meg. Jellemző Fejtőre, hogy ezen a ponton is pontosan megjelölte barátja pszichoanalitikus gondolkodásának központi elemét: „József Attila épp akkor fedezte fel, hogy »baj van az ösztönei körül«”.³⁰ De a freudi erudícióról nem tudott olyan alapos fejlődéstörténeti képet rajzolni, mint József Attila marxizmusának alakulástörténetéről. Persze, ez nem is az ő dolga lett volna.

Mindez a fenntartás azonban nem érinti Fejtő József Attilával kapcsolatos írásainak érdemét. Talán nem tudjuk, hogy amikor József Attiláról gondolkodunk, voltaképpen azt ismételjük meg, anélkül, hogy tudatában lennénk ennek, amit más kiváló kortársi értelmezőkkel együtt Fejtő Ferenc fektetett le, mint a költő megértésének szempontrendszerét és kategóriahálóját. Ennél dicsérőbbet egy zseni mellett akarva-akaratlanul szolgálatot teljesítő kortárs értelmiségiről nemigen lehet elmondani.

²⁸ Fejtő, „József Attila, az útmutató”, *Szocializmus* 31. 2–4. sz., (1947): 116, 117. Másodközlés: Fejtő, *József Attila a Szép és Jó Szó mestere*: 15–16.

²⁹ Vágó Márta emlékezésében, amelyben sem kritikus, sem apologetikus elfogultságot nem találunk a *Szép Szó* szerkesztőségének belső viszonyaival kapcsolatban, József Attila és Fejtő pszichoanalitikus tájékozottságáról érdekes részletet olvashatunk: „Igazán taníts bennünket, Attila – mondta Fejtő, aki mindenáron meg akarta érteni az ösztönkettősség elméletét, az *ösztöntanra visszavezetett lélektant*, de olvasni nem volt ideje”. Vágó Márta, *József Attila* (Budapest: Szépirodalmi, 1975) 251.

³⁰ Fejtő Ferenc, „József Attila, az útmutató”, in Fejtő Ferenc, *József Attila a Szép és Jó Szó mestere* (Budapest: Holnap Kiadó 2005), 186.

Irodalom

- Fejtő Ferenc. „»Ami fontosabb Oroszországnál is« André Gide: Retour de l'U.R.S.S.". *Szép Szó* 3. köt. 10. sz. (1936): 193–209.
- Fejtő Ferenc. „Korszerűtlen beszélgetés”. *Szép Szó* 2. köt. 7. sz. (1936): 350–365.
- Fejtő Ferenc. „József Attila költészete”. *Szép Szó* 6. kötet, 1. (21.) füzet (1938, jan./febr.): 68–89. Másodközlés: Fejtő Ferenc. *József Attila a Szép és Jó Szó mestere*. Budapest: Holnap Kiadó 2005. 51–66. 135–162.
- Fejtő Ferenc. „József Attila, az útmutató”. *Szocializmus* 31. 2–4. sz. (1947): 114–121. Másodközlés: Fejtő Ferenc, *József Attila a Szép és Jó Szó mestere*. Budapest: Holnap Kiadó 2005. 172–202.
- Fejtő Ferenc. „József Attila és kora”. *Csillag* (1947. december – 1948. szeptember) in Fejtő Ferenc. *A szélén behajtva. Válogatott írások*. Budapest: Magvető, 1973, 377–540.
- Féja Géza. „József Attila élete”. *Magyarország* 30, (1940. május): 7.
- Fülöp Ernő. „József Attila költészete”. *Korunk* 10, 2. sz. (1935): 116–123.
- József Attila összes tanulmánya és cikke 1930–1937. Kritikai kiadás* [Tverdota György és Veres András, szerk.], Budapest: József Attila Társaság – L'Harmattan kiadó, 2018.
- József Jolán. *József Attila élete*. [Budapest]: Makai Á. – Argumentum, 1999.
- Németh Andor, „József Attila” *Literatura* 3 (1928. augusztus): 258–261.
- Németh Andor, „Éhségek hetyke poétája”, *Literatura*, 4 (1929. április): 131–133.
- Németh Andor. *József Attila*. Budapest: Cserépfalvi, 1944.
- Németh Andor. *József Attiláról*. Sajtó alá rendezte Réz Pál. Budapest: Gondolat, 1980.
- Szántó Judit. *Napló és visszaemlékezés*. Budapest: Argumentum, 1997.
- Tverdota György. „József Attila gondolkodástörténete 1930–1937”. In *József Attila összes tanulmánya és cikke 1930–1937. Kritikai kiadás*. Szerk. Tverdota György és Veres András. Budapest: József Attila Társaság – L'Harmattan, 2018, 42–45.
- Tverdota György. „Az anyag gyermekei. A város peremén elemzése”. *Jelenkor* 62, 9. sz. (2019): 980–981.
- Vágó Márta. *József Attila*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1975.
- Vértés György. *József Attila és az illegális kommunista párt*. Budapest: Magvető, 1964.

Radovi Ferenc Fejtöa o Attili Józsefu

Među najtrajnija i najmanje osporavana ostvarenja iz ukupnog djela Ferenc Fejtöa pripadaju oni tekstovi u kojima je na vagu stavljao životno djelo Attila Józsefa. Poznajemo tri takve publikacije koje se u vlastitom vremenu i žanru mogu svrstati među vrhunce recepcije Attila Józsefa. Prvi tekst je velika recenzija koju je kritičar objavio o izabranim pjesmama pod nazivom *Medvetánc* (Medvjedji ples) i koji je svojim opsegom, akcentima, ali i u pogledu razumijevanja teksta pružio prvo dostojno priznanje ovom iznimnom pjesničkom dostignuću. Nije slučajno što je Fejtö dobio u zadatak da za 1. broj časopisa *Szép Szó* iz 1938. posvećenom tragičnoj pjesnikovoj smrti priredi nacrt njegova pjesničkog djelovanja koji je bio besprijekoran i na vrlo visokoj razini. Treći tekst obuhvatna je evaluacija njegova životnog djela objavljena 1948. u zasebnoj svesci pod nazivom *József Attila, az útmutató* (Attila József, putokaz), neposredno prije autorovog konačnog odlaska u emigraciju. Nakon što je pedesetih godina interpretacija djela Attila Józsefa otišla u krivom smjeru, istraživanja su se morala vratiti ovoj svesci kako bi se provela nužna promjena smjera.

Fejtö se i u drugim svojim tekstovima bavio Attilom Józsefom i svojim odnosom s njim, na to se primjerice vraća i u svojim memoarima. Nakon promjene režima ponovo stupa u bliži kontakt s mađarskim kulturnim životom, te se uključuje u oblikovanje kasne recepcije Attila Józsefa. Aktivno je sudjelovao na priredbama koje su povodom stote obljetnice pjesnikova rođenja organizirane u Budimpešti i drugim mađarskim gradovima, Parizu ili Berlinu. Njegova osobna veza s pjesnikom i sama je bila predmetom polemika, a zajedno s njegovim djelima znači jednu od temeljnih smjernica za Fejtövu evaluaciju.

Ključne riječi: kritika *Medvjedjeg plesa*, pjesnik-proleter, prikaz životnog puta 1938., godine pripreme, modernizam koji čuva tradiciju, putokaz, mislilac

**20. stoljeće u zrcalu
Fejtövih sjećanja
A 20. század Fejtő
emlékeinek tükrében**

05

**Csaba
G. KISS**

Budimpešta

Pregledni znanstveni rad

Ferenc Fejtö i Mađarska između 1988. i 1990. Nedovršeni zapisi

Želio bih započeti jednim osobnim trenutkom. Zajedno s Jenőom Andicsem, voditeljem sjedišta stranke i Györgyem Dalosom koji je tada živio u Zapadnoj Njemačkoj bio sam pozvan da uvečer 26. svibnja 1988. sudjelujem u talk showu bečke televizije Club 2 koji je vodio Paul Lendvai. Nekoliko dana nakon što je János Kádár skinut s vlasti. Ime Ferenc Fejtöa nije mi bilo nepoznato. Dobro se sjećam kako sam 1976. kao stipendist u Varšavi mogao čitati njegove knjige na francuskom. O mađarskoj revoluciji i povijesti narodnih demokracija. Ovi su se radovi bez problema mogli posuditi iz varšavskog Instituta za međunarodne studije. *Sentimentalno putovanje* sam pak pronašao još početkom 80-ih u jednom antikvarijatu tu u Mađarskoj. U tu knjigu sam ga tražio posvetu prije te emisije u Beču. Napisao mi je sljedeće riječi: „Csabi György Kissu, uz naklonost prema njemu i njegovom pokretu. Beč, svibanj 1988.” Da ne bi došlo do zabune, taj pokret bio je Magyar Demokrata Fórum (Mađarski demokratski forum). Iduće jutro za doručkom u hotelu pitao me što radim prijedodne u Beču. Morao sam kupiti nekoliko stvari na što je on odgovorio da bi mi pravio društvo. Tako me, dok smo šetali ulicom Kärtnerstrasse, ispitivao o „mom pokretu“. Kao netko tko je zainteresiran za sve. Tad je već iza nas bio forum održan u Kazalištu Jurta koji smo 15. svibnja organizirali u suradnji s klubom Nyilvánosság Klub (Klub Javnost), gdje su na dnevnom redu bili javni mediji. Tih smo dana bili u najvećem poslu oko orga-

nizacije tih događaja, sigurno sam mu pričao o našem „izvještaju“ o položaju rumunjskih Mađara koji je bio namijenjen međunarodnoj javnosti. Stalno je postavljao pitanja, nisam uspio stvoriti sliku o tome kako on vidi naše izgledе.

16. lipnja primili smo vijest o simboličnom pokopu Imrea Nagya i njegovih suradnika na pariškom groblju Père Lachaise. Glavni organizator svečane ceremonije bio je Ferenc Fejtő, tada u službi predsjednika Mađarske lige za ljudska prava u Francuskoj. Tek sam kasnije saznao da je tog ljeta dovršio svoje veliko srednjoeuropsko djelo, povijesni esej pod nazivom *Rekviem egy hajdan-volt birodalomért* (Rekvijem za carstvo iz davnina).

Kako se ja ne bavim istraživanjem njegovog opusa, u ovom bih predavanju, kronološki ih poredavši, htio spomenuti samo nekoliko slika koje dočaravaju kako je Ferenc Fejtő reagirao na promjene u Mađarskoj u tim sudbonosnim godinama. Dodao bih i, kao što sam već mnogo puta rekao, no uvijek se čini aktualnim, kako je nazvati razdoblje „promjenom sustava“ poseban hungaricum. U drugim se jezicima govori o padu komunizma, kraju sovjetskog totalitarizma, prekretnici, prijelazu. Mađarski termin ostavlja zamagljenim kako je između sustava i sustava postojala kvalitativna razlika, da i ne govorimo kako je u našem slučaju promjena značila i odlazak sovjetskih trupa koje su izvršile invaziju. Time je završio jedan poseban eksperiment modernizacije na koji nas je prisilila vlast koja je civilizacijski zaostajala za nama. Naravno, kod nas je termin promjena sustava služio za prikrivanje postkomunističkih ambicija.

Nameće mi se pitanje što je Ferenc Fejtő mislio o vlastitoj mogućoj ulozi u procesu tranzicije. Znamo da ga je francuski politički i intelektualni život smatrao jednim od najvršnjih srednjoeuropskih stručnjaka. Imajući u vidu tek obriše njegova životnog puta i mentaliteta, smatram da je imao osjećaj kao da je to njegova misija. Bilo bi teško odrediti kakva je, ako je i postojala, njegova uloga u transformaciji Mađarske. Teško je izmjeriti koliki je bio njegov stvarni utjecaj, budući da su se događaji ubrzavali; a dominantne silnice međunarodne politike i dinamični pokreti unutar države iznenadili su i promatrače i sudionike.

Za pitanje transformacije zasigurno je značajan doprinos, iako nije nastao s tom namjerom, veliki intervju koji je priredila Ágnes Széchenyi u prosinačkom izdanju časopisa *Kritika* iz 1988. Znamo da je intervju snimljen godinu dana ranije. Ovaj tekst je prvenstveno prisjećanje, ali podsjećanjem na narodno-urbanu raspravu imao je nenamjernu intelektualno-političku poruku, jer su strani analitičari također koristili tu razliku za razdvajanje dvaju glavnih pokreta oporbenih skupina koje su tada bile u procesu formiranja. 30. siječnja 1988. u Kazalištu Jurta u raspravi o parlamentarizmu jedan za drugim progovorili su Zoltán Bíró i János Kis, te György Konrád, István Csurka i György Szabad, a izvjesna linija razdvajanja ocrtavala se već od 1. svibnja, kada je kao organizacija nastala Szabad Kezdeményezésék Hálózata (Mreža slobodnih inicijativa). Mađarski demokratski forum u tom je vremenu podrazumijevao samo skupinu organizatora od devet ljudi. Naime, intervju s Ferencom Fejtőm

u određenoj je mjeri aktualizirao sukob koji je komunistička vlast dugo vremena bila sklona koristiti kao manipulaciju. Vrijedi promotriti jezik tajnih službi, u njihovim se izvješćima lako može pratiti dvoslojna shema: građanska radikalna oporba nasuprot nacionalističkoj oporbi i slično. Ferenc Fejtő kao da 1998. nastavlja rasprave iz tridesetih godina: „Moram primijetiti – piše – da je »pokret narodnih pisaca« – kao specifični mađarski fenomen – u srodstvu s takozvanim narodnicima i populistima, s izvjesnim francuskim pravcem – »natrag k zemlji« koji se povezuje s imenom radikalnog nacionalista Barrèsa.”¹ O časopisu pokreta narodnih pisaca *Válasz* otvoreno tvrdi da uredništvo časopisa nije zanimala demokracija. On, Fejtő smatra da je i Gyula Illyés na neki način u svom radu demokraciju stavio u zagrade. Fejtő je osobito oštro osuđivao Lászla Németha: „Moram priznati da Lászla Németha smatram možda najštetnijim elementom u ovoj cijeloj garnituri. Možda baš zato što ga se s druge strane može cijeniti kao talentiranog romanopisca i esejista iznimno velike obrazovanosti i univerzalne upućenosti. Ali kako da kažem, te njegove teorije vezane upravo uz svojstva naroda, duboko mađarstvo i kulturni antisemitizam, prouzročile su stoljetnu pomutnju kod mađarskih intelektualaca. [...] László Németh preuzeo je takvu doktrinu, koja – iz svega što sam čuo ovo zaključujem – očito i danas živi, štoviše možda je kod inteligencije, u krugu srednjeg staleža, dominantna, ali koja je zapravo duže vrijeme sprječavala, a vjerojatno će i dalje sprječavati, uzdizanje mađarstva na europski nivo.”² Vjerujem da bi teško bilo osporiti da se te riječi mogu smatrati porukom poslanom tadašnjim suvremenicima. Naravno, nije svejedno ni koje glasilo ju je odaslalo. Glasilo odano vlasti koje si je tada već moglo dopustiti reformkomunističke izgrede.

Slični su tonovi onih primjedaba – također iz druge polovice 80-ih godina – koje je 1990. godine unio u svoje memoare objavljene na mađarskom jeziku pod naslovom *Budapesttől Párizsig: Emlékeim (Od Budimpešte do Pariza preko Zagreba)*. I ovdje dosljedno rabi izraz narodni koji se rimuje s nacističkim *völkisch*. „Narodni pokret je najsnažniji tamo gdje modernizam ulazi u jedno posebno hijerarhijsko društvo usko povezano s tradicijom. To je bio slučaj u Mađarskoj. U ovom slučaju narodni pokret je reakcija; buntovnička reakcija na kapitalistički proces industrijalizacije koji su Marx i Engels tako sjajno analizirali u Komunističkom manifestu 1847–48. godine”.³ Ili u sljedećem: „Činjenica je da pokret i danas izražava otpor prema komunističkom poretku. Može li se taj utjecaj pripisati njihovoj nacionalističkoj retorici u kojoj uvijek postoje antisemitski prizvuci? Ili možda tome da prividno imaju rješenje za dilemu ma-

¹ Széchenyi Ágnes, „Kérdések a Válaszról (Fejtő Ferencsel beszélget Széchenyi Ágnes)”, *Kritika* 26, 12.sz. (1988): 11–16.

² Széchenyi Ágnes, „Kérdések a Válaszról”, *Kritika* 26, 12.sz. (1988): 11–16.

³ Vidi: Fejtő Ferenc. *Budapesttől Párizsig: Emlékeim*, (Budapest: Magvető Kiadó, 1990), 124.

đarskog naroda koji je stiješnjen između Istoka i Zapada.”⁴ Fejtő dosljedno koristi izraz “narodni” koji je sam po sebi imao blago stigmatizirajuću primjesu. Pozivanje na Komunistički manifest tada je, blago rečeno, zvučalo groteskno.

Početak 1989. godine u *Kritici* se pojavila polemika u vezi s intervjuom u kojem je glavni urednik Szerdahelyi (važan član komunističkog književnog establishmenta) dodao nekoliko kritičkih primjedbi uz Fejtővo osvrtnje na prošlost. Kritizirani je to spremno uspio odbaciti uzimajući u obzir tada već oslabljen utjecaj cenzure: „Zadržavam pravo na mišljenje da je László Németh, pored Györgya Lukácsa, najštetnije utjecao na mađarski duh. [...] Na primjer, što se tiče Lászla Németha, tvrdim da sa svojim djelima *Kisebbségben* (U manjini) i *A minőség forradalma* (Revolucija kvalitete), da spomenem samo ova dva, i u današnjem antisemitizmu nesumnjivo ima odlučujuću ulogu...”⁵

Ne može se znati kada je točno Fejtő uvidio da je povijest komunistički sustav osudila na pad. U knjizi intervjua koju je priredila Anita Földes prisjeća se kako je početkom 1989. sudjelovao na jednoj konferenciji povjesničara u Italiji na kojoj su, karakteristično za zapadnjački pogled, raspravljali o tome može li se komunizam reformirati. Naš se junak ovako sjeća: „... i dalje sam bio gotovo jedini u cijelom međunarodnom društvu koji je zastupao mišljenje da bi isključivo uz pomoć decentralizacije i uvođenja demokratskih institucija postojala ikakva mogućnost za to.”⁶ Ako se dobro sjećam, 1988. i prvom polovicom 1989. godine većina je zapadnih političara, diplomata i novinara „izvršitelje” promjene, one koji će osigurati njezin mirni tijek vidjela u takozvanim reformkomunistima.

Ferenc Fejtő se prvi put vratio u Mađarsku nakon dobrih pola stoljeća izbjavanja, 13. lipnja 1989. Kasnije se toga ovako prisjeća: „Bio sam u dobrim odnosima s kćeri Imrea Nagya, rado sam se odazvao njezinom pozivu. Na dan mog povratka po mene su u zračnu luku došli Emil Grandpierre Kolozsvári i povjesničarka književnosti Ágnes Széchenyi, zatim sam ručao s Árpádom Gönczem. Njega sam upoznao 1988. kada je kao predsjednik Saveza književnika bio u Parizu zajedno sa Sándorom Csoórijem, jednim od duhovnih i političkih vođa pokreta narodnih pisaca. Tada su se još u svemu slagali. Csoóri je bio veliki demokrat, a Göncz je to i ostao...”⁷ Organizatorica programa Ágnes Széchenyi prisjeća se tih šest dana 2008. u časopisu *Élet és Irodalom* (Život i književnost).⁸ Od nje saznajemo da je dan nakon dolaska putovao na Balaton kako bi se okupao, a sljedeći je dan potražio svog izdavača jer je drugo izda-

⁴ Fejtő, *Budapesttől Párizsig: Emlékeim*, 132.

⁵ Fejtő Ferenc, „Megjegyzés Szerdahelyi Istvánnak a Kritika, 1988. decemberi számában megjelent cikkéhez”, *Kritika*, 1989. 3. sz.14.

⁶ Földes, Anita, *Átélttem egy évszázadot*, (Budapest: Scholar Kiadó, 2014), 245.

⁷ Földes. *Átélttem egy évszázadot*, 245.

⁸ Széchenyi Ágnes, „Fehérek között egy nagykanizsai – Fejtő Ferenc 1909–2008”, *Élet és Irodalom*, 2008. június 12.

nje *Sentimentalnog putovanja* bilo u pripremi. Neprekidno je davao intervjue. 16. lipnja prisustvovao je pogrebu Imrea Nagya i ostalih mučenika. Idući dan večerao je kod obitelji Ágnes Széchenyi zajedno s Györgyem Litvánom, Miklósem Lackóm, Erzsébet Vezér i Györgyem Konrádom. Tih je dana objedovao i s Rezsőom Nyerseom, a na večeru izdavačke kuće Magvető uz njega su bili pozvani sljedeći književnici: Péter Esterházy, Péter Nádas, Miklós Mészöly, György Petri i István Eörsi. Osim s njima, susreo se i sa Sándorom Csoórijem i Dénesem Csengeyem koji su tada bili članovi predsjedništva Mađarskog demokratskog foruma. Ne sjećam se jesu li oni pored brojnih obaveza koje smo imali tih dana uži krug stranke izvijestili i o tom sastanku.

Zanimljivo je kako tek u svojem zadnjem intervjuu (*Átélttem egy évszázadot*) spominje kako se sastao s Viktorom Orbánom. „...duboki je utisak na mene ostavio mladi Viktor Orbán. On je potražio mene, nakon što je održao svoj veliki govor na Trgu heroja. Zajedno smo nešto pojeli i uistinu se dobro razumjeli. Tada je još bio otvoreniji od Józsefa Antalla. U pojedinim je aspektima mogućim smatrao da se udruži sa strankama Szabad Demokraták Szövetsége (Savez slobodnih demokrata) i Magyar Szocialista Párt (Mađarska socijalistička partija) [bilješka: tada još Magyar Szocialista Munkáspárt (Mađarska socijalistička radnička partija)]. Tog mi je dana rekao: »Striček Feri, moram Vam reći: želim biti premijer Mađarske.«⁹ Viktor Orbán mu je to navodno rekao tek 1992. Na taj je povijesni dan Ferenc Fejtő uvečer sudjelovao i na zajedničkom banketu političkih stranaka i Vijeća za povijesnu pravdu. Sigurno je da na taj banket nisu bili pozvani zastupnici Mađarskog demokratskog foruma. Iz sjećanja Miklósa Vásárhelyija znamo, a i sam dobro pamtim: Vijeće za povijesnu pravdu strogo se ogradio od toga da na svečanosti ponovnog pokopa Mađarski demokratski forum uopće dobije riječ. Uzalud je Sándor Lezsák pokušavao nagovoriti Miklósa Vásárhelyija da i Sándor Csóori dobije riječ. Oko toga se nikako nisu htjeli složiti. Vijeće za povijesnu pravdu nije moglo zanemariti činjenicu da je jedino Mađarski demokratski forum imao uvježbane redare koji su osiguravali okupljanje, organizacijsku gardu (koja se već dokazala na prosvjedu protiv rušenja mađarskih sela u Rumunjskoj 1988.), tako su se, htjeli ne htjeli, pomirili sa skupinom redara MDF-a od 1500 osoba. Ujutro oko osam stigao sam na Trg heroja s bečkim Mađarima. Redari budimskog ogranka s trakama Mađarskog demokratskog foruma oko ruku pokazivali su nam put kod Gradskog parka. Mnoštvo stranih političara i novinara vrludalo je Trgom heroja nakon završetka svečane ceremonije, nije bilo kraja razgovorima i intervjui. Tada se nisam susreo s Ferencom Fejtőm.

Put ga je ponovno doveo u Mađarsku kada je u siječnju 1990. u pratnji predsjednika Mitteranda stigao u Budimpeštu. Već je Károly Grósz pozvao francu-

⁹ Földes, *Átélttem egy évszázadot*, 372.

skog predsjednika u posjet, no tada je kod nas već bila započela predizborna kampanja. Na važnost tog posjeta ukazuje to što je Mitterand u mađarski glavni grad stigao u pratnji sedam ministara. Kasnije se Ferenc Fejtő ovako prisjećao: „Koliko mi je važnost Mitterand iskazivao pokazuje i to što me poveo i na razgovor koji je trebao voditi u četiri oka! ... u Mađarskoj sam mogao sudjelovati u službenim pregovorima.”¹⁰ Tad je izvijestio i o razgovoru koji je vodio s predsjednikom Mađarskog demokratskog foruma: „Na banketu sam sjedio pored Józsefa Antalla. Razgovarali smo dva sata... Pitao me kako zamišljam promjenu. Odgovorio sam da u teoriji vidim *gouvernement du salut public* (koalicijsku vladu sastavljenu u svrhu općeg dobra). Antall je izjavio da je za demokraciju potrebna snažna desnica i snažna ljevica, te da se politika formira njihovim nadmetanjem. Takvo shvaćanje može se ostvariti samo – odgovorio sam – kada narod ne čeka obnova za koju je potrebno jedinstvo, u tom slučaju ne smije se gubiti vrijeme na borbu za vlast i energija potrebna za obnovu. [...] Antall nije bio pristaša te ideje. Oko toga smo se prepirali cijelu večer, niti sam ja uvjerio njega, niti je on uvjerio mene.”¹¹ Ne znam u kojoj je mjeri njegove političke sklonosti odražavalo to što je 1990. – po prisjećanju Ágnes Széchenyi – tražio da na večeru pozovu Rezsőa Nyersa i Gyulu Horna.¹²

Drugi broj časopisa *Századvég* iz 1990. godine posvećen je raspravi narodnih i urbanih pisaca. Karakteristično je bilo kako je taj broj dobio naslov: prema naslovu studije Jánosa Gyurgyáka: *Népiek és urbánusok – egy mítosz vége?* (Narodni i urbani pisci – kraj jednog mita?). Mnogo je mađarskih intelektualaca toga vremena sudjelovalo u tom sučeljavanju mišljenja, bilo kao autori izlaganja, bilo kao pozvani da se izjasne po tom pitanju. Još je i danas riječ o vrlo poučnim i dijelom važećim primjedbama, bez obzira na to što među sudionicima jedva nalazimo osobe koje su se ubrajale, kako se obično govorilo, u tzv. narodne pisce. Tijekom sastavljanja broja Mihály Hamburger i Péter Várdy priredili su intervju s Ferencom Fejtőm. Ni tom prilikom nije škrtao na riječima kojima oštro kritizira Gyulu Illyésu i Lászla Németha. O Illyésu piše: „...u jednu ruku je duboki antisemit, a u drugu i humanist i europejac. Ponovo ovako karakterizira Lászla Németha: „Lászla Németha s gledišta mađarske kulture smatram jednom od najštetnijih ličnosti jer je Trianonom već ionako suženo mađarstvo, kojemu je bilo prijeko potrebno da se u manjinskoj situaciji ojača i obogati novim elementima, on još više suzio. Ja sam to već tada smatrao [...] skoro izdajom domovine.”¹³ Te smo retke mogli pročitati u odlučujućim mjesecima demokratskog zaokreta. Te etikete nisu pomogle u međusobnom razumijevanju i nacionalnom jedinstvu.

¹⁰ Földes, *Átélttem egy évszázadot*, 369.

¹¹ Földes, *Átélttem egy évszázadot*, 369.

¹² Földes, *Átélttem egy évszázadot*, 370.

¹³ Gyurgyák János, „Népiek és urbánusok – egy mítosz vége?“, *Századvég*, 1990. 2.

I konačno bih, ne kao objašnjenje, već kao dopunu želio postaviti jedno pitanje. To jest, ponoviti pitanje koje je postavio sam sebi i odgovor na njega. Je li Ferenc Fejtő dobro poznao sam sebe kada je u prisjećanjima pod naslovom *A század utasa* (Putnik stoljeća) ovako predstavio svoj habitus: „Moja je greška, ako je to greška, što mislim i pišem ne samo hladne glave, toliko hladne koliko je to moguće, već i cijelim svojim bićem.”¹⁴

Preveli Isabelle Kristović, Ružica Kovač, Dávid Karácsonyi, Ema Sabo, Martin Sukalić

(Rad je preveden u sklopu kolegija Književno prevođenje ak. god. 2018/19. Voditeljica: Kristina Katalinić)

Literatura

Fejtő, Ferenc. *Budapesttől Párizsig: Emlékeim*. Budapest: Magvető, 1990.

Fejtő, Ferenc–Serra, Maurizio. *A század utasa. Háborúk, forradalmak, Egyesült Európa*. Budapest: Holnap Kiadó, 1999.

Földes, Anita. *Átélttem egy évszázadot*. Budapest: Scolar Kiadó, 2014.

Széchenyi, Ágnes. „Kérdések a Válaszról (Fejtő Ferencsel beszélget Széchenyi Ágnes)”, *Kritika* 26, 12.sz. (1988): 11–16.

Széchenyi, Ágnes. „Fehérek között egy nagykanizsai – Fejtő Ferenc 1909–2008” *Élet és Irodalom*, 2008. június 12.

Gyurgyák, János. „Népiek és urbánusok – egy mítosz vége?” *Századvég*, 1990. 2.

¹⁴ Fejtő Ferenc–Maurizio Serra. *A század utasa. Háborúk, forradalmak, Egyesült Európa* (Budapest: Holnap Kiadó, 1999), 346.

Fejtő Ferenc és Magyarország 1988–1989-ben Töredékes emléklapok

Személyesen 1988. május 26-án ismertem meg Fejtő Ferencet, az Osztrák Televízió Club 2 című Magyarországról szóló vitaműsorában vettünk részt. Akkor már folytak Párizsban az Emberi Jogok Ligája magyar szekciójában annak a megemlékezésnek az előkészületei, amelyet Nagy Imre és mártírtársai kivégzésének 30. évfordulójára terveztek a Père Lachaise temetőben. Egy évvel később, az újratemetés alkalmából járt ismét újra hazájában. Fejtő Ferenc figyelemmel kísérte, mi történik akkor Magyarországon, a francia szellemi és politikai élet különböző tényezői gyakran fordultak hozzá információért mint térségünk ismerőjéhez. Azt kívánom vázlatosan bemutatni, hogyan látta a magyarországi politikai fordulatot.

Kulcsszavak: 1988–1990, politikai átmenet Magyarországon, a népi-urbánus vita újraélesztése, Illyés Gyula, Németh László

05

KISS

Gy. Csaba

Budapest

Fejtő Ferenc és Magyarország 1988–1990-ben Töredékes emléklapok

Személyes mozzanattal szeretném kezdeni. 1988. május 26-án este hivatalosak voltunk a bécsi televízió Club 2 című Paul Lendvai/Lendvai Pál vezette vitaműsorába, Andics Jenővel, a pártközpont osztályvezetőjével és az akkor Nyugat-Németországban élő Dalos Györggyel együtt. Kádár menesztése után néhány nappal. Fejtő Ferenc neve nem volt ismeretlen előttem. Jól emlékszem, 1976-ban varsói ösztöndíjasként olvashattam könyveit franciául. A magyar forradalomról és a népi demokráciák történetéről. A varsói Nemzetközi Tanulmányok Intézetéből minden további nélkül ki lehetett kölcsönözni ezeket a munkákat. Az *Érzelmes utazást* pedig még az 80-as évek elején találtam meg itthon egy antikváriumban. Erre kértem tőle a műsor előtt Bécsben dedikációt. A következő sorokat írta bele: „Kiss György Csabának ezt a könyvet rokonszenvvel személye és mozgalma iránt. Bécs, 1988 májusában.” Hogy félreértés ne essék, ez a mozgalom a Magyar Demokrata Fórum volt. Másnap reggelinél a szállodában azt kérdezte tőlem, mit csinálok délelőtt Bécsben. Néhány kisebb vásárlást kell intéznom, mire ő, hogy elkísérne. Így kérdezgetett azután a Kärtnerstrassén sétálva a „mozgalmamról”. Mint aki mindenre kíváncsi. Ekkor már túl voltunk a Nyilvánosság Klubbal együtt rendezett május 15-i Jurta Színházban tartott fórumon, ahol a tömegtájékoztató volt napirenden. A szervező munka dandárját éltük azokban a napokban, bizonyára beszéltem neki a romániai magyarság helyzetéről készített, nem-

zetközi nyilvánosságnak szánt „jelentésünkről”. Folyton kérdezett, arról nem tudtam képet alkotni, hogy miképpen látja ő a mi esélyeinket.

Június 16-án azután hallottunk Nagy Imrék jelképes párizsi temetéséről a Père Lachaise temetőben. Az ünnepélyes szertartásnak fő szervezője Fejtő Ferenc volt, mint a franciaországi Emberi Jogok Magyar Ligájának elnöke. Azt csak később tudtam meg, hogy az év nyarán fejezte be nagy közép-európai művét, a *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért* című történelmi esszét.

Mivel nem vagyok munkásságának kutatója, előadásomban csupán néhány mozaikot szeretnék kronologikus rendben fölidézni arról, hogy miként reagált Fejtő Ferenc a magyarországi változásokra a sorsdöntő esztendőben. Hozzátennem, sokszor elmondtam, de szüntelen aktuálisnak érzem, hogy a kort „rendszer-váltásnak” nevezni sajátos hungaricum. Más nyelvekben a kommunizmus bukásáról, a szovjet típusú totalitarizmus végéről, fordulatról, átmenetről beszélnek. A magyar terminus homályban hagyja, hogy rendszer és rendszer között minőségi volt a különbség, nem beszélve arról, hogy a mi esetünkben a változás a megszálló csapatok távozásával járt. Egy olyan különös modernizációs kísérletnek lett ezzel vége, amelyet egy, a civilizáció tekintetében tőlünk elmaradott nagyhatalom kényszerített ránk. Nyilvánvaló egyébként, nálunk a posztkommunista törekvések leplezésére szolgált a rendszer-váltás kifejezés.

Kérdés számomra, hogy mit gondolt Fejtő Ferenc saját lehetséges szerepéről az átmenet során. Azt tudjuk, hogy a francia politikai és szellemi élet az egyik első számú közép-európai szakértőnek tartotta. Életpályájáról és mentalitásáról némi képet alkotván úgy gondolom, valaminő küldetésstudatot érzett ebben az ügyben. Nehéz volna arról számot adni, mekkora volt – ha volt – szerepe a magyar átalakulásban. Valóságos hatását nehéz lemérni, hiszen fölgyorsultak az események; a nemzetközi politika meghatározó erői és a dinamizálódó hazai mozgalmak a megfigyelőket és a szereplőket is meglepték.

Mindenképpen jelentős hozzászólás volt a mi ügyeinkhez, ha nem ilyen szándékkal készült is, a Széchenyi Ágnes által készített nagy interjú a *Kritika* 1988. decemberi számában. Úgy tudni, hogy egy évvel korábban vették föl az anyagát. Ez a szöveg ugyan elsősorban visszaemlékezés, de a népi-urbánus vita fölidezésével akaratlan is volt szellemi-politikai üzenete, hiszen a formálódó ellenzéki csoportok két jelentős mozgalmának elkülönítésére szintén használták a külföldi elemzők ezt a megkülönböztetést. 1988. január 30-án a Jurta Színházban a parlamentarizmusról tartott vitában ugyan egymás után szólalt föl Bíró Zoltán és Kis János, Konrád György, Csurka István és Szabad György, május 1-étől már kirajzolódott bizonyos elválasztó vonal, akkor alakult meg szervezetként a Szabad Kezdeményezések Hálózata. A Magyar Demokrata Fórum ez időben csupán a szervezők kilenc főre bővült csoportját jelentette. Nos, Fejtő Ferenc interjúja bizonyos fokig aktualizálta azt a szembenál-

lást, amelyet a kommunista hatalom is hosszú időn át előszeretettel használt manipulációra. Érdeemes megfigyelni a titkosszolgálatok nyelvét, jól követhető a jelentéseikben a kétosztatú séma: polgári radikális ellenzék versus nacionalista ellenzék és hasonlók. Fejtő Ferenc pedig mintha a 30-as évek vitáit folytatná 1988-ban: „Meg kell jegyeznem – írja –, hogy a »népies irodalom« – úgy mint specifikus magyar jelenség – rokonságban áll az úgynevezett narodnyikokkal és a populistákkal, egy bizonyos francia irányzattal – »vissza a földhöz«, amely a szélső nacionalista Barrès nevéhez fűződik.”¹ A népi írók folyóiratáról, a *Válaszról* kerek perec azt állítja, a demokrácia nem érdekelte ezt a lapot. Szerinte Illyés Gyula is valahogy zárójelbe tette munkásságában a demokráciát. Különösen éles Fejtőnél Németh László megítélése: „Meg kell mondanom, hogy Németh Lászlót tartom talán a legkártevőbb elemnek ebben az egész garnitúrában. Talán épp azért, mert másrészt igen nagyra lehet becsülni mint tehetséges regényírót és mint rendkívül nagy műveltségű, univerzális tájékozódású esszéírót. De az ő, hogy is mondjam, éppen a népiségre, mélymagyarságra, a kultúra zsidótlánítására vonatkozó teóriái, úgy látom, évszázadra szóló zavart okoztak a magyar értelmiség szellemében.[...] Németh László átvett egy olyan doktrínát, amelyik – mindabból, amit hallok, ezt következtetem – ma is nyilvánvalóan tovább él, sőt talán többségben van az értelmiség, a középosztály körében, de ami tulajdonképpen a magyarságnak európai nivóra való emelkedését huzamosan gátolta és valószínűleg még gátolni is fogja.”² Azt hiszem, nehéz volna cáfolni, hogy ezek a szavak az akkori kortársaknak küldött üzenetnek is vehetők. Az sem közömbös természetesen, melyik orgánumból szólt. A hatalomnak elkötelezett, akkor már reformkommunista kilengéseket is magának megengedő folyóiratban.

Hasonló tónusúak azok a megjegyzései – szintén a 80-as évek második feléből – melyeket a magyarul 1990-ben *Budapesttől Párizsig: Emlékeim* címmel megjelent visszaemlékezéseiben tett. Most is következetesen a náci völkischre rímelő népies kifejezést használja. „A népiesség ott a legerősebb, ahol a modernizmus egy különösen hierarchikus és hagyományokhoz mereven ragaszkodó társadalomba tör be. Ez volt a helyzet Magyarországon. Ilyenkor a népiesség reakció; mégpedig lázadó reakció a tőkés iparosítás folyamata ellen, amelyet Marx és Engels oly ragyogóan elemzett a Kommunista Kiáltványban, 1847–48-ban.”³ Vagy a következőkben: „Tény, ellenállást fejt ki ma is a kommunista rendszerrel szemben. Vajon ez a befolyás nacionalista retorikájuknak tulajdonítható, amelyben mindig vannak antiszemita felhangok? Vagy talán annak, hogy látszólag van megoldásuk a Kelet és Nyugat közé szorult

¹ Széchenyi Ágnes, „Kérdések a Válaszról (interjú Fejtő Ferencsel)”, *Kritika* 26, 12. sz. (1988): 11-16.

² Széchenyi Ágnes, „Kérdések a Válaszról”, *Kritika* 26, 12.sz. (1988): 11–16.

³ Fejtő Ferenc, *Budapesttől Párizsig: Emlékeim*, (Budapest: Magvető Kiadó, 1990), 124.

magyar nép dilemmájára.”⁴ Következésképpen a „népies” kifejezést használja, aminek önmagában is volt némi megbélyegző íze. A Kommunista Kiáltványra történő hivatkozás pedig akkor enyhén szólva groteszknek hangzott.

A *Kritikában* az 1989 elején, az interjú kapcsán polémia alakult ki, Szerdahelyi főszerkesztő (a kommunista irodalmi establishment fontos tagja) néhány bíráló megjegyzést fűzött Fejtő múltidézéséhez. Ezt a megbírált határozott szavakkal utasíthatta vissza a cenzúra akkor már enyhültebb viszonyai mellett: „Fenntartom, hogy Németh László, Lukács György mellett, a legkártevőbb eleme volt a magyar szellemiségnek. [...] Például ami Németh Lászlót illeti, fönntartom, hogy a *Kisebbségben* és *A minőség forradalma* című műveivel, hogy csak e kettőt említsem, a mai antiszemitizmusban is kétségkívül neki van a legdöntőbb szerepe...”⁵

Nem tudni, pontosan mikor jutott Fejtő arra a belátásra, hogy a kommunista rendszert bukásra ítélte a történelem. A Földes Anita által készített interjúkötetben fölidézi, hogy 1989 elején részt vett egy olaszországi történészkonferencián, ahol a nyugati szemléletre jellemzően arról vitatkoztak, megreformálható-e a kommunizmus. Hősünk így emlékezett: „...még mindig szinte egyetlen voltam, az egész nemzetközi társaságban, aki azt képviselte, hogy kizárólag decentralizációval és a demokratikus intézmények bevezetésével lehet erre bármi esély.”⁶ Emlékezetem szerint 1988-ban és 1989 első felében a nyugati politikusok, diplomaták és újságírók többsége az átalakulás „levezénylőit”, békés jellegének biztosítóit elsősorban az ún. reformkommunistákban látták.

Fejtő Ferenc jó fél évszázad után első alkalommal 1989. június 13-án érkezett vissza Magyarországra. Így emlékezett később erre vissza. „Nagy Imre lányával jóban voltunk, az ő hívó szavának boldogan tettem eleget. Visszatérésem napján Kolozsvári Grandpierre Emil és Széchenyi Ágnes irodalomtörténész jöttek elém a reptérre, azután Göncz Árpáddal ebédeltem. Őt az Írószövetség elnökeként ismertem meg 88-ban, amikor Párizsban járt, a népi írók egyik szellemi és politikai vezetőjével együtt. Akkor még mély egyetértés volt közöttük. Csoóri nagy demokrata volt, Göncz pedig az is maradt...”⁷ Programjának szervezője, Széchenyi Ágnes idézte vissza itt töltött hat napját 2008-ban az *Élet és Irodalomban*.⁸ Megtudjuk ebből, hogy érkezése másnapján a Balatonhoz utazott, ahol fürdeni akart, másnap pedig kiadóját kereste föl, mivel készült az *Érzelmes utazás* új kiadása. Szünet nélkül adta az interjúkat. Június 16-án részt vett Nagy Imre és mártírtársainak temetésén. Másnap Széche-

⁴ Fejtő, *Budapesttől Párizsig: Emlékeim*, 132.

⁵ Fejtő Ferenc, „Megjegyzés Szerdahelyi Istvánnak a *Kritika*, 1988. decemberi számában megjelent cikkéhez”, *Kritika* 7, 3. sz. (1983): 14.

⁶ Földes Anita, *Átélttem egy évszázadot* (Budapest: Scolar Kiadó, 2014), 245.

⁷ Földes, *Átélttem egy évszázadot*, 245.

⁸ Széchenyi Ágnes, „Fehérek között egy nagykanizsai i Fejtő Ferenc 1909–2008”, *Élet és Irodalom*, 2008. június 13.

nyi Ágneséknél együtt vacsorázott Litván Györggyel, Lackó Miklóssal, Vezér Erzsébettel és Konrád Györggyel. E napokban Nyers Rezsővel is ebédelt, a Magvető Kiadó vacsorájára pedig vele együtt a következő írók voltak oda hivatalosak: Esterházy Péter, Nadas Péter, Mészöly Miklós, Petri György és Eörsi István. Találkozott rajtuk kívül Csoóri Sándorral és Csengey Dénessel, akik akkor a Magyar Demokrata Fórum elnökségének a tagjai voltak. Nem emlékszem arra, hogy azoknak a napoknak sűrű teendői között beszámoltak-e ők szűkebb körben erről a találkozásról.

Érdekes, hogy csak utolsó interjújában (*Átélttem egy évszázadot*) említi találkozását Orbán Viktorral. „[...] mély benyomást tett rám a fiatal Orbán Viktor. Ő keresett meg, miután megtartotta nagy beszédét a Hősök terén. Együtt uzsonnáztunk, és igen jól megértettük egymást. Akkor még nyitottabb volt, mint Antall József. Bizonyos kérdésekben elképzelhetőnek tartotta, hogy közösen lépjen fel az SzDSz-szel és az MSzP-vel [megjegyzés: akkor még MSzMP]. Aznap azt mondta nekem: »Feri bácsi, meg kell mondanom magának: én Magyarország miniszterelnöke akarok lenni.«⁹ Állítólag ezt csak 1992-ben mondta neki Orbán Viktor. Hozzátartozik még a történelmi naphoz, hogy Fejtő Ferenc részt vett este a Történelmi Igazságtétel Bizottság és a politikai pártok közös bankettjén. Annyi bizonyos, hogy a Magyar Demokrata Fórum képviselői ide nem voltak hivatalosak. Vásárhelyi Miklós emlékezéseiből tudjuk, magam is úgy emlékezem: a Történelmi Igazságtétel Bizottság mereven elzárkózott attól, hogy az ünnepélyes újratemetésen a Magyar Demokrata Fórum bármilyen formában szót kapjon. Hiába próbálta Lezsák Sándor meggyőzni Vásárhelyi Miklóst, hogy Csoóri Sándor is kapjon szót. Ebbe semmiképpen nem akartak beleegyezni. A Történelmi Igazságtétel Bizottsága azonban nem tudott eltekinteni attól, hogy csupán ennek a szervezetnek volt kipróbált rendezőgárdája (az 1988-as romániai falurombolás elleni tüntetésén már bizonyított), így kénytelen-kelletlen rászorultak a mintegy 1500 fős csoportra. Reggel kilenc óra tájban bécsi magyarokkal érkeztem a Hősök teréhez. Budai szervezeteink MDF-s karszalaggal dekorált szervezői irányítottak útba bennünket a Városligetnél. Rengeteg külhoni politikus, újságíró lófrált az ünnepi szertartás befejezése után a Hősök terén, vége-hossza nem volt a beszélgetéseknek, interjúknak. Fejtő Ferencsel ekkor nem találkoztam.

Akkor vezetett ismét Magyarországra útja, amikor Mitterand elnök kíséretében érkezett 1990 januárjában Budapestre. A francia elnököt még Grósz Károly hívta meg látogatásra, de ekkor már megkezdődött nálunk a választási kampány. A látogatás jelentőségét mutatja, hogy Mitterand-t hét miniszter is elkísérte a magyar fővárosba. Fejtő Ferenc később így em-

⁹ Földes, *Átélttem egy évszázadot*, 372.

lékezett: „Aztán komoly gesztust gyakorolt Mitterand felém azzal, hogy még a négyszemközti beszélgetésre is bevitt magával! [...] én Magyarországon részt vehettem a hivatalos tárgyalásokon.”¹⁰ Itt számolt be arról a beszélgetésről is, melyet az MDF elnökével folytatott: „Antall József mellett ültem a banketten. Két óra hosszat beszélgettünk... Kérdezte tőlem, hogyan képzelem el a változást? Azt feleltem, elméleti szempontból látnék egy gouvernement du salut public-öt (egy a közjó érdekében életre hívott koalíciós kormányt). Antall azt mondta, hogy a demokráciához erős jobboldal és erős baloldal kell, és ezek versengéséből alakul a politika. Ezt a fel fogást csak akkor lehet érvényesíteni – feleltem –, amikor a nemzet nem újjáépítés előtt áll, amelyhez egység kell, akkor nem vesztegethetnek el a hatalomért való küzdelemben annyi időt és az újjáépítéshez szükséges energiát. [...] Antall nem volt híve ennek a koncepciónak. Erről vitatkoztunk egész este, én nem győztem meg őt, ő nem győzött meg engem.”¹¹ Nem tudom, mennyiben tükrözte politikai preferenciáit, hogy 1990-ben – Széchenyi Ágnes visszaemlékezése szerint – arra kérte, hogy hívják meg vacsorára Nyers Rezsőt és Horn Gyulát.¹²

A *Századvég* című folyóirat 1990. 2. számát a népi-urbánus vitának szentelték. Jellemző volt a címadás, Gyurgyák János tanulmányának a címéből: *Népiek és urbánusok – egy mítosz vége?* A korabeli magyar szellemi élet széles spektruma volt jelen ebben a vállalkozásban, mint tanulmányok szerzője, illetve mint a körkérdésre választ adók csoportja. Mindmáig nagyon tanulságos és részben érvényes hozzászólásokról van szó, ha a résztvevők között nemigen találunk is a közbeszéd szerint az ún. népiek közé számított személyeket. Hamburger Mihály és Várdy Péter készítette a folyóirat összeállításában interjút Fejtő Ferencsel. Ez alkalommal sem fukarkodik az Illyés Gyulát és Németh Lászlót keményen bíráló szavakkal. Illyésről írja: „...egyrészt mélységesen antiszemita, másrészt pedig humanista és európeér is.” Így jellemzi ismét Németh Lászlót: „Azért tartom Németh Lászlót a magyar kultúra szempontjából a legkártékonyabb egyéniségek egyikének, mert a magyarságot, amelynek nagy szüksége volt arra, hogy kisebbségi helyzetében megerősödjék és gazdagodjék újabb elemekkel, ő akkor tovább szűkítette ezt a már Trianon által úgylis leszűkített magyarságot. Ezt én már akkor úgy tekintettem [...] majd mint egy hazaárulást.”¹³ Olvashattuk ezeket a sorokat a demokratikus fordulat sorsdöntő hónapjaiban. Nem a kölcsönös megértést, a nemzeti egységet segítették ezek a címkék.

¹⁰ Földes, *Átélttem egy évszázadot*, 369.

¹¹ Földes, *Átélttem egy évszázadot*, 369.

¹² Földes, *Átélttem egy évszázadot*, 370.

¹³ „Népiek és urbánusok – egy mítosz vége?“, Hamburger Mihály és Várdy Péter beszélgetése Fejtő Ferencsel, *Századvég*, 1990. 2.

Befejezésül pedig: nem magyarázatul, hanem kiegészítésként. Egy kérdést szeretnék csupán föltenni. Mégpedig megismételni a saját magának fölített kérdést és hozzá a választ. Jól ismerte-e magát Fejtő Ferenc, amikor saját habitusát így mutatta be *A század utasa* című visszaemlékezésében: „Megvan az a hibám, ha ez hiba, hogy nemcsak hideg fejjel gondolkodom és írok, annyira hideggel, amennyire csak lehet, hanem a zsigereimmel is.”¹⁴

Irodalom

Fejtő, Ferenc. *Budapesttől Párizsig: Emlékeim*. Budapest: Magvető Kiadó, 1990.

Fejtő, Ferenc–Serra, Maurizio. *A század utasa: Háborúk, forradalmak, Egyesült Európa*. Budapest: Holnap Kiadó, 1999.

Földes Anita. *Átélttem egy évszázadot*. Budapest: Scolar Kiadó, 2014.

Széchenyi Ágnes. „Kérdések a Válaszról (interjú Fejtő Ferencsel)”. *Kritika*, 26, 12. sz. (1988): 11-16.

Széchenyi Ágnes. „Fehérek között egy nagykanizsai – Fejtő Ferenc 1909–2008”. *Élet és Irodalom*, 2008. jún. 13.

„Népiek és urbánusok – egy mítosz vége? Hamburger Mihály és Várdy Péter beszélgetése Fejtő Ferencsel”. *Századvég*, 1990. 2.

¹⁴ Fejtő Ferenc–Maurizio Serra, *A század utasa. Háborúk, forradalmak, Egyesült Európa* (Budapest: Holnap Kiadó, 1999), 346.

Ferenc Fejtő i Mađarska između 1988. i 1990. Nedovršeni zapisi

Osobno sam 26. svibnja 1988. upoznao Ferencu Fejtőa kada smo obojica bili sudionici talk showa Austrijske televizije pod nazivom Club 2 koja se bavila Mađarskom. Tada su već bile u tijeku pripreme komemoracije na pariškom groblju Père Lachaise povodom 30. godišnjice smaknuća mađarskog predsjednika vlade Imrea Nagya i njegovih suradnika u organizaciji mađarske sekcije Lige za ljudska prava. Godinu dana kasnije, u prigodi ponovnog pogreba Imrea Nagya Fejtő je opet posjetio svoju domovinu. Pratio je tadašnje mađarske događaje, a različiti sudionici francuskog duhovnog i političkog života često su mu se kao dobrom poznavatelju naših prostora i prilika obraćali za informacije. U svome izlaganju u većim crtama želim predstaviti kako je Fejtő vidio politički preokret u Mađarskoj.

Ključne riječi: godine 1988–1990, politički prijelaz u Mađarskoj, oživljavanje rasprave o narodnim i urbanim piscima, Gyula Illyés, László Németh

06

Zoltán VIRÁG

Segedin

Izvorni znanstveni rad

Dublje i od sućuti (O slici Jugoslavije jednog „asketskog sladokusca”)

Govoreći o svom gorljivom propagatoru Lászlóu Némethu i zagrebačkom prihatelju Ervinu Sinku, zatim o Ferencu Fejtőu, Miroslav Krleža, kako o tome svjedoči njegov dnevnik, 29. siječnja 1958. godine smatrao je važnim zabilježiti sljedeće: „Fejtőva knjiga *Sentimentalno putovanje* (1934) negdje mi se zagubila. Bio je to prvi glas iz Horthyjeve Hungarije (...)”.¹ Dodavši u smislu kratke nadopune i pojašnjenja da „Fejtő u Parizu važi danas kao ekspert za balkanska, podunavska i istočnoevropska pitanja.”² Pulsirajući ritam i magnetičnu privlačnost staroga Zagreba Ferenc Fejtő je preko rodbinskih veza doživio već u osnovnoškolskoj dobi, a zatim kao mladić. Njegov postupni ulazak u vrijednosni sustav i svakodnevnu pravnu praksu druge kulture te vrtlog njezina živog jezika, različita od vlastitoga, nije se prekinuo ni tijekom odrastanja pa je i dalje izravno utjecao na sve šire otvaranje vrata njegova opažanja svijeta. Gospodarski i socijalni milje hrvatskoga središta upoznao je uranjanjem u osnovna znanja o povijesti, umjetnosti, književnosti i javnog života, te privikavanjem na mjesne modele ponašanja i urbani folklor. Kao čest posjetitelj tijekom praznika, sakupio je dovoljno inspiracije da u budućim au-

¹ Miroslav Krleža, Dnevnik 1–5. Prir. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže, (Sarajevo: Oslobođenje, 1977, 2. izd. 1981), str. 32.

² Krleža, Dnevnik 1–5, 32.

tobiografskim radovima, esejističkim povijesnim tabloima i novinarskim analizama pronade svoj odnos prema tom području i voljenom gradu, propuštajući ga kroz filtar stilizirane obrade emocionalnih veza svojih postupaka i obrazovnih simpatija.

Sentimentalno putovanje, djelo duljeg daha izraslo iz *Zágrábi utinapló* (*Zagrebački dnevnik*) objavljenog u 11. broju 1935. godišta lista *Nyugat*, romaneskno je prisjećanje isprepletено doživljajima i opisima ugođaja s dalmatinske i crnogorske morske obale. Iskoristivši ono najbolje iz žanrovske razgranatosti, agramske utiske iz djetinjstva miješa s nizom teorijskih promišljanja mladića na pragu samoostvarenja, promišljanja o moralnim i etičkim normama, egzistencijalnim mogućnostima građanskog života i latentnim suprotnostima nacija u suživotu. I to oživljavanjem i umetanjem privatnih razgovora koje je vodio s raznim glasovitim osobama na putovanju koje se poziva na popularno djelo Laurencea Sternea (*A Sentimental Journey Through France and Italy*) iz 18. stoljeća. Piscu koji je napustio rodnu Nagykanizsu, maturirao u matičnoj zemlji u istaknutoj obrazovnoj ustanovi duge tradicije³ povjerenoj pijaristima, koju je osnovao palatin Lajos Batthyány, potom studijske godine proveo i Pečuhu i Budimpešti, Zagreb je uvijek ostao mjesto sigurna povratka, ma koliko mu se regionalna klasifikacija, rang i važnost mijenjali. „Zagrebe, ti si moj rodni grad; premda se u tebi nisam rodio, u tvojem se krilu ipak osjećam posve kod kuće. Međutim, tu ne bih mogao opstati, ne bih tu mogao živjeti jer mi je tvoje pučanstvo strano, ono govori drugim jezikom i sudbina mu je, iako slična, ipak toliko drukčija.”⁴

Njegovu naklonost prema stanovnicima velegrada koji prima više narodnosti, a prvenstveno prema govornicima hrvatskog jezika zajednički su odredili historijska slojevitost obiteljske prošlosti koja premošćuje granice i zemlje te dramatični obrati sadašnjice 20. stoljeća. Kao svjedok i kroničar uspona i padova razdoblja koja stapaju sudbinska pitanja promatrao je, to jest proživio kretanja, detaljno kategorizirao razvoje događaja i burna zbivanja koja su vodila od kratkotrajna parlamentarnog sustava do monarhističke diktature uzburkane oružanim sukobima i ubojstvima te do vojnog puča, a potom se od staljinističkog pritiska dalje skotrljala do socijalističkoga planskog gospodarstva, da bi odande natrpana skučenom prividnom popustljivošću slobode i tolerancije došla do delirijskog čuda, masovne hipnoze otvorenih državnih granica.

Maloprije spomenuta kao polazište, plemenita krležijanska gesta svojom je karakterizacijom, kojom hvali njegovu međunarodnu reputaciju i odaje prizna-

³ Njegovi prethodnici, učenici te najstarije škole u županiji Zala bili su, primjerice, i Benedek Virág, Ferenc Deák, Dezső Malonyai i Sándor Hevesi.

⁴ Ferenc Fejtő, *Sentimentalno putovanje*, (Zagreb: Durieux – Dubrovnik: Dubrovnik University Press, 2003), 26.

nje njegovoj obaviještenosti i stručnosti, toliko je imponirala Ferencu Fejtöu da je u *Predgovoru* s početka novog izdanja *Sentimentalnog putovanja* objavljeno pedeset i tri godine poslije lijepo uzvratio odavši priznanje svojoj nezabornosti: „Veliki Krleža, koji o meni u svojim memoarima govori vrlo ljubaznim riječima, prije nekoliko je godina također zauvijek usnuo.”⁵ Kad je dobrih pola stoljeća prije doznao za postojanje „hrvatskog Remarquea”, na vijesti o njegovoj općepriznatoj umjetničkoj iznimnosti i političkim pogledima koje mnogi osuđuju poželio je doznati kakvi se to sinkronični i dijakronični međutjecaji nalaze između zagonetna habitusa i revolucioniranih, anarhističkih, marksističkih, komunističkih odmaka i fokalnih nijansi filozofijske obaviještenosti i intelektualne pripadnosti Miroslava Krleže. Unatoč tomu što ga je uzbuđivala izglednost osobnog susreta, da nije morao dvojiti: kad u mraku sadašnjice na stol dospiju temporalna usklađivanja danoga povijesnog razdoblja i individualnoga životnog iskustva, opis suvremenog horizonta te vrednovanje njegovih događaja i stvarnih sudionika uvijek se smatra riskantnim korakom i pokazuje kao iznimno brzoplet mehanizam odlučivanja.

Distancirani spisateljski autoritet, koji nevoljko odgovara na reporterova pitanja, iz isprva ukočenog razgovora iznjedrio je sadržajno malo izlaganje o mađarskoj kulturi, fokusirano na poeziju Endrea Adyja. Utjecaju tog izlaganja Ferenc Fejtö – ma koliko to nastojao prešutjeti – nije se mogao oduprijeti. Čak dva puta navodi s kakvim je istaknutim autoritetom europskog formata imao posla, i premda izričito naglašava kako „u njegove se tekstove uvuklo nešto od iskonske, barbarske, krvožedne gorčine, od očajničkog žara i južnjačke uskipjelosti”⁶, on može održati samo privid *insiderstva* ponašajući se kao da je marljivo uronio u njegov tekstualni svijet, dok na takvoj intelektualnoj marljivosti nije pretjerano ustrajao. „Ibsen s juga” (ne zaboravimo još jedan glasoviti nadimak od mnogih) nije ga zanimao kao pisac lijepe književnosti, već kao tip intelektualca usmjerena na javni život, protuburžujski idol mladih i neumoljiv kritičar vlasti. Koji slobodni stvaralački rad može uzdignuti na pijedestal tako da borbom za neograničenost izražavanja mišljenja i umjetničkog ostvarenja ohrabri pisce istomišljenike i svoje sljedbenike spremne prkositi zabranama; osjećajući odgovornost za simultanost stilova ili upravo oštro progovarajući protiv sovjetizacije kulture, kao što je to javno učinio na III. kongresu Saveza književnika Jugoslavije 5. listopada 1952. godine u Ljubljani. U studenom iste godine, na IV. kongresu Saveza komunista Jugoslavije, boraveći ondje u izaslanstvu kao izvjestitelj novinske agencije AFP, Ferenc Fejtö ponovno ga je susreo i razgovarao s njim. Premda je čitatelje uglavnom izvijestio o tračevima koji se čine zanimljivima i razveselio ih vicevima o generalissimusu, zacijelo mu ni ove okolnosti nisu ostale nepoznate.

⁵ Fejtö, *Sentimentalno putovanje*, 12.

⁶ Fejtö, *Sentimentalno putovanje*, 163.

Kad je godinama prije na dan susreta, 23. srpnja izložio svoj plan plovidbe brodom između Rijeke i Kotora, za pomoć je dobio adresu jednog od Krležinih omiljenih likovnih umjetnika i bliskih prijatelja koji je običavao ljetovati u Mlinima pored Dubrovnika. U Fejtövim djelima nalazimo i sažetu i podrobnu inačicu priče; prvo ju je prikazao u gruboj skici kao avanturistički litalica *Sentimentalnog putovanja*, a drugi ju je put naveo u knjizi *Memoari: Od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, brižno dokumentirajući izostavljene epizode i temeljitije secirajući momente ostavljene u mraku. A kad govori o umjetniku apostrofiranom kao „najveći živi jugoslavenski slikar”⁷ i navedenom samo inicijalima njegova imena (P. D.) te o srdačnoj razmjeni misli njih dvojice, – možda zbog političke predostrožnosti ili osjećaja prijetnje cenzure – pribjegava zagonetnim i diskretnim tvrdnjama. Navodi, primjerice, da je dotični „u jednoj srednjoeuropskoj državi zbog revolucionarna djelovanja osuđen na smrt”⁸ i koji je došavši u francusku prijestolnicu „mnogo vremena provodio među Mađarima [te iskazavši zanimanje] za mladoga pjesnika s velikom Adamovom jabučicom, grmovite kose, obješenjačke vanjšine”⁹ pobliže se upoznao i u više navrata s njime provodio vrijeme.

Endre Angyal uspio je zapaziti ovu vijest o vizitaciji koju je nadahnuo Krleža. On je odgonetnuo monogram Petra Dobrovića, poetu koji je iskrasnio u Parizu lako je identificirao kao Attilu Józsefa, odnosno korigirao je stvarne činjenice vezane za domaćina koji se također predstavlja kao Petar Dobrović, to jest Dobrovits/Dobrovics Péter, podrijetlom iz Pečuha, predsjednika kratkovjeke Baranjsko-Bajske Srpsko-Mađarske Republike (14. kolovoza 1921.–21. kolovoza 1921), proglašene nakon srpske okupacije toga rudničkoga grada: „Dobrović nikad nije osuđen na smrt, a ni pečuški vojni ustanak nije organizirao on, već je u njemu samo sudjelovao. Vjerojatno se i razgovor odvijao na mađarskom jeziku, a ne na francuskom, naime, jezik je razumjela i mlada gospođa Olga, podrijetlom Vojvođanka.”¹⁰ *Memoari: Od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, najprije objavljeni 1986. godine na francuskom jeziku, kao i nadopunjene inačice na mađarskom jeziku (1990, 2007) mnogo su opsežniji, privremeni odmor u Mlinima zadobiva preciznije i šire činjenične okvire, te ih točnost podataka i konkretizacija imena čine zaokruženijom cjelinom. Ferenc Fejtö je iz glasina i posrednih informacija (zahvaljujući prijatelju Csabi Nagyu) doznao za rezultat istraživanja zaslužnog slavista, premda ga je pogrešno nazvao Imre Angyal (na sramotu urednika knjige i prevoditelja tako je i zabilježeno), a kao žalostan ishod navedenoga čak ni podnaslov te važne disertacije nije riješen

⁷ Fejtö, *Sentimentalno putovanje*, 220.

⁸ Fejtö, *Sentimentalno putovanje*, 219.

⁹ Fejtö, *Sentimentalno putovanje*, 221.

¹⁰ Endre Angyal, *Petar Dobrović, Az ember, művész és politikus* (Pécs: Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete /Közlemények 3./,1968), 53.

na odgovarajući način, naime, krivo je citiran jer ga autor (umjesto „čovjeka, umjetnika i političara“) navodi kao „čovjeka, slikara i političara“.¹¹

Prvu potpuniju karakterizaciju o Petru Dobroviću producirao je István Tamás, izvorno vezan za Pécsvárad, koji se zatekao u Parizu dvadesetih godina i s njim se upustio u dijalog, u zbirci razgovora kojoj je uvod predgovor Dezsőa Kosztolányija: „Sama vatra, zanos i aktivnost. Kako govori, kako gestikulira, posve ga preplavljuje nemir borbenih vremena, koji ga je bacio na čelo pokreta koji je čovjeka sa srcem od lave bacio iz svijeta fantazije na cestu realnosti podstavljenu mačevima i bajunetima. Bizarne li ideje: poetski slikar s puškom u ruci, a iza njega gomila spremna umrijeti. Vidio sam njega 1921. godine u Pečuhu, onoga povijesnog dana kada su se svi narodi rudnika udružili pod njegovom zastavom, odbacio je svoj kist i proveo bravurozan pokret kakvom nema premca u povijesti likovne umjetnosti.“¹² Minijaturni panegirik tog dijela karijere, dakako, nije zaobišao ni njegovu poetsku privrženost vještini zemljaka: „Nikada nisam slikao krajolike izvan svog zavičaja, jedinu iznimku učinio sam i činim s Dalmacijom. Fantastično lijepi gradovi, mramorne palače još iz 12. pa do 18. stoljeća. Ponosna romantika stvorena za slikara!“¹³ Dakako, s gledišta povezanosti njih trojice zadunavskom ingerecijom još je uočljivije s kakvim se opuštenim uranjanjem, glatkim smještanjem kod Fejtőa ocrtava umjetnički postupak odbacivanja grafizma koji razgraničava forme, kao i Dobrovićeva iznimnost slikovne artikulacije opažaja boje i materije¹⁴. S Olgom Hadži, izabranom za muzu i model, kao vječnom zrakom Sunca u središtu, koju putnik očaran jadranskim obalnim krajolikom naziva suprugom „koja se drži poput Mone Lise“¹⁵, nalik „srpskoj Giocondi“¹⁶, što u djelu *Memoari: Od Budimpešte do Pariza preko Zagreba* dopunjava s ustrajnim divljenjem čarima mlade gospođe, nalik „pravoj Bourdelleovoj skulpturi“.¹⁷

Glavni junak djela *Sentimentalno putovanje* na hodočašću kroz mediteranske predjele s velikom se otvorenosću i prijemčivošću kreće mini-rajem Mlina, preoblikovanim iz vodenica, u arkadijskoj viziji¹⁸ čežnje za radostima blagostanja, obilja i mira. Njegov se senzibilitet ne iskazuje samo u činjenici da je postao strastvenim pristašom i modernim sljedbenikom djela Laurencea Sternea, koje

¹¹ Ferenc Fejtő, *Budapestől Párizsig – Párizstól Budapestig: Visszaemlékezések és beszélgetések*, ford. Péter Balabán (Budapest: Kossuth Kiadó, 2007), 158.

¹² István Tamás, „Petar Dobrovics“, in T. M., *5 világrész a Szajna partján* (Subotica: Minerva RT, 1927), 163.

¹³ István Tamás, „Petar Dobrovics“, 162.

¹⁴ Usp. Ješa Denegri, „Petar Dobrović i Dubrovnik“, in J. D., *Modernizam/Avangarda: Ogledi o međuratnom modernizmu i istorijskim avangardama u jugoslovenskom umetničkom prostoru* (Beograd: Službeni glasnik, 2012), 86.

¹⁵ Ferenc Fejtő, *Sentimentalno putovanje*, 222.

¹⁶ Ferenc Fejtő, *Sentimentalno putovanje*, 223.

¹⁷ Francois Fejtő, *Memoari: Od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989), 76.

¹⁸ Usp. Denegri, „Petar Dobrović i Dubrovnik“, 86.

je Ferenc Kazinczy preveo na mađarski kao *Érzékeny utazások Francia- és Olaszországban (Osjetljiva putovanja po Francuskoj i Italiji)*, nego i u njegovim reakcijama pobuđenima tim svježim artističkim impulsima i umjetničko-psihološkim izazovima. „Mislimo da je Fejtő ovdje dobro shvatio cjelokupni habitus Dobrovića kao čovjeka, umjetnika i političara. I u opisu susreta i razgovora veoma je dobar prikaz okoline, dalmatinskog ambijenta koji inspirira slikara, odnosno samog umjetnika, njegove vanjštine i osobnosti”¹⁹ – naglasio je Endre Angyal govoreći o toj uvjerljivo razvijenoj sitničavosti i stručnosti.

Razinu bratske dosljednosti okretanja prema drugomu i opredijeljenosti za oblikovni pristup povećava činjenica da je ona u pogledu obrade teme, pa čak i s obzirom na estetsku zahtjevnost u suzvučju s umjetničkom samoanalizom i vlastitom inicijacijom – koja rasvjetljuje atelijerske tajne – koje su se proslavile iz usta Petra Dobrovića, po očevoj liniji također podrijetlom iz Nagykanizse. O tome duševnom rudarenju vezanom za vlastiti nazor doznajemo preko Miroslava Krleže, naime, u memoarima koji se vraćaju na agramsko djetinjstvo (*Djetinjstvo u Agramu 1902-03*, Zagreb, Zora, 1952) on je kao autentičan posrednik izvijestio o vjeroispovijesti njegova umjetničkog suvremenika i prijatelja, što je evociranjem karakterističnih rečenica ukratko ponovio doslovno u maloj monografiji posvećenoj njegovu opusu (*Petar Dobrović*, Zagreb, Zora, 1954). Prema tumačenju svjedoka „Petar Dobrović je govorio: *Slika je za mene koloristična masa. Ja gledam u istu kolorističnu masu i na objektu koji slikam, i ja ne aranžiram sliku, ja je prenosim onako kako mislim da ona doista postoji. Intenzifikacija kolorističkih masa na objektu, to je moj program pod svaku cijenu. [...] Ljudima ne laskam do tog stepena da sam ih spreman uvijek karikirati. Čovjek je preda mnom arhitektonska pojava sa manje važnim psihološkim momentima u rasvjeti koju dižem u intenzitetu dok mogu.*”²⁰

Ulomci Ferenc Fejtőa koji stavljaju pod povećalo glavne znakove raspoznavanja, izvanjske značajke, spiritualna titranja, razlike u temperamentu i nagonskom životu etnikā nastanjenih u južnoslavenskom području služe se uobičajenim stereotipijama s naklonošću, ali ne bez fantazije, kroz poopćenja koja dokazuju neslomljivu volju za otporom i revolucionarni patos poletnih Hrvata, neustrašivost i nepotkupljivost žestokih Srba, umjerenost i europsku obrazovanost ponosnih Slovenaca, te neusporedivu tvrdoglavost i podmukli um skriven iza širokih gesta Crnogoraca. Pri susretu koji pobuđuje zanimanje puno suosjećanja „pojavi se ljudi, često kao bezlična masa, ali se također nerijetko dešava da se pojedinac izdvoji iz skupine, poprima specifične osobine, čak dolazi do verbalnog kontakta između njega i pisca.”²¹ Oscilacije

¹⁹ Angyal, *Petar Dobrović*, 53.

²⁰ Miroslav Krleža, *Djetinjstvo u Agramu 1902-03*, (Zagreb: Zora, 1952), 386.

²¹ Franciska Čurković-Major, „Zágráb képe Fejtő Ferenc Érzelmes utazás című regényében”, *Tiszatáj* 56, 10 (2002): 81.

društveno-političke strukture, odnosno ponovnu uspostavu ili mogućnost ponovna stvaranja temeljnih situacija održanja zajednice nastojao je ispitati u zrcalu ratnih konflikata i lažne međuetničke tolerancije. Snažan nacionalistički karakter političkih elita proučavao je zabrinut zbog popuštanja i devalvacije vrijednosti socio-moralnih veza. Promišljajući kroz desetljeća, obuhvativši i lice i naličje, sve ono što se kao posljedica vezanosti za većinske i manjinske statuse te promjena centralnih i perifernih pozicija odvijalo na štetu njemu tako dragih Hrvata te pogoršavši nevolje mađarskog stanovništva u Bačkoj, Banatu, Slavoniji, Baranji i Međimurju doprinijelo teritorijalnoj agoniji pojasa koji je, oduvijek smatran buretom baruta, promijenio razne vlasti i različite državne ustroje.

Kod njega se iz balkanske dimenzije krajnosti uočljivo ističu još dva kulturna lika. U četvrtom dijelu *Memoara: Od Budimpešte do Pariza preko Zagreba (Pokušajmo živjeti)*, nadalje u razgovoru iz 2006. godine priloženom posredstvom Béle Gallóa i Lászla Mártona, pod naslovom *Od Pariza do Budimpešte*, kao i u njegovim stručnim komentarima i povijesno-političkim promišljanjima objavljivanima od druge polovice 1950-ih u listu *Irodalmi Ujság*, 1990-ih godina u listovima *Heti Kis Újság* i *Európai Utas*, a u desetljeću njegove smrti u listu *Magyar Hírlap* u mnogo se navrata pojavljuje lik Josipa Broza Tita i njegova nekadašnjeg zamjenika, Milovana Đilasa. Njihov proturječni životni put ocrtava se iz slika trenutaka nalik portretima, suštinskih opaski, ali i smiona odabira mrvica informacija i intimnih dodataka koji ukazuju na osobne neksuse. Emblematski partizanski vođa, balkanski moćnik koji paradira u raskošnim odijelima i basnoslovno skupim svečanim odorama, iz čije se željezne šake skrivene u baršunaste rukavice protivnik itekako dvojbeno mogao osloboditi, s uspostavom mira koji je ublažio vjersku mržnju, s očinskim stavom kojim je privukao sve Jugoslavene, dakle sa svemoći koju je crpio iz izmišljotine svenarodskog obožavanja²² sâm utjelovljuje pseudodemokraciju relativne otvorenosti i krute uređenosti.

Hvalisav i gizdav lik Tita, od oca Hrvata i majke Slovenke, u osobitu je kontrastu s crnogorskom odlučnošću Milovana Đilasa, kojeg odlikuje oštar um i žestok temperament. Povoljnu sudu njegove uloge mnogo je doprinijela činjenica da je njegovo stajalište, koje je od 1947. godine naglašavao kako pred užim plenumom tako i na javnim forumima, o pružanju podrške mađarskoj demokraciji i pomaganju pobjede u srednjoeuropskim mjerilima uvelike bilo u skladu s Fejtövím zamislima. Ni njegova pomoć u stvaranju i provedbi sugestije pokrajinskoga narodnog ujedinjenja i sjedinjenja nije bila zanemariva jer „unutarnje granice jugoslavenske federacije odredila je 1945–1946. komisija

²² Usp. Vjekoslav Perica, „United We Stand, Divided We Fall: The Civil Religion of Brotherhood and Unity”, in V. P., *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States* (New York: Oxford University Press, 2002), 103.

pod vodstvom Milovana Đilasa".²³ Njegova koncepcija o zemlji koju će ustrajni rad naroda i narodnosti uz njihovu međusobnu podršku bratski stopiti u novim, slavnim sadržajima jugoslavenskog osjećaja i promišljanja nije bila manje osvježavajuća oko 1953. godine. Međutim, doznajući za titoističke krvave odmazde te primivši s neodobravanjem probleme uzrokovane revolucionarnim monopolom nove partijsko-birokratske elite ubrzo je morao konstatirati da je Đilasa, koji je osuđivao jugoslavenske društvene prilike, „samovlast i tiraniju administrativnog aparata“²⁴ i zagovarao nužnost osnivanja jedne oporbene političke stranke, Sud u Beogradu 1955. godine osudio na godinu i pol (s tri godine uvjetno) pod optužbom širenja agitacijske propagande. Nakon toga su 1956. godine uslijedili uhićenje i kazna strogog zatvora zbog njegova mišljenja kojim je osudio jugoslavenski stav po pitanju sovjetske okupacije Mađarske, jer je nastupio izvrćući činjenice i s namjerom klevete kako bi narušio ugled vlastite zemlje i povrijedio interese njezinih naroda. Nije mu ostalo mnogo vremena za probaviti te odluke dok je bio u zatvoru u Sremskoj Mitrovici, naime, zbog knjige tiskane u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Američkim Državama (*The New Class: An Analysis of the Communist System*, London, Thames and Hudson, 1957) mjesni općinski sud natovario mu je još dvije godine.

Milovan Đilas, uhićen u studenom 1956. godine i otada držan iza rešetaka, pušten je uvjetno 20. siječnja 1961. godine. Tomu u čast Ferenc Fejtő u pozdravnom tekstu iskazuje kako je on „oštro osuđivao nemoralno ponašanje sovjetskih »oslobodilačkih« trupa, agresivnost pijanih časnika i aroganciju sovjetskih »stručnjaka« izaslanih u Jugoslaviju”,²⁵ i ne skriva da se taj, čije aktualno oslobođenje slavi, ističe među svojim suvremenicima i političkim kolegama „kao tip čovjeka koji govori otvoreno, iskreno vjeruje u komunističke ideale, ali nije zaslijepljen ideologijom, koji se suočava sa stvarnošću i istinu cijeni više nego svoja načela“²⁶. Dakako, kao ljevičar koji traga za slobodom već je 1957. godine sve prozreo, naime, svojedobno je otkrio pozadinske poveznice represivnih pravila te prisilnih i nužnih rješenja u razdoblju nakon izvlačenja iz ratnog komunizma: „Stvarnost je međutim ta da od 1945. godine komunistički partizanski vođe, koji su iz građanskog rata izišli kao pobjednici, drže svaku značajnu političku, gospodarsku i kulturnu poziciju jugoslavenske države pod okupacijom. Oni su glavni dužnosnici ministarstava, direktori banaka, direktori tvornica, o policijskim i vojnim časnicima da i ne govorimo. Pod imenom

²³ Dinko Šokčević, *Hrvatska od stoljeća 7. do danas*, (Zagreb: Durieux i Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj, 2016), 482.

²⁴ Darko Suvin, „The Socialist/Communist Discourse about Bureaucracy /Appendix 2: The Discourse about Bureaucracy and State Power in Post-Revolutionary Yugoslavia”, in D. S., *Splendour, Misery, and Possibilities: An X-Ray of Socialist Yugoslavia* (Leiden – Boston: Brill, 2016), 351.

²⁵ Ferenc Fejtő, „Gyilas szabadon”, *Irodalmi Ujság* 12, 3. veljače (1961): 3.

²⁶ Fejtő, „Gyilas szabadon”, 3.

jugoslavenske proletherske diktature zapravo se provlači *partizanska diktatura*. To je specifičnost njihova sustava u odnosu na ruski i druge komunističke sustave; to mu daje nacionalni značaj, kao što zajedništvo bivših partizana koji su postali administratorima osigurava gotovo iznimnu stabilnost sadašnjega jugoslavenskog režima.²⁷

Nije se činilo teškim dokučiti lukavstvo jugoslavenske vlade koja je puštanjem Milovana Đilasa pribjegli praksama pobuđivanja zabluda. Željela je domaćem i inozemnom javnom mnijenju prodati tezu da je puštanje „pionira radikalne pobune“²⁸ na slobodu zapravo spasonosni ishod dobre namjere i demokratske prakse upravljačke vlasti, to jest da ni u kom slučaju nije neko izolirano riješeno i razriješeno pitanje, već samo djelomičan razvoj događaja, predigra društvene reintegracije osoba držanih pod lokotom zbog političkih razloga. Stoga je Ferenc Fejtő na vijest o ponovnom uhićenju „crnogorskog fakina“²⁹ zbog njegove knjige *Razgovori sa Staljinom (Conversations with Stalin, New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1962)* i kazni od, zbrojivši petogodišnju kaznu s prethodnom, ukupno trinaest godina zatvora mogao reagirati zapanjen samo zakonskim odredbama ciljano smišljenima za obuzdavanje đilasovske renitentnosti: „ma kakve pravne argumente navede državni i partijski rezon za opravdanje svoga postupka, činjenica je da opet stavljaju brnjicu čovjeku čija su otvorenost i hrabrost te strastvena istinoljubivost dosad donijeli samo slavu njegovu narodu i domovini“.³⁰

Civilna odvažnost Milovana Đilasa, njegovo napadanje životnog stila komunističke nomenklature i to što su buržujski intelektualci upijali njegove riječi, a mase studenata ga obožavale vjerojatno su se iznimno svidjeli Ferencu Fejtőu, ne u posljednjem redu zbog toga što je upravo sve to smetalo Josipu Brozu Titu i pobuđivalo u njemu čudovišan bijes. Njegovi članci objavljeni 1960-ih godina u listu *Irodalmi Ujság* bave se temama kao što su: samoopravdanje jugoslavenskoga neutralnog usmjerenja po pitanju industrijske izolacije i poboljšanja tržišno-gospodarskih pokazatelja, u članku *A jugoszláv gazdasági elképzések (Jugoslavenske gospodarske zamisli)* od 15. svibnja 1962; sovjetsko popuštanje koje prigrljuje Savez komunista Jugoslavije kao sestrinsku stranku i unatoč njezinu koketiranju s imperijalistima, u članku *Hruscsov Titót választotta (Hruščov je odabrao Tita)* od 1. siječnja 1963; maršalski plesni koraci odigrani sa Zapadom i Amerikom kao predan partner, u članku *A jugoszláv kommunisták kongresszusa (Kongres komunista Jugoslavije)* od 1. siječnja 1965; te makinacije kojima režim koji maltretira neistomišljenike sprečava manifestacije i ukida ili zabranjuje književne i umjetničke časopise,

²⁷ Ferenc Fejtő, „Belgrádi levél“, *Irodalmi Ujság* 8, 1. kolovoza (1957): 2.

²⁸ Suvin, „The Socialist/Communist Discourse about Bureaucracy“, 352.

²⁹ Ferenc Fejtő, „Gyilas“, *Irodalmi Ujság* 13, 15. travnja (1962): 5.

³⁰ Fejtő, „Gyilas“, 5.

u članku *Jugoszlávia fordulóponton (Jugoslavija na prekretnici)* od 15. siječnja 1965. godine. Autori i uredništvo slovenskog magazina *Perspektive* (Fejtövom pogreškom zapisano: „*Perspektiva*“) optuženi su za obranu vrijednosti građanskog života, želju za ponovnom uspostavom višestranačkog sustava, pa i povjerenje i ljubav koju su im iskazali ljubljanski radnici u štrajku i studenti bijesni zbog linijske državne uprave, za što su nužno morali ispaštati dvojica priznatih pisaca. Tomaž Šalamun i Marjan Rožanc (naš autor doduše spominje prezime potonjega, no dijakritičkom znaku ni traga ni glasa) ustaljenom su separacijom provedbe kazne povučeni iz prometa.

Iracionalnost jugoslavizma, jugonacionalizma, nacionalnog komunizma i etničkog integralizma nikad nije bila upitna Ferencu Fejtöu, naime, ni sam nije ozbiljno vjerovao u postojanje edenskog vrta multikulturalnosti. U Jugoslaviji, kao razmaženom posvojetu Zapada i SAD-a, u njezinoj privilegiranosti obilja i šarolikosti koja bezbrižno dozira mješavinu vesele zabave Disney Worlda i Legolanda dano je gotovo sve što oči i usta požele. No u kavalkadi omeđenoj ukrasima napukle glazure, usred čahurenja u plastičnu zaštitnu ovojnici tamošnji su narodi morali proći kroz nebrojene kušnje, na njima je isprobano sve što se pokazalo rješivim na egzistencijalnom, jezično-kulturnom području, sa svjetonazorskim, gospodarsko-organizacijskim i društveno-planskim ciljem i bacanjem u zanos državne obrane i naoružavanja. Nije slučajno jedan prominentni slovenski pisac i intelektualac koji je poticao na kolektivno buđenje 1991. godine definiciju „Titoslavije“, oznaku „Titoland“ smatrao opravdanom za detronizirajući, strog naziv³¹ državne tvorevine koja je nakon gotovo tričtvrto stoljeća postojanja došla do svog raspada.

Diplomatska filantropija i pacifistička orijentiranost Ferenc Fejtöa, koji je često spominjao svoje socijaldemokratsko opredjeljenje, marksizam, preobrazbu svoga mađarskog patriotizma u militantno europsko domoljublje, kao i svoju kozmopolitsku srčanost, sa starim su zanosom i uzvišenošću uzele maha 1990-ih godina, kad u listu *Heti Kis Újság* raščlanjuje sveopće ludilo nacionalkomunizma, militantnu teritorijalnu podjelu i istrebljivanje susjeda na osnovi podrijetla ili vjeroispovijesti, kao u članku *A szerb nemzet kommunizmusról /Az „etnikai tisztogatás” ideológiai forrásai/ (O srpskom nacionalkomunizmu /Ideološki izvori „etničkog čišćenja”/)* od 7. svibnja 1993. godine. Kao prosvjetiteljski humanist koji osuđuje hegemonističke težnje za uništenjem nakane osamostaljenja, te odbacuje gaženje tradicija i zanemarivanje ljudskih prava, pripadao je onima koji su u solidarnosti s Hrvatima „prepoznali [...] opasnost u Miloševićevim težnjama i podupirali su pitanje

³¹ Usp. Drago Jančar, „Emlékek Jugoszláviáról”, ford. Orsolya Gállos, in *Az eltört korsó: Válogatás a legújabb szlovén esszéirodalomból* ford. Orsolya Gállos, Judit Reiman (Pécs: Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó, 1992), 114, 121.

³² Šokčević, Hrvatska od stoljeća 7. do danas, 550.

hrvatske neovisnosti”.³² U intervjuu koji je dao listu *Magyar Hírlap*, pod naslovom „A szerbek vesztettek” („Srbi su izgubili”) od 14. lipnja 1993. godine, odgovarajući Hanni Szalay, kao jamstvo srednjo-istočno-europskog napretka naveo je federaciju po scenariju koji forsira Zapad, demokracije koje bi pojedinačno izrasle na razini republika članica. Kao rješenje problema ovdje se pokazuje mladenački zagrebački ideal vezan za jamca hrvatskog suvereniteta, Vladka Mačeka, koji je poticao na pobunu protiv centralističke vlasti i pasivni otpor.

Na samom kraju 1930-ih godina „postizanje [hrvatsko-srpskog] sporazuma bila je zasluga Vladka Mačeka, političara Seljačke stranke”³³, na što posredno već samim naslovom ukazuje kratka analiza objavljena u jednom od ljetnih brojeva lista *Magyar Hírlap* 2001. godine, o izgledima sporazuma po pitanju zamršene situacije u Bosni. Njegovo shvaćanje sposobnosti vanjskih poslova nadležnih organa i kompetencije Zapada sada je bitno suzdržanije i umjerenije, što je godinama prije nagovijestila spoznaja koja ukazuje na istrošenost kapitala povjerenja: „Jugoslavenska tragedija najjasnije rasvjetljuje do kakvih strahota može dovesti kad se birokratskim i vojnim sredstvima iskoristi – pokopanom smatrana – strast za vlastohlepljem i ksenofobijom, koja proizlazi iz društvenih i gospodarskih nevolja i nedostatka demokratskog nazora.”³⁴ Hrvatske i slovenske težnje za autonomijom te velikosrpska ekspanzijska nastojanja konačno su raspršili fatamorganu jugoslavenskog saveza, stoga se polako morao pomiriti s činjenicom da san o federaciji u najboljem slučaju može funkcionirati kao anakronizam željan iluzije. Došao je kraj „vjeri da se trajni mir može stvoriti bez pitanja narodā, povredom prava nacionalnog samoodređenja i nepoznavanjem povijesne situacije”.³⁵ Stupanje u vojsku, oružano nasilje, laviranje između suprotstavljenih strana, kao što su članovi slovenskoga umjetničkog i glazbenog sastava Laibach upozorili s averzijom prema mjerama predostrožnosti nepromišljeno uvedenima radi očivanja Jugoslavije koja je postala „metaforom okrutnosti bez premca”³⁶ i prema međunarodnim uplitanjima koja se međusobno natječu: „Zdravo je za bogate, a smrtonosna bolest za siromahe. Rat je kapitalizam svučениh rukavica”.³⁷ Sa zlobnošću prilagođenom „rotaciji koja širi maštu, vizualnih reprezentacija moderne i postmo-

³² Šokčević, Hrvatska od stoljeća 7. do danas, 399.

³⁴ Ferenc Fejtő, „Nemzetek, kisebbségek, Európa”, ford. Anna Osvát, *Európai Utas* 5, 3 (1994): 15.

³⁵ Ferenc Fejtő, „A horvát – szerb megegyezés”, *Magyar Hírlap*, 8. lipnja (2001): 7.

³⁶ Vladimir Unkovski-Korica, „Conclusion” in V. U-K., *The Economic Struggle for Power in Tito's Yugoslavia: From World War II to Non-Alignment* (London – New York: I. B. Tauris & Co. Ltd 2016), 231.

³⁷ „Kérdések a Laibach csoportnak (A Rockerilla magazin nyomán)”, ford. Tamás Domokos in *Extázis és agónia: Független zenei /h/arcterek, a Fosszília különszáma* (VII. évf. 4.), vál. és szerk. Zoltán Virág (Szeged: JABE a Hallgatókért Kiadói Alapítvány – POMPEJI Alapítvány, 2006), 156.

derne (meta)pripovijesti raznolika učinka³⁸, na svoju zastavu postavljaju misli vodilje i gesla koja odzvanjaju vojničkim heroizmom: „TATI – TITO – TOTO – NATO”³⁹ euroatlantskog standarda nadziranja naroda i smirivanja konflikata provedenih vi et armis.

U eri širenja nabujalih provincijalizama sve je to bilo popraćeno i time da je u više ciklusa potrage za identitetom, u kojima se vjerovanje prema kojemu „se čovjek po svaku cijenu mora ograničiti samo na jedan identitet”⁴⁰ nikad nije činilo održivim kao pravilo, Ferencu Fejtöu polako se iskristaliziralo: u tampon područjima geografskog predjela koji je u djetinjstvu zadobio i nepromjenjivo zadržao njegovu naklonost još nije otkrivena nacionalna i egzistencijalna sigurnost bez države. Kao ni supranacionalizam, patriotizam bez ideologije, već samo povrede interesa proizišle iz ostavštine burne prošlosti i napukloga gospodarskog ostvarenja narod(nos)nih grupiranja te opterećenost sektorskim napetostima koje izviru iz vrtloga rutinskih optuživanja. Tako su stupanj i stratifikacije strastvena suosjećanja koje povijesne lekcije poučavaju, obiteljske tradicije i njihovi pokretači diktiraju, a intelektualno-kulturne pobude napajaju vrijedni posebne pozornosti. S rijetkim je predosjećajem naslutio da su mehanizmi tehnike vlasti Jugoslavije pod vodstvom i ostavštinom Josipa Broza Tita te idoliziranje blagostanja koje jamči optimističnu budućnost stvorili nostalgичnu simulaciju samih sebe, te je sumnjao da perfekcionistički snovi o savršenim vođama, odnosno iskustva južnoslavenskih ratova ukazuju na to da ovakvo stvaranje vrijednosti i nostalgija mogu živjeti isključivo u narativima idealiziranosti, te potrebitima ponuditi oslonac i pružiti nešto utjehe samo kao utopija⁴¹.

Prevela Lea Kovács

³⁸ Mitja Velikonja, „New Yugoslavism in Contemporary Popular Music in Slovenia”, trans. Olga Vuković in *Post-Yugoslavia: New Cultural and Critical Perspectives*, ed. Dino Abazović and Mitja Velikonja (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014), 69–70.

³⁹ „Kérdések a Laibach csoportnak...”, 157.

⁴⁰ Fejtö, *Sentimentalno putovanje*, 13.

⁴¹ Usp. Velikonja, „Mapping Nostalgia for Tito: ...”, 194–195.

Literatura

- Angyal, Endre. *Petar Dobrović: Az ember, művész és politikus*. Pécs: Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete /Közlemények 3./, 1968.
- Ćurković-Major, Franciska. „Zágráb képe Fejtő Ferenc Érzelmes utazás című regényében”. *Tiszatáj* 56, 10 (2002): 77–87.
- Denegri, Ješa. *Modernizam/Avangarda: Ogledi o međuratnom modernizmu i istorijskim avangardama u jugoslovenskom umetničkom prostoru*. Beograd: Službeni glasnik, 2012.
- Fejtő, Ferenc. „Belgrádi levél”, *Irodalmi Ujság* 8, augusztus 1. (1957): 2.
- Fejtő, Ferenc. „Gyilasz szabadon”, *Irodalmi Ujság* 12, február 3. (1961): 3
- Fejtő, Ferenc. „Gyilasz”, *Irodalmi Ujság* 13, április 15. (1962): 5.
- Fejtő, Francois. *Memoari: Od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989.
- Fejtő, Ferenc. „Nemzetek, kisebbségek, Európa”. Ford. Anna Osvát, *Európai Utas* 5, 3 (1994): 14–15.
- Fejtő, Ferenc. „A horvát–szerb megegyezés”. *Magyar Hírlap*, június 8. (2001): 7.
- Fejtő, Ferenc. *Sentimentalno putovanje*. Zagreb: Durieux, Dubrovnik: Dubrovnik University Press, 2003.
- Fejtő, Ferenc. *Budapesttől Párizsig – Párizstól Budapestig: Visszaemlékezések és beszélgetések*. Ford. Balabán Péter, Budapest: Kossuth Kiadó, 2007.
- Jančar, Drago. „Emlékek Jugoszláviáról”. Ford. Orsolya Gállos. In *Az eltört korsó: Válogatás a legújabb szlovén esszéirodalomból*. Ford. Orsolya Gállos, Judit Reiman, Pécs: Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó, 2002.
- „Kérdések a Laibach csoportnak (A Rockerilla magazin nyomán)”. Ford. Tamás Domokos. In *Extázis és agónia: Független zenei /h/arcterek, a Fosszília folyóirat különszáma, vál. és szerk. Zoltán Virág*, Szeged: JABE a Hallgatókért Kiadói Alapítvány – POMPEJI Alapítvány, 2006.
- Krleža, Miroslav. „Djetinjstvo u Agramu 1902–03”. Zagreb, Zora, 1952.
- Krleža, Miroslav. *Dnevnik 1–5*. Prir.: Anđelko Malinar. *Sabrana djela Miroslava Krleže*, Sarajevo: Oslobođenje, 1977. (2. izd. 1981.)
- Krleža, Miroslav. „Napló 1958–1969: részletek”. Vál. és ford. Gábor Túri, *Híd* 46, 7-8 (1982): 849–936.
- Perica, Vjekoslav. *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*. New York: Oxford University Press, 2002.
- Šokčević, Dinko. *Hrvatska od stoljeća 7. do danas*. Zagreb: Durieux i Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj, 2016.

Suvin, Darko. *Splendour, Misery, and Possibilities: An X-Ray of Socialist Yugoslavia*. Leiden–Boston: Brill, 2016.

Tamás, István. *5 világrész a Szajna partján*. Subotica: Minerva RT., 1927.

Unkovski-Korica, Vladimir. *The Economic Struggle for Power in Tito's Yugoslavia: From World War II to Non-Alignment*. London–New York: I. B. Tauris & Co. Ltd., 2016.

Velikonja, Mitja „New Yugoslavism in Contemporary Popular Music in Slovenia”. Trans. Olga Vuković. In *Post-Yugoslavia: New Cultural and Critical Perspectives*. edited by Dino Abazović and Mitja Velikonja, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014.

Velikonja, Mitja. 2015. „Mapping Nostalgia for Tito: From Commemoration to Activism”. In *Welcome to the Desert of Post-Socialism (Radical Politics After Yugoslavia)*, edited by Srećko Horvat and Igor Štiks, London–New York: Verso Press, 2015.

A részvétnél is mélyebbre (Egy aszketikus ínyenc Jugoszlávia-képéről)

A gondolatmenet Fejtő Ferenc önazonosság-keresésének, intellektuális tájékozódásának és politikai szimpátiáinak összefüggéseit vizsgálja. A szerző ama koncepciójának szellemi-kulturális körvonalait szemügyre véve, amelyben térségünk különleges regionális tagoltságú, huszadik századi metaforikus szerveződésként jelenik meg. Mégpedig a szerényebb méretekre és a gyengülő gazdasági háttérű függőségekre kárhóztatott nemzet(ség)i csoportosulások historikus örökségének konglomerátumaként. Kiemelt hangsúlyt kap az a fejtői sejtés, hogy a Josip Broz Tito-i vezérlésű és örökségű Jugoszlávia hatalomszervezési, nyelvi-retorikai mechanizmusai voltaképpen önmaguk nosztalgikus szimulációját hozták létre. Ám a tökéletes államról és a tökéletes vezető(k)ről szőtt perfekcionista álmok, valamint a délszláv háborúk tapasztalatai arra utalnak, az ilyesfajta értékképzés és visszavágyódás kizárólag az idealizáltság narratíváiban életképes, csak utópiaként létezhet.

Kulcsszavak: emlékezet, identitás, etnikai konfliktusok, Jugoszlávia, titoizmus, nosztalgia

06

VIRÁG Zoltán

Szeged

A részvétnél is mélyebbre (Egy „aszketikus ínyenc” Jugoszlávia-képéről)

Leikes magyarországi propagátora, Németh László, továbbá Zágrábban élő barátja, Sinkó Ervin mellett Fejtő Ferencről szintén szólván, naplójának tanúsága szerint Miroslav Krleža az alábbiakat tartotta lejegyzésre érdemesnek 1958. január 29-én: „Fejtő könyve, az *Érzelmes utazás* (1937) elkallódott valahol. Ez volt az első hang Horthy Magyarországból”.¹ Gyors kiegészítésül és eligazításul hozzáfűzve, hogy „Fejtőt ma Párizsban, mint a balkáni, Duna menti és kelet-európai kérdések szakértőjét tartják számon.”² A régi Zágráb lüktető ritmusát és magnetikus vonzását a rokonsági kapcsolatai révén Fejtő Ferenc már elemi iskolás korában, helybéli ifjonccá avanszáva megtapasztalhatta. Fokozatos beemelődése egy másik kultúra értékrendjébe, mindennapi joggyakorlatába s az otthoniétől eltérő élőnyelvi forgatagába nem szakadt meg kamasszá cseperedése közepette sem, közvetlenül befolyásolván világérzékelése kapuinak egyre szélesebbre tárulását. A történelmi, a művészeti, az irodalmi, a közéleti alapismeretekben megmártózva, a lokális viselkedésmintákhoz, az urbánus folklórhoz szokva edződött a horvátság központjának gazdasági és szociális miliójében. Gyakori visszatérőként, vaká-

¹ Miroslav Krleža, „Napló 1958–1969: részletek”, vál. és ford. Túri Gábor, *Híd* 46, 7–8 (1982): 852. A hiányolt mű datálása pontatlan, a kötet hamarabb jelent meg.

² Miroslav Krleža, „Napló 1958–1969: részletek”, 853.

ciózóként bőven elegendő inspirációt gyűjtött ahhoz, hogy a térséghez, a szeretete városhoz való viszonyát a cselekvései stilizáltan feldolgozott emocionális kötődésein, műveltségi szimpátiáin átszűrve tálalhassa majdani önéletrajzi munkáiban, esszéisztikus történelmi tablóiban, újságírói elemzéseiben.

A *Nyugat* 1935-ös évfolyamának 11. számában publikált *Zágrábi utinapló*-jából nagyobb lélegzetűen kiérlelt *Érzelmes utazás* dalmáciai és montenegrói tengeri élményekkel, hangulatleírásokkal egybefont regényes visszaemlékezés. A műfaji szétszalazódásából erényt kovácsolóan a gyermekkori agrami benyomásokat vegyíti a beérkezés küszöbén álló fiatalember elméleti fejtegetéseinek sorával az erkölcsi és az etikai normákról, a polgári létkilátásokról, az együtt élő nációk lappangó ellentéteiről. Olyan magánbeszélgetések felelevenítésével és közbeékelésével, amelyeket különböző nevezetes személyekkel folytatott Laurence Sterne népszerű, tizennyolcadik századi művét (*A Sentimental Journey Through France and Italy*) idéző jártában-keltében. A Nagykanizsáról elszármazó, a szülőföldjének Batthyány Lajos nádor alapította és a piaristák vezetésére bízott patinás oktatási intézményében érettségiző,³ egyetemi éveit Pécsen és Budapesten töltő szerző számára Zágráb mindig a biztos hazaérkezés helyszíne maradt, hiába változott annyiszor régiós besorolása, rangja és jelentősége. „Szülővárosom vagy, Zágráb, pedig nem benned születtem, mégis a te öledben érzem magam csak egészen otthon. Megmaradni nem tudnék benned, élni nem tudnék itten, hiszen idegen a néped, más a nyelve is, és a sorsa is más, bár hasonló.”⁴

A több nemzetiséget magába fogadó nagyváros lakói, mindenekelőtt a horvát ajkúak iránti odaadását az országokon, határokon átívelő családi múlt historikus rétegzettsége és a huszadik századi jelen drámai fordulatai együttesen határozták meg. Nacionális sorskérdéseket összeszikkasztó korszakok fel-futásának-leáldozásának szemtanújaként és krónikásaként látott rá azokra a mozzanatokra, illetve élte át, csoportosította részletezően ama fejleményeket, eseménytorlódásokat, amelyek a kérészéletű parlamenti rendszertől vezettek az egymásra lövöldözésekkel, gyilkosságokkal felbolygatott monarchista diktatúrához meg a katonai puccshoz, majd a sztálinista nyomásgyakorlástól tovább pörögtek a szocialista tervgazdálkodásig, hogy onnan a szabadság és a tolerancia fojtogató látszatengedményeivel teletűzdelve érkezzenek el a nyitott államhatárok delíriumos csodájáig, tömeghipnózisáig.

Az előbbieken említett és kiindulópontul szolgáló nemes krležai gesztus, a maga nemzetközi reputációt méltató, a tájékozottságot, a szakavatottságot elismerő jellemzésével annyira imponált Fejtő Ferencnek, hogy az *Érzelmes uta-*

³ Zala megye e legrégebbi iskolájába járó diákelődje volt például Virág Benedek, Deák Ferenc, Malonyai Dezső és Hevesi Sándor is.

⁴ Fejtő Ferenc, *Érzelmes utazás: Harmadik, bővített kiadás*, (Budapest: Kossuth Kiadó, 2008), 26.

zás ötvenhárom év utáni új kiadását indító 1988-as *Előszó*ban szép viszonzással adózott feledhetetlenségének: „A nagy Krleža, aki emlékirataiban oly kedvesen beszél rólam, néhány éve szintén elszenderült.”⁵ Amikor jó fél évszázaddal korábban tudomást szerzett a „horvát Remarque” létezéséről, a közmegegyezéses művészi kivételességének, a sokak által bírált politikai nézeteinek hírei kapcsán felébredt benne a kíváncsiság, vajon milyen szinkronikus és diakronikus együtthatások fedezhetők fel Miroslav Krleža talányos habitusa és bölcséleti tájékozódásának, szellemi hovatarozásának forradalmár hevületű, anarchista, marxista, kommunista eltolódásai, hangsúlyárnyalódásai között. Annak ellenére izgatta a személyes találkozás eshetősége, hogy nem lehetett kétsége: amikor a jelen homályában élve az adott történelmi időszak és az egyéni léttapasztalat temporális illeszkedései kerülnek terítékre, a kortársi horizont leképezése, eseményeinek, tevőleges szereplőinek minősítése mindig kockázatos lépésnek számít, fölöttébb elhamarkodott döntési mechanizmusnak bizonyul.

A távolságtartó, a riportszerű kérdésekre immel-ámmal felelgető írófejedlem az eleinte akadozó társalgásból végül olyan tartalmas, Ady Endre költészetét gyújtópontba állító magyarságismereti kiselőadást csiholt, amelynek hatása alól Fejtő Ferenc – akármennyire igyekszik elhallgatni – nem tudta kivonni magát. Kétszer is leszögezi, milyen kimagasló, európai formátumú tekintéllyel akadt dolga, s noha fennen hangoztatja, hogy „írásaiba valami ősi, barbár, vérszomjas keserűség is betolakodott, valami kétségbeesett izzás, délszaki forróság”,⁶ pusztán a bennfentesség látszatát tudja fenntartani úgy téve, mintha a szövegvilágába szorgalmasan beleásta volna magát, holott az efféle intellektuális tüsténkedést nem vitte túlzásba miatta. Őt a „dél lbsene” (a sok közül egy másik elhíresült becenevét se feledjük) nem szépíróként foglalkoztatta elsősorban, hanem közéleti motiváltságú értelmiségi típusként, a fiatalság bálványozta polgárpukkasztóként és könyörtelen hatalomkritikusként. Aki úgy képes a szabad alkotómunkát piedesztálra emelni, hogy hasonszőrű pályatársait, a tilalmakkal dacolni kész követőit bátorítja fel a véleménymondás és a művészi teljesítmény korlátozhatatlanságáért sikra szállva; a stílusok szimultaneitásáért felelősséget érezve, vagy éppen a kultúra szovjetizálásának ellenében keményen szót emelve, miként a Jugoszláv Írószövetség III. Kongresszusán Ljubljanában nyilvánosan megtette 1952. október 5-én. Ugyanezen év novemberében, a Jugoszláv Kommunista Szövetségének VI. Kongresszusán az AFP hírügynökség tudósítójaként ugyanott kiküldetésben tartózkodva Fejtő Ferenc megint összefutott és parolázott vele. Bár főleg az érdekesnek ígérkező pletykákról tájékoztatta, a generalisszimuszról terjesztett viccekkel örvendeztette olvasóit, nyilván nem maradtak előtte ismeretlenek ezek a körülmények sem.

⁵ Fejtő Ferenc, *Érzelmes utazás*, 14.

⁶ Fejtő Ferenc, *Érzelmes utazás*, 129.

Amikor azon a sok évvel előbbi, július 23-ai találkozási napjukon felfedte utazási, Fiume és Kotor közötti hajókirándulási tervét, támogatásul megkapta Miroslav Krleža egyik kedvenc képzőművésze és bizalmas barátja címét, aki a Dubrovnik melletti Mliniben szokott nyaranta időzni. A történet szűkített és bővített változatban egyaránt olvasható munkáiban; először az *Érzelmes utazás* kalandkereső vándoraként adta elő zanzásítva, másodszer pedig a *Budapesttől Párizsig – Párizstól Budapestig* című könyvében tért ki rá, a ki-felejtett epizódokat körültekintően dokumentálva, a homályban hagyott momentumokat tüzetesebben boncolgatva. A „legnagyobb élő jugoszláv festőnek”⁷ aposztrófált és mindössze a nevének kezdőbetűivel (P. D.) emlegetett alkotóról meg a vele folytatott szívélyes eszmecszeréről beszámolván – talán politikai elővigyázatosságból, talán cenzurális veszélyérzetből –, talányos és diszkrét megfogalmazásokkal hozakodott elő. Jelezve például, hogy az illetőt „egy közép-európai államban forradalmársága miatt halálra ítélték”,⁸ s aki a francia fővárosban kikötve „sokat volt magyarok között, s egy fiatal, nagy ádámcsutkájú, gamin külsejű, bozontos hajú”⁹ költővel közelebbi ismeretségbe bonyolódván, többször együtt időzött.

Angyal Endre volt az, akinek sikerült felfigyelnie erre a krležai sugalmazású vizitálásra szóló híradásra. Ő oldotta fel Petar Dobrović monogramját, a Párizsban felbukkanó poétát könnyedén azonosította József Attila személyében, valamint korigálta a névjegyét Dobrovits/Dobrovics Péterként szintén letevő, pécsi születésű vendéglátóhoz, a bányászváros szerb megszállásának megszűntetésekor kikiáltott Baranya-bajai Szerb-Magyar Köztársaság (1921. augusztus 14. – 1921. augusztus 21.) rövid ideig ügyködő elnökéhez köthető valóság tartalmakat: „Dobrovićot sohasem ítélték halálra, s a pécsi katonalázadást sem ő szervezte, csak részt vett benne. Valószínűleg a beszélgetés is magyarul folyt, nem franciául, hiszen a vajdasági származású Olga asszony is értette ezt a nyelvet.”¹⁰ Az először 1986-ban franciául megjelentetett *Mémoires de Budapest à Paris*, majd ennek kiegészítettebb magyar nyelvű változatai (1990, 2007) jóval bőbeszédűbbek, a Mliniben zajló pihengető állomásozás tényszerűbb és tágabb kereteket kap, az adatpontosítások, név-konkretizációk kerekébb egészé teszik. Hallomásból, közvetett információkból (Nagy Csaba nevű barátjának köszönhetően) Fejtő Ferencnek tudomására jutott az érdemdús szlavista kutatói teljesítménye, jóllehet Angyal Imrévé keresztelte át (a kötet szerkesztő és a fordító kettős szégyenére ez így is rögzítődött), melynek sajnálatos folyományaként a hiánypótló disszertáció alcíme sem tudott

⁷ Fejtő Ferenc, *Érzelmes utazás*, 172.

⁸ Fejtő Ferenc, *Érzelmes utazás*, 171.

⁹ Fejtő Ferenc, *Érzelmes utazás*, 173.

¹⁰ Angyal Endre, *Petar Dobrović: Az ember, művész és politikus*, (Pécs: Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete /Közlemények 3./, 1968), 53.

illendő módon citálva összerendeződni, hiszen hibásan, „az ember, a festő és a politikus”-ra¹¹ átcserélve hivatkozik rá a szerző.

Petar Dobrovićról a húszas évek Párizsában beléje botló és vele párbeszédbe elegyedő, eredetileg pécsváradi kötődésű Tamás István produkálta az első komplettebb jellemzést, a Kosztolányi Dezső előszavával bevezetett beszélgetés-gyűjteményében: „Csupa tűz, lendület és aktivitás. Ahogy beszél, ahogy gesztikulál, végig árad rajta a harcok idők nyugtalansága, amely élére robbantotta őt egy mozgalomnak, amely a fantázia világából a realitások kardokkal és szuronyokkal bélelt országújtára dobta a lávaszívű embert. Micsoda bizarr ötlet: egy költői festő, puskával a kézben és mögötte a halálra kész tömeg. Én láttam őt 1921-ben, Pécsen, azon a történelmi napon, amikor a bányák népei mind a zászlaja alá sereglettek, lecsapta az ecsetjét, és végigcsinált egy olyan bravúros mozgalmat, amely példátlanul áll a képzőművészet történelmében.”¹² Miniátúr pályaszakasz-magasztalása természetesen nem siklott át földijének a mesterségéhez fűződő poétikus ragaszkodása felett sem: „Soha szülőföldemen kívül nem festettem tájat, csak Dalmáciával tettem és teszek kivételt. Fantasztikusan szép városok, márvány paloták még a XII–XVIII. századból. Negédes, piktornak való romantika!”¹³ Hármójuk dunántúli illetőségű összekapcsoltságából nézvést persze még szembeötlőbb, mennyire oldott belemerüléssel, simulékony behelyezkedéssel térképeztetik fel Fejtőnél a formák közé határt húzó grafizmus elhagyásának művészi gesztusa, a szín- és anyagérzékelés képi artikulációjának¹⁴ dobrovići kivételessége. A műsául és modellül választott Olga Hadžival, mint örök fénysugárral a centrumban, akit „Mona Lisa tartású”¹⁵ házastársnak, a „szerb Giocondának”¹⁶ hív az adriai partvidék lenyűgözte átutazó, amit a *Budapesttől Párizsig – Párizstól Budapestig*ben megfejelel a fiatal asszonyka bájainak kitartó ámulatával, hiszen „olyan formás volt, mint egy megelevenedett Bourdelle-szobor”.¹⁷

Az *Érzelmes utazás* mediterrán térségeken keresztül zárandoklatot tartó főhőse felfokozott nyitottsággal és befogadó készséggel, a jólét, a bőség, a béke örömeire vágyakozás Árkádia-látomásában¹⁸ osztozva mozog a vízimalmokból átalakított mlini mini-paradicsomban. Szenzitivitása nemcsak a Kazinczy

¹¹ Fejtő Ferenc, *Budapesttől Párizsig – Párizstól Budapestig: Visszaemlékezések és beszélgetések*, ford. Balabán Péter, (Budapest: Kossuth Kiadó, 2007), 158.

¹² Tamás István, „Petar Dobrovics”, in T. M., *5 világrész a Szajna partján*, (Subotica: Minerva RT., 1927), 163.

¹³ Tamás István, „Petar Dobrovics”, 162.

¹⁴ Vö. Ješa Denegri, „Petar Dobrović i Dubrovnik”, in J. D., *Modernizam/Avangarda: Ogledi o međuratom modernizmu i istorijskim avangardama u jugoslovenskom umetničkom prostoru* (Beograd: Službeni glasnik, 2012), 86.

¹⁵ Fejtő, *Érzelmes utazás*, 173.

¹⁶ Fejtő, *Érzelmes utazás*, 174.

¹⁷ Fejtő, *Budapesttől Párizsig – Párizstól Budapestig*, 157.

¹⁸ Vö. Denegri, „Petar Dobrović i Dubrovnik”, 86.

Ferenc jóvoltából *Érzékeny utazások Francia- és Olaszországban* magyarított Laurence Sterne-i mű hívéül, modernkori követőjeül szegődöttségében érhető tetten, hanem e friss artisztikus impulzusok, művészetpszichológiai kihívások élénkítette reakcióiban is. „Azt hisszük, hogy Fejtő itt jól megragadta Dobrovićnak, az embernek, művésznek és politikusnak egész habitusát. A találkozás és beszélgetés leírásában is nagyon jó a környezet, a festőt inspiráló dalmáciai ambiente, valamint magának a művésznek, testi külsejének, lelkialkatának bemutatása”¹⁹ – nyomatékosította Angyal Endre erről a meggyőzően kibontakozó aprólékosságról és szakszerűségről nyilatkozván.

A másik felé odafordulás rokonlelki következetességének, a forma- és alakszemlélet iránti elkötelezettségének színvonalát emeli, hogy a témakezelést illetően, sőt az esztétikai igényességet tekintve szintúgy egybecsendül azzal a művészi önértelmezéssel, a saját műhelytitkokat felvillantó beavatással, amelyek az apai ágon ugyancsak nagykanizsai gyökerekkel rendelkező Petar Dobrović szájából elhangzóan híresültek el. Miroslav Krleža nyomán szerezhetni tudomást erről a saját látásmódot érintő lélekbányászatról, hiszen agrami gyermekkorához visszakanyarodó emlékirataiban (*Djetinjstvo u Agramu 1902–03*, Zagreb, Zora, 1952) ő számolt be autentikus közvetítőként művészkortársa és barátja hitvallásáról, amit a jellegzetes mondatok evokálásával rövidesen szó szerint megismételt az életművének szentelt kisonográfijában (*Petar Dobrović*, Zagreb, Zora, 1954). Fültanúi tolmácsolása alapján „Petar Dobrović így beszélt: számomra a kép kolorisztikus tömeg. Ugyanezt a kolorisztikus masszát szemlélem a tárgyon is, amit festek, tehát nem arranzsálom a képemet, hanem egyszerűen átviszem a vászonra úgy, ahogy véleményem szerint valóságosan is létezik. A kolorisztikus tömegek felfokozása az objektumon: ez a programom, amihez mindenáron ragaszkodom. [...] Az emberek olyannyira nem hízelgek, hogy minden pillanatban kész vagyok karikírozni őket. Az ember számomra architektonikus jelenség, kevésbé fontos lélektani mozzanatokkal, egy olyan megvilágításban, amelynek intenzitását, amennyire csak tudom, fokozni kívánom.”²⁰

A déli szláv térséget benépesítő etnikumok főbb ismertetőjegyeit, küllemi adottságait, spirituális rezdüléseit, vérmérsékleti és ösztönéleti különbségeit górcső alá vevő Fejtő Ferenc-i passzusok előszeretettel, de nem fantáziátlanul operálnak a szokásos sztereotípiákkal, a délceg horvátok megtörhetetlen ellenállási kedvét és mozgalmi pátoszát, a szilaj szerbek megfélemlíthetlenségét és lekenyerezhetetlenségét, a büszke szlovénok mértéktartását és európai műveltségét, a montenegróiak párját ritkító konokságát, széles gesztusok mögé rejtett csavaros észjárását bizonygató általánosításokkal. A rész-

¹⁹ Angyal, *Petar Dobrović*, 53.

²⁰ Miroslav Krleža, „Agrami gyermekkorom 1902–1903”, ford. Ács Károly in M. K., *Versek, Emlékiratok*, ford. Ács Károly, Csuka Zoltán, (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1965), 248–249.

vételteli érdeklődését kiváltó találkozásokkor „megjelennek emberek, igaz gyakran mint jellegtelen tömeg, de az is előfordul, hogy miután egyikük kiválik a csoportból, egyéni tulajdonságokat nyer, sőt még párbeszédet is folytat az íróval.”²¹ A társadalompolitikai szerkezetregzéseket, illetve a közösségmegtartó alaphelyzetek visszaállíthatóságát vagy újratemethetőségét a háborús konfliktusok és a fals etnikumközi tolerancia tükrében igyekezett vizsgálni. A politikai elitek erős nacionalista karakterét a szocio-morális kötelékek meglazulása, értékdevalválódása miatti aggodalommal tanulmányozta. Évtizedeken át latolgatva, színéről és visszajáról körbejárva mindazt, ami a többségi és kisebbségi státusokba kapaszkodások, a centrális és perifériális pozícióváltások következményeként a számára oly kedves horvátok kárára zajlódott le, s a Bácskában, a Bánátban, Szlavóniában, a Drávaszögben és a Muravidéken élő magyarság hercehurcáit súlyosbítva járult hozzá a mindig puszkaporos hordónak tekintett övezet különféle uralmi fennhatóságokat, eltérő államformákat váltogató territoriális agóniájához.

Két másik kultikus figura magaslik ki nála látványosan a végletesség balkáni dimenziójából. A *Budapesttől Párizsig* negyedik részében (*Megpróbálunk új életet kezdeni*), továbbá a *Párizstól Budapestig* címmel hozzá csatolt, Galló Béla és Márton László közreműködésével megejtett 2006-os beszélgetésben, miként az 1950-es évek második felétől kezdődően az *Irodalmi Újságban*, az 1990-es években a *Heti Kis Újságban* meg az *Európai Utasban*, halálának évtizedében pedig a *Magyar Hírlapban* közzé tett szakkommentárjaiban, történelmi-politikai oknyomozásaiban rengetegszer feltűnik Josip Broz Tito és egykori helyettese, Milovan Đilas alakja. Portrészerező pillanatképekből, lényeglátó észrevételekből, de a velük kialakított személyes nexusokra utaló információ-morzsákból, intim adalékokból is merészen csemegézve rajzolódik ki elmentmondásos életútjuk. Az emblematikus partizánvezér, a fényűző öltönyökben és méregdrága díszegyenruhákban parádézó balkáni erősemler, kinek bársonykesztyűbe bújtatott vasmarkából ellenlábasként igen kétséges volt a szabadulás, a vallásos gyűlöletet elsimító békehozásával, a minden jugoszlávot összetereelő atyáskodásával, tehát az össznépi imádat²² koholmányából levezetett mindenhatóságával egymaga testesíti meg a viszonylagos nyitottság és a merev szabályozottság pszeudo-demokráciáját.

A horvát apa és szlovén anya gyermekeként fogant Tito flancoló mivolta, piperkőc jelensége sajátos kontrasztba kerül a csillogó értelmű és heves temperamentumú Milovan Đilas montenegrói karakánságával. Szerepének

²¹ Ćurković-Major Franciska, „Zágráb képe Fejtő Ferenc Érzelmes utazás című regényében”, *Tiszatáj* 56, 10 (2002): 81.

²² Vö. Vjekoslav Perica, „United We Stand, Divided We Fall: The Civil Religion of Brotherhood and Unity”, in V. P., *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*, (New York: Oxford University Press, 2002), 103.

kedvező megítélésénél sokat nyomhatott a latban, hogy az ő 1947 óta szűkebb plénum előtt és nyilvános fórumokon egyaránt hangoztatott álláspontja a magyar demokrácia támogatásáról, közép-európai léptékben mérvadó győzelemre segítéséről, jócskán harmonizált a fejtői elképzelésekkel. A tartományi népegyesülés és népegyesítés szuggesztíójának megteremtésében és kivitelezésében segédkezése sem volt elhanyagolható, mert a „jugoszláv föderáció belső határait egy Milovan Đilas által irányított bizottság határozta meg 1945–1946-ban”.²³ A koncepciója egy olyan országról, amelyet a nemzeti kisebbségek és a többségi nemzetek válllvetve egymásért munkálkodása a jugoszlávul érzés és morfondírozás keblet dagasztó új tartalmaiban forraszt össze testvériesen, nem kevésbé hathatott üdítően 1953 tájékán. Azonban a titoizmus véres megtorlásairól értesülve, a pártbürokrata új elit mozgalom-monopóliuma okozta problémákat megütközéssel fogadva hamarosan konstatálnia kellett, hogy a jugoszláviai közállapotokat, az „adminisztratív apparátus egyeduralmát és zsarnokoskodását”²⁴ bíráló, egy ellenzéki politikai párt létrehozásának szükségességét szorgalmazó Đilast lázító propaganda kifejtésének vádjával 1955-ben másfél évre ítélte (háromévi felfüggesztéssel) a Belgrádi Törvényszék. Erre következett a Magyarország szovjet megszállása ügyében mutatott jugoszláv magatartást kifogásoló véleménye miatti letartóztatása és szigorított fegyházbüntetése 1956-ban, hiszen a tényeket kiforgatóan, rágalmozó szándékkal lépett fel saját országa tekintélyét csorbítandó, népeinek érdekeit semmibe veendő. Nem sok ideje maradt a döntést emésztgetni a Sremska Mitrovicai Fogházba zárva, mert a Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban kinyomtatott könyvéért (*The New Class: An Analysis of the Communist System*, London, Thames and Hudson, 1957) a helyi körzeti bíróság újabb két évet szózott a nyakába.

Az 1956 novemberében letartóztatott, azóta rács mögött tartott Milovan Đilast 1961. január 20-án helyezik feltételesen szabadlábra. Ennek öröme készítette üdvözlőjében Fejtő Ferenc kinyilvánítja, milyen „élesen bírálta a szovjet »felszabadító« csapatok immorális viselkedését, a részeg tisztek garázdálkodását, a Jugoszláviába küldött szovjet »szakértők« arroganciáját”,²⁵ s nem palástolja, hogy akinek aktuális megmenekülését ünnepli, a „szókimondó, a kommunista eszményekben őszintén hívő, de az ideológiától el nem vakult, a valósággal szembenéző, az igazságot elveinél is többre becsülő ember

²³ Sokcsevits Dénes, *Horvátország a 7. századtól napjainkig*, (Budapest: Mundus Novus Kft., 2011), 619.

²⁴ Darko Suvin, „The Socialist/Communist Discourse about Bureaucracy /Appendix 2: The Discourse about Bureaucracy and State Power in Post-Revolutionary Yugoslavia/”, in D. S., *Splendour, Misery, and Possibilities: An X-Ray of Socialist Yugoslavia* (Leiden–Boston: Brill, 2016), 351.

²⁵ Fejtő Ferenc, „Gyilas szabadon”, *Irodalmi Ujság* 12, február 3. (1961): 3.

típusaként emelkedik ki²⁶ kortársai, politikus kollégái közül. Baloldali angazsáltságú szabadságkeresőként persze már 1957-ben átlátott a szitán, hiszen idejekorán feltárta a hadikommunizmusból kikecmergés utáni elnyomó-rendfenntartó szabályok, kényszer- és szükségmegoldások háttérösszefüggéseit: „A valóság azonban az, hogy 1945 óta a polgárháborúból győztesen kikerült kommunista partizánvezetők tartják megszállva a jugoszláv állam minden jelentős politikai, gazdasági és kulturális pozícióját. Ők a minisztériumi főtisztviselők, a bankigazgatók, gyárigazgatók, a rendőr- és katonatisztekéről ne is beszéljünk. A jugoszláv proletárdiktatúra neve alatt lényegében *partizán diktatúra* húzódik meg. Ez az ő rendszerük jellegzetessége az orosz és más kommunista rendszerekkel szemben; ez ad neki nemzeti jelleget, aminthogy az adminisztrátorrá vált volt partizánok összetartása biztosítja a jelenlegi jugoszláv rezsim szinte kivételes stabilitását”.²⁷

Aligha tűnt bonyodalmasnak rájönnie a turpisságra, hogy a jugoszláv kormány Milovan Đilas elengedésével a hamis képzetek keltésének praktikáihoz folyamodott. Azt akarta lenyomni a honi és a külföldi közvélemény torkán, hogy a „radikális ellenszegülés pionírjának”²⁸ szabadon bocsátása tulajdonképpen az irányító hatalom jószántából, demokratikus gyakorlatából fakadó üdvözítő összeredmény, azaz korántsem valamilyen elszigetelten tisztázott és megoldást nyelő kérdés, hanem a politikai okoknál fogva lakat alatt tartott személyek társadalmi reintegrációjának részfejeménye, előjátéka csupán. A „montenegrói fenegyerek”²⁹ *Beszélgetések Sztálinnal (Conversations with Stalin, New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1962)* című kötete miatti ismételt lefogásának, és ötévi, az előző ítéleteivel összevonva immár összesen tizenhárom évi börtönbüntetésének hírére Fejtő Ferenc így csak a direkt a đilasi renitensség megfékezésére kiókumlált törvényerejű rendelkezések miatti megdöbbenéssel reflektálhatott: „akármilyen jogi érveket mozgósít is az állam- és párt-rezón eljárásának igazolására, a tény az, hogy ismét szájkosarat raknak egy olyan emberre, akinek szókimondó bátorsága, szenvedélyes igazságszeretete eddig csak dicsőséget hozott népének és hazájának”.³⁰

Milovan Đilas civil kurázsija, a kommunista nómenklatúra életstílusa elleni támadása, azzal egyetemben, hogy a burzsoá értelmiségiek itták a szavait, az egyetemista diákok tömegei rajongtak érte, fölöttébb tetszetett Fejtő Ferencnek, nem utolsó sorban azért, mert kifejezetten ugyanezek zavarták és gerjesztették éktelen haragra Josip Broz Titót. Az *Irodalmi Ujság*ban publikált 1960-as évekbeli cikkei a jugoszláv semlegességi irányvonal ipari felzárkózásra, javuló

²⁶ Fejtő Ferenc, „Gyilasz szabadon”, 3.

²⁷ Fejtő Ferenc, „Belgrádi levél”, *Irodalmi Ujság* 8, augusztus 1. (1957): 2.

²⁸ Suvin, „The Socialist/Communist Discourse about Bureaucracy”, 352.

²⁹ Fejtő Ferenc, „Gyilasz”, *Irodalmi Ujság* 13, április 15. (1962): 5.

³⁰ Fejtő Ferenc, „Gyilasz”, 5.

piacgazdasági mutatókra vonatkozó öngazolásait (*A jugoszláv gazdasági el-
képzelések*, 1962. május 15.), a Jugoszláv Kommunista Szövetséget az imperi-
alistákkal kokettálás dacára is testvérpárti ölelésben részesítő szovjet megeny-
hülést (*Hruscsov Titót választotta*, 1963. január 1.), a Nyugattal és Amerikával
odaadó partnerként lejtett marsalli tánclépéseket (*A jugoszláv kommunisták
kongresszusa*, 1965. január 1.), illetve a másként gondolkodókat vegzáló re-
zsim rendezvényeket akadályozó, irodalmi-művészeti folyóiratokat felszámol-
gató-betiltogató machinációit (*Jugoszlávia fordulóponton*, 1965. január 15.)
veszik számba. A szlovén magazin, a *Perspektive* (fejtői tévesztéssel-elírással:
„*Perspektiva*”) szerzőinek és szerkesztőségének vétkéül a polgári létmód érté-
keinek védelmét, a többpártrendszer visszaállításának óhaját, no meg a sztrájk-
oló ljubljanai munkásoktól, a vonalas kormányzás miatt háborgó diákoktól
feléjük áradó bizalmat és szeretetet rótták fel, amiért két elismert szépírónak
feltétlenül lakolnia kellett. Tomaž Šalamunt és Marjan Rožancot (szerzőnk ez
utóbbi vezetéknevét megemlíti ugyan, ám az ékezetnek se híre, se hamva) a
bevett büntetés-végrehajtási elkülönítéssel ki is vonták a forgalomból.

A jugoszlávizmus, a jugonacionalizmus, a nemzeti kommunizmus és az etni-
kai integralizmus irracionalitása sohasem maradt kétséges Fejtő Ferenc előtt,
maga sem hihetett komolyan a többkultúrjúság édenkertjének létezésében.
A Nyugat és az USA fogadott gyermekeként pátyolgatott Jugoszlávia terü-
lő asztalkáját körülzsongó kiváltságosságban, a Disney World és Legoland
önfeledten vidám szórakozás-kevercsét porciózó sokszínűségben szinte bár-
mi megadatott, ami szem-szájnak ingere. Viszont a pattogó mázú díszletek
határolta kavalkádban, a műanyag védőburokba gubózások közepette az ott
élő népeknek számtalan próbatételre kellett átesniük, mindent kikísérleteztek
rajtuk, ami egzisztenciális, nyelvi-kulturális téren, világnézeti, gazdaságsszer-
vezési és társadalomtervezési célzattal, honvédelmi és fegyverkezési révíletbe
ejtéssel megoldhatónak mutatkozott. Nem véletlenül találta indokoltnak egy
a kollektív felocsúdsra biztató prominens szlovén író-értelmiségi a „Titoszlá-
via” meghatározást, a „Titoland” márkajelzést 1991-ben, a közel háromnegyed
évszázadnyi fennállása utáni összeomláshoz érkezett államalakulat detroni-
zálóan sallangmentes névvel³¹ illetésére.

A szociáldemokrata beállítottságát, a marxizmusát és a magyar patriotizmu-
sát harcos európai hazafiságra változtató átalakulását, világpolgári derekas-
ságát sűrűn felemlető Fejtő Ferenc diplomatikus filantrópiája, béketeremtő
orientációja régi lendületével és emelkedettségével kapott szárnyra az 1990-es
években, amikor a nacionálkommunizmus totalizáló örületét, a militáns terü-
letfelosztást és a származási, felekezeti alapú szomszédirtást (*A szerb nem-*

³¹ Vö. Drago Jančar, „Emlékek Jugoszláviáról”, ford. Orsolya Gállos in *Az eltört korszak: Válogatás a legújabb szlovén esszéirodalomból* ford. Orsolya Gállos, Judit Reiman (Pécs: Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó, 1992), 114. és 121.

zeti kommunizmusról /Az „etnikai tisztogatás” ideológiai forrásai/, 1993. május 7.) taglalja a *Heti Kis Újság* hasábjain. Az önállósodási szándékokat megtorpedozó hegemonisztikus igyekezetet rosszalló, a hagyományok sárba tiprását és az emberi jogok semmibe vételét elutasító aufklérista humanistaként azok közé tartozott, akik a horvátokkal szolidarizálva „felismerték a miloševići törekvésekben rejlő veszélyt, és támogatták a horvát függetlenség ügyét”.³² A *Magyar Hírlap*nak adott interjújában („A szerbek vesztek”, 1993. június 14.), Szalay Hannának válaszul a Nyugat forszírozta helyreállítási forgatókönyv szerinti föderációt, a tagköztársasági szinten egyenként szárba szökkenendő demokráciákat nevezte meg a közép-kelet-európai előrehaladás biztosítékaiul. A problémákat orvoslás fiatalkori zágrábi eszménye köszön itt vissza a horvát szuverenitás letéteményeséhez, a centralista uralmi praxis elleni tiltakozásra és a passzív rezisztenciára ösztönző Vladko Mačekhez kapcsolódóan.

Az 1930-as évek legvégén a „horvát-szerb kiegyezés tető alá hozása horvát részről Vladko Maček parasztpárti politikus érdeme”³³ volt, amire áttételesen már a címével utal a *Magyar Hírlap* egyik 2001-es nyári lapszámában napvilágot látott rövid analízise a boszniai bonyodalmakat szem előtt tartó meg egyezési esélyekről. Az illetékességet vállaló külügyi rátermettségről, a Nyugat kompetenciájáról alkotott felfogása lényegesen visszafogottabbá mérséklődött ekkorra, amit évekkel korábban előrevetített a bizalmi tőkéje megkopását sugalló belátás: „A jugoszláv tragédia világítja meg legélesebben, milyen borzalmakhoz vezethet az, ha bürokratikus-katonai eszközök segítségével használják ki a hatalomvágy és az idegengyűlölet eltemetettnek vélt szenvedélyét, amely a társadalmi és gazdasági bajokból és a demokratikus szemlélet hiányából fakad.”³⁴ A horvát és a szlovén autonómia-igények meg a nagyszerb expanziós-törekvések végleg szertefoszlatták a Jugoszláv szövetségi délibábot, ezért lassacskán bele kellett nyugodnia, hogy a föderációs vágyalom legfeljebb illúzióhajhászó anakronizmusként működőképes. Befellegzett „annak a hitnek, hogy tartós békét lehet teremteni a népek megkérdezése nélkül, a nemzeti önrendelkezés jogának megsértésével és a történelmi helyzet nemismeretével”.³⁵ A hadba lépés, a fegyveres erőszak, a szembenálló felek közötti tessék-lássék lavírozás, miként a szlovén művész- és zenésztársulás, a Laibach tagjai figyelmeztettek a „párját ritkító kegyetlenkedés metaforájává”³⁶ átlényegülő Jugoszlávia megmentése érdekében átgondolatlanul bevezetett óvintézkedésektől,

³² Sokcsevits, Horvátország a 7. századtól napjainkig, 691.

³³ Sokcsevits, Horvátország a 7. századtól napjainkig, 510.

³⁴ Fejtő Ferenc, „Nemzetek, kisebbségek, Európa”, ford. Osvát Anna, *Európai Utas* 5, 3 (1994): 15.

³⁵ Fejtő Ferenc, „A horvát – szerb megegyezés”, *Magyar Hírlap*, június 8. (2001): 7.

³⁶ Vladimir Unkovski-Korica, „Conclusion” in V. U-K., *The Economic Struggle for Power in Tito's Yugoslavia: From World War II to Non-Alignment* (London–New York: I. B. Tauris & Co. Ltd 2016), 231.

egymást tromfoló nemzetközi beavatkozásoktól viszolyogva: „Egészséges a gazdagoknak és halálos kórság a szegényeknek. A háború a kesztyűit levett kapitalizmus”.³⁷ A „változatos hatóerejű modern és posztmodern (meta) elbeszélések vizuális reprezentációinak képzelettágító rotációjához”³⁸ igazodó kajánsággal zászlajukra tűzvé a vi et armis végrehajtott népgárdírozások és konfliktuscsillapítások euro-atlanti standardjának katonás heroizmussal harsogható vezény- és jelszavait: „TATI – TITO – TOTO – NATO”³⁹

A dagályos provincializmusok elharapózásának érájában mindezek azzal is jártak, hogy az önazonosság-keresés többmenetes nekigyürkőzéseiben, amelyekben regulaként sosem látszott tarthatónak ama hiedelem, hogy „az embernek mindenáron egyetlen identitásra kelljen szorítkoznia”.⁴⁰ Fejtő Ferenc előtt apránként kikristályosodott: a rokonszenvét gyermekkorában elnyert és töretlenül megőrző földrajzi tájék ütközőzónáiban még nem találták fel az ország nélküli nemzet- és létbiztonságot. Ahogy a szupranacionális, ideológiamentes patriotizmust sem, mindössze a nemzet(iség)i tömörülések viharos múltbéli hagyatékából, megroppanó gazdasági teljesítményéből eredő érdeksérelmeket s a rutinszerű vádaskodások körforgásából előhullámzó szektorális feszültségterhességet. A történelmi leckék megtanította, a családi tradíciók és mozgatórugóik diktálta, a szellemi-kulturális indíttatások táplálta szenvedélyes együttérzésének mértéke és szinteződései ekképpen ki-tüntetett figyelemre méltók. Ritkaságszámba menő előérzettel sejtette meg, hogy a Josip Broz Tito-i vezérlésű és örökségű Jugoszlávia hatalomtechnikai mechanizmusai, optimista jövőt festő jólét-bálványozásai önmaguk nosztalgikus szimulációját hozták létre, s élt a gyanúperrel, hogy a tökéletes vezető(k)ről szőtt perfekcionista álmok, valamint a délszláv háborúk tapasztalatai arra utalnak, az ilyesfajta értékképzés és visszavágyódás kizárólag az idealizáltság narratíváiban életképes, csak utópiaként⁴¹ kínálhat támaszt, nyújthat némi vigaszt a rászorulóknak.

³⁷ „Kérdések a Laibach csoportnak (A Rockerilla magazin nyomán)”, ford. Domokos Tamás in *Extázis és agónia: Független zenei /h/arcterek*, a *Fosszília* különszáma (VII. évf. 4.), vál. és szerk. Virág Zoltán (Szeged: JABE a Hallgatókért Kiadói Alapítvány–POMPEJI Alapítvány, 2006), 156.

³⁸ Mitja Velikonja, „New Yugoslavism in Contemporary Popular Music in Slovenia”, trans. Olga Vuković in *Post-Yugoslavia: New Cultural and Critical Perspectives*, ed. Dino Abazović and Mitja Velikonja (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014), 69–70.

³⁹ „Kérdések a Laibach csoportnak (A Rockerilla magazin nyomán)”, ford. Domokos Tamás in *Extázis és agónia: Független zenei /h/arcterek*, a *Fosszília* folyóirat különszáma, vál. és szerk. Virág Zoltán (Szeged: JABE a Hallgatókért Kiadói Alapítvány–POMPEJI Alapítvány, 2006), 157.

⁴⁰ Fejtő Ferenc, „Előszó az Érzelmes utazás új kiadásához, ötvenhárom év után”, in F. F., *Érzelmes utazás: Harmadik, bővített kiadás* (Budapest: Kossuth Kiadó, 2008).

⁴¹ Mitja Velikonja, „Mapping Nostalgia for Tito: From Commemoration to Activism,” in *Welcome to the Desert of Post-Socialism: Radical Politics After Yugoslavia*, ed. Srećko Horvat and Igor Štiks (London–New York: Verso Press, 2015).

Irodalom

- Angyal Endre. *Petar Dobrović: Az ember, művész és politikus*. Pécs: Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete /Közlemények 3./, 1968.
- Ćurković-Major Franciska. „Zágráb képe Fejtő Ferenc Érzelmes utazás című regényében”. *Tiszatáj* 56, 10 (2002): 77–87.
- Denegri, Ješa. *Modernizam/Avangarda: Ogledi o međuratnom modernizmu i istorijskim avangardama u jugoslovenskom umetničkom prostoru*. Beograd: Službeni glasnik, 2012.
- Fejtő Ferenc. „Belgrádi levél”, *Irodalmi Ujság* 8, augusztus 1. (1957): 2.
- Fejtő Ferenc. „Gyilasz szabadon”, *Irodalmi Ujság* 12, február 3. (1961): 3.
- Fejtő Ferenc. „Gyilasz”, *Irodalmi Ujság* 13, április 15. (1962): 5.
- Fejtő Ferenc. „Nemzetek, kisebbségek, Európa”. Ford. Osvát Anna, *Európai Utas* 5, 3 (1994).
- Fejtő Ferenc. „A horvát – szerb megegyezés”. *Magyar Hírlap*, június 8. (2001).
- Fejtő Ferenc. *Budapesttől Párizsig – Párizstól Budapestig: Visszaemlékezések és beszélgetések*. Ford. Balabán Péter, Budapest: Kossuth Kiadó, 2007.
- Fejtő Ferenc. *Érzelmes utazás: Harmadik, bővített kiadás*. Budapest: Kossuth Kiadó, 2008.
- Jančar, Drago. „Emlékek Jugoszláviáról”. Ford. Orsolya Gállos. In *Az eltört korsó: Válogatás a legújabb szlovén esszéirodalomból*. Ford. Orsolya Gállos, Judit Reiman, Pécs: Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó, 2002.
- „Kérdések a Laibach csoportnak (A Rockerilla magazin nyomán)”. Ford. Domokos Tamás. In *Extázis és agónia: Független zenei /h/arcterek, a Fosszília folyóirat különszáma*, vál. és szerk. Virág Zoltán, Szeged: JABE a Hallgatókért Kiadói Alapítvány–POMPEJI Alapítvány, 2006.
- Krleža, Miroslav. „Agrami gyermekkorom 1902–1903”. Ford. Ács Károly. In M. K., *Versek, Emlékiratok*. Ford. Ács Károly, Csuka Zoltán, Budapest: Európa Könyvkiadó, 1965.
- Krleža, Miroslav. „Napló 1958–1969: részletek”. Vál. és ford. Túri Gábor, *Híd* 46, 7–8 (1982): 849–936.
- Perica, Vjekoslav. *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*. New York: Oxford University Press, 2002.
- Sokcsevits, Dénes. *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest: Mundus Novus Kft., 2011.
- Suvin, Darko. *Splendour, Misery, and Possibilities: An X-Ray of Socialist Yugoslavia*. Leiden–Boston: Brill, 2016.

Tamás, István. *5 világrész a Szajna partján*. Subotica: Minerva RT., 1927.

Unkovski-Korica, Vladimir. *The Economic Struggle for Power in Tito's Yugoslavia: From World War II to Non-Alignment*. London–New York: I. B. Tauris & Co. Ltd., 2016.

Velikonja, Mitja „New Yugoslavism in Contemporary Popular Music in Slovenia.” Trans. Olga Vuković. In *Post-Yugoslavia: New Cultural and Critical Perspectives*, edited by Dino Abazović and Mitja Velikonja, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014.

Velikonja, Mitja. 2015. „Mapping Nostalgia for Tito: From Commemoration to Activism”. In *Welcome to the Desert of Post-Socialism (Radical Politics After Yugoslavia)*, edited by Srećko Horvat and Igor Štiks, London–New York: Verso Press, 2015.

Dublje i od sućuti (O slici Jugoslavije jednog „asketskog sladokusca”)

Tijek misli ispituje suodnos između Fejtöve potrage za vlastitim identitetom, njegove intelektualne orijentacije i političkih simpatija. Pri tome se uzimaju u obzir duhovno-kulturne konture autorove koncepcije u kojoj se ovaj naš prostor pojavljuje kao naročito regionalno razvedena, metaforička organizacija dvadesetog stoljeća, i to kao konglomerat historijskog naslijeđa nacionalnih i manjinskih grupa osuđenih na skromnije dimenzije i ovisnost o sve slabijem gospodarskom zaleđu. Poseban naglasak dobiva fejtövska slutnja da su jezično-retorički i mehanizmi izgradnje vlasti u Jugoslaviji pod upravljanjem Josipa Broza Tita i nakon njega zapravo sami po sebi stvorili nostalgичnu simulaciju. Doduše perfekcionistički snovi tkani o savršenoj državi i savršenom(im) vođi(ama), kao i iskustva južnoslavenskih ratova upućuju na to da je tvorba vrijednosti takve vrste i čežnja za povratkom ostvariva isključivo samo u narativi idealizacije, odnosno da može postojati samo kao utopija.

Ključne riječi: sjećanje, identitet, etnički konflikti, Jugoslavija, titoizam, nostalgija

07

**Mirko
GALIĆ**

Zagreb

Pregledni znanstveni rad

Ferenc Fejtö i jugoslavenski rat

O François Fejtöu – pod tim je imenom Ferenc Fejtö poznat u Francuskoj, svojoj drugoj domovini – mogu najprije govoriti iz osobnoga iskustva koje sam stekao u brojnim razgovorima i susretima koje smo održavali godinama, osobito u vrijeme krize i raspada jugoslavenske federacije i pada komunizma u Europi. Bio je specijalist za te teme, nezaobilazni sugovornik europskih novinara. Njegovo se mišljenje cijeno i citiralo. Kao dopisnik „Vjesnikovih” izdanja iz Pariza, između 1980. i 1997, često sam koristio njegove intelektualne usluge i političke analize o zemljama „narodne demokracije”; njegove knjige na tu temu bile su svojevrsni udžbenici koji su ga svrstavali u red najboljih poznavatelja „druge Europe”. Uz Hélène Carrère d’Encausse iz Francuske akademije, bio je najveći autoritet za političku povijest Srednje i Istočne Europe. S izbijanjem jugoslavenske krize, i raspadom Titove države, postao je jedan od najvažnijih i najcjenjenijih izvora za razumijevanje krize. Njegove analize su se poštovala, a njegovo mišljenje, i prognoze u koje se često upuštao, uzimali veoma ozbiljno. Iz njega je govorilo iskustvo novinara, znanje povjesničara i osobno pamćenje čovjeka koji je najprije iz Mađarske, a potom iz Francuske dolazio u Jugoslaviju, kasnije u Hrvatsku, i tamo, na licu mjesta, formirao vlastite stavove, ne samo emocije čovjeka koji je i dio svog života vezao uz te krajeve. Dolazio je kao dijete k rođacima, dok mu se majka liječila u Zagrebu; u Zagrebu mu je do smrti živjela sestra, i to ga je i dodatno privlačilo Hrvatskoj kad je došlo do njenoga razlaza od Jugoslavije. Sam je priznavao da gaji emocionalni odnosi prema Jugoslaviji i prema Hrvatskoj, ali u svojim analizama nije pokazivao nikakvu sentimentalnost. Za njegove zaključke ključno je bilo uvjerenje povjesničara da je Jugoslavija iscrpila svoje povijesne moguć-

nosti, da su se njeni narodi poslije Tita, koji ih je uspijevaio držati u zajednici, legitimno opredijelili za vlastite države i da je Miloševićeva velikosrpska politika ubrzala, ali i otežala razlaz. Kad je došlo do agresije na Hrvatsku, pa na BiH, Fejtö je zauzeo stranu, i branio napadnute narode i države, zajedno s grupom eminentnih francuskih intelektualaca, u kojoj su bili Alain Finkielkraut, André Glucksmann, Olivier Mongin, Pierre Hassner, Paul Garde, Annie le Brun, Louise L. Lambrichs...

Poslije borbe protiv fašizma i staljinizma, posljednju intelektualnu i političku borbu vodio je protiv velikosrpske politike, ne protiv Srba, što je stalno isticao. Nije imao nikakve dvojbe o prirodi sukoba koji je izbio na tlu Jugoslavije. Za njega je Slobodan Milošević bio tipični predstavnik boljševičko-nacionalističke politike koji je poticao krizu jugoslavenske federacije da bi ostvario san o Velikoj Srbiji. Doživljavao ga je i opisivao kao „krvavog diktatora srpskog nacional-komunizma” koji je na vlast u Srbiji došao na valu „probuđenog nacionalizma” i „novih težnji za hegemonijom.”¹ Na ruku su mu išle okolnosti da je Tito ostavio iza sebe „efemerno Predsjedništvo” da vodi državu, pa mu nije bilo osobito teško preuzeti policiju i vojsku, i krenuti u rat za jaku, centraliziranu „Jugoslaviju” koja bi bila pod dominacijom Srba, ili, alternativno, za Veliku Srbiju, očišćenu od drugih, nesrpskih nacija. Povjesničar Fejtö upozoravao je da su granice republika, kasnije država na tlu Jugoslavije, formirane poslije velikih ratova i da se u njima granice država ne poklapaju s etničkim granicama. Ni jedna republika, odnosno država, s izuzetkom Slovenije, nije bila homogena, da ne bi u svome sastavu imala građane drugih nacija, niti je mogla okupiti cjelokupnu svoju naciju. U sukobima oko granica bivših jugoslavenskih republika, a budućih država, Fejtö je lako zauzeo načelni stav: „Svi narodi imaju pravo na samoodređenje, ali ne na štetu drugih naroda koji žive na njegovu teritoriju.”² Većinskim narodima pripada država, a odgovornost je države da manjinama osigura zaštićeni ravnopravni položaj u njima. S takvim je stavom sudjelovao u kampanji objašnjavanja sukoba u tadašnjoj Jugoslaviji koji je u značajnom dijelu francuske javnosti, a osobito u tadašnjoj službenoj politici, prikazivan jednostrano, kao građanski ili čak plemenski rat. „Nije građanski rat – odgovarao je Fejtö – nego agresija, osvajački rat jedne zemlje s pomoću vojske koju su financirali i napadnuti narodi.”³ Tumačio je da bi na temelju međunarodnog prava i Povelje UN-a, napadnuti narodi trebali uživati međunarodnu zaštitu. Posebno ga je pogađalo to što je Europska unija bila podijeljena, najviše između Mitterrandove Francuske, koja je manje-više otvoreno podržavala Srbiju,

¹ Maurizio Serra – François Fejtö, *Le passager du siècle, Guerres, révolutions, Europes*, (Paris: Hachette Littératures, 1999), 349.

² Mirko Galić, *Razgovor s Françoisom Fejtövom*, Rukopis, (28. veljače 2008.)

³ Mirko Galić, *Zrcalo nad Hrvatskom, (pariški razgovori 1992-1993)*, (Split: Nedjeljna Dalmacija, 1994), 266.

braneći Jugoslaviju, i Kohlove Njemačke koja je stala na stranu napadnutih naroda, odustajući od obrane jedinstvene Jugoslavije kad je vidjela kamo vodi njeno „spašavanje“.

Nesložna Europa nije mogla spriječiti novi rat na svome tlu, iako su se ponavljale najgore metode, već viđene u Drugom svjetskom ratu, kao što su osvajanje teritorija, protjerivanje naroda i etničko čišćenje. Obećanje „Nikad više“ palo je na prvom velikom ispitu kad je Europa popustila, ili kapitulirala, pred politikom novih logora i protjerivanja naroda, koju je provodio Slobodan Milošević. U otporu takvoj politici, Fejtö i intelektualna udruga „Sarajevo-Vukovar“ nisu htjeli potpisati kapitulaciju, borili su se za istinu, kako su je oni tada vidjeli, i kako je kasnije i potvrđena porazom velikosrpskoga projekta. Znao je dobro političku povijest i političke mentalitete naroda koji su živjeli u Jugoslaviji, ukazivao na opasnosti nacionalizama. Nije pozdravljao ni jedan, ali je pravio razlike među njima, čak i tipizaciju glavnih nacionalizama: za srpski je govorio da je opasan jer je agresivan, jer se prelijeva izvan granica Srbije; za slovenski da je trajan jer predstavlja nacionalizam maloga naroda; za hrvatski da je obrambeni nacionalizam, najčešće prigušen, dok ne eksplodira.⁴ U posljednjem, dugom razgovoru, koji smo vodili puna tri sata, osjetio je potrebu da kao Mađar – što je sve više isticao nakon pada Kádárova komunističkoga režima – progovori i o mađarskome nacionalizmu, rekavši da je „jak, ali kontroliran“. „Neki njegovi predstavnici pokušali su postaviti pitanje revizije Ugovora iz Trianona; brzo su uvjereni da bi to značilo igranje s vatrom, jer bi Mađarska dobila protiv sebe sve susjede – Rumunjsku, Srbiju, Slovačku, Hrvatsku, Austriju.“⁵ Svi će se Mađari integrirati u Europu, predviđao je optimistično, kao uvjereni Europejac. Europa ga je razočarala kod rata u Jugoslaviji, no nije prestao vjerovati u europski projekt. To bi, govorio je, trebali shvatiti i Srbi, i svoje nacionalno pitanje rješavati u okviru buduće ujedinjene Europe. Činilo mu se da su Hrvati shvatili da za agresivni nacionalizam nema mjesta u Europi, i da su svoju budućnost države i nacije projicirali u tome pravcu.

Djelovao je Fejtö na različite načine – člancima, pismima, konferencijama – u francuskoj i europskoj javnosti, koje u početku jugoslavenskog rata nisu imale razumijevanja za hrvatske, slovenske i druge „separatizme“. Kroz njega je progovarao politizirani francuski intelektualac koji je pokušavao nadomjestiti pasivnost francuske, i uopće europske i zapadne politike, intelektualnim angažmanom. Kao da se u njemu probuđivao sartrovski aktivizam i camusovska načelnost. Cilj mu je bio objasniti Francuzima da Hrvati i Slovenci, kasnije i drugi narodi iz jugoslavenske federacije, žele formirati vlastite države, a da Slobodan Milošević agresijom na susjedne države i narode želi spriječiti njihovo

⁴ Mirko Galić, *Zrcalo nad Hrvatskom...*, 265.

⁵ Mirko Galić, *Razgovor s Françoisom Fejtövom...*, (28. veljače 2008.)

ve legitimne težnje i formirati Veliku Srbiju na njihov račun. Polazio je pri tome od priznatoga prava naroda na samoodređenje, a ne od nekih apriornih prohrvatskih ili antisrpskih pozicija. Nikad nije pristajao na takvu podjelu, pozivao se na to da ima prijatelja i među Hrvatima i među Srbima, i da ne pravi razliku među narodima, nego među politikama njihovih vođa.

U ulozi veleposlanika Hrvatske u Francuskoj (2007–2012) pokrenuo sam inicijativu – koja je u Zagrebu prihvaćena – da Hrvatska odlikuje Fejtöa za njegove zasluge u širenju istine o hrvatskoj borbi za samostalnost. Kao novinar, znao je putove kako se istina probija u medije; kao povjesničar, znao je objasniti povijesne i političke okolnosti raspada Jugoslavije i osnivanja novih država. Nije bio propagator, nego intelektualac koji nije bježao od vlastite odgovornosti za razjašnjenje jedne kompleksne situacije koja je dijelila i Francuze. Hrvatska je to prepoznala i nagradila. Prilikom posjeta predsjednika Republike Stjepana Mesića Francuskoj, uručeno mu je odlikovanje 17. prosinca 2007. na svečanosti u hrvatskoj rezidenciji, uz riječi zahvale i priznanja šefa države za podršku koju je pružao. Dobitnik je došao na svečanost, ali u kolicima: fizički je bio slab, ali je intelektualno bio u stanju održati lijepo slovo zahvale. Uz njega, posmrtno je tom prilikom bio odlikovan i pisac, akademik i ministar Jean-François Deniau, koji je imao posebno veliku ulogu, uz legendarnog pisca, novinara i akademika Jeana d'Ormessona, u spašavanju Dubrovnika od još težih razaranja '91. godine.

Fejtöa sam poslije toga (28. veljače 2008) posjetio u njegovu novom prebivalištu, u ulici Saint-Martin, uz sami centar „Georges Pompidou”. Stanovao je na drugome katu jedne novogradnje, u zgradi koja je imala lift, što je bilo odlučujuće da se preseli iz svoga doma u elitnome pariškome predgrađu Neuilly, gdje sam ga posjećivao dok sam bio dopisnik, a on bio u fizičkoj kondiciji da se može penjati dva kata uz strme drvene stepenice. Glede rasprostranjenosti i važnosti mađarskih iseljenika može biti zanimljiva okolnost da je u to vrijeme gradonačelnik Neuillya bio Nicolas Sarkozy, budući francuski predsjednik. I sam novinar, Fejtö je uvijek stajao na raspolaganju novinarima, temeljit u analizama, zanimljiv u zaključcima. U godinama duboke starosti trebalo mu je dizalo i invalidska kolica, pa se preselio u jedan prostrani stan, s pogledom na košnicu koja se svakodnevno stvarala na Beaubourgu. Zapisao sam: „Usahlo lice, teško pokretljive ruke, slabo razumljiv govor, mucav i nerazgovijetan. Kako je teška starost! Nije ga napustila novinarska radoznalost, ni profesorska sklonost dugim eksplikacijama. Služi ga glava, osobito sjećanje, kao kod svih ljudi njegove dobi. Podsjetio me na Dragutina Tadijanovića, koji se na promociji knjige Dinka Štambaka o pariškoj boemi sjećao svih pojedinosti iz 1918, ali nije pamtio s kime se jučer družio.”⁶

⁶ Mirko Galić, *Razgovor s Françoisom Fejtövom...*, (28. veljače 2008.)

Stotinjak dana kasnije, François Fejtö je umro. Na posljednjem oproštaju u katedrali Saint-Sulpice, 10. lipnja 2008. godine, filozof i pisac Edgar Morin održao je dirljiv govor o svome prijatelju s kojim je prolazio istu evoluciju od marksističke ljevice, a da nisu, ni jedan ni drugi, završili na desnici. Mađar je, kao student, pripadao jednom marksističkom kružoku u Budimpešti, zbog čega je bio kažnjen s 11 mjeseci zatvora i izbacivanjem sa sveučilišta. Francuz je, pak, na vrijeme napustio staljiniziranu Komunističku partiju Francuske, i stekao s vremenom glas intelektualne savjesti u zemlji koja ima mnogo takvih intelektualaca. Imali su sličnu, ili istu devizu: „Boriti se protiv komunizma, a ostati na lijevoj!” Talijanski pisac i diplomat Maurizio Serra u dijaloškoj knjizi *Le Pasager du siècle* (Putnik stoljeća) opisuje svoga sugovornika kao nezaobilaznog intelektualnog interpretatora 20. stoljeća u Srednjoj i Istočnoj Europi. Njegove analize „narodnih demokracija” pokazale su se vjerodostojnim. Visoko pozicioniran u javnosti, Fejtö je uspio zadržati političku neutralnost u prosudbama i nastupati kao novinarski i povjesničarski autoritet. Takav svoj stav formulirao je još za vrijeme svog putovanja po Hrvatskoj 1934. godine: „Nikamo ne pripadam u potpunosti i lako se može dogoditi da ću se između dva stolca naći na podu. [...] Među građanima sam revolucionar, a među revolucionarima sam branitelj građanskog naslijeđa [...] Dogmatik sam među posvemašnjim skepticima, a među dogmaticima sam zagovornik slobode i nužne rasprave i skepse. Desnima pokušavam propagirati jednostavnost, lijevima zapadnjaštvo, desnima istinu, lijevima potrebu za ljepotom, dok desnima nastojim objasniti disciplinu, lijevima tumačim važnost individualnosti.”⁷ To su bili njegovi aksiomi, politički, intelektualni i moralni, koji su ga izdvajali u visoku kategoriju među suvremenicima.

S čovjekom koji je bježao od fašizma i koji se nije htio vraćati u komunizam, dok je vladao u njegovoj zemlji, koji se u Francuskoj mogao osjećati Mađarom, a u Mađarskoj, kad se u nju vraćao poslije pada komunizma, Francuzom, koji je znao važnost nacija, ali i opasnosti od nacionalizma, posljednji razgovor najviše se, na njegovu inicijativu, kretao oko jedne velike ali sporne povijesne ličnosti – Tita. Tipično za intelektualca francuske „druge ljevice”, izdvajao je Tita iz korpusa komunističkih državnika, najviše zbog Titova otpora Staljinu. Francuska KP bila je izrazito staljinizirana, pa je to bio jedan od većih razloga interesa za Tita, pa i simpatija koji je uživao u nekomunističkoj lijevoj. Druga ličnost s ovih prostora koja ga je fascinirala bio je Miroslav Krleža: divio se njegovoj književnosti, ali i političkim stavovima koje je zastupao u sukobu s boljševičkim snagama. Prema Franji Tuđmanu imao je ambivalentan stav: cijenio je i podržavao njegovu borbu za hrvatsku neovisnost, a zamjerao od-

⁷ Ferenc Fejtö, *Sentimentalno putovanje*. Zagreb: Durieux, Dubrovnik: Dubrovnik University Press, 2003. 214–215.

nos prema demokraciji i manjinama u Hrvatskoj, i osobito politiku prema BiH. Često je govorio da Hrvatska ne smije raditi u BiH ono što je sama doživjela. Kroničar i analitičar, povjesničar i pedagog, vrhunski poznavatelj „narodnih demokracija“, sjeća se jugoslavenskoga predsjednika, i to u pozitivnome smislu. „Imao sam simpatija za Tita. Trebalo je znati upravljati rogovima u vreći. Da bi oslabio srpski nacionalizam, formirao je dvije autonomije u okviru Srbije. Da bi oslabio hrvatski nacionalizam i primirio hrvatsko-srpske napetosti, forsirao je BiH. Imao je vještinu vladanja kakvu imaju samo rijetki i veliki državnici. Bio je komunist, zapravo lenjinist, ali bez Staljinove brutalnosti. Bio je u nekim periodima čak i liberalan za komunističkog vlastodršca, ako mu nije bila ugrožena vlast.”⁸ Nije Fejtö olako uskakao u prijepore koji su se u Hrvatskoj zaoštravali: je li Tito heroj antifašizma ili zločinac komunizma? Držao se onoga o čemu je imao znanje povjesničara, i zbog toga je cijenio Titov otpor fašizmu u ratu i kasniji otpor Staljinu, poslije rata. „Bio mi je Tito simpatičan i kao čovjek”, priznao je u posljednjem razgovoru, tri mjeseca prije smrti. Prvi put ga je sreo 1953. na Bledu, gdje je on, tada novinar francuske agencije (AFP), došao na odmor baš u vrijeme kad je Tito boravio u tamošnjoj državnoj rezidenciji. Zatražio je, bez veće nade da će ga i dobiti, od šefa Titova kabineta intervju za AFP i *Le Figaro*; začudio se kad su ga iz Ureda pozvali na prijam u predsjedničku rezidenciju, gdje će mu Tito dati intervju. „Ušao sam u vilu bez velikih procedura. S Titom su bili Kardelj, Ranković i Đilas, i prvi put poslije raskida sa Staljinom, sovjetski ambasador. Najprije je Tito dao prijam za goste, a onda se izdvojio u salon, i pola sata razgovarao za francuske medije. Bez prevoditelja, na njemačkome jeziku. Tito je bio šarmantan, inteligentan”, pamtio je Fejtö. „Prema gostima je bio duhovit, otvoren i zabavan. Kad bi osjetio potrebu da digne atmosferu, sjeo bi za klavir i svirao.”⁹

Susretao je sve glavne ličnosti tadašnje Jugoslavije, i o svakome formirao mišljenje. Edvard Kardelj mu je bio „školnički marksist”, Vladimir Bakarić „obrazovan i inteligentan tip političara koji nije bio aparatčik” a Aleksandar Ranković – „primitivac”. Posebno je simpatizirao Milovana Đilasa, više od Tita, zbog njegove pobune protiv komunizma. Vjerovao je da je njegova metamorfoza od tvrdog komunista u liberala bila iskrena i duboka. Kad je prvi put posjetio Đilasa u njegovu stanu u Beogradu, nakon što je izišao iz zatvora, upamtio je anegdotu koja oslikava prilike u kojima je djelovao, kao disident. Pošto su se upoznali, prstom je upro u strop, i pozvao ga da idu šetati. „Treba nam zraka”. Bježao je od mikrofona, ako je mogao pobjeći. Fejtö ističe Đilasov doprinos u Titovu otporu Staljinu; prije Rezolucije Informbiroa, on je putovao u Moskvu, umjesto Tita koji je eskivirao put, plašeći se za život. Đilas mu je otkrio kako je Staljin Jugoslaviji nudio Albaniju kao 7. republiku, ali je Tito odbio, jer je bila

⁸ Mirko Galić, *Razgovor s Françoisom Fejtövom...*, (28. veljače 2008.)

⁹ Mirko Galić, *Razgovor s Françoisom Fejtövom...*, (28. veljače 2008.)

vjerna Staljinu. „Tito je imao osjetila za opasnost: plašio se da će Albanija biti Staljinov trojanski konj!”¹⁰

Komunistički vladar Jugoslavije imao je dva razloga da komunicira s jednim uglednim francuskim novinarom: prvi, što je bio informiran da ga je François Fejtö u javnim istupima, ne samo kao novinar, podržavao u sukobu sa Staljinom i branio od uvreda kojima je bio obasipan tijekom žestoke antititovske kampanje. „Nisam se ja solidarizirao s njegovim idejama, nego zbog otpora koji je jedini pružao Staljinu.”¹¹ I drugi razlog, što je Komunistička partija u toj zemlji bila izrazito negativno raspoložena prema Titu, zato što se suprotstavio Staljinu, toliko žestoko da je zanemarivala i njegove ratne zasluge. „Nikad, od srednjega vijeka, vjerskih ratova i inkvizicije – reći će Fejtö talijanskome sugovorniku Serri – nisam prisustvovao takvoj eksploziji fanatizma, netolerancije i sektaštva.”¹² Druga francuska ljevica, koju su činili socijaldemokratski ne-komunisti ili komunistički disidenti, formirani na antistaljinizmu, dijelili su grosso modo Fejtöv stav prema Titu: nije bio demokrat, ali je bio blaži od svoga komunističkoga rivala. To što je Tito i u mađarskoj demokratskoj revoluciji i kasnije u „Praškome proljeću” osuđivao sovjetsku intervenciju davali su mu određene političke kredite u francuskoj intelektualnoj, dijelom i političkoj javnosti. François Fejtö bio je dio te javnosti.

Odnos prema Titu, pretežito pozitivan za njegovu državničku ulogu, i negativan prema njegovoj ideologiji, Fejtö je pratio i kroz najveću ratnu i poratnu francusku ličnost. General de Gaulle bio je u njegovoj optici konzervativac i monarhist koji je u Jugoslaviji htio zadržati monarhiju, tj. srpsku dominaciju, vjerojatno i pod dojmom susreta s Karađorđevićima u Londonu, gdje su zajedno bili u izbjeglištvu za vrijeme rata. Kao značajni dio francuske liberalne inteligencije, ni Fejtö nije bio pristaša golizma jer ga je smatrao odviše autoritarnim sustavom vlasti, s „republikanskim monarhom” na čelu države. Za njega, De Gaulle nije bio demokratski vladar, kao što to ni Tito nije bio; kao general bio je, kaže, opčinjen generalom Dražom Mihailovićem. „Nikad nije oprostio Titu što ga nije podržao kad je od njega tražio da poštedi Mihailovića od izvršenja smrtne kazne, a sam nije dao oprost piscu Robertu Brasillachu, koji je mogao biti neosporno manje kriv jer nije ratovao na strani nacista nego je pisao pronacističke tekstove, iako su pomilovanje za osuđenog pisca od njega tražili intelektualni autoriteti poput Françoisa Mauriaca i Alberta Camusa.”¹³ Iz toga, i poslije toga, nastali su animoziteti De Gaulle -Tito, više na strani francuskoga generala koji zbog toga nikad nije primio jugoslavenskoga maršala. Je li to bio sukob dviju jakih ličnosti, koje su, kako i Fejtö dokazuje, reflektirale na

¹⁰ Mirko Galić, *Razgovor s Françoisom Fejtövom...*, (28. veljače 2008.)

¹¹ François Fejtö – Maurizio Serra, *Le passager du siècle...*, 239.

¹² François Fejtö – Maurizio Serra, *Le passager du siècle...*, 232.

¹³ Mirko Galić, *Razgovor s Françoisom Fejtövom...*, (28. veljače 2008.)

to da su glavne vođe pokreta otpora u Europi ili sukob dvaju državnika koji su na dva načina radili na tome da njihove zemlje ne budu uvučene u blokovske igre? Tito je u tom cilju osnivao pokret nesvrstanosti, a De Gaulle izveo Francusku iz NATO-a. Kao Predrag Matvejević, i Fejtö dokazuje da se dva generala, Charles de Gaulle i Dragoslav Mihailović nisu mogla sresti u vojnoj akademiji u St. Cyru jer se tamo nisu školovala u isto vrijeme; kad je srbijanski časnik tamo bio na usavršavanju, francuski je boravio Libanonu. Čudno je i Fejtöu da dvojica, možda najistaknutijih vođa pokreta otpora u Europi, De Gaulle i Tito, nisu mogla savladati međusobne animozitete, u kojima je De Gaulle bio taštiji od Tita. Talijanski pisac Maurizio Serra bilježi što mu je Fejtö s čuđenjem rekao na tu temu: „De Gaulle je odbijao primiti jedinog lidera komunizma koji je osvojio autonomiju u odnosu na Moskvu – Tita. Nije mu oprostio što je 1946. dao ubiti generala Mihailovića, monarhista i frankofila, šefa srpskog monarhističkog pokreta četnika.”¹⁴

Pisac Miroslav Krleža bio je druga velika ličnost s ovih prostora koja je zao kupljala François Fejtöa, privlačila njegovu pažnju i izazivala poštovanje. Njih su dvojica imala zajedničkoga prijatelja Manèsa Sperbera, poznatog francuskog pisca i urednika, s čijom je podrškom Krleža ušao na francusko književno tržište. Od Sperbera su Fejtöu dolazile prve informacije koje je dobivao o hrvatskome piscu, koga će, kao i Sperber, smatrati dostojnim Nobelove nagrade, značajnim posebno za Francuze i u Francuskoj, jer je teme egzistencijalizma otkrivao barem u isto vrijeme kad i Jean-Paul Sartre i Camus, ili i prije njih. Krleža je dobar primjer kako se i književni velikani loše provedu kad u veliku književnost ulaze na mala vrata, bez prave podrške: s tri izdavača, (Sperberov) Calmann-Lévy, Seuil i P.O.F, i četiri prevoditelja (Jannine Matignon, Mauricette Begić, Clara Malraux, Antun Polanšćak), Krleža nije stekao potrebitu protočnost u književnoj javnosti, iako je njegov *Hrvatski bog Mars* bio pozdravljen kao „najbolje djelo o prvom svjetskom ratu.” Bilo je to u listu *Le Canard encaîné* (Okovani patak), a ne u književnoj reviji. Što je moglo privlačiti Krležu i Fejtöa? Prvo, mađarski jezik na kome su mogli najlakše komunicirati, da se naš pisac ne muči s francuskim, zatim, zajedničke hrvatsko-mađarske, ili bolje reći srednjoeuropske teme, koje su jednako bile važne i jednome i drugome. Krležin se književni opus susreće s Fejtövim povjesničarskim radovima o „narodnim demokracijama”. On je predstavnik Srednje Europe u Francuskoj, više nego što bi bio predstavnik Zapada da se za stalno vratio u Mađarsku. Dok je na čelu francuske države bio političar mađarskih korijena, Nicolas Sarkozy, drugi slavni mađarski emigrant, François Fejtö nije uživao nikakve povlastice, čak ni tretman koji je objektivno zasluživao u državi u kojoj je napravio veliku karijeru u javnim službama i dao veliki doprinos francuske novinarstvu, kao novinar

¹⁴ François Fejtö – Maurizio Serra, *Le passager du siècle...*, 272.

nacionalne agencije AFP, i kao povjesničar, pisac značajnih knjiga i fakultetski predavač. Išao je francuski predsjednik i na pogreb jednog osrednjeg pjevača, a nije se došao oprostiti od istaknutog profesora, novinara i povjesničara. To je bio dio šireg Sarkozyeva odnosa prema kulturi, više nego prema domovini svojih roditelja. Nije, inače, volio da se naglašava njegovo mađarsko porijeklo. Izabrao je, istina, Mađarsku kao jednu od prvih zemalja koje je 2007. posjetio u svome mandatu, ali u Budimpešti nije – prema mađarskim diplomatskim izvorima – uzeo dokumentaciju o mađarskom porijeklu koju su mu domaćini diskretno stavili na stolicu uz hotelsku postelju. Ako je to ikome važno: Sarkozy je zaboravljen i u Francuskoj.

S Titom je druga priča, on je sve manje popularan, ili sve omrznutiji u nekim krugovima u svojoj zemlji, a u Francuskoj je uživao dobar glas zbog tri zasluge koje su mu pripisivale i dvije velike intelektualne ličnosti, kakve su bile Sperber i Fejtö – pokret otpora (antifašizam), otpor Staljinu i samoupravljanje. To je determiniralo njihov odnos – i odnos nekomunističke ljevice – prema Titu dok je bio na vlasti. Poslije smrti prepušten je povijesti i povjesničarima, kao i druge povijesne ličnosti. Nema za to egzaktnijih dokaza, ali bi se analizom Fejtövih tekstova, članaka i knjiga, moglo pretpostaviti da je pripadao krugu francuskih titoista, kojih je bilo dosta na nekomunističkoj ljevici. Nije Fejtö odbacivao Tita uza svu kritičnost kojom je pratio njegovu (komunističku) vlast; svrstavao ga je u bolju, ili manje lošu polovicu komunističkih vladara. „Za razliku od nacističkog totalitarizma, marksistički je totalitarizam imao barem nekih demokratskih pokušaja”,¹⁵ govori on. I navodi, Buharina, Tita, Nagya, Dubčeka...: ni jedan reformator nije uspio promijeniti sebe da bi reformirao komunizam, ako su za to imali priliku, kao jugoslavenski predsjednik, koji je stajao na pola puta. Ni jedan značajniji nacistički intelektualac nije se odrekao nacističke doktrine, za razliku od komunizma, koji su napuštali i takvi velikani kakvi su André Gide, Arthur Koestler, George Orwell, Manès Sperber ili Ante Ciliga od Hrvata. Miroslav Krleža imponirao je Fejtöu postojanošću kojom je branio svoje socijalne stavove i zastupao ideje političke ljevice. Kao Predrag Matvejević, i on je vjerovao da je Krležu „odbacivala malograđanština”, da je bio „udaljen od Partije” i da je bio „prestrašen alternativom komunizmu”. Čak i kad je bio na Belom dvoru, blizak Titu, nije izgubio pozitivan književni utjecaj. Suprotno Krleži, navodi primjere drugih velikih pisaca koji nisu imali njegovu hrabrost, kad je trebalo biti hrabar, i odvrćati partiju od istočnoga grijeha staljinizma. Kad je trebala biti objavljena Suvarinova biografija Staljina, André Malraux to nije podržavao: „Siguran sam da govorite istinu. Ali, ja ću biti s Vama kad budete jači.”¹⁶ Ili kad je molio da Julien Benda ne ide na miting podrške koji je KP organizirala kao podršku SSSR-u, dok je s vojskom gušio mađarsku demokraciju, čuo je od nje-

¹⁵ François Fejtö – Maurizio Serra, *Le passager du siècle...*, 275.

¹⁶ François Fejtö – Maurizio Serra, *Le passager du siècle...*, 129.

ga zaprepašujuće objašnjenje: „Dragi moj Fejtö, ne sumnjam u Vašu dobru vjeru. Ali, zašto bih ja više vjerovao Vama nego Staljinu?”¹⁷

Uz sve simpatije za Tita, i uz poštovanje prema Krleži, François Fejtö nije oklijevao kad je na dnevni red Povijesti došlo pitanje Jugoslavije. Agresivnost kojom je Miloševićeva Srbija na ruševinama jugoslavenske federacije silom htjela podići velikosrpsku zgradu navela ga je da se i osobno angažira, prije svega da približi Francuzima istinu o tome tko je tko u jugoslavenskoj ratnoj priči. Budući da je imao veliko povjesničarsko znanje i da je izbliza znao prilike u Jugoslaviji, bio je uvjerljiv u svojim objašnjenjima o tome tko je tko u jugoslavenskom ratu. Nije mogao sakriti razočaranje držanjem Europe, a osobito Francuske u tom ratu. „Jedno od velikih razočaranja, goleme tuge, za mene je bila predstava nemoćne Europe, nesposobne da upravlja ratom u Jugoslaviji.”¹⁸ Priznavao je Mitterrandu zasluge za ujedinjenje Europe, ali mu nije opraštao politiku ne-intervencije u sukobima kod raspada Jugoslavije, uvjeren da je „sila jedini jezik koji Milošević razumije”. Kad je francuski predsjednik u njemačkom FAZ-u 29. studenog 1991. objašnjavao zašto njegova zemlja ne može podržati borbu Hrvatske za neovisnost – da su Hrvati bili „saveznici nacista” (Hrvati, a ne ustaše), a da su Srbi bili „naši saveznici”, Fejtö je tri dana kasnije uputio oštro pismo „svome” predsjedniku (koje je, pošto nije dobio odgovora), objavio u reviji *Commentaire*. „S velikim poštovanjem skrećem pozornost na to da Hrvati nisu bili jedini koji su se u drugom svjetskom ratu borili na strani neprijatelja, nego i Nijemci, Talijani, Mađari, Rumunji... Ako je točno da su ustaše pobile oko 60.000 Srba i Židova, utvrđeno je također da su te iste ustaše pobile i desetke tisuća Hrvata-antifašista i da su četnici generala Mihailovića ubili tisuće hrvatskih i muslimanskih civila.”¹⁹ Za Mitterrandov „povijesni argument”, upotrijebljen u korist srpskog stajališta, a protiv priznanja Hrvatske, napisao je da „nije uvjerljiv”. Osjećao je, gotovo osobno, takav stav o Hrvatima kao veliku nepravdu i uvredu.

Velika je zasluga François Fejtöa, uz druge istaknute francuske intelektualce s kojima je djelovao, što se istina o borbi Hrvatske za neovisnost probila u francuski javni i politički prostor. Mora se reći da je branio načela međunarodnog prava i demokratske vrijednosti na kojima se konstituirala Europa, o pravu naroda na samoodređenje, a ne iz nekih drugih razloga koji bi se danas mogli pobijati. Bio je prijatelj Hrvatske, a nije bio neprijatelj Srbije. Uz sve ostalo, bio je uvjereni Europejac: s tog je naslova branio prava Hrvata da budu dio ujedinjene Europe.

¹⁷ François Fejtö – Maurizio Serra, *Le passager du siècle...*, 232–233 .

¹⁸ François Fejtö – Maurizio Serra, *Le passager du siècle...*, 349–350.

¹⁹ François Fejtö – Maurizio Serra, *Le passager du siècle...*, 352.

Literatura

- Fejtő, Ferenc. *Sentimentalno putovanje*. Zagreb: Durieux, Dubrovnik: Dubrovnik University Press, 2003.
- Fejtő, François – Serra, Maurizio. *Le passager du siècle. Guerres, révolutions, Europes*. Paris: Hachette Littérature, 1999.
- Galić, Mirko. *Razgovor s Françoisom Fejtövom*. Rukopis. Pariz: 28. veljače 2008.
- Galić, Mirko. *Zrcalo nad Hrvatskom. (pariški razgovori 1992-1993)*. Split: Ne-djeljna Dalmacija, 1994.

Fejtő Ferenc és a délszláv háború

Fejtő Ferenc, író, újságíró és tanár jól ismerte a jugoszláv viszonyokat és személyesen is ismert néhány korabeli fontos személyiséget: Josip Broz Titót, akivel interjút is készített és Miroslav Krležát, akivel szorosabb kapcsolatban állt. Figyelemmel kísérte az ország azon fontos eseményeit, amelyek érdeklődési köréhez, a „népi demokráciák” témájához kapcsolódtak (erről könyvet is írt, és amely nemcsak nagy visszhangot keltett Nyugaton, hanem a kommunista államokban uralkodó viszonyok megértésének forrásául is szolgált). Különösen szoros kapcsolat fűzte Horvátországhoz, ahol rokonai, elsősorban a nővére élt, és ahova gyakran utazott. Jól ismerte a horvát politika és különösen a horvát kultúra történetét. Amikor a jugoszláv szövetség válságba került és részeire szakadt, Fejtő azt az álláspontot képviselte, hogy a háború kiváltó oka Slobodan Milošević agresszív nagyszerb politikája, és hogy Horvátország és Bosznia Hercegovina ennek a politikának az áldozata. A francia közvélemény előtt, a sajtóban és a nyilvános rendezvényeken a politikai és háborús eseményeket magyarázva jogosnak tartotta a horvátok és más népek függetlenségi törekvéseit, de bírálta a horvátok boszniai politikáját. Részt vett a kiemelkedő francia értelmiségiek (A. Finkielkraut, P. Bruckner, L. Lambrics...) szervezte „Szarajevó–Vukovár” csoport munkájában, amely kiállt az áldozatok mellett, ellenezte az erőszakot és az etnikai tisztogatást. Tevékenységüknek nagy visszhangja volt. Horvátországot azzal a meggyőződéssel védte, hogy a horvátoknak demokratikus joga az, hogy önállóan döntsenek sorsukról, és ezt a jogot más népek számára is elismerte. Franciaországi látogatása alkalmával Stjepan Mesić magas állami kitüntetésben részesítette Fejtő Ferencet.

Kulcsszavak: Fejtő és Horvátország, Miroslav Krleža, Josip Broz Tito, Milovan Đilas, Jugoszlávia széthullása, Horvátország függetlenségi harca

07

**Mirko
GALIĆ**

Zágráb

Fejtő és a délszláv háború

Fejtőről, – aki második hazájában, Franciaországban François Fejtő néven ismert –, mindenekelőtt a számos találkozás és beszélgetés alkalmával, a délszláv föderáció válsága és összeomlása, továbbá a kommunizmus európai bukása idején szerzett személyes tapasztalataim alapján beszélhetek. Fejtő e témák kiváló ismerője és az európai újságírók megkerülhetetlen beszélgetőtársa volt. Véleményét nagyra becsülték, tisztelték és idézték. A *Vjesnik* című horvát napilap párizsi tudósítójaként 1980 és 1997 között gyakran igénybe vettem intellektuális szolgálatait és a „népi demokrácia” országairól írt politikai elemzéseit. Az e témában írt könyvei egyfajta tankönyvek voltak, amelyek alapján Fejtőt a „másik Európa” legjobb ismerői közé sorolták. Hélène Carrère d’Encausse (Francia Akadémia) mellett Közép- és Kelet-Európa politikátörténetének legnagyobb tekintélye volt. A jugoszláv válság kezdete és a titói állam széthullása után a krízis megértésének egyik legfontosabb és legmegbecsültebb forrása lett. Értékelték elemzéseit, komolyan vették véleményét és – habár gyakran bocsátkozott jóslatokba –, figyelembe vették előrejelzéseit. Nem olyan ember érzései alapján beszélt, akit életének egy része ehhez a vidékhez kötött, hanem az újságíró tapasztalata, a történész tudása és olyan ember személyes emlékezése alapján, aki Magyarországról, majd Franciaországból érkezett Jugoszláviába, később Horvátországba, és ott, a helyszínen alakította ki álláspontját. Zágrábba gyermekként járt, ott gyógyították az anyját, nővére Zágrábban élt a haláláig, és Jugoszlávia széthullása után ez még külön vonzotta Horvátországhoz. Maga is elismerte, hogy különleges érzelmekkel kötődik Jugoszláviához és Horvátországhoz is, elemzéseiben azonban nem volt szentimentális. Következtetéseiben a történész meggyőző-

dése volt a döntő. Szerinte Jugoszlávia kihasználta történelmi lehetőségeit, és népeinek, akiket Titónak sikerült megtartania a jugoszláv közösségben, annak halála után joguk van saját államukhoz. Állítása szerint Milošević nagyszerb politikája felgyorsította és egyúttal meg is nehezítette a szétválást. Amikor elkezdődött a Horvátország, majd Bosznia elleni agresszió, Fejtő a megtámasztott népek és államok mellett foglalt állást és védte őket, azzal a kiemelkedő francia értelmiségiekből álló csoporttal együtt, amelybe Alain Finkielkraut, André Glucksmann, Olivier Mongin, Pierre Hassner, Paul Garde, Annie le Brun, Louise L. Lambrichs is tartozott.

A fasizmus és sztálinizmus elleni harc után az utolsó értelmiségi és politikai harcot a nagyszerb politika ellen folytatta, de miként azt állandóan hangsúlyozta, nem a szerbek ellen. A Jugoszlávia területén kitört háború jellegével kapcsolatban nem voltak kételyei.

Fejtő számára Slobodan Milošević a bolsevik nemzeti politika tipikus képviselője volt, aki a jugoszláv föderáció válságát támogatta a nagyszerb álmáról szőtt álom megvalósítása céljából. Miloševićet „nemzetkommunista szerb diktátorként” élte meg és írta le, aki a feléledt nacionalizmus hullámán „a maga javára, Jugoszlávia romjain akarta megvalósítani a Nagy-Szerbia álmát”.¹ „Tito halála és a rövid életű közösségi vezetés” kedvező körülmény volt ahhoz, hogy Milošević könnyen átvehesse a hadsereg mellett a rendőrség vezetését is, háborút kezdjen és megvalósítsa az erős és központosított, a szerbek irányítása alatt álló „Jugoszláviát”, vagy ennek alternatíváját, a más etnikumoktól megtisztított Nagy-Szerbiát. A történész Fejtő arra figyelmeztetett, hogy a köztársaságok, majd a Jugoszlávia területén létrejött államok határait a világháborúk után húzták meg, és ezek az országhatárok nem egyeznek meg az etnikai határokkal. Szlovéniát kivéve egyetlen köztársaság, illetve ország sem volt etnikailag egységes, sem olyan, hogy lakosai közt ne lettek volna más nemzetiségűek is, ugyanakkor egyik sem foglalta magába az adott nemzetiség összességét. A volt jugoszláv tagköztársaságok és jövődó államok határai körüli viszály kapcsán Fejtő elvi állásfoglalása a következő volt: „Minden népnek önrendelkezési joga van, anélkül, hogy a területén élő más népek jogait sértené”.² Az ország a többségi nemzeté, de az ország feladata, hogy biztosítsa az ott élő kisebbség számára a védett, egyenrangú helyzetet. Ilyen álláspontra helyezkedve vett részt abban a kampányban, amely az akkor Jugoszláviában uralkodó ellentéteket volt hivatott megértetni a francia közvélemény jelentős részével, különösen pedig az akkori hivatalos francia politikával, amelyek előtt a viszályt egyoldalúan, polgárháborúként, sőt törzsi háborúként mutatták be. „Nem polgárháború – mondta Fejtő –, hanem

¹ Fejtő Ferenc – Maurizio Serra, *A század utasa. Háborúk, forradalmak, Egyesült Európa*, (Budapest: Holnap Kiadó, 2002), 334.

² Mirko Galić, *Beszélgetés Fejtő Ferencsel*, Kézirat. (2008. február 28.)

agresszió, egy ország hódító háborúja olyan hadsereg segítségével, amelyet a megtámadott népek pénzelték.”³ Azzal érvelt, hogy a nemzetközi jogok és az Egyesült Nemzetek Szervezetének Alapokmánya alapján a megtámadott népeknek nemzetközi védelmet kellene élvezniük. Különösen fájlalta az Európai Unió megosztottságát. Mitterrand Franciaországa Jugoszláviát védve többé-kevésbé nyíltan támogatta Szerbiát, Kohl Németországa pedig, amikor látta, hová vezet az egységes Jugoszlávia „megmentése”, letett erről a szándékáról és a megtámadott népek pártjára állt.

Habár megisméltődtek a második világháború alatt látott legembertelenebb módszerek, mint amilyen a területfoglalás, a lakosság elűzése és az etnikai tisztogatás, a megosztott Európa nem tudta megakadályozni az újabb háborút saját területén. A „Soha többé!” ígérete már az első alkalommal megbukott, amikor Európa engedett vagy kapitulált Slobodan Milošević politikája, az újabb büntetőtáborok politikája és a lakosság elűzése előtt.

Ellenállva ennek a politikának, Fejtő és a *Szarajevó–Vukovár* értelmiségieket tömörítő szervezet nem hátrált meg, hanem együtt küzdött az igazságért, és ennek a harcnak az igazát bizonyította a nagyszerb törekvés veresége is. Fejtő jól ismerte a Jugoszláviában élő népek politikai történetét, politikai mentalitását, és rámutatott a nacionalizmus veszélyeire. Egyiknek sem volt híve, de tudott köztük különbséget tenni, sőt osztályozta is őket. A szerb nacionalizmusról az volt a véleménye, hogy veszélyes, mert agresszív, és mert Szerbia határain kívülre terjed, a szlovénról, hogy tartós, mert kis nép nacionalizmusa, a horvátról, hogy védekező, általában elfojtott, amíg ki nem tör.⁴ Utolsó hosszú beszélgetésünk során, amely három teljes óráig tartott, szüksegesnek tartotta, hogy magyarként – amit Kádár kommunista rezsimjének bukása után mind gyakrabban hangoztatott – beszéljen a magyar nacionalizmusról is, mondván, hogy „erős, de ellenőrzött”. „Egyes képviselői megkísérelték fölvetni a trianoni szerződés revíziójának kérdését, ám gyorsan rájöttek, hogy a tűzzel játszanának, mert Magyarország ellen fordulnának a szomszédai: Románia, Szerbia, Szlovákia, Horvátország és Ausztria”.⁵ Optimista európaiként azt remélte, hogy minden magyar megtalálja a helyét Európában. Csalódott Európában a Jugoszláviában dúló háború miatt, de továbbra is hitt az Európa-projektben. Szerinte ezt a szerbeknek is be kellett volna látniuk, és a nemzeti kérdést a jövőbeni egyesült Európa keretein belül kellett volna megoldaniuk. Fejtőnek úgy tűnt, hogy a horvátok belátták: az agresszív nacionalizmusnak nincs helye Európában, országuk és nemzetük jövőjét ilyen irányba kell terelniük.

³ Mirko Galić, *Zrcalo nad Hrvatskom. (pariški razgovori 1992-1993)*, (Split: Nedjeljna Dalmacija, 1994), 266.

⁴ Mirko Galić, *Zrcalo nad Hrvatskom...*, 265.

⁵ Mirko Galić, *Beszélgetés Fejtő Ferencsel...*, (2008. február 28.)

Fejtő többféle módon, cikkekkkel, levelekkel és konferenciákon is igyekezett hatni a francia és európai közvéleményre, amely a délszláv háború kezdetén nem tanúsított megértést a horvát, szlovén és más „szeparatizmusok” iránt. A francia politizáló értelmiségi beszélt általa, aki intellektuális elhivatottsággal igyekezett pótolni a francia, illetve általában az európai és nyugati politika passzivitását. Mintha a sartré-i aktivizmus és a camus-i elviség ébredezett volna benne. Az volt a célja, hogy a franciákkal megértesse, a horvátok és a szlovének, később pedig a jugoszláv föderáció más népei is saját államot kívánnak alapítani, Slobodan Milošević pedig a szomszéd államok és népek megtámadásával azok legitim törekvéseit akarja megakadályozni, így az ő kárukra kívánja megvalósítani Nagy-Szerbiát. A népek elismert önrendelkezési jogából indult ki, nem pedig valamilyen a priori pro horvát- vagy szerbellenes kiindulópontból. Soha sem értett egyet az ilyen felosztással, mindig arra hivatkozott, hogy vannak barátai a horvátok és a szerbek között is, és hogy nem a nemzetek, hanem vezetőik politikája között tesz különbséget.

Horvátország franciaországi nagykövetségént (2007–2012) kezdeményeztem – Zágráb pedig elfogadta –, hogy Horvátország tüntesse ki Fejtőt a horvát önállóságért folytatott harc igazságának terjesztéséért. Újságíróként tudta, milyen úton juthat el az igazság a sajtóhoz, történészként pedig meg tudta magyarázni Jugoszlávia széthullásának, valamint az új államok alapításának történelmi és politikai körülményeit. Nem propagandista volt, hanem értelmiségi, aki vállalta a felelősséget, hogy megvilágítson egy összetett helyzetet, ami a franciákat is megosztotta. Ezt ismerte fel és jutalmazta meg Horvátország 2007. december 17-én Stjepan Mesić köztársasági elnök franciaországi látogatása alkalmával a horvát nagykövetség rezidenciáján, amikor az államfő köszönő- és elismerő szavai kíséretében átnyújtotta neki a kitüntetést a háború idején nyújtott támogatásáért. A kitüntetett megjelent az ünnepségen, de tolokocsiban, teste ugyan gyenge, értelme azonban világos volt, és szép beszéddel mondott köszönetet. Rajta kívül posztumusz kitüntették az író, akadémikus és miniszter Jean-François Deniau-t, akinek a legendás író, újságíró és akadémikus Jeana d’Ormesson mellett különösen jelentős szerepe volt abban, hogy 1991-ben Dubrovnikot nem érte még több, súlyos károkat okozó bombatámadás.

Ezután (2008. február 28-án) meglátogattam Fejtőt újabb otthonában, a Saint-Martin utcában, a Georges Pompidou Központ közvetlen közelében. Egy új épület második emeletén lakott, ahol volt lift, ez volt a döntő abban, hogy elköltözött Neuillyből, Párizs előkelő külvárosában lévő otthonából, ahol párizsi tudósítóként többször meglátogattam, ő pedig olyan jó erőnlétnek örvendett, hogy a meredek falépcsőn is fel tudott menni a második emeletre. Talán érdekes adat lehet a magyar betelepülők szétszóródottsága és jelentősége szempontjából, hogy abban az időben Nicolas Sarkozy, a későbbi francia elnök volt

Neuilly polgármestere. Maga is újságíró lévén, Fejtő mindig az újságírók rendelkezésére állt, elemzései alaposak voltak, következtetései pedig érdekesek. Hajlott korában szüksége volt liftre és tolókocsira, ezért egy tágas lakásba költözött, amelyből a Beaubourgon nap mint nap nyüzsgő sokaságra nyílt kilátás. Feljegyeztem: „Kiaszott arc, nehezen mozgó kezek, dadogó, nehezen érthető beszéd. Milyen nehéz az öregség! Megmaradt újságírói kíváncsisága és professzoros hosszú fejtegetése is. A feje jól szolgál, különösen az emlékezete, mint más hasonló korúaké. Dragutin Tadijanovića emlékeztetett, aki Dinko Štambak párizsi bohémekről szóló könyvének bemutatóján emlékezett az 1918-as év minden részletére, de hogy előző nap kivel volt egy társaságban, arra nem.”⁶

Száz nappal később François Fejtő meghalt. 2008. június 10-én a Saint-Sulpice katedrálisban a búcsúztatásnál Edgar Morin író és filozófus mondott meghatározó beszédet a barátjáról, aki hozzá hasonlóan eltávolodott a marxista baloldaltól, de egyikük sem kötött ki a jobboldalon. A magyar értelmiségi egyetemi hallgatóként egy marxista körhöz tartozott, ami miatt tizenegy hónap börtönnel büntették, és kizárták az egyetemről. A francia még időben elhagyta a sztálinista Francia Kommunista Pártot, és idővel az „értelmiség lelkiismerete” nevet szerezte meg abban az országban, amelyben sok ilyen értelmiségi van. Hasonló vagy azonos jelszavuk volt: „Harcolni a kommunizmus ellen, de megmaradni a baloldalon!” Maurizio Serra, olasz író és diplomata Fejtővel párbeszédet folytató *A század utasa* című könyvében beszélgetőtársát a huszadik század közép- és kelet-európai megkerülhetetlen értelmiségi magyarozójaként írja le. A „népi demokráciák” elemzései hitelesnek mutatkoztak. Fejtő kimagasló helyet foglalt el a társadalomban, de megítéléseiben sikerült megtartania a politikai semlegességet és az újságírói mellett történelmi tekintélyként fellépnie. Ezt az állásfoglalását már 1934-ben, horvátországi utazása során megfogalmazta: „Sehova se tartozom egészen, és könnyen megeshetik, hogy két szék közt a földre esem. [...] A polgárok közt forradalmár vagyok s a forradalmárok közt a polgárság hagyományait védelmezem [...] a mindenben kételkedők közt dogmatikus vagyok, s a dogmatikusok közt a disputa s a szkepszis szabadságának pártján állok. Jobbra az egyszerűséget, balra a nyugatot, jobbra az igazságot, balra a szépséget, jobbra a fegyelmet, balra az egyéniséget igyekszem hangoztatni.”⁷ Ezek voltak politikai, intellektuális és morális axiómái, amelyekkel kiemelkedett kortársai közül.

Utolsó beszélgetésem a fasizmus elől menekülő emberrel – aki nem akart visszatérni hazájába, amíg ott a kommunizmus uralkodott, aki Franciaországban magyarnak érezhette magát, a kommunizmus bukása után hazatérve

⁶ Mirko Galić, *Beszélgetés Fejtő Ferencsel...*, (2008. február 28.)

⁷ Fejtő Ferenc, *Érzelmes utazás*, (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1989), 219.

Magyarországon pedig franciának, aki ismerte a nemzetiség fontosságát, de a nacionalizmus veszélyeit is –, az ő kérésére a nagy, ám vitatott történelmi személy, Tito körül forgott. A francia „második baloldalhoz” tartozó értelmiségiekre jellemző módon a kommunista vezetők közül kiemelte Titót Sztálin iránt tanúsított ellenállása miatt. A Tito iránti érdeklődés egyik oka a nagymértékben sztálinizált francia Kommunista Párt, a másik pedig a nem-kommunista baloldal Tito iránt érzett szimpátiája lehetett. A jugoszláv térség másik jelentős személyisége, aki mély benyomást tett rá, Miroslav Krleža volt: csodálta őt irodalmi munkásságáért és a bolsevik erővel szembeni politikai állásfoglalásáért. Franjo Tuđmanról alkotott véleménye ambivalensnek mondható: értékelte és támogatta a horvát függetlenségért folytatott harcát, helytelenítette azonban a demokrácia és a horvátországi nemzeti kisebbségekhez való viszonyulását, különösen pedig Bosznia-Hercegovina iránti politikáját. Gyakran hangoztatta, hogy Horvátországnak nem szabad elkövetnie Bosznia-Hercegovinában azt, amit maga is átélt. Az elbeszélő és elemző, történész és pedagógus, a „népi demokráciák” kiváló ismerője pozitív emlékeket őriz Jugoszlávia elnökéről. „Szimpatizáltam Titóval. Tudni kellett irányítani egy olyan országot, ahol nem csak két dudásnak kellett megférnie egy csárdában. A szerb nacionalizmus gyengítése érdekében két autonóm tartományt létesített Szerbiában. A horvát nacionalizmus gyengítése, a horvátok és a szerbek közötti feszültség enyhítése érdekében pedig Bosznia-Hercegovina fontosságát hangsúlyozta. Úgyesen uralkodott, mint a nagy államfők között csak kevesen. Kommunista volt, jobban mondva leninista, de Sztálin brutalitása nélkül. Bizonyos időszakokban egy kommunista vezetőhöz képest liberális is, ha az nem veszélyeztette uralmát.”⁸ Fejtő nem bocsátkozott a Horvátországban kiéleződő vitákba azzal kapcsolatban, hogy Tito antifasiszta hős-e vagy kommunista bűnöző. Ahhoz tartotta magát, amit történészként tudott, és ezért becsülte Tito ellenállását a faszizmussal szemben a háború idején, a háború után pedig Sztálinnal szembeni ellenállását. „Tito szimpatikus volt nekem emberként is”, ismerte el utolsó beszélgetésünk alkalmával, három hónappal a halála előtt. Először 1953-ban Bledben találkozott vele, ahol a francia hírügynökség, az AFP tudósítójaként nyaralt éppen akkor, amikor Tito az ottani állami rezidencián tartózkodott. Nem reménykedett különösebben, mégis Tito kabinetfőnökéhez fordult azzal a szándékkal, hogy az AFP és a Le Figaro számára interjút készít. Nem kis meglepetésére az Iroda fogadásra hívta az elnöki rezidenciára, ahol beszélgetést folytathatott Titóval. „A villába bejutottam minden procedúra nélkül. Titón kívül ott volt Kardelj, Ranković és Đilas, és a Sztálinnal történt szakítás után először a szovjet nagykövet is. Tito előbb fogadást adott a vendégek számára, azután félrevonult a szalonba, és fél órá-

⁸ Mirko Galić, *Beszélgetés Fejtő Ferenccel...*, (2008. február 28.)

ig beszélt a francia sajtó képviselőivel. Fordító nélkül, német nyelven. Tito jó kiállású volt és intelligens”⁹ – emlékezett Fejtő. „A vendégek iránt nyitott volt, szellemes és szórakoztató. Ha szükségét érezte, tudott légkört teremteni: leült a zongorához, és elkezdett zongorázni.”¹⁰

Fejtő találkozott az akkori Jugoszlávia fontosabb személyiségeivel, és mind-egyikükről véleményt formált. Edvard Kardeljt „iskolás marxistának”, Vladimir Bakarićot „művelt és intelligens típusú politikusnak, aki nem volt apparatcsik”, Aleksandar Rankovićot pedig „primitívnek” látta. Különösen kedvelte Milovan Đilast, Titónál is jobban, mert fellázadt a kommunizmus ellen. Úgy vélte, hogy átalakulása megrögzött kommunistából liberálissá őszinte és mélységes volt. Idéz egy anekdotát, abból az időből, amikor belgrádi lakásán meglátogatta Đilast, miután az kiszabadult a börtönből, és amely jól tükrözi azokat a körülményeket, amelyek közt disszidensként működött. Miután megismerkedtek, ujjával a mennyezetre mutatott és sétálni hívta vendégét, mondván: „Friss levegőre van szükségünk.” Szökni próbált a mikrofon elől, amennyiben ez lehetséges volt. Fejtő kiemeli Đilas érdemét abban, hogy Tito ellenállt Sztálinnak. A Kommunista Pártok Tájékoztató Irodájának Határozata előtt ő utazott el Moszkvába Tito helyett, aki az életét féltve nem vállalta az utazást. Đilas elmondta Fejtőnek, hogy Sztálin hetedik köztársaságként kínálta Jugoszláviának Albániát, de Tito elutasította, mert Albánia hű volt Sztálinhoz. „Titónak volt érzéke felismerni a veszélyt: attól tartott, hogy Sztálin trójai lóként használja majd Albániát!”¹¹

Jugoszlávia kommunista vezetőjének két oka is volt arra, hogy egy tekintélyes francia újságíróval társalogjon. Az egyik, mert értesült arról, hogy Fejtő Ferenc nemcsak újságíróként, hanem nyilvános szerepléseiben is támogatta a Sztálinnal való konfliktusban, és védelmezői közé állt a sértegetések közepe, amelyeknek ki volt téve az ellene folytatott rágalomhadjáratok idején. „Nem az eszméi iránti szolidaritásból [álltam mellé], hanem azért, mert arra törekedtem, hogy kiderítsem az igazságot Sztálinnal való konfliktusának valódi okairól.”¹² A másik ok az volt, hogy a franciaországi Kommunista Párt kifejezetten ellenséges érzelmeket táplált Titóval szemben, amiért szembe szegült Sztálinnal, olyannyira, hogy még Tito háborús érdemeit sem ismerte el. „A középkor, a vallásháborúk vagy az inkvizíció óta nem lehattunk tanúi a fanatizmus, a türelmetlenség, a szektás szellem ekkora robbanásának.”¹³ A francia másik baloldal, amelyet a szociáldemokrata nem-kommunisták vagy a kommunista disszidensek alkottak, és amely a Sztálin-ellenességen alapult,

⁹ Mirko Galić, *Beszélgetés Fejtő Ferencsel...*, (2008. február 28.)

¹⁰ Mirko Galić, *Beszélgetés Fejtő Ferencsel...*, (2008. február 28.)

¹¹ Mirko Galić, *Beszélgetés Fejtő Ferencsel...*, (2008. február 28.)

¹² Fejtő Ferenc – Maurizio Serra, *A század utasa...*, 232.

¹³ Fejtő Ferenc – Maurizio Serra, *A század utasa...*, 226.

grosso modo Fejtő Titóról kialakított álláspontjára helyezkedett: nem volt demokrata, de enyhébb vezető volt kommunista riválisánál. Az, hogy Tito '56-ban a magyar forradalom mellé állt, később a prágai tavasz idején pedig elítélte a szovjet beavatkozást, bizonyos politikai hitelességet biztosított számára a francia értelmiségi, részben pedig politikai körökben is. Fejtő Ferenc is ezekhez a körökhöz tartozott.

Tito megítélése államfői szerepe miatt főként pozitív, ideológiája miatt pedig negatív volt, és ezt a kettősséget Fejtő De Gaulle, a háború alatti és utáni legnagyobb francia személyiség alakján át láttatta. De Gaulle generálist konzervatívnak és monarchistának tartotta, aki Jugoszláviában megtartotta volna a monarchiát, vagyis a szerb dominanciát. Ez minden bizonnyal a háború alatt Londonba menekült Karađorđevićekkel való találkozáskor szerzett benyomásainak volt köszönhető. Mint a jelentős számú francia liberális értelmiségiek egyike, Fejtő sem tartozott de Gaulle hívei közé, mert uralkodását túl autokratikusnak tartotta a köztársasági egyeduralkodóval az ország élén. Fejtő szerint de Gaulle nem volt demokratikus uralkodó, mint ahogy Tito sem volt az. Tábornok lévén Draža Mihailović bűvöletében élt. „Sohasem bocsátotta meg Titónak, amiért nem tett eleget kérésének, hogy kegyelmezzen meg Mihailovićnak, holott maga sem kegyelmezett meg Robert Brasillach írónak, aki kétségkívül kevésbé lehetett bűnös, mert nem harcolt a náci oldalán, csak náci barát témájú szövegeket írt, bár az elítélt írónak olyan tekintélyes értelmiségiek kértek kegyelmet, mint François Mauriac és Albert Camus”.¹⁴ Ebből és ez után keletkezett a de Gaulle és Tito közötti animozitás, amely erősebb volt a francia tábornok részéről, és aki emiatt sohasem fogadta a jugoszláv marsallt. Vajon két erős egyéniség konfliktusa volt-e ez, akik – Fejtő szerint – az európai ellenállási mozgalom fő vezetőinek számítottak, vagy két államfő konfliktusa, akik kétféleképpen próbálkoztak távol tartani államaikat a keleti és nyugati tömbök közt folyó „játékoktól”? Tito e célból alapította az el nem kötelezett országok mozgalmát, de Gaulle pedig elérte, hogy Franciaország kivonja csapatait a NATO-ból. Predrag Matvejevićhez hasonlóan Fejtő is azt bizonygatja, hogy a két tábornok, Charles de Gaulle és Dragoslav Mihailović nem találkozhatott a St. Cyr-i katonai akadémián, mert nem egy időben végezték ott tanulmányaikat. Amikor a szerb tiszt volt ott továbbképzésen, a francia tiszt Libanonban tartózkodott. Fejtő is furcsállta, hogy az európai ellenállási mozgalom két – talán legkiemelkedőbb – vezetője, de Gaulle és Tito nem tudták legyőzni egymás iránti elfogultságukat, amikor de Gaulle büszkébb volt Titónál. Maurizio Serra olasz író jegyezte le, amit Fejtő csodálkozva mondott erről: „de Gaulle soha nem volt hajlandó fogadni Párizsban az egyetlen olyan kommunista vezetőt, aki függetlenedett Moszkvától – Titót –, nem bocsátot-

¹⁴ Mirko Galić, *Beszélgetés Fejtő Ferencsel...*, (2008. február 28.)

ta meg neki, hogy 1946-ban kivégeztette a monarchista és franciabarát Mihajlović tábornokot, a szerb nacionalista ellenálló, a csetnikek vezérét.¹⁵

A térség másik nagy egyénisége, aki Fejtő Ferencet foglalkoztatta, magára vonta a figyelmét és tiszteletet ébresztett benne, Miroslav Krleža író volt. Közös barátjuk volt Manès Sperber ismert francia író és szerkesztő. Az ő támogatásával jutott be Krleža a francia irodalmi piacra. Fejtő Sperbertől kapott híreket a horvát íróról, akit Sperberhez hasonlóan ő is Nobel-díjra érdemesnek tartott, ami a franciák és Franciaország számára azért volt különösen jelentős, mert Jean-Paul Sartre-ral és Camus-vel egy időben vagy talán még előbb fedezte fel az egzisztencializmus témáit. Krleža jó példa arra, hogy járnak a nagy írók, ha a nagy irodalmakba a kiskapun jutnak be, megfelelő támogatás nélkül. Krleža három kiadóval, (Sperber) Calmann-Lévyje, a Seuil és a P.O.F kiadókkal, és négy fordítóval (Jannine Matignon, Mauricette Begić, Clara Malraux, Antun Polanščak), sem érte el az irodalmi nyilvánosságban a kívánt folyamatosságot, habár *A horvát hadisten* című drámáját „az első világháború legjobb műveként” üdvözölték. Ez azonban a *Le Canard encahiné*-ben (Leláncolt kacsa), nem pedig irodalmi folyóiratban jelent meg. Milyen közös téma köthette össze Krležát és Fejtőt? Először is a magyar nyelv, amelyen a legkönnyebben társaloghattak anélkül, hogy a horvát írónak kínlódnia kellett volna a francia nyelvvel, azután a közös magyar–horvát, pontosabban a mindkettőjük számára fontos közép-európai témák. Fejtő történészi munkássága a „népi demokráciákról” találkozott Krleža irodalmi munkásságával. Fejtő sokkal inkább Közép-Európa képviselője volt Franciaországban, mintsem a Nyugat képviselője, ha hazament volna Magyarországra. Amikor a magyar származású politikus, Nicolas Sarkozy volt a francia államelnök, Fejtő Ferenc, a másik híres magyar emigráns semmilyen kiváltságban sem részesült, még azt a bánásmódot sem kapta meg, amelyet objektíven megérdemelt volna abban az országban, ahol jelentős karriert futott be a közintézményekben, és nagy érdemeket szerzett a francia sajtónak az AFP tudósítójaként, történészként, jelentős könyvek írójaként és egyetemi oktatóként. A francia elnök elment egy közepes tehetségű énekes temetésére, de nem jelent meg a kiemelkedő egyetemi oktató, újságíró és történész búcsúztatásán. Ilyen volt Sarkozy viszonya a kultúrához, de nem volt különb szüleinek hazájához sem. Egyébként sem szerette, ha magyar származását emlegették. Igaz, Magyarország az első államok közt volt, ahová 2007-ben, elnöksége idején ellátogatott, de – a magyar diplomáciai források szerint – nem vitte magával Budapestről a származását igazoló dokumentumokat, amelyeket vendéglátói diszkréten az éjjeliszekrényére tettek. Ha bárkit is érdekelne: Sarkozyt már elfelejtették Franciaországban.

¹⁵ Fejtő Ferenc – Maurizio Serra, *A század utasa...*, 262-263.

Titóval más a helyzet. Hazájában mind kevésbé népszerű, bizonyos körökben pedig egyre inkább gyűlölik. Franciaországban nagy tekintélynek örvendett három érdeme miatt, amelyet két kiemelkedő értelmiségi, Sperber és Fejtő tulajdonított neki: az ellenállási mozgalom (az antifasizmus), Sztálinnal szembeni ellenállása és az öngazgatás miatt. Ez határozta meg Sperber és Fejtő, valamint a nem-kommunista baloldal Tito iránt megítélésével kapcsolatos véleményét, amíg az hatalmon volt. Halála után, más történelmi személyiségekhez hasonlóan, a történelem és a történészek mondanak róla véleményt. Nincs rá konkrét bizonyíték, de írásainak, cikkeinek, könyveinek elemzése alapján feltételezhetjük, hogy Fejtő a francia titóisták köréhez tartozott, akikből elég sok volt a nem-kommunista baloldalon. Kritikus hozzáállással kísérté Tito (kommunista) uralkodását, de nem utasította el: a kommunista vezetők jobb vagy legalábbis kevésbé rossz csoportjába sorolta. Szerinte „[...]a náci totalitarizmustól eltérően [...] a marxista totalitarizmus demokratizálására, talán hosszú ideig tartó története és egyetemes hatása miatt, legalább voltak kísérletek.”¹⁶ Említi még Buharint, Titót, Nagy Imrét, Dubčeket... Még ha volt is rá alkalma, a jugoszláv elnökön kívül egyetlen reformátornak sem sikerült megváltoztatnia ahhoz, hogy megreformálja a kommunizmust, ő azonban megállt félúton. Egyetlen jelentős náci értelmiségi sem mondott ellent a náci doktrínának. Ezzel szemben a kommunizmusnak olyan kiemelkedő személyiségek fordítottak hátat, mint André Gide, Arthur Koestler, George Orwell, Manès Sperber vagy a horvátok esetében Ante Ciliga. Miroslav Krleža azzal imponált Fejtőnek, hogy állhatatosan védte szocialista álláspontját és képviselte a politikai baloldal eszméit. Predrag Matvejevičhez hasonlóan ő is azt vallotta, hogy Krležát „kispolgári volta idegenítette el” a kommunizmustól „távolította el a Párttól”, és hogy Krleža „félt a kommunizmus alternatívájától”. Még akkor sem veszítette el az irodalmi életre gyakorolt pozitív hatását, amikor közel állt Titóhoz és a Beli dvori rezidencián jelentős szerepet játszott. Krleža példájával ellentétben Fejtő felsorol más nagy írókat, akiknek el kellett volna téríteniük a pártot a sztálinizmus eredeti bűnétől, de amikor bátornak kellett volna lenniük, nem voltak olyan bátrak, hogy megtegyék. Boris Szuvarin Sztálin-életrajzának megjelenése előtt André Malraux állítólag ezt mondta a szerzőnek: „Biztos vagyok benne, hogy az igazat mondja, de majd akkor tartok magukkal, ha maguk lesznek az erősebbek.”¹⁷ Vagy amikor Fejtő arra kérte Julien Bendát, hogy ne menjen a KP szervezte, Szovjetuniót támogató tüntetésre, miközben a Szovjet Fegyveres Erők a magyar forradalom ellen vonulnak, megdöbbenő választ kapott: „Kedves Fejtő barátom, nem kételkedem a jóhiszeműségében. De miért akarja, hogy magának jobban higgyek, mint Sztálinnak?”¹⁸

¹⁶ Fejtő Ferenc – Maurizio Serra, *A század utasa...*, 265.

¹⁷ Fejtő Ferenc – Maurizio Serra, *A század utasa...*, 128.

¹⁸ Fejtő Ferenc – Maurizio Serra, *A század utasa...*, 226.

Amikor a Történelem napirendjére került Jugoszlávia kérdése, Fejtő Ferenc számára nem jelentett akadályt a Tito iránti szimpátia és a Krleža iránt érzett tisztelet. Az az agresszivitás, amellyel Milošević Szerbiája a jugoszláv föderáció romjain erőnek erejével föl akarta építeni a nagyszerb államot, Fejtőt rábírta, hogy személyesen is angazsálja magát, mindenekelőtt arra, hogy a franciáknak felfedje a valóságot, hogy ki kicsoda a délszláv háborús történetben. Nagy történelmi tudása által közelebbről ismerte a jugoszláv viszonyokat, ezért meggyőzően el is tudta magyarázni a délszláv háború lényegét. Nem titkolhatta, mennyire kiábrándult Európa, különösen pedig Franciaország hozzáállásából. „Az utóbbi években egyik nagy csalódásom, egyik nagy bánatom az volt, hogy láttam, a megosztott Európa nem képes kezelni a volt Jugoszlávia válságát, az országét, amelyhez érzelmileg nagyon kötődöm.”¹⁹ Elismerte Mitterand érdemeit Európa egyesítése terén, de nem bocsátotta meg neki be nem avatkozási politikáját a Jugoszlávia széthullását követő konfliktusok idején, mert meg volt győződve arról, hogy az egyetlen nyelv, amelyet Milošević megért, az erő nyelve. Amikor a francia elnök a német Frankfurter Allgemeine Zeitung 1991. november 29-i számában azt magyarázta, miért nem támogathatja Franciaország Horvátország függetlenségi harcát – mert a horvátok „náci szövetségesek voltak” (a horvátok, nem az usztasák), a szerbek viszont „a mi szövetségeseink” –, Fejtő három napra rá éles hangú levelet intézett „elnökéhez”, (amelyet, mivel nem kapott rá választ), megjelentetett a *Commentaire* című lapban. „Engedje meg, hogy történelmi visszatekintésével kapcsolatban tisztelettel felhívjam a figyelmét arra a tényre, hogy nem egyedül horvátok verekedtek az ellentáborban, hanem németek, olaszok, magyarok, románok (1944 augusztusáig) is. Igaz, hogy az usztasák mintegy hatvanezer szerbet és zsidót kivégeztek, de az is tény, hogy több tízezer antifasiszta horvátot öltek meg ugyanezek az usztasák, és hogy Mihajlović tábornok csetnikjei horvát civilek és muzulmánok ezreit ölték meg”.²⁰ Mitterrandnak a szerb álláspontok érdekében felhozott „történelmi érvére” Horvátország elismerése ellenében azt írta, hogy „nem meggyőző”. A horvátokról hangoztatott álláspontot szinte személyes sértésnek vette, és nagy igazságtalanságnak tartotta.

Fejtő Ferenc és más, vele együttműködő, kiemelkedő francia értelmiségiek érdeme, hogy Horvátország függetlenségéért vívott harcának igazságossága eljutott a francia politikai- és közéletbe. El kell ismerni, hogy a nemzetközi jog elveit és a demokratikus értékeket védte, amelyek Európa létrejöttének alapjai, továbbá a nemzetek önrendelkezési jogát, nem pedig valamilyen más értékeket, amelyek ma talán vitathatóak lehetnének. Horvát-

¹⁹ Fejtő Ferenc – Maurizio Serra, *A század utasa...*, 334.

²⁰ Fejtő Ferenc – Maurizio Serra, *A század utasa...*, 336–337.

ország barátja volt, de nem volt ellensége Szerbiának sem. Meggyőződéses európai volt, és ezen a címen védte a horvátokat, hogy az egyesült Európa részei lehessenek.

Fordította: Ćurković-Major Franciska

Irodalom

Fejtő Ferenc. *Érzelmes utazás*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1989.

Fejtő Ferenc – Maurizio Serra. *A század utasa. Háborúk, forradalmak, Egyesült Európa*. Budapest: Holnap Kiadó, 2002.

Galić, Mirko. *Beszélgetés Fejtő Ferencsel*. Kézirat. (Párizs: 2008, február 28.)

Galić, Mirko. *Zrcalo nad Hrvatskom. (Pariški razgovori 1992-1993)*. Split: Nedjeljna Dalmacija, 1994.

Ferenc Fejtő i jugoslavenski rat

Kao novinar, pisac i profesor Ferenc (François) Fejtő je dobro poznao prilike u Jugoslaviji, znao je i osobno neke važne ličnosti iz toga perioda, i J. B. Tita, koga je osobno intervjuirao, i M. Krležu, s kojim je imao bliske odnose, pratio je ključne događaje u toj državi, u sklopu svoga tematskog interesa za „narodne demokracije“ (o čemu je napisao i knjigu koja je na Zapadu imala veliki odjek, i služila kao jedan od izvora za razumijevanje prilika u komunističkim zemljama).

Posebno je bio vezan uz Hrvatsku, gdje je imao i rodbinu (sestru), i gdje je često dolazio. Poznao je dobro hrvatsku političku, a osobito kulturnu povijest.

Kad je došlo do krize i do raspada jugoslavenske federacije, zauzeo je stajalište da je za rat odgovorna agresivna velikosrpska politika Slobodana Miloševića, i da su Hrvatska i BiH žrtve takve politike. U francuskoj javnosti, u medijima i na tribinama, nastupao je kao tumač ratnih i političkih zbivanja, s razumijevanjem za aspiracije Hrvata i drugih naroda na državnu neovisnost, ali i s kritičkim odnosom prema hrvatskoj politici u BiH. Djelovao je u grupi „Vukovar–Sarajevo“ koju su činili istaknuti francuski intelektualci (A. Finkielkraut, P. Bruckner, L. Lambrichs...), koji su zauzeli stranu žrtava, protiv nasilja i etničkoga čišćenja. Njihovo je djelovanje imalo veliki odjek. Branio je Hrvatsku iz uvjerenja da Hrvati imaju demokratsko pravo da sami odlučuju o sebi; to je priznao i svim drugim narodima. Prilikom posjete Francuskoj, predsjednik Stjepan Mesić uručio je F. Fejtőu visoko hrvatsko odlikovanje.

Ključne riječi: Fejtő i Hrvatska, Miroslav Krleža, Josip Broz Tito, raspad Jugoslavije, Milovan Đilas, borba Hrvatske za samostalnost

08

**Dejan
DURIĆ**

Rijeka

Izvorni znanstveni rad

Dvadeseto stoljeće kroz prizmu pamćenja: memoar *Od Budimpešte do Pariza preko Zagreba* Ferenca Fejtöa

1.

Od *Budimpešte do Pariza preko Zagreba* Ferenc Fejtöa osvjetljava povijest dvadesetoga stoljeća iz osobne perspektive svjedoka. Fejtöv je memoar podijeljen u četiri cjeline koje otpadaju na četiri razdoblja njegova života. One ujedno korespondiraju s trima etapama dvadesetoga stoljeća pa su u memoaru osobno i društveno-povijesno-političko povezani te se međusobno zrcale. Taj odnos svjedoči o kolebanju intelektualaca u dvadesetom stoljeću, koji je suočen s galopirajućim i devastirajućim zbivanjima.

Djelo ću sagledavati kroz prizmu pamćenja u rubno književnim tekstovima. Memoar narativnim strategijama, principima oblikovanja te žanrovskim konvencijama upućuje na procese prisjećanja, aktualiziranja, tumačenja i reinterpretiranja – pohranjuje pamćenje, ali i sudjeluje u njegovu rasprostranjivanju, napose u društvenoj domeni. S obzirom na događaje koji su obilježili dvadeseto stoljeće te na niz pokazatelja iz dvadeset i prvoga stoljeća, posebice se po- tica- jnim pokazuje problematika židovskoga identiteta, antisemitizma i asimili-

lacije. Ona je provedena kroz cijeli memoar, iako se najviše razmatra u prvome i četvrtome dijelu. To je doba raspada multinacionalne monarhije u niz mononacionalnih država te period u kojem je antisemitizam bio rasprostranjen u sastavnicama monarhije, ali i razdoblje memoaristovih formativnih godina. Također, a s obzirom na preokupaciju pamćenjem, postavlja se pitanje može li djelo danas funkcionirati kao osmatračnica za suvremeno doba? Time ću u radu razmotriti doprinos teksta u tvorbi kolektivnoga i društvenoga pamćenja te način na koji Fejtövo djelo danas može biti aktualno u kontekstu trenutanih društvenih pokazatelja. *Od Budimpešte do Pariza preko Zagreba* temelji se na osobnim reminiscencijama i promišljanjima, no pruža intrigantne podatke i promišljanja o kulturi i povijesti dvadesetoga stoljeća te usmjerava na bitan aspekt proučavanja pamćenja koji temelje ima u društvenoj odgovornosti i etici pamćenja.¹

2.

Zbog nastojanja da se strukturira životna priča kroz prisjećanje proteklih životnih trenutaka, djelo nas neminovno dovodi u kontekst problematike odnosa pamćenja i književnosti, odnosno književnosti kao medija individualnoga i kolektivnoga pamćenja, kako ga je formulirala Astrid Erll. Književnost, naime, ima mogućnost da reprezentira rad pamćenja, ali i da ga pohranjuje te djeluje na njegovo prenošenje, prilikom čega autorica osobito ističe recepcijski kontekst od kojega ovisi koliko će uspješno neko djelo zaživjeti unutar određene kulture pamćenja.² Fejtövo djelo već žanrovskim konvencijama upućuje na unutartekstovne signale koji čitatelje usmjeravaju na memorijsku problematiku. Afirmira brojne narativne i oblikotvorne strategije karakteristične za prozne tekstove koji razmatraju kompleks pamćenja. Zato ću u nastavku sagledavati žanrovske odrednice jer izravno uvode u vidokrug razmatranja pamćenja, a zatim i struktura djela koja je blisko vezana uz njih, ali i činjenicu da (re)konstrukcija životne priče kroz prisjećanje prošlosti ovisi o (ne)stabilnosti i selektivnosti pamćenja i pamtitelja.³

Od Budimpešte do Pariza preko Zagreba nefikcionalno je djelo koje određujemo kao memoarsku prozu – autor iznosi fragmente događanja iz vlastitoga života te ljudi s kojima je nekada bio u interakciji, a koji su njega i te druge egzistencijalno definirali. Riječ je o nastojanju da se oblikuje autobiografski zapis,

¹ Usp. Dejan Durić, *Između književnosti i pamćenja: prisjećanje zaboravljenoga*, (Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci, 2018); Avishai Margalit, *The Ethics of Memory*, (London–New York: Harvard University Press, 2002).

² Astrid Erll, *Memory in Culture*, (London: Palgrave Macmillan, 2011), 161.

³ Usp. Birgit Neumann, „The Literary Representation of Memory”, in *Media and Cultural Memory*, ed. Astrid Erll and Ansgar Nünning (Berlin–New York: Walter de Gruyter, 2008), 333–343.

koji ulazi u obiman korpus tekstova koje nazivamo »pisanje o životu« (*life-writing*). Saunders ističe njegovo široko terminološko određenje jer obuhvaća različite tekstove i žanrove u koje, među ostalim, ubrajamo dnevnike, memoare, biografije, autobiografije – dakle, nefikcionalne žanrove koji za predmet razmatranja uzimaju životnu priču pojedine osobe.⁴ *Life-writing* vezan je uz koncept autobiografskoga pamćenja pa stoga počiva na temporalnoj dimenziji. Pascal nudi podosta tradicionalnu definiciju autobiografskoga zapisa jer kao njegovu temeljnu preokupaciju ističe mogućnost istraživanja svijesti subjekta te analizu sebstva i osobnosti kako autora tako i ljudi s kojima je dolazio u interakciju.⁵ Pritom stvara ponešto grubu razdjelnicu između unutarnjega i vanjskoga plana jer prema njegovu mišljenju psihološka dimenzija pojedinca preuzima prevagu nad okolišnim uvjetima, iako vanjski događaji nesumnjivo utječu na privatnu sferu čovjeka. Današnja istraživanja pamćenja veći naglasak stavljaju na društvenu dimenziju autobiografskoga pamćenja.⁶ Autobiografsko pamćenje tako uključuje „epizodično pamćenje (posebne epizode u nečijem životu) i autobiografsko znanje (konceptualno, generičko, shematsko znanje o vlastitoj osobnoj povijesti)”,⁷ no da bi se moglo ostvariti potrebna je društvena komunikacija. Dijeljenje životne priče s okolinom čimbenik je njezine aktualizacije. Stoga Fejtővo djelo možemo iščitavati na barem dvjema razinama: s jedne strane posrijedi je priča osobnoga iskustva, no ona ujedno referirana na ljude i događaje s kojima je autor bio u interakciji pa se time uključuje u razmatranje širi opseg znanja. Pisanje o životu stoga može biti „izvor za proučavanje kulturnoga pamćenja [...] kako je pamćenje proizvedeno, konstruirano, napisano, preneseno”.⁸ Takav tekst upućuje na osobite forme oblikovanja pamćenja koje su bliske iskustvenom modusu Astrid Erll, u kojem je pamćenje egzistencijalno ovjereno jer je vezano uz specifičnu osobu i njezina stvarna životna iskustva, bilo kroz aktivno sudjelovanje ili svjedočenje.⁹ Također nudi društveni kontekst koji nam može štošta reći o prostorno-vremenskim osobitostima predočenoga svijeta. Čitatelj ujedno može usporediti svoje znanje s memoaristovim iskustvom i promišljanjima, čime se otvara prostor za društvenu polemiku, koja također može aktivno doprinijeti problematiziranju i produkciji pamćenja.

⁴ Max Saunders, „Life-Writing, Cultural Memory, and Literary Studies”, in *Media and Cultural Memory*, ur. Astrid Erll i Ansgar Nünning (Berlin i New York: Walter de Gruyter, 2008), 321.

⁵ Roy Pascal, *Design and Truth in Autobiography*, (London i New York: Routledge, 2016), 162.

⁶ Usp. Harald Welzer, „Communicative Memory”, in *Media and Cultural Memory*, ur. Astrid Erll i Ansgar Nünning (Berlin i New York: Walter de Gruyter, 2008), 285–298.

⁷ Hellen L. Williams and Martin A. Conway, „Networks of Autobiographical Memories”, in *Memory in Mind and Culture*, ed. Peter Boyer and James Wertsch (New York: Cambridge University Press, 2009), 33.

⁸ Max Saunders, „Life-Writing, Cultural Memory, and Literary Studies”, 323.

⁹ Usp. Astrid Erll, *Memory in Culture*, 158–59.

Dakle, koncept »pisanja o životu« te autobiografskoga modusa dovodi nas u ispovjedni kontekst – autor iznosi životne epizode i svoja promišljanja o njima impliciranoj čitateljskoj publici. Najjednostavnije bi bilo reći da autobiografski usmjeren tekst ima za cilj iznošenje životne priče autora, u kojem se postupkom selektiranja odabiru bitni, odnosno formativni događaji i etape njegova života, redovito u temporalno-sukcesivnoj, odnosno linearno-kronološkoj maniri. Takva gradacijska struktura je bitna zbog razvojnih aspekata naracije: tendira se prikazati kako su opisani događaji utjecali na pripovjedača i kako se on pod njihovim utjecajem mijenjao.¹⁰ U pozadini se toga sagledava kako se mijenjao i kontekst: intelektualna klima, politička i društvena uređenja, ekonomski trendovi te kultura općenito. Navedena struktura i dvostruki plan razmatranja primjetni su i u Fejtövu djelu.

Za njega također vrijedi autobiografski ugovor Lejeunea, koji za autobiografski tekst kaže da je „retrospektivna prozna naracija koju je napisala stvarna osoba dotičući se vlastitoga iskustva te u kojoj je fokus na njegovu individualnom životu, osobito na priči o njegovoj osobnosti“.¹¹ Za autobiografski ugovor važno je da identitet autora, pripovjedača i protagonista bude isti, dakle osoba potpisana na koricama knjige kao autor ujedno iznosi priču te kao protagonist sudjeluje u zbivanjima,¹² što je slučaj s autorom, pripovjedačem i protagonistom *Od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*. Lejeune navodi četiri kategorije kada govorimo o autobiografiji: formalni kriterij vezan je uz prozno oblikovanje narativnoga teksta; tematski kriterij uvjetuje da djelo progovara o životu pojedinca te prikazuje njegov osobni razvoj; autorski kriterij zahtijeva da identitet autora i pripovjedača bude isti; kriterij pripovjedača upućuje na potrebu za analeptičkom organizacijom naracije te da se pripovjedač i glavni lik identitetski podudaraju.¹³ Fejtöv tekst zadovoljava spomenute uvjete, no kako sam ranije naveo da je posrijedi memoar, ne bi bilo naodmet spomenuti da Lejeune kod memoarskoga tipa proze isključuje priču o osobnosti i osobnom razvoju¹⁴ jer više za cilj ima pripovjedačevo iznošenje sjećanja i reminiscencija na bitne ljude i događaje po svoj i kolektivni život uz isticanje vlastitoga mišljenja i stavova vezanih u njih. Naravno, „za memoare je karakteristično da barataju autobiografskim činjenicama: dok je biograf usmjeren na sebe, memoarist je usmjeren na druge.“¹⁵ Međutim, u tekstu mađarskoga autora osobni razvoj neprestano je prisutan te upućuje na procesualnost: odrastanje, sazrijevanje, shvaćanje vlastitih zabluda. Drugi postaju dio naše priče biografije te utječu na nas.

¹⁰ Usp. Neumann, „The Literary Representation of Memory“, 336.

¹¹ Philip Lejeune, *On Autobiography* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1989), 4.

¹² Lejeune, *On Autobiography*, 5.

¹³ Lejeune, *On Autobiography*, 4.

¹⁴ Lejeune, *On Autobiography*, 4.

¹⁵ Sally Cline and Carole Angier, *The Arvon Book of Life Writing: Writing Biography, Autobiography and Memoir* (London: Methuen Drama, 2010), 90.

Od Budimpešte do Pariza preko Zagreba pokazuje klasičnu narativnu strukturu memoarskoga teksta: događaji se sekvencioniraju kronološki, no sama je naracija fragmentarna jer je selektivnost vrlo izražena. Dok u autobiografskom zapisu »priča« treba ostavljati dojam da nesmetano teče, memoar često ne skriva selektivnost: u Fejtövu su djelu četiri dijela podijeljena u serije kratkih poglavlja – fragmenata, koji se dotiču određenih situacija i ljudi za koje je pripovjedač procijenio da su bitne da o njima govori. Dolazi do povezivanja dviju razina: ispovjedno intonirane naracije sa sagledavanjem širega povijesnoga konteksta i njegovih sudionika. Svaki memoar, kao dio korpusa »pisanja o životu«, ima dvije dimenzije: jedna je osobna, a druga je nadosobna. Osobna je vezana uz ispovijedan i refleksivan karakter, baziranje na memoaristovom iskustvu i svjedočanstvima, čime nas izravno dovodi u auto/biografski kontekst. Nadosobna je vezana uz javnu: društvenu i političku dimenziju jer uključuje razmatranje ljudi i događaja iz autorova života pa memoar redovito karakterizira portretiranje društveno-kulturne panorame, ali iz osobite i subjektivne dimenzije. Upravo iz navedenoga razloga predstavlja poticajan materijal za sagledavanje pamćenja, tim više što je prisutno izdvajanje događaja te progovaranje autora o sebi.

Zerubavel naglašava da ne možemo zapamtiti sve kao što niti pamćenje ne možemo svesti na ponavljanje usvojenoga. Ističe strukturiranost procesa pamćenja i prisjećanja, a sama strukturiranost upućuje na interpretaciju jer se time nešto (pre)oblikuje, ali i mijenja, prepravlja, iskrivljuje.¹⁶ Prisjećanje može ovisiti o brojnim okidačima iz okruženja koji mogu pobuditi spontane evokacije ili reminiscencije pa je neobično govoriti o njegovu strukturiranju. Međutim, kada govorimo o književnom ili diskurzivnom tekstu poput Fejtöva tada narativizacija često biva temeljena na pokušaju da se jednome životu ili dobu podari struktura te se pokuša pronaći uzročnost u raznim društvenim i kulturnim procesima, što će biti primjerno u razmatranju teme židovskoga identiteta i asimilacije u memoaru. Pritom bira događaje koji imaju formativan karakter po njegov identitet, životnu priču te sliku epohe. To usmjerava na tekstualiziranu narav identiteta i povijesnih razdoblja: „subjekt je uvijek u procesu konstrukcije ili revizije: nikada uistinu ne postaje stabilan objekt pamćenja, nego uvijek ostaje određena vrsta projekta kroz koji je pamćenje strukturirano i interpretirano.”¹⁷ Drugi bitan aspekt odnosi se na činjenicu da se prisjećanje vrši s vremenskim odmakom pa su sjećanja rezultat rekonstrukcije te naknadne interpretacije. Stoga Saunders zaključuje da su „uvijek posrijedi retekstualizacije jer prvo slijedi iskustvo pa pisanje.”¹⁸ Fejtö se kao pripovjedač s vremenskim

¹⁶ Eviatar Zerubavel, *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of Past*, (Chicago–London: The University of Chicago Press, 2003), 11.

¹⁷ Geoffrey Cubitt, *History and Memory*, (Manchester–New York: Manchester University Press, 2007), 93.

¹⁸ Max Saunders, „Life-Writing, Cultural Memory, and Literary Studies”, 323.

odmakom prisjeća događa iz svoje prošlosti i prošlosti prijatelja ili članova obitelji, no ta sjećanja podliježu procesu (re)interpretacije zbog temporalnoga otklona, što je rezultat pripovjedačke funkcije u prvom licu koja je istodobno izvandijegetska i homodijegetska. Događaje iznosi s vremenskom distancom pa se nalazi izvan svijeta o kojem pripovijeda, a to mu omogućuje nadređeni i pregledni položaj. Istodobno kao „lik” sudjeluje u iznesenim događajima, što mu jamči iskustvenu uvjerljivost.

3.

Prvi i ujedno najduži dio memoara znakovito je nazvan *Moje domovina* te se otvara periodom prije Prvoga svjetskoga rata. Pokriva razdoblje od odrastanja i školovanja pripovjedača pa do njegova odlaska iz Mađarske 1938. godine. Stoga što se bavi formativnim godina subjekta, koje su isprepletene s političkim i društvenim promjenama potaknutim raspadom multinacionalne Austro-Ugarske Monarhije, razumljivo je da će problematika porijekla i identiteta u prvome dijelu biti u velikoj mjeri isprepletена s memoaristovom životnom putanjom. Prvi se dio i otvara opaskom o porijeklu: „Za one koji me ne poznaju ja jesam i ostajem Mađar.”¹⁹ Mađarska je, naime, nudila mogućnost poslovnoga prosperiteta što je bio okidač dolaska Fejtöve mnogonacionalne obitelji da bi on tijekom odrastanja bio svjedokom preobrazbe mađarskoga društva, kako sam navodi, iz tolerancije u netoleranciju.²⁰ Opaske na Prvi svjetski rat u memoaru kratke su i uzgredne te se autor više referira na postratno razdoblje u Mađarskoj te društvene i političke posljedice do kojih je rat doveo, zatim na revoluciju i kontrarevoluciju, odnos nacionalista, socijalista i komunista, odnosno različite političke perturbacije te mjesto i položaj Židova unutar njih, sa skiciranjem glavnih političkih aktera te suprotstavljenih ideoloških strana. Beller tumači da su Židovi u Mađarskoj prije Prvoga svjetskoga rata bili izrazito dobrodošli, što objašnjava ekonomskim razlozima: smatralo se da će doprinijeti modernizaciji ekonomije te gospodarskom razvoju, a to je preduvjet za političku emancipaciju.²¹ Međutim, prije holokausta i Drugoga svjetskoga rata, antisemitizam je bio rasprostranjen srednjom Europom i Austro-Ugarskom te se njegovi odjeci počinju osjećati u Mađarskoj tijekom i nakon Prvoga svjetskoga rata. Beller antisemitizam sagledava u dvojakom kontekstu: kao politički pokret koji se javio u novijoj povijesti te kao ideologiju koja je plodno tlo našla u srednjoj Europi krajem devetnaestoga stoljeća te je vrhunac doživjela

¹⁹ François Fejtö, *Memoari: od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989), 15.

²⁰ Fejtö, *Memoari: od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, 16.

²¹ Steven Beller, *Antisemitism: A Very Short Introduction*, (Oxford–New York: Oxford University Press, 2007), 20.

holokaustom.²² Helling također drži da je velika pojava antisemitizma bila karakteristična za Europu krajem devetnaestoga stoljeća.²³ Beller ujedno smatra da su iracionalni, psihološki čimbenici odigrali bitnu ulogu u njegovu javljanju i jačanju, što naziva psihološkim oblikom antisemitizma,²⁴ na što ću se kasnije nadovezati referiranjem na Žižeka. Na element psihološkoga antisemitizma često će upućivati i Fejtö u kontekstu mađarske kulture, iako ga neće tako imenovati. Beller²⁵ kao i Wistrich dijele stav da je srednja Europa bila pogodna za bujanje antisemitističkih pojava: „politički antisemitizam je stekao posebnu rezonancu posljednjih godina Austro-Ugarskoga Carstva – kolijevke intenzivnih nacionalističkih borbi koje su njegovale socijalnodarvinistički pogled na povijest kao »borbu rasa«.”²⁶ Unatoč tome, do Drugoga svjetskoga rata, smatra Fejtö, mađarski su Židovi imali veliku kulturnu i političku ulogu „u organizaciji radničkih pokreta.”²⁷ U poglavlju *Revolucija i kontrarevolucija*, u kontekstu kraja Prvoga svjetskoga rata, autor naznačava židovske progone te bujanje postratnoga antisemitizma.²⁸ U nastavku donosi brojne primjere antisemitističkih izgreda tijekom kontrarevolucije admirala Horthyja, što potiče daljnji razvoj antisemitizma, koje također potkrepljuje navodima iz publicističke literature.²⁹

Vrijeme je to kada svećenstvo potiče mit o Židovima kao bogoubilačkom narodu. Tako spominje i Józsefa Pehma – župnika njemačkoga porijekla – koji širi netoleranciju oslanjajući se na spomenuti i tada uvriježeni stereotip o bogoubilačkom narodu, a kasnije postaje kardinal i primas Mađarske.³⁰ Zatim je upečatljiva situacija tijekom srednjoškolskoga obrazovanja iz 1919. godine kada profesor povijesti, sklon učenju napamet, daje pripovjedaču negativnu ocjenu jer nije memorirao dvije rečenice uz uvredljivu opasku: „Uostalom kako sam mogao pretpostaviti da će jednoga Židova zanimati povijest naše zemlje?”³¹ Posrijedi je kaotično razdoblje dvadesetoga stoljeća u Mađarskoj pa pripovjedač zaključuje: „dojučerašnji komunisti postaju antikomunisti i najzasljepljeniji antisemiti.”³² Tijekom odrastanja memoarist je tako zbog porijekla i vjere više puta bio žrtvom diskriminacije, a *numerus clausus*

²² Beller, *Antisemitism: A Very Short Introduction*, 1.

²³ Jocelyn Helling, *The Holocaust and Antisemitism: A Short History*, (Oxford: Oneworld Publications, 2003), 22.

²⁴ Beller, *Antisemitism: A Very Short Introduction*, 3.

²⁵ Beller, *Antisemitism: A Very Short Introduction*, 16.

²⁶ Robrt S Wistrich, *Laboratory for World Destruction: Germans and Jews in Central Europe*, (Lincoln–London: University of Nebraska Press, 2007), 6.

²⁷ Fejtö, *Memoari: od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, 65.

²⁸ Fejtö, *Memoari: od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, 28.

²⁹ Fejtö, *Memoari: od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, 28.

³⁰ Fejtö, *Memoari: od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, 28.

³¹ Fejtö, *Memoari: od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, 29.

³² Fejtö, *Memoari: od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, 29.

mu onemogućuje upis na željeno sveučilište: „Bethlen je zadržao *numerus clausus*, koji je ograničavao na 5 % upis Židova na visokoškolske ustanove.”³³ Situacija se ne mijenja niti tijekom studiranja. Prisjećajući se boravka u Pečuhu, referira na dva velika studentska udruženja: jedno je klerikalno, a drugo – Turul (Sokol) – je nacionalističko i desničarsko te je poticalo protužidovske tučnjave.³⁴ Posebice se osvrće na sukob demokrata i pokreta narodnih pisaca (populista)³⁵ te bitne figure tog pokreta poput Lászla Németha i Gyule Illyésa, kao i na ulogu antisemitizma u tom konfliktu.³⁶ Fejtöv je stav da je pokret narodnih pisaca imao veliki utjecaj na onovremeno društvo i njegove stranputice te da upućuje na dezorijentaciju mađarske inteligencije nakon kontrarevolucije 1919. i „kršćanskoga pravca” koji je uslijedio nakon toga. Na navedenu problematiku, koja je doprinijela bujanju antisemitizma, nadovezuju se nacistički pritisci u osvit Drugoga svjetskoga rata.³⁷

Možemo zaključiti da Fejtö antisemitizam u Mađarskoj u prvoj polovici dvadesetoga stoljeća shvaća kao kontinuitet devetnaestostoljetnoga antisemitizma, koji je pojačan novim političkim strujanjima. Rezultat je trojakih utjecaja: kontrarevolucije u Mađarskoj, kršćanskoga pravca te pokreta narodnih pisaca. Napose je naišao na plodno tlo zbog ekonomske krize i opadanja srednje klase tridesetih godina, a potom krajem istoga desetljeća zbog nadirućega

³³ Fejtö, *Memoari: od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, 32.

³⁴ Fejtö, *Memoari: od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, 47.

³⁵ U djelu *Mémoires: De Budapest à Paris (Memoari: Od Budimpešte do Pariza preko Zagreba)* François Fejtö u poglavlju *Populistes contre démocrates (Populisti protiv demokrata)* javlja se izrazi *populisti* i *demokrati* (Paris: Calmann-Lévy, 1986, 87), vezani uz dva dominantna pokreta u mađarskom intelektualnom životu između dva svjetska rata. Francuski izrazi narodni pokret pisaca smještaju u negativan kontekst usprkos tome što je on bio važna pojava u mađarskoj kulturi i koji je rezultirao brojnim i vrijednim ostvarenjima. I sam Fejtö upozorava na problem interpretacije francuske riječi *populiste*. I dok u mađarskom prijevodu, u naslovu ovog poglavlja (*Népiesek a demokraták ellen*) ne stoji izraz *populisták*, u hrvatskom prijevodu koji je nastao prema izvornom francuskom predlošku nažalost možemo pročitati upravo to (*Populisti protiv demokrata*), što može dovesti do krivog tumačenja pokreta narodnih pisaca – pogotovo danas. Narodni pokret pisaca bio je ideološko-političko i književno stremljenje nastalo tridesetih godina 20. stoljeća koje je izraz „narodni” koristilo kao samoodređenje. Nakon Prvog svjetskog rata pisci narodnog pokreta – suprotstavljajući se višem, i s njim asimiliranom, srednjem staležu – smatraju da u seljaštvu mogu pronaći onaj društveni sloj koji bi mogao dovesti do preporoda nacije. Članovi različitih skupina unutar tog pokreta bili su neistovjetnog, ali uglavnom nacionalističkog svjetonazora. Kasnije je raspon djelovanja tih međusobno slabo povezanih skupina sezao od radikalne ljevice do desnice. U središtu zanimanja književnosti narodnih pisaca, suprotno urbanim piscima, bio je prikaz života seljaštva. Suprotnost između narodnih i urbanih pisaca nije bila utemeljena samo u različitom svjetonazoru, već u nekim slučajevima i u osobnim razlozima. To se da primijetiti i u Fejtövom mišljenju o narodnim piscima, čak i u memoarima napisanima u poodmaklim godinama. [op. ur.]

³⁶ Fejtö, *Memoari: od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, 72.

³⁷ Fejtö, *Memoari: od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, 94.

nacizma. Navedeno je bilo moguće zbog određenoga, odnosno kaže Fejtő *umjerenoga* antisemitizma mađarske inteligencije, što do izražaja dolazi tijekom Drugoga svjetskoga rata.

Drugi dio *Francuz iz Mađarske* razmatra događaje i ljude od dolaska u Pariz do okupacije Francuske, a treći dio *Izgnanstvo u izgnanstvu* govori o napuštanju okupiranoga Pariza te traženju utočišta u francuskoj provinciji. Memoarist se nešto manje dotiče problematike Židova, no ona je posredno prisutna zbog konteksta Drugoga svjetskoga rata. Stoga se sagledava i analizira prožimanje nacizma i antisemitizma tijekom rata, prilikom čega umjereni antisemitizam mađarske vlade, zaključuje autor, predstavlja kontinuiranu trendova s kraja devetnaestoga i prve polovice dvadesetoga stoljeća. Fejtőa izrazito zanima što se događa u Mađarskoj.³⁸

Četvrti dio *Pokušajmo živjeti* kronika je postratnoga razdoblja te analiza učinaka i posljedica Drugoga svjetskoga rata kao i zaoštrene geopolitičke situacije s obzirom na početak hladnoga rata. U kontekstu razmatrane problematike bitna su tri poglavlja, koja slijede nakon iznošenja podataka da je dio pripovjedačeve obitelji skončao u nacističkim koncentracijskim logorima poput oca koji je preminuo u Auschwitzu te brata u Buchenwaldu.³⁹ Četvrti dio tako govori o preobraženom antisemitizmu.

Prvo od tih triju poglavlja naslovljeno je *Mađarska i njezini Židovi* te ukratko skicira povijest mađarskih Židova neposredno prije, tijekom i nakon Drugoga svjetskoga rata te podcrtava predratni antisemitizam koji je bio uočljiv u toj zemlji. Autor naglašava činjenicu da je Mađarska nakon Poljske dala najveći obol istrebljenju Židova u Europi. Mađarska je, tvrdi Fejtő, doživljavala pritiske izvan i unutar države da se aktivnije usredotoči na rješavanje židovskoga pitanja, a potom je 1939. sve Židove proglasila strancima.⁴⁰ Poseban predmet autorova interesa pokušaj je analize uzroka pasivnosti Mađara i Židova. Umjereni antisemitizam elita autor sažima kroz Horthyjevo mišljenje da ga frustrira što Židovi drže u svojoj rukama svu industriju i financije u zemlji⁴¹, što je blisko Žižekovu objašnjenju *jouissancea* Drugoga u lakanovskoj psihoanalizi. Žižek je Lacanov koncept *jouissance* Drugoga nastojao iskoristiti kako bi objasnio pojavu različitih tipova društvenih, kulturnih i političkih antagonizama, a kao temeljni primjer poslužio mu je antisemitizam. Njegovo tumačenje počiva na činjenici da pojedinci krivo poimaju da drugi nesmetano raspolaže užitkom (*jouissance* Drugoga), za koji su oni nepravedno zakinuti: „fantazija pruža *rationale* za inherentni zastoj žudnje: konstruira scenu u kojoj je *jouissance*, za koju smo uskraćeni, koncentrirana u Drugome koji ju je nama

³⁸ Fejtő, *Memoari: od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, 137.

³⁹ Fejtő, *Memoari: od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, 152.

⁴⁰ Fejtő, *Memoari: od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, 156.

⁴¹ Fejtő, *Memoari: od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, 157.

ukrao.⁴² Zatim nastavlja: „u antisemitističkoj ideološkoj fantaziji društveni je antagonizam objašnjen putem reference na Židova kao tajnoga agenta koji krade društvenu jouissance od nas (gomila profite, zavodi naše žene...)”.⁴³ Ovdje je uočljivo da dio političke elite onovremene Mađarske smatra da Židovi drže kapital u svojim rukama time što su vlasnici proizvodnih pogona te bi očito Mađarska primarno trebala pripadati Mađarima. Onaj koji kontrolira protok kapitala, usmjerava i druge procese bitne po opstojnost države. Horthy je ujedno smatrao da se Židove ne može i ne smije odmah odstraniti jer bi se na njihovo mjesto moralo dovesti nekompetentne Mađare, što bi imalo pogubne posljedice po ekonomiju. Dakle, prevladava stereotip o Židovima koji nam kradu užitak, no ipak se ističe da su vješti i sposobni poslovni ljudi kojima u Mađarskoj nema premca pa ekonomija zemlje ovisi o njima. Fejtö naglašava i da je postojala manjina koja je čekala da se Židovi sasvim uklone, a kao primjer navodi liječnike koji su željeli preuzeti dobro opremljene ordinacije i pacijente židovskih liječnika.⁴⁴ Postepena segregacija židovskoga stanovništva u konačnici je, drži Fejtö, dovela je do pasivnoga prihvatanja deportacija među mađarskim pučanstvom. Židovska pasivnost rezultat je, misli pripovjedač, nespremnosti jer su vjerovali da su kao asimilirano stanovništvo pod zaštitom mađarske države.⁴⁵ Fejtö referira na svoja pisma iz 1946. godine te kaže da je u njima krivnju za antisemitizam prebacio na nacizam jer antisemitizam nije stalno obilježje mađarske kulture⁴⁶, optimistično ističući vjeru u demokratizaciju. Međutim i sam pesimistično zaključuje da je njegova analiza u pismima bila odveć idealistična.

Treće bitno poglavlje naslovljeno *Komunizam i antisemitizam* vezano je uz kontekst Fejtöve knjige *Les Juifs et l'antisémitisme dans les pays communistes* (Židovi i antisemitizam u komunističkim zemljama). Razmatra praška suđenja te antiizraelsku i antisemitsku politiku Staljina, koja prema mišljenju autora ima dva izvora: Staljinov imperijalizam te socijalne čimbenike.⁴⁷ Posrijedi je, navodi Fejtö, zaokret od internacionalizma Lenjinova tipa na nacionalizam po mjeri Staljina. Problem, tumači autor, nastaje jer se prvo od Židova tražilo da se odreknu vjere i jezika u svrhu što bolje asimilacije, a kada su to učinili, nastavilo ih se doživljavati kao strani element. Fejtö, gradeći argumentaciju, kreće od pedesetih godina i procesa protiv Slanskoga. Uočava bitnu činjenicu da se kod optuženika isticalo židovsko porijeklo, čime se željelo insinuirati da su protiv asimilacije, iako su bili antinacionalistički nastrojeni. U pozadini

⁴² Slavoj Žižek, *The Plague of Fantasies*, (London i New York: Verso, 2008), 43.

⁴³ Slavoj Žižek, *The Plague of Fantasies*, 43.

⁴⁴ Fejtö, *Memoari: od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, 157.

⁴⁵ Fejtö, *Memoari: od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, 157–58.

⁴⁶ Fejtö, *Memoari: od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, 158.

⁴⁷ Fejtö, *Memoari: od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, 216–17.

toga leži zaokret u Staljinovoj politici prema Izraelu i Židovima, koja postaje antiizraelska i antisemitistička.⁴⁸ Posebnost ovoga fragmenta proizlazi iz činjenice da govori o drugoj strani antisemitizma, odnosno antisemitizmu u komunističkim zemljama, u kojima su mnogi Židovi gajili nade da će im socijalizam omogućiti društveno integriranje. Fejtő posebice ističe razdoblje između 1948. i 1953. godine kada dolazi do istrebljenja židovske kulturne elite SSSR-a. Sličnu situaciju uočava i u Poljskoj.⁴⁹ Što se tiče socijalnoga momenta, Židovi su smatrani konkurencijom za bolje plaćena mjesta u državnoj administraciji, što je inovirani oblik predrasude o krađi užitka.

Osim protužidovskih postupaka, druga bitna preokupacija koja je autora trajno zaokupljala je problematika asimilacije te ne čudi, zbog razmatranoga, njezina velika zastupljenost u memoaru. Već smo je se dotaknuli u sagledavanju poglavlja *Mađarska i njezini Židovi te Komunistička i antisemitička* iz četvrtoga dijela, no ona je izrazito zastupljena i u prvom dijelu. Fejtő svoju obitelj i sebe smatra akulturiranima u domicilnu naciju, ali ističe da se nisu odrekli svojih tradicija kojima pristupaju u moderniziranoj inačici.⁵⁰ Međutim, zbog kulturne klime dio obitelji ipak prelazi na katoličanstvo, što Fejtő isprva odbija jer smatra da ne postoji bolja ili lošija vjera.⁵¹ Autorova šira obitelj egzemplarna je za srednjoeuropske Židove te ukazuje na tendencije koje su bile karakteristične za dobar dio europskih Židova: nastojali su se prilagoditi kulturi u koju su došli usvajajući njezine norme, vrijednosti i jezik, vjerujući da će im ona potom pružiti zaštitu. Smatrali su da njihova vjera „nije u potpunosti zadovoljavala zahtjevima vremena u jednom pretežno kršćanskom društvu”⁵² pa bivanje kršćaninom nudi brojne mogućnosti društvenoga prosperiteta. Problematika asimilacije u memoaru izravno je povezana uz propitivanje i koncipiranje osobnoga identiteta.

Drugo bitno poglavlje iz četvrtoga dijela za razmatranu problematiku je *Bog i njegov Židov*, što je ujedno i naslov Fejtőve knjige (za koju u memoaru kaže da je svojevrstni dijalog sa samim sobom).⁵³ Posvećeno je problematiziranju asimilacije, a predstavlja polemika sa Sartreom. Sartreov je stav bio da se asimilirani Židov odrekao vlastite tradicije pa sam sebe više ne gleda kao pripadnika židovskoga naroda, nego ga time čini poimanje drugih s obzirom na dugu tradiciju neprijateljstva prema Židovima u Europi. Fejtő pak smatra da i u situacijama kada se Židov odmaknuo od svoje tradicije, ipak nosi određeno kulturno nasljeđe koje definira kroz božje atribute pravde, istine, ljubavi.⁵⁴

⁴⁸ Fejtő, *Memoari: od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, 216.

⁴⁹ Fejtő, *Memoari: od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, 216–17.

⁵⁰ Fejtő, *Memoari: od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, 38.

⁵¹ Fejtő, *Memoari: od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, 39.

⁵² Fejtő, *Memoari: od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, 38.

⁵³ Fejtő, *Memoari: od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, 213.

⁵⁴ Fejtő, *Memoari: od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, 213.

Problematika asimilacije izravno je povezana s osobnim preokupacijama memoarista. U pozadini nje zrcali se sudbina njegove i njoj sličnih obitelji, ali i autorov stav da otuđenje ili raskid s tradicijom nužno ne znači i odbacivanje kulturnoga naslijeđa, što svojim primjerom i pokazuje.

4.

Meusburger smatra da kolektivno pamćenje može biti temeljeno na trima tipovima izvora informacija. Prvi je vezan uz centre moći poput države, a drugi na primarne i sekundarne grupe. U prva dva slučaja presudnu ulogu u konstruiranju, koncipiranju i širenju pamćenja imaju kolektivni agensi. Treći tip težište stavlja na pojedinca i njegovo osobno iskustvo, a oni uvijek „pripadaju određenoj kategoriji, udruženju, organizaciji. Ovaj izvor informacija čine, primjerice, veterani, politički zatvorenici specifičnih režima, studenti određenih odjela, pripadnici vjerskih ili etničkih manjina koji žive u određenom susjedstvu. Oni su mogli doživjeti izvjesne povijesne događaje na sličan način te stoga slaviti ili kultivirati svoje kolektivno pamćenje.”⁵⁵ Ovdje bismo mogli pribrojiti i intelektualce poput Fejtöa koji su pripadali određenim intelektualnim, političkim ili ideološkim krugovima, ali i vjerskim te etničkim, što sugerira da „ljudi prenose pamćenje u njihovom povijesnom, društvenom i političkom kontekstu.”⁵⁶ Njihova su iskustva dragocjena jer nam specifična razdoblja mogu osvijetliti iz osobite perspektive. Kako bi se to pamćenje očuvalo, ono se oslanja na pripovijedanje: „kroz pripovijedanje kultura organizira i integrira svoje razumijevanje stvarnosti.”⁵⁷ U knjizi *Od Budimpešte do Pariza preko Zagreba* tako pruža zanimljive podatke o problematici antisemitizma, identiteta i asimilacije u pojedinim dijelovima Europe tijekom dvadesetoga stoljeća. Možemo je shvatiti kao podsjetnik na činjenicu do čega dovode slijepa neprijateljstva te kao apostrofiranje atributa pravde, istine i ljubavi na koje se autor poziva. Problematika identiteta i asimilacije ne zaokuplja memoarista samo iz osobnih razloga, nego ima šire implikacije po europska društva nakon Drugoga svjetskoga rata pa stoga i sudjeluje u gradbi ili propitivanju pamćenja na europsko i šire dva-deseto stoljeće.

Zato se u nastavku trebamo osvrnuti na dva pristupa problematici pamćenja kako ih navodi Cubitt, a to su: subjektivistički i socio-kulturni. U prvome je naglasak na subjektivnosti te sagledavanje načina na koji su osobna iskustva

⁵⁵ Peter Meusburger, „Knowledge, Cultural Memory, and Politics”, in *Cultural Memories: The Geographical Point of View*, ed. Peter Meusburger, Michael Heffernan and Edgar Wunder (London–New York: Springer, 2011), 51.

⁵⁶ Jeanette Rodríguez i Ted Fortier, *Cultural Memory: Resistance, Faith & Identity*, (Austin: University of Texas Press, 2007), 7.

⁵⁷ Rodríguez i Fortier, *Cultural Memory: Resistance, Faith & Identity*, 8.

oblikovala osobnost pojedinca te smisao koji on daje tim iskustvima. Govorimo o trima tipovima osobnih iskustava koje se provlače memoarom. Prvi je vezan uz intelektualni kontekst: obrazovanje, prijateljstva, suradnje te je često vezan uz osobe koje je autor poznao, s kojima se družio ili polemizirao. Oni su neosporno ostavili traga na njegovo stasavanje te formuliranje intelektualnih stavova. Druga se odnosi na politički kontekst: autor se referira na vlastiti politički razvoj i kolebanja te u konačnici pristajanje uz socijalizam, uz veliku kritičku osviještenost o propustima koje su komunistički režimi u dvadesetom stoljeću činili. Treći je usredotočen na židovsku problematiku te je neposredno vezan uz pripovjedačevu obitelj i židovski kontekst. Tri je segmenta nemoguće sasvim odvojiti jer se prožimaju, isprepliću i nadopunjuju. U Fejtövu memoaru problematika identiteta, antisemitizma i asimilacije, koja vidjeli smo prožima cijelo djelo, neposredno je vezana uz osobna iskustva te je imala utjecaja na formiranje osobnosti, stavova i svjetonazora pripovjedača, ali i na pamćenje povijesno problematičnih pojava, što se može zaključiti iz razmatranja u prethodnom poglavlju. U drugom slučaju promatra se na koji način uklopljenost pojedinca unutar kodova kulture utječe na oblikovanje njegovih uspomena pa je bitan društveni kontekst.⁵⁸ Neprijateljstva i predrasude okruženja koje su sagledavane u prethodnom poglavlju utjecale su na memoaristovo poimanje sebe i društva. S obzirom na Drugi svjetski rat, ono što mu je prethodilo te posljedice kojima je rezultirao, Fejtöva promišljanja o stranputicama povijesti predstavljaju vrijedno i humano upozorenje. Postavlja se pitanje mogu li se ova dva pristupa strogo odvojiti? U Fejtövoj prozi ona su čvrsto povezana i isprepletena. Čitatelj dobiva uvid u društvene, političke i kulturne procese dvadesetoga stoljeća kroz prizmu učene i sofisticirane svijesti koja se družila s ljudima koji su ostavili neizbrisiv trag na intelektualni i kulturni razvoj dvadesetoga stoljeća, ali i osobna promišljanja, nedoumice, kalkulacije. Kada autor kaže da bez obzira na stupanj asimilacije Židov i dalje nosi određeno kulturno nasljeđe, to predstavlja sukus njegovih promišljanja i samoodređenja.

Saundersov je stav da pisanje o životu upućuje na intertekstualnu narav povijesti i pamćenja stoga što može koristiti bilo koji oblik tekstualnih dokumenata ili dokaza te ih uključivati u svoje tekstualno tkivo,⁵⁹ a sama je intertekstualnost, kako je to formulirala Lachmann, osobit oblik pamćenja kulture.⁶⁰ U Fejtövu memoaru suočeni smo s onim što Lachmann naziva participacijom: dolazi do odnosa više tekstova koji pripadaju istom kulturnom krugu, a pritom između njih vlada dijaloški odnos što rezultira dijeljenjem ili daljnjom razradom ideja.⁶¹

⁵⁸ Cubitt, *History and Memory*, 73.

⁵⁹ Max Saunders, „Life-Writing, Cultural Memory, and Literary Studies”, 321–22.

⁶⁰ Renate Lachmann, *Memory and Literature: Intertextuality in Russian Modernism*, (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1997).

⁶¹ Lachmann, *Memory and Literature: Intertextuality in Russian Modernism*, 17.

Fejtö se tako nadovezuje na prethodne tekstove ili polemizira s njima prilikom čega je uočljiv dvostrani proces: citira druge ali i sebe pa govorimo o autorskoj intertekstualnosti. Memoarist tako referira na vlastita djela: pisma, dnevnike, knjige. Neki od tih tekstova poput pisama ili knjiga (*Bog i njegov Židov, Komunistizam i antisemitizam*), vidjeli smo, izravno se bave židovskom problematikom i tematikom. U Fejtövu tekstu navedeno ima funkciju stvaranja određenoga pripovjedačkoga autoriteta: promišljanja i podatke iznosi pozivajući se na verificirane izvore te time stvara iluziju objektivnosti. Osim postizanja učinka autoriteta, autor upućuje da se ranije bavio tom problematikom pa sugerira da o njoj ima podosta iskustva te je tim ostvarenjima postigao i stanovite uspjehe. Njegova su djela također sastavni dio profesionalne mu biografije pa predstavljaju neizostavni dio rekonstruiranja životne priče, a vezana je i uz osobni identitet. Naposljetku, ako slijedimo logiku Lachmann, time se gradi, odnosno nadograđuje sama memorijska kultura.⁶²

5.

Fejtöv memoar memorijsku arhitektoniku gradi na dvama razinama. Prva je unutartekstovna jer koristi osobnu poziciju svjedoka te osobe koja se prisjeća vlastite prošlosti kao i prošlosti okruženja. Prisjećanja se potom narativiziraju u zaokruženu pripovjednu cjelinu koja pojedinačnim memorijskih fragmentima daje smisao i kontekst pa tako rekonstruira položaj Židova u srednjoj i istočnoj Europi kroz dvadeseto stoljeće. Druga je vantekstovna te nas poziva da primijenimo vlastito znanje o dvadesetom stoljeću te ga usporedimo s uspomenama memoarista. Ona ujedno sugerira da je razmatrano djelo dio širega korpusa tekstova koji se bave problematikom antisemitizma i asimilacije u Europi tijekom dvadesetoga stoljeća, što je i eksplicitno naznačeno intertekstualnim aspektima memoara.

Danas smo svjedoci uspona desnih i/ili populističkih režima ne samo u Europi nego i svijetu, zatim migrantskom krizom, ekonomskim i društvenim nestabilnostima, što je pogodno tlo za rast ksenofobije te reaktivaciju antisemitizma. Mnogi od čimbenika koji su raspirili antisemitizam u Mađarskoj u prvoj polovici dvadesetoga stoljeća, a koje Fejtö obuhvaća u memoaru, poput zapriječene modernizacije, ekonomskih nedaća te propasti srednje klase, prisutni su i danas u europskim državama. Stoga autorova britka analiza dvadesetoga stoljeća djeluje više nego aktualno pa njegovo djelo – koje kao memoar predstavlja prisjećanje, ali i tekst koji sudjeluje u procesu konstruiranja društvenoga pamćenja – može poslužiti kao upozorenje.

⁶² Usp. Lachmann, *Memory and Literature: Intertextuality in Russian Modernism*.

Literatura

- Beller, Steven. *Antisemitism: A Very Short Introduction*. Oxford–New York: Oxford University Press, 2007.
- Cline, Sally and Angier, Carole. *The Arvon Book of Life Writing: Writing Biography, Autobiography and Memoir*. London: Methuen Drama, 2010.
- Cubitt, Geoffrey. *History and Memory*. Manchester–New York: Manchester University Press, 2007.
- Durić, Dejan. *Između književnosti i pamćenja: prisjećanje zaboravljenoga*. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci, 2018.
- Erll, Astrid. *Memory in Culture*. London: Palgrave Macmillan, 2011.
- Fejtö, François. *Memoari: od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989.
- Helling, Jocelyn. *The Holocaust and Antisemitism: A Short History*. Oxford: Oneworld Publications, 2003.
- Lachmann, Renate. *Memory and Literature: Intertextuality in Russian Modernism*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1997.
- Lejeune, Philip. *On Autobiography*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1989.
- Margalit, Avishai. *The Ethics of Memory*. London–New York: Harvard University Press, 2002.
- Meusburger, Peter. „Knowledge, Cultural Memory, and Politics”. In *Cultural Memories: The Geographical Point of View*, ed. by Peter Meusburger, Michael Heffernan and Edgar Wunder, 51–69. London–New York: Springer, 2011.
- Neumann, Birgit. „The Literary Representation of Memory”. In *Media and Cultural Memory*, ed. by Astrid Erll and Ansgar Nünning, 333–343. Berlin–New York: Walter de Gruyter, 2008.
- Pascal, Roy. *Design and Truth in Autobiography*. London–New York: Routledge, 2016.
- Rodríguez, Jeanette and Fortier, Ted. *Cultural Memory: Resistance, Faith & Identity*. Austin: University of Texas Press, 2007.
- Saunders, Max. „Life-Writing, Cultural Memory, and Literary Studies”. In *Media and Cultural Memory*, ed. by Astrid Erll and Ansgar Nünning, 321–331. Berlin–New York: Walter de Gruyter, 2008.
- Welzer, Harald. „Communicative Memory”. In *Media and Cultural Memory*, ed. by Astrid Erll and Ansgar Nünning, 285–298. Berlin–New York: Walter de Gruyter, 2008.

Williams, Hellen L. and Conway Martin A. „Networks of Autobiographical Memories”. In *Memory in Mind and Culture*, ed. Peter Boyer and James Wertsch, 33–61. New York: Cambridge University Press, 2009.

Wistrich, Robrt S. *Laboratory for World Destruction: Germans and Jews in Central Europe*. Lincoln–London: University of Nebraska Press, 2007.

Zerubavel, Eviatar. *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of Past*. Chicago–London: The University of Chicago Press, 2003.

Žižek, Slavoj. *The Plague of Fantasies*. London–New York: Verso, 2008.

A huszadik század az emlékezés prizmáján keresztül: Fejtő Ferenc: *Budapesttől Párizsig. Emlékeim*

Fejtő Ferenc *Budapesttől Párizsig. Emlékeim* című műve az emlékirat-irodalomhoz tartozik, és mint ilyen az életírás (*life-writing*) szövegtudományba sorolható. A memoár összekapcsolja a vallomásszerű narrációt a szélesebb történelmi kontextus és szereplőinek áttekintésével. Az említett okok miatt olyan anyag, amely az emlékezet áttekintésére ösztönöz. A *Budapesttől Párizsig. Emlékeim* megvilágítja a huszadik század történetét, amelynek a szerző szemtanúja és az eseményeknek fontos résztvevője volt. A művet, terjedelme és összetettsége miatt, az előadás csak egy szempontból, az irodalomtudományi emlékezet perspektívájából vizsgálja, éspedig az emlékezet és a zsidó identitás problémájának, az asszimiláció és a huszadik század első felében Közép-Európában jelen levő antiszemita tendenciák vonatkozásában.

Az emlékezetet szem előtt tartva egyben fölvetődik a kérdés, vajon mai valóságunkban a mű betöltheti-e a vészjelző szerepét.

Kulcsszavak: emlékezet, kollektív emlékezet, emlékirat, irodalomtudományi emlékezet, antiszemitizmus

08

**Dejan
DURIĆ**

Fiume

A huszadik század az emlékezés prizmáján keresztül. Fejtő Ferenc: *Budapesttől Párizsig.* *Emlékeim*

1.

Fejtő Ferenc *Budapesttől Párizsig. Emlékeim* című műve a szemtanú személyes perspektívájából világítja meg a huszadik század történelmét. Fejtő memoárja négy egységből áll, amelyek életének négy részét ölelik fel. Ezek egyben a huszadik század három szakaszával esnek egybe, így az emlékiratban a személyes és a társadalmi-történelmi-politikai sajátosságok összefonódnak és kölcsönösen tükrözik egymást. Ez a viszony a rohanó és mindent megsemmisítő eseményekkel szembesülő huszadik századi értelmiségi ingadozásáról tanúskodik.

A művet az irodalom peremén elhelyezkedő szövegek emlékezetének fénytörésén keresztül vizsgálom. Az emlékirat narratív stratégiáival, szerkezeti elveivel és műfaji hagyományaival az emlékezés folyamatára, aktualizálására, magyarázására és (újra)értelmezésére utal – tárolja az emlékezetet, ugyanakkor elősegíti a terjedését is, különösen társadalmi közegben. Tekintettel a huszadik századot meghatározó eseményekre és a huszonegyedik század számos jelenségére, különösen ösztönzőnek tűnik a zsidó identitás, az anti-

szemitizmus és az asszimiláció kérdésének vizsgálata. Ez a kérdés végigkíséri Fejtő memoárját, habár leginkább az első és negyedik rész foglalkozik vele. Ez a kor a soknemzetiségű monarchia egynemzetiségű államokká széthullásának és az antiszemitizmus elterjedésének ideje volt, amikor a memoáriró személyisége is formálódott. Tekintettel az emlékezetközpontúságra, fölvetődik a kérdés, vajon felfogható-e ez a mű mai valóságunk előrejelzőjeként. A tanulmányban azt vizsgálom, mennyiben járult hozzá a szöveg a kollektív- és társadalmi emlékezet alakításához, és hogy Fejtő műve mily módon lehet időszerű a mai társadalmi körülmények közt. *A Budapesttől Párizsig* a személyes visszaemlékezésen és gondolkozáson alapszik, de elgondolkoztató adatokat és gondolatokat tartalmaz a huszadik század kultúrájáról és történelméről, és az emlékezet vizsgálatának fontos szempontjaira irányítja figyelmünket, amelyek a társadalmi felelősség és az emlékezet etikájának alapját képezik.¹

2.

Arra törekedve, hogy az élettörténetet annak elmúlt pillanataira emlékezve strukturálja, a mű szükségszerűen az emlékezet és irodalom viszonya problematikájának kontextusához vezet el bennünket, amelyben – ahogyan azt Astrid Erll megfogalmazta – az irodalom az individuális és a kollektív emlékezet közvetítője. Szerinte ugyanis az irodalom képes az emlékezés megjelenítésére, de a tárolására is, valamint hat annak továbbítására, s ennek során különösen hangsúlyos a recepció kontextusa, mert ettől függ, mennyire foghatni a mű egy adott kulturális közegben.² Fejtő műve már a műfaji sajátosságaival is utal a szövegbeli jelzésekre, amelyek az olvasó figyelmét az emlékezés problematikájára irányítják. Erősíti az emlékezet szerkezetét vizsgáló prózai szövegekre jellemző számos narratív és (szöveg)alakító stratégiát. Ezért a továbbiakban szemügyre veszem a műfaji sajátosságokat, mert ezek közvetlenül az emlékezet vizsgálatának látókörébe vezetnek, majd a velük szoros kapcsolatban álló művek szerkezetét, valamint azt a tényt is, hogy az élettörténet (re)konstrukciója a múltra emlékezés által függ az emlékezet és emlékező megbízhat(atlan/ó)ságától, figyelmének szelektivitásától is.³

A Budapesttől Párizsig: Emlékeim emlékirat-irodalomként meghatározható nem-fikcionális mű, amely a szerző és a vele valamikor kapcsolatba kerülő emberek egzisztenciálisan meghatározó életeseményeinek részleteit közli.

¹ Vö. Dejan Durić, *Između književnosti i pamćenja: prisjećanje zaboravljenoga*, (Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci, 2018); Avishai Margalit, *The Ethics of Memory*, (London–New York: Harvard University Press, 2002).

² Astrid Erll, *Memory in Culture*, (London: Palgrave Macmillan, 2011), 161.

³ Vö. Birgit Neumann, „The Literary Representation of Memory”, in *Media and Cultural Memory*, ed. by Astrid Erll and Ansgar Nünning (Berlin–New York: Walter de Gruyter, 2008), 333–343.

Egy önéletrajzírást formáló törekvésről van szó, amely abba a hatalmas szövegkorpuszba sorolható, amelyet önéletírásnak (*life-writing*) nevezünk. Saunders kiemeli e szövegkorpusz széleskörű terminológiai meghatározását, ami lehetővé teszi, hogy különféle szövegeket s műfajokat foglaljon magába, többek között a naplót, az emlékiratot, az életrajzot, az önéletírást – tehát a nem-fikcionális műfajokat, amelyek tárgyát egyes személyek élettörténetének vizsgálata képezi.⁴ Az önéletírás az önéletírási emlékezet koncepciójához kapcsolódik, ezért időbeli dimenzió alapszik. Pascal az önéletírás meglehetősen hagyományos definícióját kínálja fel, mert ennek alapvető irányultságai közül kiemeli a szubjektum tudatának vizsgálati lehetőségét, továbbá magának a szerzőnek és a vele kölcsönviszonyba került embereknek a személyiségelemzését.⁵ Eközben bizonyos mértékben durva választóvonalat von meg a belső és külső kép között, mert véleménye szerint az egyén pszichológiai dimenziói túlsúlyba kerülnek a környezeti feltételekkel szemben, habár a külső események kétségkívül kihatással vannak az ember privát szférájára. Az emlékezet mai vizsgálatai nagyobb hangsúlyt fektetnek az önéletírási emlékezet társadalmi dimenzióira.⁶ Az önéletírási emlékezet ily módon magába foglalja az „epizódszerű emlékezetet (a valaki életében megtörtént különleges epizódokat) és az önéletírási tudást (a konceptuális, generikus, sematikus tudást saját személyes életéről)”,⁷ de ahhoz, hogy ez megvalósuljon, szükség van a társadalmi kommunikációra. Az élettörténet aktualizálásának fontos összetevője a környezettel való megosztása. Fejtő könyvét, tehát, legalább két szinten olvashatjuk: egyrészt személyes tapasztalatról szóló történetként, amely azonban másrészt olyan emberekről és történetekről is beszámol, amelyekkel a szerző interakcióba lépett, s ezzel bekapcsolódik a tudás szélesebb körű vizsgálatába. Az önéletírást tekinthetjük a kulturális emlékezet tanulmányozása forrásának, megtudhatjuk, hogyan keletkezett, hogyan szerkesztették, írták le és adták át.⁸ Az ilyen szöveg az emlékezet alakításának különleges formáira utal, amelyek Astrid Erll tapasztalati módszeréhez közeliek, amely szerint az emlékezet egzisztenciálisan hitelesített, mert egy sajátos személyhez és annak valóságos élettapasztalataihoz kapcsolódnak aktív részvétel vagy tanúskodás által.⁹ Társadalmi kontextust nyújt, ami sok mindent elmondhat

⁴ Max Saunders, „Life-Writing, Cultural Memory, and Literary Studies”, in *Media and Cultural Memory*, ed. by Astrid Erll and Ansgar Nünning (Berlin–New York: Walter de Gruyter, 2008), 321.

⁵ Roy Pascal, *Design and Truth in Autobiography* (London–New York: Routledge, 2016), 162.

⁶ Vö. Harald Welzer, „Communicative Memory”, in *Media and Cultural Memory*, ed. by Astrid Erll and Ansgar Nünning (Berlin–New York: Walter de Gruyter, 2008), 285–298.

⁷ Hellen L. Williams and Martin A. Conway, „Networks of Autobiographical Memories”, in *Memory in Mind and Culture*, ed. by Peter Boyer and James Wertsch (New York: Cambridge University Press, 2009), 33.

⁸ Saunders, „Life-Writing, Cultural Memory, and Literary Studies”, 323.

⁹ Vö. Erll, *Memory in Culture*, 158–59.

az ábrázolt világ hely- és időbeli különlegességeiről is. Az olvasó egyúttal összehasonlíthatja saját tudását a memoár-író tapasztalataival és gondolkodásával, teret nyitva ezzel a társadalmi polémiákra, ami ugyancsak aktívan hozzájárulhat az emlékezet problematizálásához és működéséhez.

Tehát az önéletírás és az önéletírás módszerének koncepciója a vallomás kontextusához vezet el bennünket – a szerző élethelyzeteket és az azokkal kapcsolatos gondolatait mondja el a bennfoglalt olvasóközönség számára. A legegyszerűbb lenne azt állítani, hogy az önéletírási irányultságú szöveg célja a szerző élettörténetének elbeszélése, amikor is a szelektálás módszerével kiválasztja az életében fontos vagy személyiségformáló eseményeket és életszakaszokat, rendszerint az időbeli egymásutánosság vagyis az egyenesvonalú kronológia szerint. Ez a fokozásos szerkezet fontos a narráció fejlesztése szempontjából, mert arra törekszik, hogy bemutassa, a leírt események hatottak az elbeszélőre, és hatásuk alatt az elbeszélő megváltozott.¹⁰ Ennek hátterében vizsgálat tárgyává válik a kontextus változása: az intellektuális légkör, a politikai és társadalmi berendezkedés, a gazdasági tendenciák és általában a kultúra. Az említett szerkezet és a vizsgálódás kettős képe Fejtő művében is tetten érhető.

Fejtőre is vonatkozik Lejeune önéletírói paktuma, amely szerint az önéletírói szöveg: „Visszatekintő prózai elbeszélés, melyet valódi személy ad saját életéről, a hangsúlyt pedig magánéletére, különösképp személyiségének történetére helyezi.”¹¹ Az önéletírói paktum esetében fontos, hogy a szerző, az elbeszélő és a főszereplő identitása azonos legyen, tehát a könyv borítóján szereplő szerzői név megegyezzen annak a nevével, aki szerzőként elbeszéli a történetet, és szereplőként részt vesz az eseményekben.¹² Mindez fennáll a *Budapesttől Párizsig* szerzője, elbeszélője és főszereplője esetében. Lejeune, az önéletírásról beszélve négy feltételt említ: a nyelvi forma feltétele, hogy az elbeszélés szövege próza legyen; a bemutatott tárgy feltétele, hogy a mű az egyén magánéletéről szóljon és bemutassa személyiségének fejlődését; a szerzővel kapcsolatos feltétel, hogy a szerző és az elbeszélő azonos legyen; az elbeszélő helyzete szerinti feltétel az elbeszélő és főszereplő azonossága, valamint az elbeszélés visszatekintő (retrospektív) perspektívája.¹³ Fejtő szövege eleget tesz a fent említett feltételeknek, de mivel már előbb is megjegyeztem, miszerint memoárról van szó, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Lejeune az emlékiratszerű próza esetében nem teljesülő feltételként említi azt, hogy az önéletírás tárgya a magánélet és egy személy története.

¹⁰ Vö. Neumann, „The Literary Representation of Memory”, 336.

¹¹ Philip Lejeune, *Önéletírás, élettörténet, napló: Válogatás Philippe Lejeune írásaiból*, szerk. Z. Varga Zoltán (Budapest: L'Hamattan, 2003), 18.

¹² Lejeune, *Önéletírás, élettörténet, napló...*, 29.

¹³ Lejeune, *Önéletírás, élettörténet, napló...*, 18.

Fejtő szövegének célja elsősorban az elbeszélő emlékeinek, valamint fontos emberekre, a saját és közösségi élet eseményeire való visszaemlékezés, és az ehhez kapcsolódó véleményének és álláspontjainak kifejezése¹⁴. Természetesen az emlékiratokra jellemző, hogy felhasználnak önéletrajzi tényeket: amíg azonban az önéletrajz írójának figyelme saját magára irányul, addig az emlékiratíró másokra.¹⁵ A magyar szerző szövegében a személyes fejlődés állandóan jelen van és folyamatosságra utal: a felnőtté és éretté válásra, valamint saját tévedéseinek felismerésére. Mások életrajztörténeteink részévé válnak és hatnak ránk.

A *Budapesttől Párizsig* című művet az emlékirat klasszikus narratív szerkezete jellemzi: az eseményeket kronológiai sorrendben követi, maga a narráció azonban töredékes, mert a szelektivitás igen nagymértékű. Míg az önéletrajzi írásmód megkívánja a történet szabad áramlását, addig a memoár gyakran nem leplezi a szelektivitást: Fejtő művében a négy rész rövid fejezetek sorára – töredékére tagolódik, amelyek érintenek bizonyos, az elbeszélő szerint említésre méltó szituációkat és embereket. Két szint kapcsolódik össze: a szélesebb történelmi kontextusban áttekintett vallomásos hangvételű narráció és szereplői. Az önéletrajz korpuszának részeként minden emlékiratnak két dimenziója van: az egyik a személyes, a másik a személy feletti. A személyes a vallomás- és reflexív jelleghez kapcsolódik, az emlékiratíró tapasztalatán és tanúbizonyságán nyugszik, és ezzel egyenesen az ön/életírói kontextushoz vezet el bennünket. A személy feletti a nyilvános: társadalmi-politikai dimenzióhoz kapcsolódik és magába foglalja a szerző életében szereplő emberek és események vizsgálatát, ezért az emlékiratot rendszerint jellemzi a személyes és szubjektív dimenziójú társadalmi kulturális körkép. Éppen az említettek okán ösztönző anyagot szolgáltat az emlékezet áttekintéséhez, annál is inkább, mert megvan benne az események elkülönítése és a szerző önmagáról is beszél.

Zerubavel hangsúlyozza, hogy nem jegyezhetünk meg mindent, és az emlékezetet sem vezethetjük vissza az elsajátítottak ismétlésére. Kiemeli az emlékezet és emlékezés folyamatának strukturáltságát, maga a strukturáltság pedig az interpretációra utal, mert azzal valami (át)alakul, egyúttal változik, módosul, torzul is.¹⁶ Az emlékezés a környezet számtalan, spontán evokációt vagy reminiscenciát felidézhető indítékától függhet, ezért szokatlan a strukturálásáról beszélni. Ha azonban a Fejtőéhez hasonló irodalmi vagy diszkurzív szövegről beszélünk, akkor a narrativizáció gyakran egy élet vagy egy kor strukturálásának és a különféle társadalmi és kulturális folyamatokban a ka-

¹⁴ Lejeune, *Önéletrajz, élettörténet, napló...*, 18.

¹⁵ Sally Cline and Carole Angier, *The Arvon Book of Life Writing: Writing Biography, Autobiography and Memoir* (London: Methuen Drama, 2010), 90.

¹⁶ Vö: Eviatar Zerubavel, *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of Past* (Chicago–London: The University of Chicago Press, 2003), 11.

uzalítás megtalálásának kísérletén alapszik, ami alkalmas lesz az emlékirat zsidó identitás- és asszimilációtémájának a vizsgálatára. Eközben identitását, élettörténetét és a kor képét formáló eseményeket választ ki. Ez az identitás és a történelmi korok textualizált természetére utal: „az alany mindig a konstruálás és a revízió folyamatában van: valójában sohasem válik az emlékezet stabil tárgyává, hanem mindig megmarad bizonyosfajta projektumnak, amelyen keresztül az emlékezet strukturálódik és értelmeződik.”¹⁷ A másik lényeges szempont arra a tényre vonatkozik, hogy az emlékezés időbeli távolságból történik, ezért az emlékek rekonstrukció és utólagos interpretáció eredményei. Saunders ennek megfelelően megállapítja, hogy „mindig retextualizálásról van szó, mert előbb van a tapasztalás, és azt követi az írás.”¹⁸ Az elbeszélő Fejtő időbeli távolságból emlékezik saját, barátai vagy családtagjai múltjának eseményeire, ezek az emlékek azonban az időbeli távlat miatt a (re)interpretáció folyamatának vannak kitéve, ami az első személyű elbeszélő szerepének következménye, amely egyidejűleg diegétikusan kívüli és homodiegétikus. Az eseményeket időbeli távolságból ábrázolja, így kívülállónként beszél a megidézett világról, amit feléndelt és áttekintő helyzete teszi számára lehetővé. Ugyanakkor „szereplőként” részt vesz az ábrázolt eseményekben, amit tapasztalatból eredő meggyőző erőt biztosít neki.

3.

Az emlékirat első és leghosszabb része jelzésértékűen a *Szülőföldemen* címet viseli és az első világháború előtti évekkel kezdődik. Az elbeszélő gyermekkorának és iskoláztatásának idejét öleli fel, egészen 1938-ig, amikor elhagyta Magyarországot. Mivel a szubjektum személyiségformáló éveivel foglalkozik, amelyeket átszöttek a többnemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchia széthullása okozta politikai és társadalmi változások, magától értetődik, hogy az első részben a származás és identitás problematikája nagy mértékben összefonódik az életrajzi életútjával. Az első rész a származásáról szóló észrevétellel kezdődik: „[...] azok szemében, akik ismernek, mindig is magyar maradok, és az is vagyok.”¹⁹ Magyarország a vagyonosodás lehetőségét nyújtotta a betelepülőknek, ez volt az indítéka Fejtő többnemzetiségű családja Magyarországra jövetelének is, és így lett tanúja ifjúkorában a magyar társadalom átalakulásának, mint ahogyan maga is mondja, a toleranciából az intoleranciába.²⁰ Az emlékiratban rövidke és mellékesek az első világháborúval kapcsolatos

¹⁷ Geoffrey Cubitt, *History and Memory* (Manchester–New York: Manchester University Press, 2007), 93.

¹⁸ Saunders, „Life-Writing, Cultural Memory, and Literary Studies”, 323.

¹⁹ Fejtő Ferenc, *Budapesttől Párizsig: Emlékeim*, (Budapest: Magvető Kiadó, 1990), 19.

²⁰ Fejtő, *Budapesttől Párizsig...*, 20.

megjegyzései, a szerző bővebben a háború utáni magyarországi időszakról és a háború okozta társadalmi és politikai következményekről számol be, majd a forradalomról és ellenforradalomról, a nacionalisták, szocialisták és kommunisták viszonyáról, vagyis a különféle politikai zavarokról, valamint a zsidók ebben elfoglalt helyéről és helyzetéről, miközben vázolja a fontosabb politikai szereplőket és a szembenálló ideológiai feleket. Beller állítása szerint az első világháború előtti Magyarországon szimpátiával fogadták a zsidókat, amit gazdasági okokkal magyaráz: azt remélték, hogy hozzá fognak járulni a gazdasági élet modernizálásához és a gazdaság fejlődéséhez, és ez volt a politikai emancipáció előfeltétele.²¹ Azonban az antiszemitizmus kibontakozása Közép-Európában és az Osztrák–Magyar Monarchiában már a második világháború és a holokauszt előtt elkezdődött, az első világháború idején és utána pedig Magyarországon is tért hódított. Beller kétféle kontextusban vizsgálja az antiszemitizmust: mint az újabb történelemben keletkezett politikai mozgalmat és mint olyan ideológiát, amely a tizenkilencedik század végén termékeny talajra talált Közép-Európában, majd a holokausztban érte el csúcspontját.²² Helling ugyancsak úgy véli, hogy a tizenkilencedik század végi Európát nagy antiszemitizmus jellemezte.²³ Beller egyben azt állítja, hogy az irracionális, pszichológiai tényezők is fontos szerepet játszottak megjelenésében és felerősödésében, amit az antiszemitizmus pszichológiai alakjának nevez,²⁴ amire később, Žižek kapcsán majd visszatérek. A pszichológiai antiszemitizmus tényezőjére a magyar kultúra kontextusában Fejtő is gyakran rámutat, habár nem így nevezi meg. Beller²⁵ és Wistrich megegyezik abban, hogy Közép-Európa alkalmas volt az antiszemita jelenségek elburjánzására, amit Beller úgy foglalt össze, hogy a politikai antiszemitizmus különleges rezonanciát ért el az intenzív nacionalista harcok bölcsője, az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó éveiben, amely harcok azt a szocáldarwinista nézetet vallották, miszerint a történelem »a fajok harca«.²⁶ Ennek ellenére a második világháború kezdetéig, Fejtő szerint, a magyar zsidóknak jelentős kulturális és politikai szerepük volt „a munkásmozgalmak szervezésében”.²⁷ A *Forradalom és ellenforradalom* című fejezetben az első világháború vége kontextusában a szerző jelzi a zsidók üldözését és a háború utáni antiszemitizmus terjedését.²⁸

²¹ Steven Beller, *Antisemitism: A Very Short Introduction* (Oxford–New York: Oxford University Press, 2007), 20.

²² Beller, *Antisemitism: A Very Short Introduction*, 1.

²³ Jocelyn Helling, *The Holocaust and Antisemitism: A Short History* (Oxford: Oneworld Publications, 2003), 22.

²⁴ Beller, *Antisemitism: A Very Short Introduction*, 3.

²⁵ Beller, *Antisemitism: A Very Short Introduction*, 16.

²⁶ Robert S. Wistrich, *Laboratory for World Destruction: Germans and Jews in Central Europe* (Lincoln–London: University of Nebraska Press, 2007), 6.

²⁷ Fejtő, *Budapesttől Párizsig...*, 114.

²⁸ Fejtő, *Budapesttől Párizsig...*, 44.

A későbbiekben számos példát hoz fel antiszemita kilengésekre Horthy tengernagy ellenforradalmi rendszere idején, ami később szította az antiszemitizmus terjedését, és ezt a sajtóból vett idézetekkel támasztja alá.²⁹

Ebben az időben a papság is támogatja a zsidóságnak mint istengyilkos népnek a mítoszát. Fejtő említi Pehm Józsefet – a német származású plébánost –, aki maga is terjesztette az akkoriban elterjedt, az istengyilkos népről alkotott, már említett sztereotípián alapuló intoleranciát, és aki később Magyarország bíborosa és hercegprímása lett.³⁰ Fejtő említi egy középiskolás korában, 1919-ben történt emlékezetes esetet, amikor a történelemtanára, a fejből tanulás híve, negatív osztályzatot adott neki, amikor nem jegyzett meg két mondatot, s ezt a következő kijelentéssel kísérte: „De hát hogy is gondolhattam, hogy egy zsidót érdekel a mi hazánk történelme?”³¹ Magyarországon a huszadik század egy kaotikus koráról van szó, amit az elbeszélő így jellemez: „a tegnapi kommunistákból lett a legfanatikusabb antikommunista és antiszemita.”³² Az emlékiratírót gyermekkorában több ízben érte diszkrimináció a származása és a vallása miatt, a *numerus clausus* miatt pedig nem iratkozhatott be arra az egyetemre, amelyre szeretett volna: „Bethlen meghagyta a forradalmak leverése után bevezetett *numerus clausus* törvényt, amely öt százalékban állapította meg a zsidó diákok létszámának felső határát.”³³ A helyzet nem változott meg egyetemi tanulmányai idején sem. A pécsi egyetemi évek idejéből két jelentős egyetemista szervezetet említi: az egyik klerikális, a másik – a Turul – nacionalista és jobboldali, amely helyeselte a zsidóellenes izgatásokat.³⁴ Külön felhívja a figyelmet az urbánusok és a népi írók közötti ellentétre,³⁵ továbbá olyan népi írókra, mint Németh László és Illyés Gyula, valamint az antiszemitizmus szerepére ebben a konfliktusban.³⁶ Fejtő rámutat, hogy a népi írók mozgalma nagy hatással volt a korabeli társadalomra és té-

²⁹ Fejtő, *Budapesttől Párizsig...*, 44.

³⁰ Fejtő, *Budapesttől Párizsig...*, 44.

³¹ Fejtő, *Budapesttől Párizsig...*, 46.

³² Fejtő, *Budapesttől Párizsig...*, 45.

³³ Fejtő, *Budapesttől Párizsig...*, 59.

³⁴ Fejtő, *Budapesttől Párizsig...*, 83.

³⁵ Fejtő Ferenc *Mémoires: De Budapest à Paris* című művének *Populistes contre démocrates* című fejezetében jelenik meg a két világháború között a magyar szellemi életet meghatározó két mozgalom – a népi, valamint az urbánus – kapcsán a *populistes* és *démocrates* fogalompár (Paris: Calmann-Lévy, 1986, 87). A francia fogalompár negatív kontextusba helyezi a népi írók mozgalmát, annak ellenére, hogy az a magyar kultúra fontos, számos értékes alkotást eredményező jelensége volt. A szerző maga is utal a francia *populiste* szó értelmezésének problematikusságára. Amíg a mű magyar fordításában az említett fejezet címében (*Népiesek a demokraták ellen*) a *populisták* elnevezés nem szerepel, addig a francia eredeti alapján készült horvát fordításban sajnálatos módon ez olvasható (*Populisti protiv demokrata*), ami a népi írók mozgalmának téves értelmezésére ad okot, különösen napjainkban.

³⁶ Fejtő, *Budapesttől Párizsig...*, 123–130.

velygéseire, mivel az 1919 utáni ellenforradalom idején a magyar értelmiség és az ezt követő „keresztény irányzat” irányvesztettségét eredményezte. Az antiszemitizmus fokozódásához hozzájáruló említett problematikához kapcsolódott a náci nyomásgyakorlás a második világháború kezdetén.³⁷

Megállapíthatjuk, hogy Fejtő a huszadik század első felének antiszemitizmusát Magyarországon a tizenkilencedik századi antiszemitizmus folytatásának tartja, amelyet megerősítettek az újabb politikai áramlatok. Három hatás eredménye: a magyarországi ellenforradalomé, a keresztény irányzaté és a népi íróké. Termékeny talajra talált különösen a harmincas években bekövetkezett gazdasági válság, és a középosztály hanyatlása, majd a harmincas évek végén az erősödő nácizmus miatt. Ez a magyar értelmiségiek bizonyos, Fejtő szerint *mérsékelt* antiszemitizmusa miatt volt lehetséges, ami a második világháború idején nyilvánult meg.

A könyv második része az *Egy magyar francia* eseményekről és emberekről számol be Fejtő Párizsba érkezésétől Franciaország megszállásáig, a harmadik rész a *Száműzetés a száműzetésben* pedig arról szól, miként hagyták el a megszállt Párizst és kerestek menedéket vidéken. Az emlékiratíró ezekben a részekben kevésbé foglalkozik a zsidóság problematikájával, ám az a második világháború kontextusában közvetve jelen van. Ezért áttekinti és elemzi a nácizmus és antiszemitizmus összefonódását a háború idején, amikor, mint megállapítja, a magyar kormány mérsékelt antiszemitizmusa nem volt más, mint a tizenkilencedik század végi és a huszadik század első felében jelen levő mozgalmak folytatása. Fejtőt különösen az érdekli, mi történik Magyarországon.³⁸

A negyedik rész, a *Megpróbálunk új életet kezdeni* a háború utáni időszak krónikája és a második világháború hatásának és következményeinek, továbbá a hidegháború kezdete idején kiélezett geopolitikai helyzetnek az elemzése. A vizsgált probléma kontextusában három fejezetet kell kiemelni, amelyek az után következnek, miután az elbeszélő közli, hogy családjának egy része a náci koncentrációs táborokban végezte életét: apja Auschwitzban halt meg, testvére pedig Buchenwaldban.³⁹ A negyedik rész tehát az átváltozott antiszemitizmusról beszél.

A három fejezet közül az első, melynek címe *Magyarország és a magyar zsidók* röviden vázolja a magyarországi zsidók történetét közvetlenül a második világháború előtt, a háború alatt és után, majd hangsúlyozza az ott már a háború előtt érezhető antiszemitizmust. A szerző kiemeli, hogy Európában Lengyelország után Magyarország járult hozzá leginkább a zsidóirtáshoz. Fejtő állítása szerint Magyarország nagy külföldi és belső nyomásnak volt kitéve azzal

³⁷ Fejtő, *Budapesttől Párizsig...*, 182.

³⁸ Fejtő, *Budapesttől Párizsig...*, 256–258.

³⁹ Fejtő, *Budapesttől Párizsig...*, 287.

a céllal, hogy határozottabban foglaljon állást a zsidókérdés megoldásában, és emiatt 1939-ben minden zsidót külföldinek nyilvánított.⁴⁰ Különösen kiváltották a szerző érdeklődését a magyarok és zsidók passzív viselkedésének okai, és ezek elemzése. A szerző a társadalmi elit mérsékelt antiszemitizmusát Horthy véleménye alapján foglalja össze, miszerint Horthyt frusztrálta a tény, hogy az ország iparát és pénzügyeit a zsidók tartják kézben,⁴¹ ami a lacani pszichoanalízis szerint a Másik *jouissance*-ának a Slavoj Žižek-i magyarázatához áll közel. Žižek igyekezett Lacan a Másik *jouissance*-ának koncepcióját a társadalmi, kulturális és politikai antagonizmusok különféle típusainak magyarázatára felhasználni, melyhez az antiszemitizmus szolgált számára alapvető például. Magyarázata azon a tényen alapszik, hogy egyesek téves értelmezése szerint mások akadály nélkül rendelkeznek az élvezettel (a Másik *jouissance*-ával), amelytől ők jogtalanul vannak megfosztva: „a fantázia *rationale*-t kínál az élvezet inherens fennakadása ellen: olyan helyzetet teremt amelyben a tőlünk megtagadott *jouissance* a Másikba van sűrítve, aki eltulajdonította tőlünk.”⁴² Majd így folytatja: „az antiszemita ideológiai fantáziában a társadalmi antagonizmust azzal a referenciával magyarázzák, hogy a zsidó titkos ügynök, aki ellopja tőlünk a társadalmi *jouissance*-ot (profitot halmoz fel, elcsábítja asszonyainkat...)”.⁴³ Szembetűnő, hogy a korabeli Magyarország politikai elitjének egy része úgy véli, hogy mivel a zsidók a termelőüzemek tulajdonosai, ők rendelkeznek a tőkével is, holott Magyarországnak elsősorban a magyarokénak kellene lennie. Aki ellenőrzi a tőke áramlását, egyben irányítja az állam fennmaradásának más fontos folyamatait is. Horthy azt gondolta, hogy a zsidókat nem lehet és nem is szabad azonnal eltávolítani, mert helyüket hozzá nem értő magyarok foglalnák el, ami a gazdaságra nézve végzetes következményekkel járna. Tehát az a sztereotípiá uralkodott el, hogy a zsidók ugyan meglopják élvezeteinket, mégis meg kell hagyni, hogy ügyes és tehetséges üzletemberek, akiknek nincs párjuk Magyarországon, és ezért az ország gazdasága tőlük függ. Fejtő azt is hangsúlyozza, hogy a lakosság kevésbé számos része várta, hogy elvigyék a zsidókat. Azokat az orvosokat hozza fel például, akik át akarták venni a zsidó orvosoktól jól felszerelt rendelőjüket és pácienseiket.⁴⁴ A zsidó lakosság fokozatos szegregációja végül is a magyar lakosság soraiban a deportálások passzív elfogadásához vezetett – állítja Fejtő. Az elbeszélő szerint a zsidók passzivitását a nem várt veszély okozta, mert azt remélték, hogy mint asszimilált lakosok a magyar állam védelme alatt állnak.⁴⁵ Fejtő hivatko-

⁴⁰ Fejtő, *Budapesttől Párizsig...*, 291.

⁴¹ Fejtő, *Budapesttől Párizsig...*, 292.

⁴² Slavoj Žižek, *The Plague of Fantasies* (London–New York: Verso, 2008), 43.

⁴³ Slavoj Žižek, *The Plague of Fantasies*, 43.

⁴⁴ Fejtő, *Budapesttől Párizsig...*, 293.

⁴⁵ Fejtő, *Budapesttől Párizsig...*, 293.

zik 1946-ban írt a demokratizációba vetett hitét optimistán kiemelő leveleire, amelyekben az antiszemitizmus felelősségét a náciizmusnak tulajdonította, mondván, hogy az antiszemitizmus nem állandó jellemzője a magyar kultúrának.⁴⁶ Ám maga is pesszimista, amikor megállapítja, hogy levélbeli elemzései túlságosan optimistának bizonyultak.

A harmadik, *Kommunizmus és antiszemitizmus* című fontos fejezet Fejtő *Les Juifs et l'antisémitisme dans les pays communistes* (A zsidók és az antiszemitizmus a kommunista országokban) című könyvének kontextusához kapcsolódik. A prágai perekkel, valamint Sztálin Izrael-ellenes és antiszemita politikájával foglalkozik, amely a szerző szerint két okból ered: Sztálin imperializmusából és szociális tényezőkből.⁴⁷ Fejtő szerint fordulat állt be a Lenin-típusú internacionalizmustól a sztálini nacionalizmus irányában. Fejtő azzal magyarázza a probléma keletkezését, hogy a zsidóktól a gyorsabb asszimiláció érdekében előbb azt kérték, mondjanak le vallásukról és nyelvükről, miután azonban ezt megtették, továbbra is idegen elemnek tekintették őket. Fejtő a bizonyítékok felsorolását az ötvenes évekkel és Rudolf Slánský elleni kirakatperrel kezdi. Észreveszi azt a fontos tényt, hogy a vádlott esetében kiemelték zsidó származását, amivel arra akartak utalni, hogy ellenzik az asszimilációt, habár ellenezték a nacionalizmust. Ennek hátterében Sztálin Izrael és a zsidók iránti politikájában bekövetkezett fordulat állt, amely Izrael-ellenessé és antiszemitává vált.⁴⁸ Ennek a résznek a különlegessége abból adódik, hogy az antiszemitizmus másik oldaláról, azaz a kommunista országok antiszemitizmusáról beszél, ahol sok zsidó azt remélte, hogy a szocializmus lehetővé teszi számukra a társadalomba való beilleszkedést. Fejtő külön kiemeli az 1948 és 1953 közti időszakot, amikor a zsidó kulturális elitet elűzték a Szovjetunióból. Hasonlóan ítéli meg a lengyelországi helyzetet is.⁴⁹ Ami a szociális körülményeket illeti, a zsidók konkurenciának számítottak az állami hivatalok jobb állásainak betöltésekor, ami nem más, mint az élvezet ellopására vonatkozó előítélet új köntösben.

A zsidóellenes kitételek mellett a másik fontos kérdés, amely a szerzőt folyamatosan foglalkoztatja, az asszimiláció problematikája, ezért nem kell csodálkoznunk azon, hogy az emlékiratban számottevő a jelenléte. Ezt a témát már érintettük a negyedik részben található, a *Magyarország és a magyar zsidók* és a *Kommunizmus és antiszemitizmus* című fejezet tárgyalásakor, de az első részben is sok szó esik róla. Fejtő szerint ő és családja átvette az államalkotó nemzet kultúráját, de kiemeli, hogy nem mondtak le hagyományaikról, amelyet modernizált változatában gyakorolnak.⁵⁰ A kulturális légkör miatt

⁴⁶ Fejtő, *Budapesttől Párizsig...*, 294.

⁴⁷ Fejtő, *Budapesttől Párizsig...*, 410–411.

⁴⁸ Fejtő, *Budapesttől Párizsig...*, 410.

⁴⁹ Fejtő, *Budapesttől Párizsig...*, 412.

⁵⁰ Fejtő, *Budapesttől Párizsig...*, 70–71.

azonban a család egy része katolizált, amit Fejtő eleinte elutasít azzal, hogy nincs jobb vagy rosszabb vallás.⁵¹ A szerző tágabb családjá mint a közép-európai zsidók egy példája rámutat azokra a tendenciákra, amelyek az európai zsidók nagy részét jellemezték: igyekeztek alkalmazkodni ahhoz a kultúrához, amelybe érkeztek, elfogadták annak szabályait, értékeit és nyelvét, remélve, hogy majdan elnyerik védelmét is. Véleményük szerint saját vallásuk nem felelt meg a kor követelményeinek egy többségi keresztény társadalomban, míg a kereszténnyé válás számos lehetőséget nyújt a társadalmi felemelkedésre.⁵² Az asszimiláció problematikája az emlékiratban közvetlenül kapcsolódik a személyes identitás megvizsgáláshoz és felvázolásához.

A negyedik rész másik fontos fejezete a vizsgált kérdéskörben az *Isten és az ő zsidaja* címet viseli, mely egyben Fejtő könyvének a címe is (amelyről az emlékiratban azt állítja, hogy egyfajta önmagával folytatott párbeszéd).⁵³ Az asszimiláció problémáját vizsgálja és a Sartre-ral folytatott polémiát mutatja be. Sartre álláspontja az volt, hogy az asszimilálódott zsidók lemondtak saját hagyományaikról, ezért önmagukat már nem tekintik a zsidó nép tagjának, azzá – tekintettel a zsidóellenesség nagy múltú európai hagyományára – csak mások felfogása teszi őket. Fejtő viszont úgy gondolja, hogy az olyan helyzetekben is, amikor a zsidók eltávolodtak a hagyományaiktól, óhatatlanul rendelkeznek bizonyos kulturális örökséggel, amelyet a jog, igazság, szeretet isteni alaptulajdonságaival definiál.⁵⁴

Az asszimiláció kérdésköre egyenes kapcsolatban áll az emlékiratíró személyes érdeklődésével. Ennek háttérében tükröződik családjá és a hozzájuk hasonló családok sorsa, továbbá a szerző álláspontja is, miszerint a hagyománytól való elidegenedés vagy elszakadás nem jelenti szükségszerűen a kulturális örökség elvetését, amit saját példájával igazol.

4.

Meusburger véleménye szerint az információforrás három típusa szolgálhat a közösségi emlékezet alapjául. Az első a hatalom központjához kapcsolódik, mint amilyen az állam, a másik az elsődleges és másodlagos csoportokhoz. Az első két esetben az emlékezet létrehozásában, rögzítésében és terjesztésében döntő szerepet játszanak a közösségi ágensek. A harmadik típus a hangsúlyt az egyénre és személyes tapasztalatára helyezi, és ezek mindig „egy meghatározott kategória, csoportosulás, szervezet tulajdonát képezik. Az információ ilyen forrását például veteránok, specifikus rezsimek politikai

⁵¹ Fejtő, *Budapesttől Párizsig...*, 71.

⁵² Fejtő, *Budapesttől Párizsig...*, 70–71.

⁵³ Fejtő, *Budapesttől Párizsig...*, 406.

⁵⁴ Fejtő, *Budapesttől Párizsig...*, 403.

fogyai, bizonyos szakok egyetemi hallgatói, meghatározott környezetben élő vallási vagy etnikai kisebbségek tagjai képezik. Mindezek hasonló módon átélhettek bizonyos történelmi eseményeket, ennek következtében pedig ünnepelelhetők vagy gyakorolhatták közösségi emlékezetüket.⁵⁵ Ide sorolhatnánk olyan értelmiségieket is, mint Fejtő, akik bizonyos intellektuális, politikai vagy ideológiai körökhöz tartoztak, de vallási vagy etnikai körökhöz tartozókat is, ami arra enged következtetni, hogy az „emberek az emlékezetet történelmi, társadalmi és politikai kontextusában közvetítik.”⁵⁶ Tapasztalataik különösen értékesek, mert az egyes korszakokat személyes perspektívából világíthatják meg. Megőrzése érdekében az emlékezet az elbeszélésre támaszkodik: „az elbeszélés által a kultúra megszervezi és egységbe foglalja a valóság megértését.”⁵⁷ A *Budapesttől Párizsig: Emlékeim* érdekes adatokat nyújt a huszadik század folyamán Európa különböző részein jelentkező antiszemitizmus, identitás és asszimiláció problematikájáról. Tekinthetjük mementónak arra vonatkozóan, hogy hova vezethet az elvakult ellenségeskedés, és a szerző által is említett jog, igazság és szeretet alapértékeire való hivatkozásnak. Az identitás problematikája és az asszimiláció az emlékiratírót nemcsak személyes indítékokból foglalkoztatja, hanem magába foglal széles körű következtetéseket a második világháború utáni európai társadalomról is, ezért az európai és a tágabb huszadik századi emlékezet alakításában vagy vizsgálatában is részt vesz.

Ezért a továbbiakban az emlékezet problematikájának Cubitt által említett kétféle – szubjektivista és szociokulturális – megközelítésére kell kitérnünk. Az első esetében a szubjektivitáson és az egyén személyiségét alakító személyes tapasztalatokon, valamint az egyén által e tapasztalatok értelmezési módjának az áttekintésén van a hangsúly. A személyes tapasztalatok három típusáról beszélhetünk, amelyek végigkísérhetők az emlékiratban. Az első az intellektuális kontextushoz (iskolai, baráti, szakmai együttműködések) kapcsolódik, és gyakran fűződik olyan személyekhez, akiket a szerző ismert, akikkel barátkozott vagy vitatkozott. Ezek kétségkívül nyomot hagytak személyiségének és intellektuális álláspontjainak alakulásán. A másik a politikai kontextusra vonatkozik: a szerző felidézi saját politikai fejlődését és ingadozásait, végül a szocializmus melletti kiállását, a huszadik századi kommunista rendszerek hibáinak tudatában. A harmadik a zsidó problematikára összpontosít, és így közvetlenül kapcsolódik az elbeszélő családjához és a zsidó kontextushoz.

⁵⁵ Peter Meusburger, „Knowledge, Cultural Memory, and Politics”, in *Cultural Memories: The Geographical Point of View*, ed. by Peter Meusburger, Michael Heffernan and Edgar Wunder (London–New York: Springer, 2011), 51.

⁵⁶ Jeanette Rodríguez and Ted Fortier, *Cultural Memory: Resistance, Faith & Identity* (Austin: University of Texas Press, 2007), 7.

⁵⁷ Rodríguez and Fortier, *Cultural Memory: Resistance, Faith & Identity*, 8.

A három típust nem lehet teljesen elválasztani egymástól, mert összefonódnak, áthatják és kiegészítik egymást. Fejtő emlékiratában az identitás, antiszemitizmus és asszimiláció problematikája, amely, mint láthattuk, az egész művet áthatja, közvetlenül kapcsolódik a személyes tapasztalatokhoz, mivel az elbeszélő személyiségének, nézeteinek és világszemléletének kialakulását, de a történelmileg problematikus jelenségekre való emlékezését is befolyásolta, amint arra az előző fejezet vizsgálata során következtethetünk. A másik esetben a társadalmi kontextus válik fontossá, mivel a megfigyelés tárgya az, hogyan hat az egyén kulturális kódokhoz való alkalmazkodásának módja az emlékezetének alakulására.⁵⁸ A környezet ellenségeskedése és előítéletei, amelyekről az előző fejezetben esett szó, hatottak az emlékiratíró önmagáról és a társadalomról alkotott képének alakulására. Tekintettel a második világháborúra, annak előzményeire, és következményeire, Fejtő gondolatai a történelem tévutairól értékes és humánus figyelmeztetések. Felvetődik a kérdés, vajon el lehet-e választani ezt a két vizsgálódási módot? Fejtő prózájában ezek szorosan összekapcsolódnak és összefonódnak. Az olvasó bepillantást nyerhet a huszadik század társadalmi, politikai és kulturális folyamataiba egy tapasztalt és érzékeny ember tudatának fénytörésén keresztül, aki a huszadik század intellektuális és kulturális fejlődésében kitörölhetetlen nyomot hagyó emberekkel állt kapcsolatban, s mindemellett személyes gondolatait, kétségeit, számításait is megismerjük. Amikor a szerző azt állítja, hogy az asszimiláció fokától függetlenül a zsidók továbbra is rendelkeznek bizonyos kulturális örökséggel, akkor nézeteinek és önmeghatározásának lényegére mutat rá.

Saunders állásfoglalása szerint az életírás a történelem és az emlékezet intertextuális jellegére utal, mert felhasználhatja a szöveges dokumentum vagy bizonyíték bármely formáját és bekapcsolhatja a szövegtestbe,⁵⁹ maga az intertextualitás pedig, Lachmann megfogalmazása szerint, a kulturális emlékezet különleges formája.⁶⁰ Fejtő memoárjában szembesülünk azzal, amit Lachmann participációnak nevez: több, egy kultúrkörhöz tartozó szöveg viszonyáról van szó, amelyek között dialógus áll fenn, és ez az ideák megosztását és további feldolgozását eredményezi.⁶¹ Fejtő ily módon kapcsolódik az előző szövegekhez vagy vitába száll velük, és eközben láthatóvá válik a kétoldalú folyamat: másokat és magát is idézi, s így szerzői intertextualitásról beszélünk. Az emlékiratíró így saját műveire: leveleire, naplóira, könyveire hivatkozik. Ezek közül egyes szövegek, mint a levelek vagy a könyvek (*A zsidó és az Úristen*, *Kommunismus* és *antiszemitizmus*), mint azt korábban láttuk, közvetlenül a

⁵⁸ Cubitt, *History and Memory*, 73.

⁵⁹ Max Saunders, „Life-Writing, Cultural Memory, and Literary Studies”, 321–22.

⁶⁰ Renate Lachmann, *Memory and Literature: Intertextuality in Russian Modernism* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1997).

⁶¹ Lachmann, *Memory and Literature: Intertextuality in Russian Modernism*, 17.

zsidóság problematikájával és tematikájával foglalkoznak. Fejtő szövegében az említettek egyfajta szerzői autoritás megteremtését célozzák meg: vélekedéseit és adatait hiteles forrásokra hivatkozva közli, és ezzel az objektivitás illúzióját kelti. Az autoritás hatásának elérésén kívül a szerző utal arra, hogy már előbb is foglalkozott ezzel a problematikával és azt sugallja, hogy elég sok tapasztalata van e téren, továbbá, hogy ezekkel az eredményeivel bizonyos sikereket is elért. Művei szakmai önéletrajzának is szerves részét képezik, ezért, élettörténetének rekonstruálásakor nem hagyhatjuk ezeket figyelmen kívül, továbbá a személyes identitásához is kapcsolódnak. Végül, Lachmann logikáját követve, ezzel maga az emlékezet kultúrája épül és gazdagodik.⁶²

5.

Fejtő emlékirata két szinten hozza létre az emlékezet felépítményét. Az első szövegbeli, mert kihasználja a tanú személyes pozícióját és azét a személyét is, aki a saját és környezete múltjára is emlékezik. Ezután az emlékeket kerek elbeszélői egységbe foglalja, amely az egyes emlékeztöredékeknek értelmet és kontextust ad, és ily módon rekonstruálja a zsidók helyzetét a huszadik századi Közép- és Kelet-Európában. A másik szint szövegen kívüli, és arra szólít fel bennünket, hogy saját, a huszadik századról szerzett ismereteinket alkalmazva hasonlítsuk őket össze az emlékiratíró emlékeivel. Egyúttal azt is sugalmazza, hogy a vizsgált mű egy szélesebb szövegkorpusz része, melynek elemei a huszadik századi európai antiszemitizmus és az asszimiláció problematikájával foglalkoznak, és erre az emlékirat intertextuális aspektusai világosan utalnak is.

Ma a jobboldali és/vagy populista rezsimek népszerűségét tapasztalhatjuk nemcsak Európában, hanem az egész világon, tanúi vagyunk a migrációs válságnak, a gazdasági és társadalmi változásoknak, ami termékeny talaj az idegengyűlölet és az antiszemitizmus újraéledése számára. Sok olyan tényező, amely a huszadik század első felében Magyarországon az antiszemitizmust szította, és amelyeket Fejtő könyve magába foglal, mint amilyen a modernizáció gátlása, a gazdasági problémák és a középosztály hanyatlása, ma is jelen van az európai országokban. Ezért a szerzőnek a huszadik századról írt éles hangú elemzése ma is aktuális, visszaemlékezéseit elénk táró emlékirata – amely egyúttal a társadalmi emlékezet létrehozásának folyamatához is hozzájárul – figyelemztetés lehet számunkra.

Fordította: Ćurković-Major Franciska

⁶² Usp. Lachmann, *Memory and Literature: Intertextuality in Russian Modernism*.

Irodalom

- Beller, Steven. *Antisemitism: A Very Short Introduction*. Oxford–New York: Oxford University Press, 2007.
- Cline, Sally and Angier, Carole. *The Arvon Book of Life Writing: Writing Biography, Autobiography and Memoir*. London: Methuen Drama, 2010.
- Cubitt, Geoffrey. *History and Memory*. Manchester–New York: Manchester University Press, 2007.
- Durić, Dejan. *Između književnosti i pamćenja: prisjećanje zaboravljenoga*. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci, 2018.
- Erl, Astrid. *Memory in Culture*. London: Palgrave Macmillan, 2011.
- Fejtő Ferenc. *Budapesttől Párizsig: Emlékeim*. Budapest: Magvető Kiadó, 1990.
- Helling, Jocelyn. *The Holocaust and Antisemitism: A Short History*. Oxford: Oneworld Publications, 2003.
- Lachmann, Renate. *Memory and Literature: Intertextuality in Russian Modernism*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1997.
- Lejeune, Philip. *Önéletírás, élettörténet, napló: Válogatás Philippe Lejeune írásaiból*, szerk. Z. Varga Zoltán, Budapest: L'Hamattan, 2003
- Margalit, Avishai. *The Ethics of Memory*. London–New York: Harvard University Press, 2002.
- Meusburger, Peter. „Knowledge, Cultural Memory, and Politics”. In *Cultural Memories: The Geographical Point of View*, ed. by Peter Meusburger, Michael Heffernan and Edgar Wunder, 51–69. London–New York: Springer, 2011.
- Neumann, Birgit. „The Literary Representation of Memory”. In *Media and Cultural Memory*, ed. by Astrid Erl and Ansgar Nünning, 333–343. Berlin–New York: Walter de Gruyter, 2008.
- Pascal, Roy. *Design and Truth in Autobiography*. London–New York: Routledge, 2016.
- Rodríguez, Jeanette and Fortier, Ted. *Cultural Memory: Resistance, Faith & Identity*. Austin: University of Texas Press, 2007.
- Saunders, Max. „Life-Writing, Cultural Memory, and Literary Studies”. In *Media and Cultural Memory*, ed. by Astrid Erl and Ansgar Nünning, 321–331. Berlin–New York: Walter de Gruyter, 2008.
- Welzer, Harald. „Communicative Memory”. In *Media and Cultural Memory*, ed. by Astrid Erl and Ansgar Nünning, 285–298. Berlin–New York: Walter de Gruyter, 2008.

Williams, Hellen L. and Conway Martin A. „Networks of Autobiographical Memories”. In *Memory in Mind and Culture*, ed. Peter Boyer and James Wertsch, 33–61. New York: Cambridge University Press, 2009.

Wistrich, Robert S. *Laboratory for World Destruction: Germans and Jews in Central Europe*. Lincoln–London: University of Nebraska Press, 2007.

Zerubavel, Eviatar. *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of Past*. Chicago–London: The University of Chicago Press, 2003.

Žižek, Slavoj. *The Plague of Fantasies*. London–New York: Verso, 2008.

Dvadeseto stoljeće kroz prizmu pamćenja: memoar *Od Budimpešte do Pariza preko Zagreba* Ferenc Fejtöa

Djelo *Od Budimpešte do Pariza preko Zagreba* Ferenc Fejtöa memoarska je proza koja ulazi u korpus tekstova koje nazivamo „pisanje o životu” (*life-writing*). Memoar povezuje dvije razine: ispovjedno intoniranu naraciju sa sagledavanjem širega povijesnoga konteksta i njegovih sudionika. Upravo iz navedenoga razloga predstavljaju poticajan materijal za sagledavanje pamćenja. *Od Budimpešte do Pariza preko Zagreba* osvjetljava povijest dvadesetoga stoljeća, u kojoj je autor imao poziciju svjedoka te je u zbivanja bio egzistencijalno uključen. Zbog obimnosti i složenosti djela, u izlaganju će se problematizirati jedan aspekt djela, koji ćemo sagledavati iz perspektive književnih studija pamćenja, a on se odnosi na odnos pamćenja naspram problematike židovskoga identiteta, asimilacije te antisemitizma u srednjoj Europi tijekom dvadesetoga stoljeća. Također, a s obzirom na pamćenje, postavlja se pitanje može li djelo danas funkcionirati kao osmatračnica za suvremeno doba.

Ključne riječi: pamćenje, kolektivno pamćenje, memoar, književni studiji pamćenja, antisemitizam

Paralelna putovanja Párhuzamos utazások

09

**István
LADÁNYI**

Veszprém

Izvorni znanstveni rad

Događaj i naracija u *Sentimentalnom putovanju* Ferenca Fejtöa

Pozivajući se naslovom svoje knjige na *Sentimentalno putovanje* Laurencea Sternea, Ferenc Fejtö skreće pozornost i na hijat koji postoji između zbivanja, čina putovanja, njihove percepcije, okolnosti svedenih na činjenice, kao i načina na koji se sve to pripovijeda. Naslovom se poziva na jedno prethodno, poznato i ugledno djelo čime skreće pozornost na samu djelatnost opisivanja putovanja, referirajući se na raznolikost putovanja i tradiciju putopisanja. Odnos između događaja i pripovijedanja povezan je i s problemom žanrovske određenosti Fejtöva djela.

Ova se knjiga u pogledu prakse pisanja romana u 20. i 21. stoljeću bez problema može čitati kao roman. Mnogo je elemenata u njoj na temelju kojih bismo je mogli svrstati i pod autobiografiju, i pod putopis, ali i pod esej. Međutim, osobita karakteristika djela je da stalno zahtijeva nefikcionalno čitanje, da ga, bez obzira koliko je nepoznato i neprovjerljivo za nas ono o čemu priča, na temelju provjerljivih relacija i u svjetlu tradicije iščitavanja tekstova, ipak čitamo kao djelo koje govori o zbilji i nastoji da bude istinito. Pretpostavljamo stvarne događaje koji su prethodili tekstu, povezujemo ga dakle sa stvarnim putovanjem Ferenca Fejtöa, a prema tim događajima pripovjedač se odnosi jedinstveno, ali s pretenzijom za izricanjem istine.

Sentimentalno putovanje jedinstveno je djelo u autorovu opusu. Također autobiografski tekst *Od Budimpešte do Pariza preko Zagreba* više odgovara

tradicionalnom žanru memoara u kojemu pokušava istodobno ispričati i pojedivosti i cjelinu jednog proživljenog života, cijelom proživljenom životu podiže spomenik i pridaje važnost, uzimajući u obzir povezanost vlastitog života u cijelosti. *Sentimentalno putovanje* pripovijedanje je jednog – točnije dvaju – skupa doživljaja. Za mladog Mađara dani provedeni sa zagrebačkom granom obitelji, kao i doživljaj putovanja po hrvatskom Jadranu pretvaraju se u događaje koji se nameću da budu ispričani. Po uzoru na romane o putovanjima izvješće je to o putovanju koje iskustveno ja pretvara u pripovjedača. Na taj način doživljaji stečeni na putovanju potiču na suočavanje sa samim sobom, tijekom čega iskustveno ja u zrcalu proživljenog preispituje samog sebe, istovremeno kao samog sebe i sebe kao stranca.

S jedne strane putuje u poznati svijet – na mjesto svog djetinjstva i u krug vlastite obitelji – ali taj svijet, promjenama zahvaćena okolina koja ga dočekuje i iskustveno ja, odrastao mladić koji se nakon dugo vremena vraća u Zagreb već su se toliko udaljili da se jedno prema drugome odnose *onkraj* samorazumljivosti potičući iskustveno ja na neprekidno vaganje, ispitivanje i tumačenje. Roman započinje graničnom situacijom, a proživljeni događaji do kraja priče zadržavaju karakter graničnih događaja. Prva rečenica prepričava prijelaz granice u strogom smislu te riječi, no u priči se pretvara u prijelaz granice i u simboličnom smislu. Povijest država, rata i granica, kao i povijest obitelji unutar te velike povijesti stavljaju na kušnju identitet iskustvenog ja, susreti ga potiču na ponovno tkanje obiteljske mreže, prisiljavaju na tumačenje odnosa i veza. Putovanje u Zagreb postaje put suočavanja s majčinim nasljedstvom, dok pripovijedanje znači prihvaćanje vlastitoga života onakvim kakav jest, njegovo prisvajanje koje se ostvaruje kroz pripovijedanje. S tim u vezi možemo aktivirati pojam granične situacije Karla Jaspersa: „...To znači da su to situacije, povrh kojih ne možemo ići, koje ne možemo mijenjati. Čuđenje i sumnja: prepoznavanje je tih graničnih situacija.”¹

S druge strane, nakon Zagreba putuje u jedan potpuno drugačiji svijet, nadograđujući se na prisnu tuđinu dana provedenih u Zagrebu, more, primorski način života, onodobni već funkcionalni turizam te susreti s drugim putnicima mladića, koji putuje sam, neprestano potiču na razmišljanje i samorefleksiju. I ovdje je naglašeno izražen prelazak granice: opažanje mora i kod Fejtöa će, kao i kod mnogih drugih putnika s kontinenta, biti vrlo značajan graničan događaj – u priči suprotstavljen neosjetljivim, nesklonim putnicima koji istu tu okolnost ne doživljavaju kao događaj.

Wolf Schmid u djelu *Elemente der Narratologie* događaj definira kao promjenu stanja koja prolazi kroz „specifične uvjete i tako dobiva značaj”². Jurij

¹ Karl Jaspers, Uvod u filozofiju, Dvanaest radijskih predavanja, s njemačkog preveo Željko Pavić (Zagreb: Naklada Breza, 2012), 16.

² Wolf Schmid, *Elemente der Narratologie*: 3, etweitere und überarbeitete Auflage (Berlin: De Gruyter, 2014), 14–15.

Lotman pojam dovodi u vezu s prekoračivanjem unaprijed postavljenih pravila, primjerice s „kršenjem kakve zabrane”.³ Árpád Kovács, jedan od Lotmanovih mađarskih tumača, pomno proučavajući pojam događaja važnim razlikovanjem smatra odvojiti događaj od domene neposrednog iskustva: „Konvencionalan pristup događaj poima uspoređujući ga sa stanjem, procesom, promjenom i pretvorbom. Međutim, moramo znati da ovaj pristup ne pretače u formu izravno iskustvo. Naše prethodno shvaćanje temelji se na pretpostavkama, reprezentacijama, simboličnim posredovanjima.”⁴

U svijetu djelovanja i zbivanja formiranje događajnosti u sebi već a priori sadrži smještanje u odnose koji daju smisao, pridaju značenja i važnost. Jedna radnja, zbivanje poprima značaj koji nadilazi njihove okvire. „Prema većini naratoloških teorija događajem se može smatrati ono što uslijed narativnog posredovanja postaje komponenta jedne priče: pripovijedanje integrira događaj u priču.”⁵

U interpretacijama vlastita života, u samointerpretacijama stalno prisutnim u svijetu radnji, ili u žanrovski različitim, pismenim ili usmenim inačicama samopričanja pojedina radnja, zbivanje ističe se dakle iz beskrajnog niza radnji i zbivanja, zadobiva status događaja, postaje dijelom procesa shvaćanja i samoshvaćanja zajedno s njemu pripisanim/u njemu prepoznatim značenjima.

Događaj, dakle, nije sve ono što se zbiva, već ono što se ispunjeno značenjima iz svijeta radnji i zbivanja iscrtava za ja koje ih proživljava i pripisuje sebi. I sam je stvorena, kognitivna konstrukcija. Za to je potrebna pozornost iskustvenog ja, kao i njegovo razlučivanje i pridavanje smisla. U njemu dolaze do izražaja svi oni ranije stvoreni kulturni sklopovi koje iskustveno ja nosi, prethodna uobličavanja koja iskustveno ja ovjerava u svom djelovanju, kao i koreografija radnji i aktivnost tumačenja ostalih sudionika.

Osim referenci na Sterneovo *Sentimentalno putovanje* Fejtö na brojnim mjestima jasno ukazuje na književnu uobličенost pripovijedanja, prisutnost književnih predložaka, kao i na iskustvo posredovano, a istovremeno i oblikovano kroz pripovijedanje.

Uz glas pripovjedača, Fejtö u sebi svojstvenoj polifoniji dosljedno daje glas likovima uvedenima kroz pripovijedanja, likovima pomoću kojih se iskustveno ja suočava s determiniranostima koje je na njega prenijela obitelj, likovima čija naracija (i djelovanje) oblikuje iskustveno ja koje promatra sebe; a u pripovijedanju ta naracija i djelovanje pak oblikuju pripovjedačko ja.

Autonarator u brojnim prilikama prepušta riječ jednom od likova ili u nepravnom govoru prenosi njihove riječi. Štoviše, poigrava se i suprotnom meto-

³ Citira Schmid, *Elemente der Narratologie*, 13.

⁴ Árpád Kovács, *Az irodalmi esemény*, (Budapest: Gondolat, 2013), 11. [Universitas Pannonica Könyvek 22]

⁵ Kovács, *Az irodalmi esemény*, 14.

dom: pripovjedač koji promatra sebe počinje pripovijedati o sebi u trećem licu, čineći tako formu pripovijedanja reflektivnom.

Karakterističan primjer prvog slučaja pripovijedanje je njegove sestre Nade u prvom licu. U kompoziciji sličnoj dnevniku u dijelu zabilježenom pod datumom drugi srpnja, nakon kraćeg uvoda u kojemu se predočuje situacija („Nada se odmara na krevetu i proučava pomake čeda u sebi, nagađajući hoće li biti dečko ili curica.”) odnosno nakon iskaza vezanog uz budućnost sestra počinje pričati vlastitu priču. Referirajući se na autorovu aktivnost pisanja dnevnika, daje mu savjete i objašnjava kako da je opiše u dnevniku.⁶

„– Voljela bih znati što to stalno bilježiš i zašto ne želiš pokazati? Po svemu sudeći i ti pišeš memoare, kao što je to u posljednje doba postalo navadom pisaca. No otkako si postao velik dečko, sa mnom još nisi ni razgovarao pa stoga ni ne znam što bi uopće i mogao pisati o meni? A bila bih pogođena ako me ne bi bilo u tvojim memoarima. Ipak, ukoliko me spomeneš, zahtijevam od tebe da ne pišeš o mojoj malograđanštini već da stvari malo idealiziraš. Ja sam sada filistarka s golemim truhom, polako šijem odjelca za svoje dijete te osim kućanstva nemam nikakve druge brige. Ne stignem baš ni čitati knjige i posve sam zaostala u odnosu na svijet oko mene, polako zaboravljam čak i mađarski, a izgubila sam i zanimanje za probleme višega reda.”⁷ Njegova sestra dakle traži da bude uvedena u priču i nudi već ranije formiranu sliku sebe, krećući se zapravo između željene slike same sebe naslijeđene iz prošlosti i one slike kakvom se danas vidi. Nakon svega toga slijedi sažetak same priče koji se proteže preko brojnih stranica. Na kraju poglavlja upadljiva je Fejtöva autorska odluka da riječ ne prepusti opet pripovjedaču, dakle sestri pripovijedanje ne dobiva okvir. Istovremeno s gestom tako predane riječi nagovijestila da pripovjedač ne preuzima Nadinu sliku o samoj sebi, ne interpretira je u vlastitu sliku, već je u svojoj priči ostavlja kao strani glas koji vodi dijalog s vlastitim glasom.

Slično tome, u različitim verzijama priča, u narativnoj strukturi rodbinskih posjeta ocrta obiteljsku galeriju portreta – s vremena na vrijeme, pripovjedačkim sredstvom usklađenim pripovijedanoj osobi ukazuje na uvjetovanost interpretacija, podrazumijevajući pod tim kako samotumačenje junaka tako i tumačenje pripovjedača. Ironija i autoironija, osviještene kratke pripovjedne forme ili druga sredstva pripovjedačkog uokvirivanja čine vidljivom aktivnost pripovjedača.

Fejtöv pripovjedač do samog je kraja svjestan svog književnog postupka, prepoznaje, zapisuje i tumači ne samo svoju spisateljsku djelatnost, nego i igru u svijetu događaja, aktivno stvorene koreografije, sljedove događaja

⁶ Ferenc Fejtö, *Sentimentalno putovanje*, (Zagreb: Durieux, Dubrovnik: Dubrovnik University Press, 2003), 49.

⁷ Fejtö, *Sentimentalno putovanje*, 50.

ostvarene prema poznatim uzorcima. Lik ujaka Otta (koji se u prvom izdanju, u Zagrebačkom dnevniku s putovanja još pojavljuje kao ujak Józsi)⁸ prikazuje nam se kao pomalo komičan lik iz starih filmova koji su nastajali kroz brzu izmjenu pokretnih slika, s do kraja pravilno odrađenom koreografijom samoborskog izleta. Glumica Erika Druzović u djelu igra iznijansirano izrađen prizor, i u tom slučaju Fejtö ironiju ostvaruje ne samo u postavljanju lika na scenu, već i u samom pripovjedačkom pojednostavljivanju.

„Sve je od toga u sobi postala uloga, igra, napetost i drama. Govorila je hitro, čas ovome, čas onome, razbacivala je te svoje tri uloge poput žonglera koji baca i hvata tri tanjura u isti čas; komunicirala je bez trenutka stanke trima glasovima s crescendima i accelerandima; čudesno. Živjela je na tri razine istodobno, otprilike tako da je nešto rekla teti Toni, pritom jela s tanjura ujaka Otta, a mene gledala u oči ili obrnuto: vragoljasto se smješkala prema ujaku Ottu, milovala ruku tete Toni, a mene pitala duboko sućutno: ah, vi ste književnik? Možda pišete romane? Onda napišite i roman o meni. Hoćete, zar ne?“⁹ A majčin odavno umrli lik koji stoji iza cijelog tog zagrebačkog puta formira se kroz rukopise koje ujak Otto predaje već odraslom mladiću: kroz napisana i primljena majčina pisma i ostale dokumente. Mladić sada u ruci drži listove papira svojedobno napisane majčinom rukom, opipava ih, čita rukopis i zapisuje ono što čita na tim papirima. Na ovo neposredno iskustvo priprema ga poglavlje sadržajno suprotnog predznaka koje mu u strukturi knjige gotovo prethodi: kratki – i u priči također jako kratko opisan – posjet majčinom grobu, gdje se još ne odvija susret s majkom, pripovjedač opisuje prazninu i majčinu udaljenost.

Mladić cijelu večer provodi čitajući pisma koja, bogata detaljima, prizivaju majku i nekadašnji život.

„Koliko li se tu novih crta lica javlja, lica koje se blijedo, valjda samo po fotografiji sjećam! Gotovo osjećam njezin dah iznad lista papira na koji je crtajući nizala svoja prekrasna slova! Vidim joj večernji sjaj u očima kada se nagnjala kroz prozor riječkoga stana iznad živopisne i bučne ulične vreve, vidim je u šetnji pod palmama perivoja uz Guvernerovu palaču dok maše svojom lepezom od žućkaste kosti i hladi lice ili tjera od sebe komarce, a iz paviljona se čuje glazba! (...) Vidim svoju majku onakvu kakvu sam ju želio vidjeti na groblju, kako me gleda tužno i ljubazno, mrtvo ali ipak i živo s nekoga prostora koji nije izvanjski već unutarjni, a gleda me onako kako znaju katkada gledati i jedva se primjetno pomaknuti slike iz pozlaćenog okvira.“¹⁰ I drugi dan provodi u čitanju pisama, u dnevničkoj strukturi romana i taj je dan u potpunosti posvećen

⁸ Vidi: Fejtö Ferenc, „Zágrábi utinapló“, Nyugat, 1935, 11. Pristup: 10. listopada 2018. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00598/18907.htm>

⁹ Fejtö, *Sentimentalno putovanje*, 67.

¹⁰ Fejtö, *Sentimentalno putovanje*, 102–103.

liku majke uz prepričavanje i interpretaciju dijelova pisama. Mjestimice nagoviješta majčinu pristranost koja u pismima posreduje i tumači događaje iz svoga života, potom u priču upliće i obiteljsku interpretativnu mrežu, poimence imenujući unaprijed formirano značenje glasina, zatim glasom tete Dore nazivajući majčinog prvog supruga Karenjinom, daje nagovijestiti koliko su se u tumačenje osoba i događaja uplele pročitane knjige, gotovi interpretacijski obrasci, likovi u samointerpretaciji, ali možda i u svojim djelovanjima kao da prisiljavaju jedni druge i same sebe na uloge koje su im poznate iz književnih djela. Rijeka prizvana putem majčinog lika već nas uvodi u drugi, jadranski dio knjige. Fejtő pohvalu Rijeci, u vokativu sukladno žanru pohvalnica gradu, stavlja na kraj niza poglavlja koja govore o majci. „Slava i tebi Rijeko (*Fiume*) kao i tvojemu melodioznome, mekanom imenu koje je ugodno poput žubora potoka Rječine (*Fiumara*) uz tvoju granicu! Slavim tebe, plavetnilo tvojega Kvarnera i tvoja bijela jedra koja lebde između neba i vode!”¹¹ Ta je pohvala parnjak pohvali Zagrebu, na to ukazuje „i” s početka rečenice. „Slava i tebi Rijeko...” Pohvala Zagrebu slijedi neposredno nakon dolaska u grad, kada putnik prvi puta izlazi u šetnju gradom i odlazi sa sestrom na tržnicu. Na svjesnu formiranost romana (nasuprot dnevničkom, spontanom prenošenju putovanja) upućuju i ta dva međusobno daleka vokativa, naime, obraćajući mu se, i Zagreb hvali i smatra svojim: „Zagrebe, ti si moj rodni grad; premda se u tebi nisam rodio, u tvojem se krilu ipak osjećam posve kod kuće.”¹² Sukladno žanru pohvalnice gradu i ovdje navodi dragocjenosti grada, a suprotno tom istom žanru pored poistovjećivanja, uvodi i osobno distanciranje.

No prije Rijeke, pri kraju dijela o Zagrebu, nalazi se još i susret s Krležom, kao i rođenje nećaka, Nadinog sina. Nećakovo rođenje zatvara niz zagrebačkih događaja, okrećući sada obiteljsku povijest prema budućnosti.

Put po obali, uz more koji započinje u vlaku prema Rijeci, slijedi tradicionalnu naraciju putopisa, obilasko mjesto te opise susreta sa suputnicima. U Fejtővom prisjećanju puta po Jadranu prepoznajemo jedan markantan pripovjedački obrat koji možemo smjestiti uz pohvale Zagrebu i Rijeci. Pri kraju putovanja po obali, pripovjedač koji neprestano promatra sebe i zapisuje događaje, jednom zapravo ironičnom gestom skida koprenu s pozicije samopromatrača i pripovjedača, te pripovijedanje prebacuje u drugo, a potom u treće lice. Promjena se događa u okviru književne tradicije i kontekstualizacije domene uloge pisca.

„Prijepodne sam nakon dugoga traganja uspio pronaći Hellino ime u knjizi gostiju jednoga pansiona. Prezime sam joj zaboravio i tek sad sam ga se sada sjetio: Čehova. Moram se sjetiti Čehovljeva *Galeba* i one tupe strasti koja u

¹¹ Fejtő, *Sentimentalno putovanje*, 134.

¹² Fejtő, *Sentimentalno putovanje*, 26.

očima čehovljevskega pisca svaki životni postupak, svaki intimni trzaj duše preobrazuje u »temu«, u slovo, u bilješku. A sada i ja sjedim ovdje i bilježim u nekakvu začudnom pomaku od samoga sebe. (...) Sjećam se još iz doba puberteta kakva mi je čudnovata bila spoznaja toga šestog osjetila, kako me je zbunjivalo i šalilo se sa mnom, kako mi se zgadilo da će bilo što mislim ili učinim, bilo da me boli, sve to »šesto osjetilo« primijetiti i bilježiti, od svega nastojati proizvesti rečenicu, ravnodušno, bez sućuti, podrugljivo. Ono zbog čega se toga stanja najviše gnušam njegova je mehaničnost. Zaljubiš se i smjesta osluškuješ u sebi to trabunjanje »o-sje-ća za-lju-blje-nost«. Goto-vo u trećem, dapače, čak u petom licu. »Kosa joj je takva, a vrat onakav itd.« Nešto tu ne valja! »Osjeća, hm, da tu nešto ne valja«, a najenerwantnije je to što se ti mašeš olovke i *zapisuješ* ono što ti diktira.¹³ Ovdje pripovjedač pripovijeda već u drugom licu, oslovljava piščevo Ja, a treće i peto lice je onaj koji diktira. Promatranje strukture vlastitog života postaje poput čitanja romana. „Prvo lice postaje suvišnim“, kaže Fejtöv pripovjedač: „Zapisuješ: Hellu nije našao kod kuće, jer je na barci otišla na ribarski izlet i nije izvjesno kada će se vratiti.“¹⁴ I dalje bi se mogli nizati primjeri tog autorefleksivnog umetanja spisateljske djelatnosti u priču, koje se zatvara predočavanjem i komentiranjem same autorefleksije. Taj dio teksta smješta se na istaknutom dijelu knjige, na samom kraju, komentirajući cjelokupnu djelatnost pripovjedača. Iza toga nalazi se samo događaj početka povratka, ulazak u vlak iz Splita za Zagreb. Ovdje pripovjedač zašuti, od Zagreba se već oprostio prije putovanja u Rijeku, ispričovijedanoj priči nije potrebno više detalja o putovanju.

U *Sentimentalnom putovanju* dobivamo dobro formiran, sukladno zakonima pripovijedanja dobro izabran i uređen slijed događaja s relativno malo radnji i zbivanja. Pored brojnih književnih vrsti, koje se u njoj mogu naći, Fejtövu knjigu s pravom čitamo kao roman, i to kao književno djelo koje u skladu s romaneskom tradicijom integrira formalne oznake, načine govora i reprezentacijske postupke drugih pismenih i usmenih književnih vrsta. I sam Fejtö razmišlja o žanrovskoj pripadnosti *Sentimentalnog putovanja*, spominjući više književnih vrsta. Najprije ga u predgovoru iz 1988. spominje kao knjigu (što nije književna vrsta, nego publikacijski oblik), zatim ga suprotnom tvrdnjom veže uz autobiografiju, i konačno ga naziva člankom što je pak publikacijska forma novinskih vrsta: „Zapravo, ona prvotno nije ni nastajala u obliku knjige, jer u to doba još nisam ni imao dovoljno samopouzdanja da krenem u pisanje knjige, a bio sam i premlad za autobiografiju. Tekst sam pripremio kao prilog za *Nyugat* (Zapad).¹⁵ U odnosu na „sadržaj“ zapravo govori o književnim vrstama: „... u kojoj se rapsodično miješaju uspomene iz djetinjstva, dalmatinske putopisne

¹³ Fejtö, *Sentimentalno putovanje*, 241. (istaknuo autor)

¹⁴ Fejtö, *Sentimentalno putovanje*, 242.

¹⁵ Fejtö, *Sentimentalno putovanje*, 6.

crtrice, intervjui i teorijska promišljanja.”¹⁶ Kasnije: „Pisao sam knjigu ugođaja, poetičnu a ne znanstvenu raspravu.”¹⁷

I te umetnute vrste, koje funkcioniraju kako u pisanju tako i u čitanju, također su prethodne reprezentacije, između svijeta događaja i svijeta romana. Posreduju kulturne forme koje oblikuju identitet autobiografskog pripovjedača. Među tipovima romana, uz roman o putovanju, može se uzeti i roman o odrastanju: *Sentimentalno putovanje* je osvrt na okvire vlastitog odrastanja i to na onaj njegov dio koji je pripovjedač ranije potisnuo u pozadinu, te proširivanje svijeta mađarskog mladića na one njegove dijelove koji su odvojeni od tog svijeta iz djetinjstva i koji su skoro u potpunosti i odstranjeni, koji su ostali izvan granica svijeta koji je mogao smatrati svojim.

Preveli: Isabelle Kristović, Ružica Kovač, Dávid Karácsonyi, Ema Sabo, Martin Sukalić

(Rad je preveden u sklopu kolegija Književno prevođenje ak. god. 2018/19. Voditeljica: Kristina Katalinić)

Literatura

Fejtő, Ferenc. *Sentimentalno putovanje*. Zagreb: Durieux, Dubrovnik: Dubrovnik University Press, 2003.

Fejtő, Ferenc. „Zágrábi utinapló.” *Nyugat*, 1935, 11. Pristup: 10. listopada 2018. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00598/18907.htm>

Jaspers, Karl. Uvod u filozofiju, Dvanaest radijskih predavanja, s njemačkog preveo Željko Pavić (Zagreb: Naklada Breza, 2012), 16.

Kovács, Árpád. *Az irodalmi esemény*. Budapest: Gondolat, 2013. [Universitas Pannonica Könyvek 22.]

Schmid, Wolf. *Elemente der Narratologie: 3., erweiterte und überarbeitete Auflage*. Berlin: De Gruyter, 2014.

¹⁶ Fejtő, *Sentimentalno putovanje*, 6.

¹⁷ Fejtő, *Sentimentalno putovanje*, 10.

Esemény és narráció Fejtő Ferenc *Érzelmes utazásában*

Fejtő Ferenc könyvének címével Laurence Sterne *Érzékeny utazására* utalva arra a hiátusra is felhívja a figyelmet, amely az utazás eseményei, ténnyé tett körülményei, valamint ezek percepciója és elbeszélésmódja közt fennáll. Az esemény és az elbeszélés közti viszonyt érinti a Fejtő-mű műfajiségének problémája is. Mi és hogyan válik az utazás történéseiből elbeszélésre érdemes eseménnyé? Az elbeszélés közvetíti a tapasztalatot vagy létesíti a tapasztalatból nyelvileg megoszthatót? Hogyan kerül színre a cselekvők aktivitása, milyen identitás létesül a műben az elbeszélés által? Milyen utazási narratívát érvényesít Fejtő? Végző soron: hogyan írható körül az elbeszélésből megismerhető elbeszélő-főhős, és mi az utazásának/elbeszélésének a tétje? Az elemzésnél Jurij Lotman, Wolf Schmid, illetve Kovács Árpád eseményértelmezéseit érvényesítem, illetve a fogalomalkotásnak a kognitív metaforákban tetten érhető és az elbeszélésben érvényre jutó folyamatait vizsgálom.

Kulcsszavak: Fejtő Ferenc, esemény, narráció, önéletírás, fikció, reprezentációs eljárások

09

LADÁNYI

István

Veszprém

Esemény és narráció Fejtő Ferenc *Érzelmes utazásában*

Fejtő Ferenc, könyvének címével Laurence Sterne *Érzelmes utazására* utalva arra a hiátusra is felhívja a figyelmet, amely az utazás történései, cselekvései, ezek percepciója, tényé tett körülményei, valamint mindezek elbeszélésmódja közt fennáll. Egy előzetes, ismert, tekintélyes műre hivatkozik a címmel, amivel reflektálttá teszi az utazás leírásának tevékenységét, utalva az utazások sokféleségére és az útleírások hagyományára. Az esemény és az elbeszélés közti viszonyt érinti a Fejtő-mű műfajiságának problémája is.

Ez a könyv a regényműfaj 20. és 21. századi gyakorlatainak ismeretében problémátlanul olvasható regényként. Számos olyan mozzanata van, amely kimozdítja mind az önéletírás, mind az útleírás, mind az esszé keretei közül. Különös sajátossága azonban, hogy folyamatosan igényt tart a nem fikciós olvasatra, hogy bármennyire ismeretlen és ellenőrizhetetlen számunkra mindaz, amit elbeszél, az ellenőrizhető vonatkozások révén, a szöveg olvasási hagyományai ismeretében mégis a valóságról szóló igazságigényű beszédnek olvassuk. A szöveg világát megelőző valós eseményeket tételezünk, a szerző Fejtő Ferenc valódi utazását rendeljük hozzá, amely eseményekhez az elbeszélő sajátosan, de az igazmondás igényével viszonyul.

Az *Érzelmes utazás* egyedi alkotás az életműben. A szintén önéletrajzi *Budapesttől Párizsig* inkább megfelel a hagyományos emlékiratnak, amelyben egy megélt élet részleteit és egészét próbálja meg együtt elbeszélni, az egész leélt életnek állít emléket, tulajdonít jelentőséget, a teljes saját élet összefüggéseire tekintettel. Az *Érzelmes utazás* egy – pontosabban kettő – élménycsoport

elbeszélése. A magyar fiatalember számára a család zágrábi ágával töltött napok, valamint a horvát Adrián tett utazásának élménye szóra bíró eseményekké válnak. Az utazási regények mintájára olyan, utazásról szóló beszámolóvá, amely az átélő ént azáltal teszi elbeszélővé, hogy az úton szerzett élmények önmagával való szembenézésre készítetik, amelynek során az átélő én az átéltek tükrében vizsgálja önmagát, egyszerre önmagaként és önmaga idegenjeként.

Ismerős világba utazik egyrészt – gyermekkorra színhelyére és a saját családja körébe –, de amely világ, az átélő én, vagyis a Zágrábba hosszú idő után visszautazó fiatalember felnőtté válása és az őt fogadó közeg változásai révén már eltávolodtak egymástól annyira, hogy a magától értetődőségen túl viszonyuljanak egymáshoz, folyamatos mérlegelésre, vizsgálatra, értelmezésre készítette az átélő ént. Határhelyzettel indul a regény, és az átélt események végig fenntartják határeseemény voltukat az elbeszélésben. Az első mondat a szó szoros értelmében vett határátlépést beszél el, de az elbeszélésben szimbolikusan is határátlépéssé válik. Az országok, a háború és határok története, valamint ebben a nagy történetben a család története próbára teszik az átélő én azonosságát, a találkozások a családi háló újraszövésére készítetik, a kötődések, viszonyok értelmezésére kényszerítik, a zágrábi utazás az anyai örökséggel való szembesülés útja lesz, az elbeszélés pedig a saját élet ilyenként való elfogadását, az elbeszélés által történő elsajátítását jelenti. Aktivizálhatjuk ezek kapcsán Karl Jaspers határhelyzet-fogalmát: „...ezek a szituációk azok, amelyekből nem lábalhatunk ki, amelyeken nem változtathatunk. A csodálkozás és a kételkedés: ezeknek a határhelyzeteknek a felismerése.”¹

Másrészt Zágráb után egy teljesen másik világba utazik, a zágrábi napok otthonos idegenségére épülve a tenger, a tengerparti életmód és a korabeli, már működő turizmus, a más utazókkal való találkozások az egyedül utazó fiatalembert folyamatosan reflexióra és önreflexióra készítetik. Itt is hangsúlyosan megfogalmazódik a határ átlépése: a tenger megpillantása Fejtőnél is, mint annyi más kontinentális utazónál jelentősegteljes határeseemény lesz – az elbeszélésben szembeállítva az erre nem fogékony, érzéketlenül utazókkal, akik ugyanazt a történést nem élik meg eseményként.

Wolf Schmid az *Elemente der Narratologie* című munkájában az eseményt állapotváltozóként határozza meg, ami „sajátos feltételek” között megy végbe, és kap jelentőséget². Jurij Lotman valamilyen előzetesen létező szabályok áthágásával, például „valamilyen tilalom megszegésével” hozza kapcsolatba a fogalmat³. Lotman egyik magyar értelmezője, Kovács Árpád az esemény

¹ Karl Jaspers, *Bevezetés a filozófiába* (Budapest: Európa, 1989), 20.

² Wolf Schmid, *Elemente der Narratologie: 3., erweiterte und überarbeitete Auflage* (Berlin: De Gruyter, 2014), 14–15.

³ Idézi Schmid, *Elemente der Narratologie*, 13.

fogalmát körüljárva fontos megkülönböztetésnek tartja az esemény különválasztását a közvetlen megtapasztalás világától: „A köznapi szemlélet az eseményt az állapottal, a folyamattal, a változással és az átalakulással összevetve érzékeli. Tudnunk kell azonban, hogy ez a szemlélet nem a közvetlen tapasztalatot önti formába. Előzetes értésünk hiedelmeken, reprezentációkon, szimbolikus közvetítéseken alapul.”⁴ A cselekvések és történések világában az eseményszerűség megképződéséhez már eleve hozzá tartozik az értelemadó összefüggésekbe helyezés, jelentés- és jelentőségtulajdonítás. Egy cselekvés, történés önmagán túlmutató jelentőséget kap. „Az elbeszéléselméletek többsége szerint eseménynek általában az tekinthető, ami a narratív közvetítés következtében egy történet alkotórészévé válik: az elbeszélés az eseményt egy történetbe integrálja.”⁵

A saját élet interpretációiban, a cselekvések világában folyamatosan mondott öninterpretációiban vagy az önelbeszélések különböző műfajú, szóbeli vagy írásbeli változataiban egy-egy cselekvés, történés tehát kiemelkedik a cselekvések, történések végtelen sorából, esemény státusra tesz szert, a neki tulajdonított/benne felismert jelentésekkel az értési, önértési folyamat részévé válik.

Az esemény tehát nem mindaz, ami megtörténik, hanem az, ami a cselekvések és történések világából jelentésekkel telítetten körvonalazódik az azokat átélő és önmagára vonatkoztató én számára. Maga is létrehozott, kognitív konstrukció. Kell hozzá az azokat átélő én figyelme, kiválasztó és értelemadó tevékenysége. Érvényesülnek benne mindazok az előzetesen létesült kulturális alakzatok, amelyeket az átélő én hordoz, az előzetes megformálások, amelyeket az átélő én érvényesít a cselekvésben, a többi résztvevő cselekvéseinek koreográfiája és értelmező tevékenysége.

Fejtő Sterne művére, az *Érzelmes utazás*ra tett utaláson túl számos alkalmalmmal nyilvánvaló jelét adja az elbeszélés irodalmi megformáltságának, az irodalmi előképek meglétének, az elbeszélés tapasztaltakat közvetítő s ugyanakkor az elbeszélés által formáló voltának.

Fejtő az elbeszélői hang mellett, sajátos polifóniában következetesen szóhoz juttatja az elbeszélés által színre vitt szereplőket, azokat, akik révén az átélő én szembesül a család általi meghatározottságaival, akiknek beszédeseményei (és cselekvései is) alakítják az önmagát szemlélő átélő ént, az elbeszélésben pedig az abban létesülő elbeszélő ént.

Az önelbeszélő számos alkalommal átadja a szót valamelyik hősének, vagy függő beszédben közvetíti a hősök szövegét, sőt ennek a fordítottjával is eljátszik: az önmagát figyelő elbeszélő harmadik személyben kezd beszélni magáról, reflektálttá téve az elbeszélés megformáltságát.

⁴ Kovács Árpád, *Az irodalmi esemény* (Budapest: Gondolat, 2013), 11. [Universitas Pannonica Könyvek 22]

⁵ Kovács, *Az irodalmi esemény*, 14.

Az elsőre jellemző példa a nővére, Nada megszólaltatása első személyben. A naplószerű szerkezetben július másodikára rögzített elbeszélésben a körülményeket fölvázoló, rövid bekezdésnyi bevezetés után („Nada az ágyon pihen, figyel magában a magzat fészkelődését s találgatja, hogy fiú lesz-e vagy lány?”), vagyis a jövőre vonatkozó jelzés után a nővér a maga történetét kezdi mondani, a naplóró tevékenységére utalva, instrukciókat adva és interpretációt kínálva, hogy hogyan írja meg őt a naplójában.⁶

„– Szeretném tudni, hogy mit jegyzel mindig és miért nem mutatod meg? Bizonyára te is memoárjaidat írod, mint az írók mostanában szokták. De velem még nem is beszélgettél, mióta nagy fiú lettél, s nem is tudom, mit írhatnál rólam? Pedig bántana, ha nem lennék benne a memoárjaidban. De azt kikötöm, hogy ha megemlítesz, ne mostani nyárspolgári mivoltomban írd meg, hanem egy kicsit idealizálva. Én most egy nagy hasú filiszternő vagyok, aki a gyermek ruhácskáit varrogatom s kinek a háztartáson kívül nincsen is egyéb gondom. Könyveket sem igen érek rá olvasni és egészen elmaradtam a világtól, lassan már magyarul is elfelejtek, s a magasabb problémák iránt is elvesztem az érzékemet.”⁷ A nővér tehát „bekéri” magát a történetbe, s előzetesen megformált képét kínálja fel, közlekedve a voltaképpen a múltból örökölt vágyott önképe és a között a kép között, amilyenek magát aktuálisan látja. Mindezt a maga történetének összefoglalása követi hosszú oldalakon keresztül. A fejezet végén feltűnő Fejtő szerzői döntése, hogy elbeszélője nem veszi vissza a szót, nem foglalja tehát keretbe a nővér elbeszélését, ugyanakkor az így átadott szó gesztusával jelzi, hogy elbeszélője nem veszi át Nada önképét, nem is interpretálja saját képpé, hanem meghagyja elbeszélésében idegen, a saját szólammal dialogizáló szólamként.

Ehhez hasonlóan, különféle elbeszélésváltozatokban, a rokonok végigfigyelésének narratív szerkezetében rajzolja meg a családi arcképcsarnokot – időről időre az elbeszélő személyhez igazított elbeszélői eszközzel utalva az interpretációk feltételelességére, beleértve ebbe a hősök önértelmezését és az elbeszélői értelmezést is. Irónia és önirónia, tudatosított rövid beszédműfajok vagy az elbeszélői bekeretezés egyéb eszközei teszik láthatóvá az elbeszélői aktivitást.

Fejtő elbeszélője végig irodalomtudatos, felismeri, rögzíti és értelmezi nemcsak önmaga írói tevékenységét, hanem az események világában is a színjátékot, az aktívan létrehozott koreográfiákat, a minták szerint végig vitt eseménysorokat. Ottó bácsi figurája (aki az első publikációban, Zágrábi utinaplóban még Józsi bácsiként szerepel)⁸ mintegy a gyorsan mozgó képkoc-

⁶ Fejtő Ferenc, *Érzelmes utazás* (Budapest: Magvető, 1989), 51.

⁷ Fejtő, *Érzelmes utazás*, 51–52.

⁸ Lásd: Fejtő Ferenc, „Zágrábi utinapló”, *Nyugat*, 1935, 11. Letöltve: 2018. október 10. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00598/18907.htm>

kákkal dolgozó régi filmeknek már a technikából következően kissé komikus alakjaként kerül elénk a samobori kirándulás kötelező elemekből épülő, szabályszerűen végigjátszott koreográfiájával. Erika Druzovics színésznő árnyaltan felépített nagyjelenetet játszik a műben, és ebben az esetben nemcsak a szereplő színrevitelében, hanem önmaga elbeszélői egyszerűsítése felett is érvényesíti Fejtő az iróniát.

„A szoba csupa szerep, csupa nyugtalanság, csupa dráma lett tőle. Sebesen beszélt, hol erre, hol arra – úgy dobálta háromfelé a szerepeit, mint a bűvész a három tányérát magasba; csöpp szünetet se tartott, szinte három hangon beszélt egyszerre, crescendókkal és accelerandókkal, csodálatosan. Három síkban élt egyszerre, valahogy úgy, hogy Tóni néninek szólt valamit, ugyanakkor Ottó bácsi tányérjából evett és az én szemembe nézett, vagy fordítva: Ottó bácsira mosolygott pajzánul, Tóni néni kezét simogatta és tőlem kérdezte mély részvétellel: Ó, ön író? Talán regényt is írt? Akkor írja meg az én regényemet is. Jó?”⁹ Az egész zágrábi út mögött ott álló, már rég halott anya alakja pedig azok révén a kéziratok révén rajzolódik meg, amelyeket Ottó bácsi nyújt át az immár felnőtt fiúnak: az anya írt és kapott levelei és egyéb dokumentumai révén. Az anya által egykor kézben tartott és a keze írásával teleírt papírlapokat fogja most a kezében a fiú, tapintja őket, olvassa a kézírást, és írja, amit olvas ezeken a papírokon. Ezt a közvetlen megtapasztalást előkészíti a könyv szerkezetében az ezt majdnem közvetlenül megelőző, jelentéstartalmában ellentétes előjelű fejezet: a rövid – és az elbeszélésben is nagyon rövidre fogott – látogatás az anya sírjánál, ahol nem történik meg a találkozás az anyával, az elbeszélő az ürességet, az anya távolmaradását rögzíti.

A fiú az egész éjszakát a levelek olvasásával tölti, amelyek részletgazdagon megidézik az anyát és az egykor volt életet.

„Mennyi új vonás az arcon, amelyre csak halványan, mintegy fénykép után emlékszem! Szinte érzem a leheletét a papír fölött, amelyre szép betűit rajzolja! Látom a szeme csillogását este, kihajolva a fiumei lakás ablakán, a színesen s lármásan nyüzsgő utca fölé, látom sétálni a kormányzósági park pálmái között, sárgás csontlegyezőjével legyezve arcát s kergetve a szúnyogokat magától, míg a pavilonból a zene szól! (...) Ó, látom anyámat, mint a temetőben szerettem volna látni, ahogy szomorúan és kedvesen, halottan és elevenen néz rám, valami térből, amely nem kívül van, hanem belül, néz rám, ahogy aranyozott rámából néznek néha s alig észrevehetően megmozdulnak a képek.”¹⁰ A másnapot is a levelek olvasásával tölti, a regény naplószerkezetében ez a nap is teljes egészében az anya alakjának szentelődik, a levelek részleteit mesélve és interpretálva. Helyenként jelzi az élete eseményeit közvetítő és értelmező levélíró anya elfogultságait, továbbá beleszövi a családi értelmezé-

⁹ Fejtő, *Érzelmes utazás*, 69.

¹⁰ Fejtő, *Érzelmes utazás*, 105.

si hálót is, néven nevezve a pletykák készen kapott, értelemadó szövedékét, aztán Dóra néni hangján Kareninnek nevezve az anya első férjét, jelzi, hogy a személyek és a történések értelmezésébe mennyire beleszóltak az olvasott regények, a kész életértelmezési minták, a szereplők mintegy belekényszerítik egymást és magukat az önértelmezésekben, de talán a cselekvéseikben is a művekből ismert szerepkörökbe. Az anya alakja révén megidézett Fiume pedig a könyv második, adriai részét is fölvezeti már. Az anyáról szóló fejezetsor végére teszi Fejtő Fiume dicséretét, a városdicséret műfajának megfelelő vocativusban. „Dicsértessél tehát te is, Fiume, dallamos, lágy neveddel, mely kellemes, mint a Fiumara patak csörgedezése a határodon! Dicsértessél Quarneród kék vizével és ég és víz között lebegő fehér vitorláiddal!”¹¹ Ez a dicséret a Zágrábot megszólító dicséret párja, erre utal a mondat eleji „tehát”: „Dicsértessél tehát te is, Fiume...” Zágráb dicsérete közvetlenül a városba történő megérkezés után kerül sorra, amikor az utazó először sétál ki a városba, ellátogatva a nővérel a piacra. A regény tudatos megformáltságát (szemben az utazás naplószerű, spontán rögzítésével) jelzi ez az egymástól távol elhelyezett két vocativus is, hiszen Zágrábot is megszólítva dicséri és vallja sajátjának: „Szülővárosom vagy, Zágráb, pedig nem benned születtem, mégis a te öledben érzem magam csak egészen otthon.”¹² A városdicséret műfajának megfelelően itt is sorolja a város ékességeit, a műfajtól eltérően pedig az azonosulás mellett jelzi a személyes távolságtartást is.

De Fiume előtt még ott van a zágrábi rész végén a találkozás Krležával, továbbá az unokaöccsének, Náda kisfiának a megszületése. Az unokaöccs születése zárja a zágrábi eseménysort, megnyitva a családtörténetet a jövő felé.

A fiumei vonatúttal kezdődő tengerparti, illetve tengeri utazás az útleírások hagyományos narratíváját követi, a helyek bejárását, az útítársakkal történt találkozások leírását. Az adriai út megidézésében is azonosíthatunk egy markáns elbeszélői váltást, amelyet a Zágrábot és Fiumét invokáló városdicsérek mellé állíthatunk. A tengeri út végén az önmagát folyton megfigyelő, az eseményeket írásban rögzítő elbeszélő egy voltaképpen ironikus gesztussal félrevonja a leplet erről az önmegfigyelői és elbeszélői pozícióról, és első személyből második, majd harmadik személyre vált. A váltás az irodalmi hagyomány, az írói szerepkör kontextualizálása keretében történik.

„Délelőtt hosszas kereséssel sikerült megtalálnom Hella nevét egy penzió vendégekönyvében. A vezetéknevét elfelejtettem s csak most jut eszembe: Csehova. Csehov *Sirályára* kell gondolnom, arra a fásult szenvedélyre, amelylyel a csehovi író szemében az élet minden mozzanata, a lélek intim rezdülése »témává«, betűvé, jegyzetté válik. Itt ülök és jegyzek most én is, különös idegenségben magamtól. (...) Emlékszem, milyen különös volt a ráébredés erre

¹¹ Fejtő, *Érzelmes utazás*, 137.

¹² Fejtő, *Érzelmes utazás*, 28.

a hatodik érzékszervre még kamaszkoromban, mennyire megzavart, megré-
fált, megundorított, hogy magamban, bármit gondolok és cselekszem, akár fáj,
akár örülök, az a »hatodik érzékszerv« mindent észrevesz és feljegyez, min-
denből mondatokat igyekszik gyártani, egykedvűen, részvét nélkül, ironikusan.
A legfelháborítóbb ennek az állapotnak a gépszerűsége. Szerelmet érzel s
tüstént hallod magadban a borzasztó motyogást: »sze-rel-met érez«, mintegy
harmadik vagy ötödik személyben. »A haja ilyen, a nyaka olyan stb.« Valami
nincs rendben! »Úgy érzi, hm, hogy valami nincs rendben«, s a legbosszantóbb,
hogy *előveszed a ceruzádat s leírod, amit az illető diktál.*¹³ Itt már második
személyben beszél az elbeszélő, szólítja meg az írói ént, és a „harmadik vagy
ötödik személy” az, aki diktál. A saját élet szövéteinek figyelése pedig olyanná
válik, mint egy regény olvasása. „Szinte fölösleges az első személy” – mondja
Fejtő elbeszélője: „Lejegyzed: Hellát nem találta odahaza, mert a bárkán ha-
lászni rándult, s bizonytalan mikor jön haza.”¹⁴ És hosszan lehetne idézni az írói
tevékenységnek ezt az önreflexív beágyazását az elbeszélésbe, amely magá-
nak ennek az önreflexiónak a megjelenítésével és kommentálásával zárul. Ez
a szövegrész a könyv hangsúlyos helyén, a legvégén helyezkedik el, komment-
tálva az elbeszélő egész tevékenységét. Ezután már csak a visszaút megkez-
désének eseménye szerepel, a felszállás a Splitből Zágráb felé tartó vonatra.
Itt elhallgat az elbeszélő, Zágrábtól elbúcsúzott már a fiumei vonatút előtt, az
elbeszélte történetnek nincs szüksége az utazás további részleteire.

Viszonylag kevés cselekvés és történés jól megformált, az elbeszélés igé-
nyeinek megfelelően kiválasztott és elrendezett eseménysorát kapjuk az *Érzel-
mes utazás*ban. A számos műfaj mellett, amelyekből részesül, joggal olvassuk
regénynek Fejtő könyvét, mégpedig a regény műfaji hagyományainak megfe-
lelően más írásbeli és szóbeli műfajok formai jegyeit, beszédmódjait, repre-
zentációs eljárásait integráló írásműnek. Fejtő számára is elgondolkodtató az
Érzelmes utazás műfajisága, több műfajt is szóba hoz. Először könyvként hoz-
za szóba 1988-as előszavában (ami nem műfaj, hanem publikációs forma),
aztán egy tagadó, vagyis a lehetőséget visszavonó állítással az önéletíráshoz
köti, végül cikként nevezi meg, ami az újságműfajok felett álló publikációs for-
ma: „Tulajdonképpen nem is könyvnek indult, ahhoz még nem volt akkor elég
önbizalmam, hogy könyvbe kezdjek, és túl fiatal is, hogy önéletrajzot írjak. Cikk-
nek készült, a *Nyugat* számára.”¹⁵ A „tartalomra” vonatkozóan pedig voltakép-
pen műfajokat hoz szóba: „...amelyben gyermekkori emlékek, dalmáciai útle-
írás, interjúk és teoretikus elmélkedések kavarognak rapszodikusán.”¹⁶ Később:
„Hangulatkönyvet írtam, lírát, és nem tudományos értekezést.”¹⁷

¹³ Fejtő, *Érzelmes utazás*, 245–246. (Kiemelés tőlem, L. I.)

¹⁴ Fejtő, *Érzelmes utazás*, 247.

¹⁵ Fejtő, *Érzelmes utazás*, 8.

¹⁶ Fejtő, *Érzelmes utazás*, 8.

¹⁷ Fejtő, *Érzelmes utazás*, 12.

Ezek a beemelt, az írásban és az olvasásban is működő műfajok is előzetes reprezentációk az események világa és a regény világa között. Közvetítik azokat a kulturális formákat, amelyek az önéletrajzi elbeszélő azonosságát alakítják. A regénytípusok közül az utazási regény mellett a nevelődési regény hozható szóba, az *Érzelmes utazás* visszatekintés a saját nevelődés kereteinek arra a részére, amelyet az elbeszélő korábban háttérbe szorított, a magyar ifjú világának a kitérítése a tőle gyerekkorában elzárt és jóformán idegenné tett, a sajátjának tudott világ határain túlivá lett, nagyvilági részeire.

Irodalom

Fejtő Ferenc. „Zágrábi utinapló.” *Nyugat*, 1935, 11. Letöltve: 2018. október 10.
<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00598/18907.htm>

Fejtő Ferenc. *Érzelmes utazás*. Budapest: Magvető, 1989.

Jaspers, Karl. *Bevezetés a filozófiába*. Budapest: Európa, 1989.

Kovács Árpád. *Az irodalmi esemény*. Budapest: Gondolat, 2013. [Universitas Pannonica Könyvek 22.]

Schmid, Wolf. *Elemente der Narratologie: 3., erweiterte und überarbeitete Auflage*. Berlin: De Gruyter, 2014.

Događaj i naracija u *Sentimentalnom putovanju* Ferenc Fejtőa

Aludirajući naslovom svoje knjige na *Sentimentalno putovanje* Laurence Sternea, Ferenc Fejtő skreće pažnju na hijat koji stoji između putovanja kao događaja, okolnosti u kojima se ono odvija te njihove percepcije i načina na koji su ispričane. Odnosa između događaja i pripovijedanja dotiče se i problem žanrovske određenosti Fejtőovog djela. Što se i kako iz putovanja kao zbivanja pretvara u događaj vrijedan pripovijedanja? Posreduje li pripovijedanje iskustvo ili iz iskustva stvara ono što je moguće prenijeti jezikom? Kako je prikazano djelovanje aktera, kako u djelu kroz pripovijedanje nastaje identitet? Kakve narative putovanja ostvaruje Fejtő? I u konačnici: kako se može okarakterizirati pripovijedač-glavni junak kojeg upoznajemo kroz pripovijedanje, te što je ulog putovanja/pripovijedanja? U analizi će se primijeniti interpretacija događaja prema Juriju Lotmanu, Wolfu Schmidu, kao i Árpádu Kovácsu, odnosno ispitat će se procesi stvaranja pojmova koji se mogu vidjeti u kognitivnoj metafori, a potvrđuju u pripovijedanju.

Ključne riječi: Ferenc Fejtő, događaj, naracija, autobiografija, fikcija, reprezentacijski postupci

10

Franciska ĆURKOVIĆ-MAJOR

Zagreb

Izvorni znanstveni rad

***Sentimentalno putovanje* Laurencea Sternea i Ferenca Fejtöa**

S*entimentalno putovanje* Ferenca Fejtöa objavljeno je 1936, ali je tek u predgovoru drugog izdanja, na što je trebalo čekati više od pedeset godina, obrazlažući naslov svog prvijenca, napisao da ga je nazvao *Sentimentalnim putovanjem*, plagirajući pritom naslov slavnoga Sterneova djela.¹ Riječ je o knjizi *A sentimental journey through France and Italy* Laurencea Sternea objavljenoj 1768. godine. Na mađarski jezik preveo ju je Ferenc Kazinczy 1815. godine pod naslovom *Sterne Érzékeny utazásai*, a zatim pod naslovom *Érzékeny utazások Francia- és Olaszországban*. Na hrvatskom bi to značilo *Sterneova osjetljiva putovanja*, odnosno *Osjetljiva putovanja po Francuskoj i Italiji*, ali moguće ga je tumačiti i kao osjećajno ili čak kao čuvstveno putovanje. Naslov Fejtöve knjige je *Érzelmes utazás* što bi se na hrvatski moglo prevesti kao *Sentimentalno putovanje*.

Cilj je ovoga izlaganja pokušati povući paralelu između dvije knjige spomenutih autora sa književnoteorijskog gledišta, ali i razmatrati njihovu recepciju u hrvatskoj i mađarskoj književnosti. Također je namjera ukazati na mogućnost istraživanja iz aspekta imagologije i istraživanja turizma.

Usporedbu dvaju djela valjalo bi početi sa samim naslovom. Kazinczy je slabo poznao engleski jezik, a prijevod *Sentimentalnog putovanja* radio je na te-

¹ Ferenc Fejtö, *Sentimentalno putovanje*, Prev. Xenia Detoni, (Zagreb: Durieux, Dubrovnik: Dubrovnik University Press, 2003), 10.

melju francuskog i njemačkog izdanja, no pritom je stalno imao pred sobom i engleski original.² Njemački prijevod nastao je iste godine kad i original, dakle 1768. Knjigu je na njemački preveo izdavač Johann Joachim Christoph Bode. Njemački je prevoditelj, misleći da je riječ *sentimental* novotvorba od riječi *sentiment*, smatrao da i on može postupiti na isti način, pa je riječ *sentimental* na Lessingov prijedlog preveo kao *empfindsam*.³ Tako je nastao naslov *Yoricks empfindsame Reise durch Frankreich und Italien*. Na Kazinczyjev naslov vjerojatno je utjecao i njemački prijevod naslova. Međutim, treba napomenuti da iako je i njemački i mađarski prijevod nastao u doba reforme jezika, mađarska riječ *érzékeny* (osjećajan) nije neologizam, štoviše riječ se koristila puno prije Kazinczyjeva prijevoda, već u 16. stoljeću i to u obliku *érzékenység* (osjećajnost), čak i kao terminus technicus.⁴ Kako se značenja riječi tijekom vremena donekle mijenjaju, značenju riječi *sentimental* u dvadesetom stoljeću bilo je bliže značenje *ézelmes* (osjećajan), nego *érzékeny* (osjetljiv), stoga je moguće da je Fejtő za naslov svoje knjige upravo zbog toga izabrao riječ *ézelmes*. Ne znamo kada i na kojem je jeziku Fejtő čitao Sterneovo djelo, ali osim mađarskog i njemačkog ne smije se isključiti ni francuski jezik, a može se pretpostaviti čak i to da ga je čitao na engleskom jer je – kako navodi u spomenutom predgovoru – u zatvoru učio engleski.⁵ Drugi prijevod Sterneova djela na mađarski nastao je tek 1957. godine, a načinio ga je Győző Határ, pod naslovom *Ézelmes utazás Francia- és Olaszországban: regényes útirajz*. Pri tome prevoditelj navodi da se tijekom prevođenja služio Kazinczyjevim prijevodom. Zanimljivo je da je sljedeće izdanje *Sentimentalno putovanje* ponovno javlja u Határevom prijevodu 1997, ali s naslovom *Érzékeny utazás Francia- és Olaszországban*. No, ovaj se put ne navodi da se služio Kazinczyjevim prijevodom. To što se u Határevom prijevodu umjesto atributa *érzékeny* (osjetljiv) nalazi riječ *ézelmes* (osjećajan) može se objasniti diferencijacijom značenja riječi sentimentalno, a smiona bi pretpostavka bila da je Határa inspirirao upravo naslov Fejtőva djela. No, zašto je u novom izdanju svoga prijevoda vratio riječ *érzékeny*, možemo samo nagađati. Glede plagiranja Sterneova naslova može se reći da čak ako bi se i pojavila takva zamjerka, Fejtöv naslov nije plagijat, budući da je u to vrijeme postojao samo Kazinczyjev prijevod, dakle pod naslovom *Sterne Érzékeny utazásai Francia- és Olaszországban*. U engleskom naslovu nalazi se i podatak da se putovanje zbilo u Francuskoj i Italiji, dok se to za Fejtöv ne može reći, on u naslovu ne spominje u kojoj je zemlji putovao.

² László Kéry, „Sterne Ézelmes utazása”, in Laurence Sterne, *Ézelmes utazás Francia- és Olaszországban* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1957), 247.

³ Gabriella Hartvig, *Laurence Sterne Magyarországon (1790–1860)*, (Budapest: Argumentum Kiadó, 2000), 29.

⁴ Béla Hegedűs, „Érzékeny érzékenység. Eszme- és fogalomtörténeti vizsgálat, 1.”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 119, no. 2. (2015): 181.

⁵ Fejtő, *Sentimentalno putovanje*, 8.

Kako su nastala *Sentimentalna putovanja*? Sterne je sa svojim prvim djelom, romanom *Tristram Shandy*, svojevremeno izazvao veliko zanimanje. Do kraja 1761. godine napisao je šest svezaka. Kad se njegovo zdravstveno stanje 1762. toliko pogoršalo da je na savjet liječnika morao promijeniti klimu, otputovao je u Francusku. Nakon povratka 1764. izvještava da namjerava pisati satiru o putovanju u kojem Tristram od smrti bježi u Francusku. Budući da zadnje dvije knjige *Tristrama Shandyja* nisu dobile dobre kritike, počeo je pisati *Sentimentalno putovanje* čemu je vjerojatno poslužila ideja za sedmu knjigu *Tristrama Shandyja*.⁶ Fejtövo *Sentimentalno putovanje* također je imalo književnog prethodnika pa je knjiga nastala kao nastavak prethodno napisanog teksta. On je svoje putovanje u Zagreb prvo opisao u poduljem članku *Zágrábi utinapló* (Zagrebački putni dnevnik), objavljenom u časopisu *Nyugat* 1935. godine.⁷ Vlasnik renomirane izdavačke kuće predložio mu je da napiše nastavak zagrebačkog putovanja što je on prihvatio, i tako je nastalo njegovo *Sentimentalno putovanje*. Vidimo dakle da se u oba slučaja radi o djelima koja su nastala nakon što su ih autori pomno isplanirali što smatramo bitnim ako imamo u vidu strukturiranje djela. Pogotovo važno je to istaknuti u slučaju Sternea kome su suvremeni kritičari zamjerali hirovitost naracije.

Teoretičari književnosti iz aspekta književne vrste i Sterneovo i Fejtövo *Sentimentalno putovanje* određuju kao roman. No, pri daljnjoj klasifikaciji nailazimo na velike poteškoće jer karakteristike pojedinih vrsta ili tipova romana nije moguće strogo odrediti. Prema tematskoj klasifikaciji Sterneovo i Fejtövo djelo ne uklapaju se ni u jednu vrstu romana, ali u njemu se mogu naći značajke više njegovih vrsta. Po stavu autora i općem tonu oba romana također bi se mogla različito definirati. U odnosu pripovjedača prema priči mogli bi biti i autorski romani, ali i ja-romani. Oba djela bi se mogla promatrati i kao pisanje o životu (*life writing*) tj. kao fikcionalni, ali i nefikcionalni životopis. Naime kod Sternea značajnu ulogu igraju fragmentarne kratke životne priče izgrađene od nekoliko rečenica u kojima su sažete životne prekretnice, iako ne njegove već njegovih protagonista, dok Fejtö priča priče iz svog života, premda se i u njegovoj knjizi pojavljuju druge ličnosti koje smatramo nefikcionalnima (njegova majka, Nada, djed, Erika itd.). Fejtö se na početku svoje karijere bavio i pisanjem kritika, pa je bio svjestan problematičnosti svrstavanja svoga djela u književni žanr. U spomenutom predgovoru on iako izričito ne spominje književne vrste kao što su obiteljski roman ili odgojno-obrazovni roman, ipak upućuje na njih.⁸ Fejtövo *Sentimentalno putovanje* ima elemente svih ovih književnih vrsta. Kako bismo dospjeli do stajališta s kojeg bi se moglo uspješno istraživati

⁶ Hartvig, *Laurence Sterne...*, 27–29.

⁷ Ferenc Fejtö, „Zágrábi utinapló”, *Nyugat*, 28.11, (1935). <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00598/18907.htm> Pristup: 30. listopada 2018.

⁸ Fejtö, *Sentimentalno putovanje*, 6, 11.

zajedničke karakteristike Sterneove i Fejtöve knjige, svrsishodnije je krenuti od samih naslova koje su autori poput putokaza dali svojim djelima. Budući da se u naslovu oba djela nalazi riječ putovanje valja ih razmatrati i s točke gledišta jesu li oni putopisi. Putopis kao književna vrsta od početka je u raznim oblicima bio prisutan u književnosti, ali je tek u 18. stoljeću postao relevantna književna vrsta. Ipak, kao žanr unutar publicistike sve donedavno nalazio se na rubu interesa povjesničara književnosti i tek je nedavno postao predmetom njihovih istraživanja. Predmet putopisa je opis putovanja i proputovanih predjela ili zemalja, kao i umjetničko oblikovanje dojmova, zapažanja ili razmišljanja o njima. Sterneovo djelo uopće se ne bavi opisom proputovanih predjela. Fejtö povremeno skicira pokoji krajolik, ali opis ni kod njega nije dominantan. Važno je istaknuti i to da predmet pripovijesti nije sam fabularni slijed već pričanje doživljaja, pa kod obje knjige vidimo da su usredotočene na prikaz doživljaja putovanja i kako oni djeluju na dušu, ali ujedno se primjećuje i da osjećaji utječu na doživljaje. Kod Sternea je u središtu pažnje suosjećanje i ljubav prema bližnjima koje stjecajem okolnosti susreće tijekom putovanja. Fejtöa ne karakterizira toliko empatija već znatiželja, on se ne pouzda u slučajnost, nego smišljeno traži susret s ljudima. Namjera je i jednog i drugog promijeniti se, postati drugačija, bolja osoba i izgraditi novi, bolji/prikladniji svjetonazor. Sterneu su prigovarali zbog lascivnog stila *Tristrama Shandyja* koji nije bio primjeren jednom župniku. On je odlučio da će se u *Sentimentalnom putovanju* ponašati u skladu sa svojim zvanjem, naime nakon što na početku putovanja neljubazno odbije siromašnom franjevcu udijeliti milostinju, želi se „naučiti boljem ponašanju“, čemu je odmah prionuo. Fejtö se za vrijeme svog putovanja, koje je uslijedilo ubrzo nakon što je oslobođen zatvorske kazne, a u zatvor je dospio zbog sudjelovanja u revolucionarnom radničkom pokretu, htio osloboditi ideoloških obveza, te nanovo izgraditi svoj svjetonazor blizak socijalizmu. To je pak želio oblikovati pomoću stjecanja novih spoznaja i poznanstava, ali i obiteljske prošlosti. Prema tome, cilj oba autora je da kroz putovanja pokušaju izgraditi vlastiti novi stav prema ljudima i/ili svijetu.

Poznavatelji Sterneovih djela ističu dvije njegove glavne karakteristike: hirovitost koja rezultira digresijama i svojstveni humor. I u ovom Sterneovom djelu ima puno naglih, ničim opravdanih skretanja od radnje kojima se prekida njezina glavna nit. Isto to vidimo i kod Fejtöa. Obojica u tu svrhu upotrebljavaju razne motive koji ne sudjeluju u uzročno-posljedičnom razvoju radnje. Znakoviti su motivi iz kojih se razvijaju priče koje nam predočavaju ljudske sudbine kao što je kod Sternea slučaj prodavača slatkiša ili markiza d'E. u Bretanji koji čak prerasta u kratku novelu, ali koji ne proizlazi iz same radnje. Fejtöv način pisanja također obiluje hirovitim skretanjima prema jednim pa drugim temama, on se također služi digresijama, no one spontanije proizlaze iz toka radnje, iako motivi oko kojih je nastala priča nisu povezani s radnjom. Tako ručak kod tete Toni i upoznavanje pjevačice Erike Druzović, kao i opis njezina

obožavatelja, potom Fejtövo razgledavanje Frankopanske tvrđave na Trsatu i susret s groficom Nugent slikovito predočavaju ljudske sudbine, iznimno su zanimljive i živopisne, ali ne pridonose razvoju radnje. Susreti s urednicima raznih časopisa, s Krležom ili s Petrom Dobrovićem, međutim, mogu imati dodatne informacije koje su mogle utjecati na piščevo viđenje svijeta i izgradnju njegovu svjetonazora.

Drugi značajni motiv koji vodi k digresijama je obitelj. Kod Sternea susrećemo nepoznatu obitelj za vrijeme večere na jednom majuru u podnožju Taurira. Idiličnu sliku obiteljskog gospodarstva i doma upotpunjuje sklad među članovima obitelji koji nakon večere veselim plesom zahvaljuju Bogu za blagodat dana. I dok su digresije kod Sternea jasno odvajaju od glavne linije radnje, digresije Fejtöve naracije su, dok govori o vlastitoj obitelji i njezinim članovima koji su za njega iznimno važni, isprepletene sa samom radnjom. Zbog privrženosti rodbini s majčine strane u Zagrebu, velik dio romana bavi se upravo ovim članovima obitelji. Tematika je obiteljska, ali način na koji Fejtö prepričava njihove živote je različit. Ulomci, kao na primjer onaj u kojem Fejtöva polusestra Nada prepričava godine djetinjstva koje je provela s ocem i pomajkom u Budimpešti, mogu se označiti i kao biografska i kao autobiografska proza, pa tako i oni dijelovi u kojima ima elemenata i iz piščevog života iz vremena kad je školske praznike provodio u Zagrebu. Opis života njegove majke može se donekle rekonstruirati iz priče tete Dore, Nadine svekrve koja ne samo da je poznavala njegovu majku, već ju je nakon njezine udaje za prvog muža nekoliko puta posjetila u Budimpešti, stoga je dobro znala za razloge koji su doveli do toga da je napustila muža i vratila se u Zagreb roditeljima. Scenu koja je tome prethodila prepričava u najsitnije detalje. O daljnjem majčinu životu nakon toga saznajemo iz pisama koja su se nalazila u smeđoj kutiji *Bonbons de Chocolat Lindt*, a koju je dobio od ujaka Otta. Taj dio bi se donekle također mogao smatrati autobiografskom prozom, premda obiluje obratima karakterističnima za roman. Jednako je važno i prepričavanje povijesti očeve obitelji na temelju obiteljskih dokumenata i novinskih isječaka: dolazak djeda iz Praga, porijeklo „kapitala” koji je poslužio osnivanju obiteljske izdavačke kuće, tiskare i mreže prodavaonica u okolici Nagykanizse, očeve mladenačke nepodopštine u vođenju obiteljskog poslovanja, zatim njegovo lagano propadanje za vrijeme I. svjetskog rata, te bakin neuspjeli pokušaj stabiliziranja financijske situacije ratnim obveznicama. Dijelovi obiteljske povijesti s protagonistima dvije generacije i s predstavnicima trećeg naraštaja koji je imao umjetničke pretenzije Fejtövom djelu daju značajke obiteljskog romana.

Digresije umnogome pridonose mozaičnosti ovih djela. Sterneovo *Sentimentalno putovanje* zapravo je oblikovanje dojmova, zapažanja ili razmišljanja o nizu raznovrsnih zgoda i nezgoda tijekom putovanja. Fejtövo djelo također je mozaično, karakteriziraju ga različita zbivanja. Dvije trećine djela opisuju dane provedene u Zagrebu čiji se znatan sastavni dio odnosi na obiteljske prilike, a

samo jednu trećinu čine dogodovštine za vrijeme putovanja obalom. Ovakve digresije Fejtöva djela mogli bismo promatrati i kao fragmente biografije što potvrđuje i oblik u kojem je djelo napisano: oblik dnevnika. No važno je istaknuti da i kod Sternea i kod Fejtöa nalazimo mnoštvo događaja dok putuju, kod potonjeg često i tijekom putovanja kroz povijest obitelji. To ih potiče na razmišljanje: Sterne pri tome provjerava uspijeva li popraviti svoje ponašanje i biti manje bahat, odnosno ponaša li se prema svojim suputnicima ili ljudima koje susreće s empatijom; dok se Fejtö postepeno približava konačnim životnim stavovima na temelju kojih će izgraditi svoj svjetonazor.

Druga karakteristika Sterneovog *Sentimentalnog putovanja* je njemu svojstven humor što naglašavaju i povjesničari književnosti današnjice: „Najznačajnije kanonske orijentire književnoga putopisa u tom razdoblju [doba sentimentalizma i romantizma op. a.] [...] čine djela trojice autora: Laurencea Sternea, Heinricha Heinea i Stendhala. Sterneovo *Sentimentalno putovanje po Francuskoj i Italiji* (*A Sentimental journey through France and Italy*, 1768) oblikovalo je dugotrajnu paradigmu humorista/sentimentalista.”⁹ To nagovještava sam Sterne kad najavljuje svoje sljedeće djelo, tj. da će to biti „prijazna satira o putovanju”.¹⁰ Zapravo Sterneov opis putovanja sušta je suprotnost Smelfungusovoj knjizi, djelu svog suvremenika Tobiasa Georgea Smolletta i njegovog *Putovanja kroz Francusku i Italiju* (*Travels Through France and Italy*) iz 1766. „Učeni je Smelfungus putovao od Boulognea do Pariza, od Pariza do Rima, i tako dalje. Ali se zaputio u društvu svoje čame i žutice [...] njegov putopis nije bio ništa drugo do opis njegovih nesretnih osjećaja.”¹¹ Sterneov humor ne trebamo shvatiti kao iznošenje sadržaja koji izazivaju smijeh, već kao sposobnost uočavanja smješnije, vedrije strane događaja ili situacije, štoviše kao duševno raspoloženje koje razumije životne proturječnosti i razrješava ih vedrinom. Kasnije dodanu Sterneovu rečenicu možemo smatrati nadopunom tog piščeva stava: „To je tiho putovanje srca u potrazi za Prirodom i za onim osjećajima koje ona u nama budi, i koji nas potiče da ljubimo svoje bližnje...”¹² Dean Duda govoreći o Sterneu ne spaja pojmove humorista i sentimentalista bez razloga. Događaji pri kojima razvija empatiju prema raznim ljudima, kao kad primjerice razmijeni burmuticu sa spomenutim franjevcem, pa udijeli najveću milostinju najskromnijem i najpovučenijem prosjaku, čine nam se istinitima. Njegovo suosjećanje s vlasnikom uginulog magarca već nas čini sumnjičavima, a priča o susretu s Marijom za koju je čuo od svog prijatelja Shandyja

⁹ Dean Duda, „Putopisi”, in *Leksikon Antuna Gustava Matoša*, ur. Igor Hofman i Tomislav Šakić, (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2015), 348.

¹⁰ Hartvig, *Laurence Sterne...*, 27.

¹¹ Laurence Sterne, *Sentimentalno putovanje po Francuskoj i Italiji*, Prev. Eugen Pusić, (Zagreb: Algoritam, 2008), 59.

¹² Sterne, *Sentimentalno putovanje...*, 148.

čini našu skepsu opravdanom, i to ne u tolikoj mjeri u istinitost njegove empatije, nego u istinitost događaja. Uz epizode s puno suosjećanja, upravo bi ovakvi događaji bili u najmanju ruku ironični, pa čak i satirični. Možda se opisom baš takvih primjera htio narugati licemjerju svojih kritičara i suvremenika. Gore navedeni citat također ide u prilog tome da je Sternovo djelo putopis kroz osjećaje, autorovim riječima: sentimentalno putovanje.

Fejtövo je putovanje predloženo s više stvarnih događaja u sadašnjosti, čemu svjedoče ulomci dokumentarnog karaktera, a prije svega poznate ličnosti tog vremena, ali i iz prošlosti koje su prisutne u njegovim uspomjenama, štoviše i iz prošlosti njegove obitelji, kako u događajima vezanima za njegove roditelje tako i u onima njegovih predaka što on također potkrepljuje pozivajući se na činjenice iz obiteljske prošlosti. Naravno i kod njegovog se pripovijedanja može pojaviti izvjesna skepsa glede istinitosti opisanog, ali to se više odnosi na vjerodostojnost njegove životne priče, u što po Lejeunevom autobiografskom spoznavanju ne bi smjeli sumnjati, ali to trenutno i nije predmet našeg istraživanja. S druge strane prisutni su i snažni osjećaji koji ga još i kao odraslog čovjeka vežu uz majku koju je izgubio u petoj godini života. Ona je zbog bolesti bila primorana boraviti u Zagrebu kod roditelja, a nakon smrti je bila pokopana na Mirogoju, pa se time, kao i školskim praznicima provedenim u Zagrebu, da objasniti Fejtöva privrženost ne samo obitelji s majčine strane u Zagrebu, već i samom gradu. Stoga je Fejtövo *Sentimentalno putovanje* jednim dijelom istovremeno i putovanje valovima osjećaja u prošlosti. Sterne kreće na putovanje u Francusku da upozna ondašnje prilike i sa željom da se promijeni. Fejtö se u Hrvatsku uputio nakon godine provedene u zatvoru, želi uživati u slobodi i u malim stvarima, te tako pokušava sročiti svoj novi svjetonazor, ne skrivajući da blagodat građanskog života utječu na njegov naum. „Zatekao sam samog sebe kako polako i tapkajući slažem, doduše još samo ispod površine, svjetonazor kakav mi je potreban.[...] Takva mi je »fiksna ideja«, uživljanje u stanja gubitnika i stradalih te općenito u položaj »siromašnih«. To je mahnitost jer, što se podrijetla, izobrazbe i potrebâ tiče, ja sam po svemu pripadnikom građanskog staleža, usto volim i građansku udobnost, zdvajanje i sigurnost, građanske hranidbene običaje i samosvijest, odjeljak vagona prvog razreda, prve redove partera.”¹³

Zajednička je izvjesna životna filozofija prisutna kod oba autora, a koju je kod Sternea uočila i u predgovoru istakla Virginia Wolf: „...*Sentimentalno putovanje*, pored svih svojih lakomislivosti i šala, utemeljeno je na nečem što je, u biti, filozofija. Filozofija koja je, istina, bila izašla iz mode u viktorsko doba: filozofija radosti, filozofija koja zahtijeva dobro ponašanje u malim stvarima jednako kao i u velikim, koja čini uživanje, ma i drugih, poželjnijim od njihove patnje.”¹⁴

¹³ Fejtö, *Sentimentalno putovanje*, 211–212.

¹⁴ Sterne, *Sentimentalno putovanje...*, 12–13.

Kao neka vrsta lajtmotiva u oba djela nameće se ljubav, pa je zanimljivo usporediti dvije knjige iz tog gledišta. Sterne najprije ističe kako se on, unatoč ljubavi koju osjeća prema Elizi, stalno zaljubljuje i u druge žene: „Stalni je i čudni blagoslov mog života bio – kao što sam već čitatelju rekao – da budem svakog časa u nekoga smrtno zaljubljen. [...] Prisegao joj [Elizi] vječnu vjernost, ona ima pravo na čitavo moje srce. Dijeliti svoje osjećaje znači oslabiti ih, izlagati ih opasnosti, znači staviti ih na kocku; gdje ima opasnosti, može biti i gubitka.”¹⁵ Svjestan toga opet se zaklinje na „vječnu vjernost”, međutim kad sretno lijepu ženu ne može protiv svojih slabosti. Tijekom putovanja takva će se iskušenja ponoviti nekoliko puta (s grizetom, sa sobaricom Madam R.) i mi ćemo ga morati napustiti upravo usred situacije koja ga opet dovodi u sličnu opasnost. I u ovom slučaju, kao i kad se bori da bude suosjećajni prema bližnjemu, trudi se biti bolji i ostati vjeran Elizi. Fejtö nam tek usput spominje da se nedavno oženio, ali to ni njega nije učinilo otpornim na žensku ljepotu o čemu svjedoči opis kratkog razgledavanja Raba u društvu Čehinje Helle: „kada smo stigli u palmin gaj, gdje su naši koraci isprepadali ljubavne parove po klupama i gdje smo i mi sjeli bili na sekundu,”¹⁶ Ili opis zanosnog i erotskog ozračja u Dubrovniku što završava tek bezazlenom tvrdnjom kako Dubrovčanke imaju „prokleta tanke gležnjeve”¹⁷, što je inače i za Zagrepčanke primijetio još na početku knjige.

Kod Sternea se, dakle, radi o ljubavi muškarca prema ženi, ali ako govorimo o ljubavi kod Fejtöa, nikako se ne radi o Helli već o ljubavi prema majci. Njezin lik je cijelo vrijeme skriven iza opisa različitih događaja i osoba i pojavljuje se tek nakon dva tjedna njegovog dolaska u Zagreb kad je posjetio njezin grob na Mirogoju. Od tog momenta ta ljubav dominira cijelim njegovim boravkom u Zagrebu. Dijelom kroz priče tete Toni, ali većim dijelom kroz pisma koja svjedoče/rekonstruiraju ljubav njegovih roditelja. Kao zaključak koji vrijedi i za Sternea i za Fejtöa možemo navesti mišljenje Dunje Detoni-Dujmić: „U pokušaju da nadiđe Lockeov kruti racionalizam, Sterne je pošao u potragu za sentimentalnim istinama. U njega se epsko pričanje povuklo pred subjektivnim izvješćem; stvarnost je počeo impresionistički tumačiti uz pomoć trivijalnih pojedinosti, otkrivši o njemu bogatstvo smisla. Umjesto logičkog rasuđivanja predložio je suosjećanje, komunikaciju osjećajima kao novu vrstu spoznavanja. [...] U *Sentimentalnom putovanju* i *Tristramu Shandyju* u fokusu je naivna osjećajnost, »razmišljanje osjećajima«; iskazuje se u općoj dobrohotnosti, nedužnoj povjerljivosti pripovjedača te nizanju sentimentalnih prizora.”¹⁸

¹⁵ Sterne, *Sentimentalno putovanje...*, 85.

¹⁶ Fejtö, *Sentimentalno putovanje*, 190.

¹⁷ Fejtö, *Sentimentalno putovanje*, 207–208.

¹⁸ Dunja Detoni-Dujmić, „Ogled o hrvatskim sternalcima”, in *Književna smotra*, XVI(1984), br. 54–55, 55–62.

Recepcija oba djela u Mađarskoj bila je slična. Nakon što su objavljena uslijedile su kritike koje su hvalile autore, a zatim je iz raznih razloga uslijedilo dugo razdoblje u kojem su skoro pa pala u zaborav. Godine 1816, godinu dana nakon objave prijevoda *Sentimentalnog putovanja* na mađarski jezik Kornél Döbrentei je u časopisu Erdélyi Muséum objavio Sterneov životopis, ali osim toga u prikazu je istaknuo i značajke romana: svojevrsni humor i hirovitost što rezultira digresijama.¹⁹ Budući da se u to vrijeme puno diskutiralo o načinu prevođenja općenito, i samo Sterneovo djelo bilo je u centru pozornosti. Uslijedio je vremenski period od oko sto godina u kojem se Sterne nije puno spominjao, sve dok ga u prvoj polovici dvadesetog stoljeća nisu ponovno otkrili mađarski pisci, shvativši kako je on preteča moderne književnosti. Književnik i povjesničar književnosti Antal Szerb u svojoj povijesti svjetske književnosti, kao i svom eseju sažima ne samo svoje već i mišljenje svojih suvremenika istaknuvši da „u neobičnoj melodiji njegovih rečenica, u njegovim neobuzdano lebdećim dosjetkama, u cijelom njegovom stavu/vladanju izražava se vrlo suptilna, moderna i zanimljiva osjećajnost. [...] On reagira na nijanse, umije riječima predočiti sitne oscilacije, stvoriti atmosferu kao rijetki od modernih. Preteča je svih impresionizama.”²⁰ Fejtöva knjiga je nakon izlaska također dobila blagonaklone kritike, ali nakon što je okrenuo leđa sektaškom komunizmu, a potom i emigrirao, polako pada u zaborav sve do kraja osamdesetih godina dvadesetog stoljeća.

Hrvatska recepcija u slučaju oba djela također je slična. Budući da je Sterneovo *Sentimentalno putovanje* još iste godine kad je objavljeno prevedeno na njemački jezik, gotovo je istovremeno počeo svoj pohod i na hrvatskoj književnoj sceni. U to je vrijeme čitalačka publika u Hrvatskoj uglavnom čitala djela objavljena na njemačkom jeziku pa je i Sterneovu knjigu imala priliku upoznati na tom jeziku. Djelo je izvršilo velik utjecaj na onodobne putopisce, pa i na Antuna Nemčića čije su *Putositnice* objavljene 1844. dovele do još većeg priznanja Sterna u Hrvatskoj. Sterneovo je djelo imalo utjecaj i na druge hrvatske putopise objavljene u 19. stoljeću, pa i na početku 20. stoljeća. Hrvatski prijevod *Sentimentalnog putovanja* Eugena Pusića objavljen je tek 1951. Također u drugoj polovici 20. stoljeća počinje se istraživati utjecaj Sterneova djela na hrvatsku književnost. O cjelokupnosti ove teme u svojoj studiji detaljan pregled i analizu daje Tatjana Jukić. U svom radu ona posebno ističe Sterneov utjecaj na putopisca Antuna Nemčića i njegove *Putositnice*.²¹ Fejtövo *Sentimentalno putovanje*, premda je objavljeno 1936. godine, na hrvatski jezik je prevedeno

¹⁹ Kornél Döbrentei, „Szterne Lőrincz élete”, *Erdélyi Muséum* 7, (1816): 183–191.

²⁰ Antal Szerb, *A világirodalom története*, (Budapest; Magvető, 2003), 371.

²¹ Tatjana Jukić, „Conceiving Selves and Others: Sterne and Croatian Culture”, in *The Reception of Laurence Sterne in Europe* ed. by Peter de Voogd and John Neubauer, London–New York: Continuum, 2004, 165–179.

tek 2003. Osim Sternova utjecaja na Nemčića i Fejtöa, u njihovim djelima ne bismo očekivali ništa zajedničkoga. Nemčićev je putni cilj Italija, a Fejtöv Zagreb i istočna obala Jadrana, pa ipak se možemo osvrnuti na nešto zanimljivo, a to je način na koji se kod jednog i kod drugog pojavljuje Zagreb. Ni jednomu od njih nije u prvom planu opisati sliku grada. Nemčić je svoj boravak u Zagrebu želio iskoristiti da bi se susreo s uglednicima javnog života. Slično tome, i Fejtö je tražio prilike da upozna književni život u Zagrebu. Nemčiću to baš i nije uspio, Fejtö je na tom polju imao više sreće, naime vodio je razgovore u uredništvu *Hrvatske revije* i *Književnika*, posjetio je Krležu. Više sličnosti nalazimo u opisu javnog života i političkog raspoloženja Zagreba. Nemčićevo vrijeme je doba ilirizma, on je nacionalno osviješten i smetaju mu razgovori na tuđim jezicima, strana odjeća, pa i strani natpisi na prodavaonicama: „Da koji inostranac u Zagreb dođe, pa razgleda napise vrh dućana i cimere zanatlijâ, to bi prije mislio, da se u kakovom njemačkom gradu nalazi negoli u stolnoj varoši Hrvatske. – Kad će jedanput jezik ilirski iz potištenosti svoje uskrsnuti! – Zar ne poznajete sredstva, kojim bi se svi ovi tuđi napisi, bez ikakve fizičke ekstravagancije, ukratko preinačili? Al naravno, i k tome treba sloge.”²² U vrijeme Fejtöovog boravka Zagrepčani su također zaokupljani nacionalnim pitanjima što dokazuju događaji kao što je doček hodočasničke povorke iz Marije Bistrice predvođene Alojzijem Stepincem ili „demonstracije” u korist Mačeka. No, ima nešto što je zajedničko kod oba pisca. Na početku poglavlja *Zagreb* kod Nemčića stoje stihovi s njegovim inicijalima ispod njih. Pjesma glasi: „Oj, Zagrebe, ti moj mili grade, / U tebi su moga roda nade; / Budi mu Atena mudra znanja, / Šparta dičnog za dom vojevanja.”²³ Nimalo ne zaostaje za Nemčićevom pjesmom ni ljepota Fejtövih redaka: „Zagrebe, ti si moj rodni kraj; premda se u tebi nisam rodio, u tvom se krilu ipak osjećam posve kod kuće. [...] jer je rodni grad samo onaj u kojemu se osjeća majčina blizina, tamo gdje si bio djetetom, kamo vraćati se predstavlja uzbudljivu svečanost.”²⁴ Lijep je to primjer koji svjedoči ljubav prema Zagrebu kod oba pisca.

Rečeno je već da je putopis tek nedavno postao ozbiljnijim predmetom književnih istraživanja, ali sudeći po novijim proučavanjima on se promatra ne samo iz aspekta književnosti već i iz aspekta raznih kulturoloških istraživanja. Imagologija kao novija grana komparativne književnosti bavi se proučavanjem književnih predodžbi o stranim zemljama i narodima, ali i o vlastitoj zemlji i narodu. Zanimanje za nacionalnu karakterologiju postoji još od antike i nastavlja se sve do danas. Stoga nije čudno da se i u Sterneovo vrijeme raspravljalo o heteropredodžbi i autopredodžbi. Predodžbi o drugome umnogome su pri-

²² Antun Nemčić, *Putositnice*, (Vinkovci: riječ, 1998), 37.

²³ Antun Nemčić, *Putositnice*, 35.

²⁴ Fejtö, *Sentimentalno putovanje*, 26–27.

donijeli stereotipi, uglavnom s negativnim značajkama, o pripadnicima neke etničke skupine, naroda ili zemlje, pa tako nastali stereotipi nisu pridonijeli međusobnom razumijevanju drugoga/tuđeg. „Međutim slika drugog uvijek je i slika prvog pa se sa stajališta historijske distance zapravo proizvode dva imago-loška registra – jedan posvećen *drugom* (opisanoj predmetnoj kulturi) i drugi posvećen *prvom* (pripovjedačevoj matičnoj kulturi) – koja nekom udaljenom trećem služe kao analitička građa.”²⁵ Nerijetko se događa i to da se pripadnik nekog naroda, zemlje ili skupine protivi nepovoljnoj autopredodžbi. Sterne ili njegov sugovornik vjerojatno se nisu slagali s nekom pojavom u Engleskoj i to je Sternea moglo potaknuti na izjavu da je to u Francuskoj bolje uređeno, no shvativši da je to olako izjavio, htio se u to sam uvjeriti.²⁶ Zahvaljujući njegovoj hirovitosti, o tome je li se uvjerio u to ili nije u daljnjem se ne govori. No, tijekom putovanja više puta svjedočimo tome kako pisac doživljava Francuze pri čemu su oni u usporedbi s Englezima uglavnom predstavljeni u povoljnijem svijetlu. Sterne nasuprot engleskoj uštogljenosti odaje priznanje umijeću Francuza u lijepom, ali neopterećenom ponašanju kada vidi kako francuski satnik saznaje osnovne informacije o gospođi u Calaisu.²⁷ Kad ga krčmar u Montreuilu susretljivo poučava neke vještine francuske konverzacije, hvali ga zbog uljudnosti, ali uzgred napominje da to možda čini jer će to već nekako naplatiti.²⁸ Ipak, kad se nađe u prilici koja mu ne ide u korist, kao što je situacija kod vlasuljara, samo napominje da „francuska poredba očituje više nego što izvršava.” i dolazi do zaključka „da se prava i bitna obilježja narodnih karaktera razabiru bolje iz tih ludih sitnica nego iz najvažnijih državnih poslova.”²⁹ Njegovu autopredodžbu o sebi ili Englezima možemo iščitati iz onih zgoda u kojima navodi dobar primjer francuskih osobina. U takvim prilikama rezultat za Engleze obično nije povoljan. Na temelju navedenih primjera možemo tek pretpostaviti da se Sterneova predodžba o Francuzima bitno ne razlikuje od uvriježenih stereotipa. Ipak, valja istaknuti da bismo, želimo li doći do točnijeg zaključka, trebali istražiti kakve su predodžbe imali Englezi o Francuzima u Sterneovo vrijeme. Fejtöva predodžba o Hrvatima nije izražena na isti način kao kod Sternea. Razlog tome je vjerojatno to što za njega Zagreb i Hrvati nisu novo iskustvo jer je od prije bio s njima u kontaktu pa o njima ima određeno prethodno stečeno mišljenje. Ipak, novi dojmovi kao što su cvijećem prekriven Radićev grob, ulične demonstracije, povorka hodočasnika predvođena Stepincem skreću mu pažnju na njihov gorljiv interes prema politici. Ti novi dojmovi

²⁵ Dean Duda, *Kultura putovanja: Uvod u književnu iterologiju* (Zagreb: Naklada Ljevak, 2012), 56–57.

²⁶ Sterne, *Sentimentalno putovanje...*, 15.

²⁷ Sterne, *Sentimentalno putovanje...*, 48–50.

²⁸ Sterne, *Sentimentalno putovanje...*, 60–61.

²⁹ Sterne, *Sentimentalno putovanje...*, 96.

u Fejtöu učvršćuju očevo mišljenje o Hrvatima kao Ircima u Ugarskoj, pa o njima govori kao o „Ircima srednje Europe”.

Putopis je u drugoj polovici 20. stoljeća osim imagoloških postao i predmetom socioloških istraživanja, a jedna tema tih istraživanja je *grand tour*. Tijekom druge polovice 17. stoljeća mladići engleske aristokracije u dobi od 16 do 20 godina života obično su putovali u Francusku i Italiju kako bi upoznali znamenitosti na kontinentu, kulturne vrijednosti i društvenu elitu. O svojim putovanjima često su izvješćivali u dnevničkim opisima ili putopisima. Taj model putovanja nazvan *grand tourom* trebao ih je pripremiti da nakon povratka u domovinu preuzmu društvenu ulogu koja ih je čekala. To bismo današnjim rječnikom mogli nazvati studijskim putovanjem. U 18. stoljeću takvo putovanje počeli su prakticirati i mladići iz građanskih obitelji. To je trajalo do početka 19. stoljeća kada su se ta putovanja procesom demokratizacije polako pretvorila u turizam, a u 20. stoljeću u masovni turizam. Kako su se okolnosti putovanja *grand toura* pa i sudionici mijenjali, tako je dolazilo i do promjena u opisivanju iskustava s tih putovanja. Cilj putovanja do kraja 18. stoljeća bilo je stjecanje znanja i vještina, tijekom 19. stoljeća njegovo mjesto je zauzimao vizualni doživljaj, a kasnije i uživanje. Tu promjenu prati i diskurs putopisa, tijekom putovanja težište s razmjene mišljenja prelazi na opažanje očevidca, po riječima Judith Adler dolazi do nadmoći očiju nad ušima.³⁰

Carol Crawshaw i John Urry u svojoj raspravi govore o tome da turizam u velikoj mjeri pridonosi vizualnom prisvajanju mjesta koja vidimo tijekom putovanja, dakle vizualnost je od presudnog značenja za stvaranje turističkog sjećanja. Unatoč tome što nam se kada smo daleko od svakodnevnog okruženja pojačava moć percipiranja, ipak je po njihovom mišljenju vizualnost od presudnog značaja jer će očekivanjima, doživljajima i uspomnama s putovanja tek slike viđenih mjesta odrediti formu i značenje. Prema mišljenju autora proces stvaranja turističkog sjećanja ima četiri komponente. U prvom ljudske uspomene vezane za turistička mjesta evociraju nesvakidašnje slike viđene prije ili tijekom putovanja, a kao druga komponenta u stvaranju uspomena putnicima pomažu fotografije i kupljene razglednice. Treću sastavnicu čine slike koje tijekom putovanja susrećemo, i koje su zapravo tuđe uspomene koje vizualno prisvajamo. Konačno, kao četvrta činjenica bitno je i da smo kao turisti izloženi bujici slika koje opsjedaju i opterećuju naše uspomene.³¹

Premda se izlaganja Crawshaw i Urryja odnose na fotografije ili slike s putovanja, možemo ih primijeniti i na putopise. Već u 17. i 18. stoljeću počinje

³⁰ Judith Adler, „Origins of Sightseeing”, *Annals of Tourism Research* 16, (1989):11. <https://eurekamag.com/pdf/001/001902576.pdf> Pristup: 04. listopada 2018.

³¹ Carol Crawshaw, John Urry, „A turizmus és a fényképező szem”, in *Túl a turistatekinteten: A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*, szerk. Jenő Bódi i Bertalan Pusztai, (Budapest, Pécs, Szeged: Gondolat Kiadó, PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012), 67–68.

pisanje putopisnih vodiča. Sinovima engleske aristokracije na raspolaganju su stajali razni itinerari kako bi mogli uspješno proputovati europske destinacije i udovoljiti očekivanjima i zadacima putovanja. Možemo dakle pretpostaviti da su itinerari koje su putnici u ono doba čitali, i njima određivali pravce i postaje putovanja. Ako u stvaranju uspomena putnicima pomažu fotografije i kupljene razglednice, tako su već postojeći itinerari mogli pomoći pri stvaranju vlastitih putopisa. Ako su slike koje tijekom putovanja susrećemo ujedno i tuđe uspomene koje vizualno prisvajamo, onda ni tijekom putovanja doživljavani i opisani događaji nisu samo vlastiti opisi putovanja, nego zajedno s njima i tuđi opisi putovanja, to jest putopisi. Konačno, ako nam kao turistima bujica slika opterećuje uspomene, postoji mogućnost da i ostali tuđi opisi putovanja, koje putopisac – čak i kasnije – susreće, također mogu opterećivati – čak i naknadno – putopišćev vlastiti putopis.

Ako prihvaćamo argumentiranje Crawshaw i Urrya da je vizualnost od presudnog značenja za stvaranje turističkog sjećanja, kao i pretpostavku da se takvim pristupom mogu interpretirati i opisi putovanja, onda se na sličan način mogu istraživati i Sterneov pa i Fejtöv putopis. U Sterneovo vrijeme itinerara je bilo u izobilju, pa se Sterne – kako smo ranije vidjeli – čak i rugao Smollettu i njegovu putopisu. Kao preteču *Sentimentalnog putovanja* Gabriella Hartvig navodi 7. knjigu *Tristrama Shandyja* u kojoj Tristram pred smrtnom bolesti putuje u Francusku. Hartvig se poziva na istraživanja Van R. Bakera: „Komparativna analiza teksta Van R. Bakera dokazuje da Sterneu za nastavak njegove knjige u izvještajima o pojedinim mjestima nisu služili njegovi vlastiti dojmovi nego opisi iz u to vrijeme iznimno popularnog itinerara *Nouveau Voyage de France* Piganiola de la Forcea (1724, 1755). Autor je, kao što je i inače običavao, iz tog djela doslovno preuzeo cijele rečenice.”³² Ova intertekstualna referenca odnosi se na *Tristrama Shandyja*, ali neposredno i na *Sentimentalno putovanje*. Dakle, prve dvije pretpostavke da su itinerari mogli odrediti destinacije putovanja i pomoći u opisu svog putovanja mogle bi se primijeniti na Sterneov roman, štoviše i treća jer doživljavani i opisani događaji nisu samo Sterneovi vlastiti nego i tuđi opisi. O četvrtoj pretpostavci zbog njegove smrti i nedovršene knjige ne možemo raspravljati. U Fejtövom slučaju naša pretpostavka bit će potvrđena ako prethodnom obrazlaganju kao još jedan argument dodamo naslov koji je preuzeo od Sternea. Kad je krenuo na put, Fejtö je već imao izvjesna saznanja koja su ga potaknula na putovanje jadranskom obalom. Itinerare je svakako čitao i prije, budući da na više mjesta govori o tome što je namjeravao, ali propustio razgledati. Opis obitelji i obiteljske povijesti također su određeni slikama uspomena iz prošlosti: konkretnim starijim fotografijama, zatim predmetima koji potiču sjećanja dobivenima u Zagrebu.

³² Hartvig, *Laurence Sterne...*, 29.

Kao primjer napomenimo samo „smeđu kutijicu od čokolade Lindt s majčnim pismima, bilježnicom i obiteljskim papirima”. Pisma, novinske isječke i ostale dokumente također možemo smatrati intertekstualnim referencama. I konačno, prema četvrtom i posljednjem argumentu stariji i noviji tuđi dojmovi poput bujice i naknadno mogu preplaviti piščev vlastiti putopis. Kod Fejtöa to čini njegova vlastita bujica uspomena što dokazuju i predgovori napisani uz nova izdanja *Sentimentalnog putovanja*.

Kao zaključak možemo reći da smo propitujući djela oba pisca glede okolnosti njihova nastanka, s književnoteorijskog stajališta, ali i iz imagološkog, te sociološkog aspekta – kao što je istraživanje turizma – naišli na brojne zajedničke pojave. Na Sternea su nedvojbeno utjecali itinerari njegova vremena, ali i raniji putopisi koje je poznao. Isto možemo uočiti i kod Fejtöa te dodati još Sterneov, kao i utjecaj kasnijih putopisa. U oba djela ukazali smo na zajedničke karakteristike, ali i na to da pored sličnosti postoje i različitosti. Značajke Fejtövog djela uglavnom smo komentirali na temelju onih uočenih kod Sternea. Nakon što smo oba djela razmatrali s više strana možemo ustvrditi da su ona iznimno zanimljiva i kompleksna, te da ih se može proučavati ne samo iz književnopovijesnog ili književnoteorijskog već i iz drugih aspekata, što u budućnosti može rezultirati novim, interesantnim spoznajama.

Literatura

- Adler, Judith. „Origins of Sightseeing”. *Annals of Tourism Research* 16, (1989): 7–29. <https://eurekamag.com/pdf/001/001902576.pdf>, pristup: 04. listopada 2018.
- Crawshaw, Carol and Urry, John. „A turizmus és a fényképező szem”. in *Túl a turistatekinteten: A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*, ur. Jenő Bódi i Bertalan Pusztai, 62–89. Budapest, Pécs, Szeged: Gondolat Kiadó, PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012.
- Detoni-Dujmić, Dunja. „Ogled o hrvatskim sternovcima”. In *Književna smotra*, XVI(1984), br. 54–55, 55–62.
- Duda, Dean. *Kultura putovanja: Uvod u književnu iterologiju*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2012.
- Duda, Dean. „Putopisi”. In *Leksikon Antuna Gustava Matoša*, ur. Igor Hofman i Tomislav Šakić, 348-355. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2015.
- Döbrentei, Kornél. „Szterne Lőrincz élete”. *Erdélyi Múzeum* 7, (1816): 183–191.
- Fejtő, Ferenc. *Sentimentalno putovanje*. Prev. Xenia Detoni. Zagreb: Durieux, Dubrovnik: Dubrovnik University Press, 2003.

- Fejtő, Ferenc. „Zágrábi utinapló”. *Nyugat*, 28. 11. sz. (1935). <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00598/18907.htm>, pristup: 30. listopada 2018.
- Földes, Anita. *Átélttem egy évszázadot: Utolsó interjúk Fejtő Ferencsel*. Budapest: Scolar Kiadó, 2013.
- Hartvig, Gabriella. *Laurence Sterne Magyarországon (1790–1860)*. Budapest: Argumentum Kiadó, 2000.
- Hegedüs, Béla. „Érzékeny érzékenység. Eszme- és fogalomtörténeti vizsgálat 1.”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119, no.2 (2015): 181–196.
- Jukić, Tatjana. „Conceiving Selves and Others: Sterne and Croatian Culture”. In *The Reception of Laurence Sterne in Europe* ed. by Peter de Voogd and John Neubauer. London–New York: Continuum, 2004, 165–179.
- Kéry, László. „Sterne Érzelmes utazása”. In Sterne, Laurence. *Érzelmes utazás Francia- és Olaszországban*, Budapest: Európa Könyvkiadó, 1957. 237–247.
- Nemčić, Antun. *Putositnice*. Vinkovci: Riječ, 1998.
- Sterne, Laurence. *Sentimentalno putovanje po Francuskoj i Italiji*. Prev. Eugen Pusić. Zagreb: Algoritam, 2008.
- Szerb, Antal. *A világirodalom története*. Budapest: Magvető Kiadó, 2003.

Laurence Sterne és Fejtő Ferenc *Érzelmes utazása*

Fejtő Ferenc az *Érzelmes utazás* új, 1989-es kiadásának előszavában első könyvének címét magyarázva azt írja, hogy Sterne híres művének címét plagizálva nevezte művét „Érzelmes utazásnak”. Összehasonlítható-e a két mű? E tanulmány megkísérel párhuzamot vonni a két mű között az irodalomtudomány álláspontjáról és megvizsgálni magyar és horvát recepciójukat. Arra is kísérletet tesz, hogy rámutasson a művek elemzésének más lehetőségeire, így az imagológia és a kritikai turizmuskutatás társadalomtudományi és kultúratudományi megközelítésének szempontjaira is.

Kulcsszavak: Sterne és Fejtő *Érzelmes utazása*, párhuzamok, magyar és horvát recepció, imagológia, kritikai turizmuskutatás

10

ĆURKOVIĆ-MAJOR Franciska

Zágráb

Laurence Sterne és Fejtő Ferenc *Érzelmes utazása*

Fejtő *Érzelmes utazása* 1936-ban látott napvilágot, de csak közel ötven évvel a megjelenése után, a második kiadás előszavában beszélt arról, miért nevezte Sterne híres művének címét „plagizálva” *Érzelmes utazásnak*.¹ Laurence Sterne 1768-ban megjelent *A sentimental journey through France and Italy* című könyvére utal, amely Kazinczy Ferenc fordításában *Sterne Érzékeny utazásai* címmel 1815-ben jelent meg magyar nyelven, majd később az *Érzékeny utazások Francia- és Olaszországban* címmel.

E tanulmány megkísérel irodalomtudományi párhuzamot vonni a két említett mű között és megvizsgálni magyar és horvát recepciójukat. Továbbá rá kíván mutatni a művek elemzésének más lehetőségeire is, esetünkben az imagológia és a turizmuskutatók szempontjaira.

Már az első pillanatban láthatjuk, hogy a két cím nem egészen azonos, ezért célszerű megvizsgálni ennek okait. Kazinczy csak kevéssé értett angolul, az *Érzékeny utazás* fordítását a német és francia kiadás alapján készítette, miközben maga előtt tartotta az angol nyelvű eredeti szöveget is.² Hartvig Gabriella *Laurence Sterne Magyarországon* című könyvében azt állítja, hogy Sterne számára a „sentimental” szónak elsősorban a francia *sentiment*-hez kapcsolódó konnotációja van. Még az angol eredeti mű megjelenésének évében, te-

¹ Fejtő Ferenc, *Érzelmes utazás* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1989), 12.

² Kéry László, „Sterne Érzelmes utazása”, in Laurence Sterne, *Érzelmes utazás Francia- és Olaszországban* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1957), 247.

hát 1768-ban megjelent a német nyelvű fordítás is Johann Joachim Christoph Bode német kiadó tollából. A német fordítók abból kiindulva, hogy a *sentimental* a *sentiment*-ből újonnan képzett szó, úgy vélekedtek, hogy a fordítója is eljárhat hasonlóképpen. Bode szerint a *sentimental* német megfelelőjeként a barátja, Lessing kitalálta az *empfindsam* kifejezést, így a német nyelvű fordítás címe *Yoricks empfindsame Reise durch Frankreich und Italien* lett.³ A német cím valószínűleg hatott arra, hogy a Kazinczy adta címben is az *érzékeny* szó szerepel. Mind a német, mind a magyar fordítás a nyelvújítás idején készült, a magyar *érzékeny* szó azonban nem neologizmus, az *érzékenység* alakot már jóval Kazinczy fordítása előtt, a 16. században is használták terminus technicusként.⁴ Az idők folyamán a szavak értelme bizonyos mértékben változhat, így a *sentimental* szó jelentésének megfelelőjét a huszadik században az *érzékeny* jelentése helyett az *érzelmes* jelentése vette át. Lehetséges, hogy Fejtő épp emiatt választotta könyve címébe az *érzelmes* szót. Nincs adat arról, hogy Fejtő milyen nyelven olvashatta Sterne művét, de a magyar és a német mellett a francia nyelvet sem zárhatjuk ki, sőt még azt is föltehetjük, hogy angol nyelven olvasta, mert – ahogyan az említett előszóban olvashatjuk – a börtönben tanult angolul.⁵ Sterne könyvének újabb fordítását 1957-ben készítette el Határ Győző *Érzelmes utazás Francia- és Olaszországban: regényes útirajz* címmel. A fordító utal arra is, hogy munkája közben használta Kazinczy fordítását. Érdekes megjegyezni, hogy az *Érzelmes utazás* Határ Győző fordításában 1997-ben jelent meg újra, de ekkor *Érzékeny utazás Francia- és Olaszországban* címmel. Ezúttal azonban nem közli, hogy használta-e Kazinczy fordítását. Azt, hogy Sterne könyvének címében az *érzékeny* jelzőt Határ fordításában az *érzelmes* váltotta fel talán a szentimentális szó magyar megfelelőinek differenciálódása okozhatta, de hogy a későbbi kiadás címében miért tért vissza az *érzékeny* szó, csak találgathatjuk. Merész feltételezésként még azt sem zárhatjuk ki, hogy Határ Győző címválasztására Fejtő könyvének címe hatott. A fentiek alapján Fejtő könyvének címét nem tekinthetjük plágiumnak, mivel keletkezésakor csak Kazinczy fordítása létezett, mely híven követi Sterne-t, aki könyvének címében azt is megjelöli, hogy Francia- és Olaszországban utazgatott, míg Fejtő nem utal arra, melyik országba utazott el.

A két mű keletkezésének körülményeit vizsgálva a következőket láthatjuk. Sterne első műve, a *Tristram Shandy* megjelenését nagy érdeklődés kísérte. 1761 végéig hat kötetet jelentetett meg. Amikor 1762-ben egészségének romlása miatt az orvos éghajlat-változtatást ajánlott, Franciaországba utazott.

³ Vö. Hartvig Gabriella, *Laurence Sterne Magyarországon (1790–1860)*, (Budapest: Argumentum Kiadó, 2000), 48.

⁴ Hegedüs Béla, „Érzékeny érzékenység. Eszme- és fogalomtörténeti vizsgálat 1.”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 119, 2. sz. (2015): 181.

⁵ Fejtő, *Érzelmes utazás*, 8.

Hazatérése után 1764-ben arról tájékoztatta kiadóját, hogy utazási szatíra írását tervezi, amelyben Tristram a halál elől Franciaországba menekül. Miután a *Tristram Shandy* 7. és 8. kötetének kritikái nem voltak kedvezőek, elkezdte az *Érzékeny utazások* írását, amelyhez az ötletet valószínűleg a *Tristram Shandy* 7. kötete adta.⁶ Fejtő *Érzelmes utazásának* is volt előzménye, a könyv zágrábi utazása egy hosszabb leírásának kiegészítéséül íródott, ami *Zágrábi utinapló* címmel jelent meg a Nyugatban 1935-ben.⁷ A Pantheon kiadójának javaslatát elfogadva megírta a zágrábi utazás tengerparti folytatását is, így keletkezett az *Érzelmes utazás*. Láthatjuk tehát, hogy mindkét esetben a szerzők által alaposan átgondolt mű megírásáról van szó, ami különösen fontos, ha a művek megszerkesztettségét tartjuk szem előtt. Különösen fontos ez Sterne esetében, akinek a kortárs kritikusok az elbeszélés módjának szeszélyességét rótták fel.

Az irodalmi műfajok rendszerezése alapján az irodalomtörténészek mind Sterne, mind Fejtő *Érzelmes utazását* regénynek mondják. A további besorolás folyamán azonban nagy nehézségekbe ütközünk, mivel a különféle regénytípusok szigorú elhatárolása nemigen lehetséges. Témájuk alapján egyikük regénye sem sorolható be csak egy regénytípusba, mindkettőben több regény sajátosságait figyelhetjük meg. Az elbeszélő álláspontja és az elbeszélés hangja is több regénytípust jellemezhet. A szerző és tárgya közti viszony alapján lehetnek szerzői- és énregények is. Mindkét művet tekinthetjük életírásnak is, akár fikcionális, akár nem-fikcionális életrajznak is. Sterne-nél jelentős szerepet játszanak töredékes, néhány mondatban kikerekített, rövid élettörténetek, amelyekben ugyan nem saját, hanem szereplőinek sorsfordulóit írja le, Fejtő viszont saját életét meséli, ámbár az ő könyvében is megjelennek más, nem-fikcionálisnak is tekinthető szereplők (anyja, Náda, nagypja, Druzović Erika stb.) életének részletei. Fejtő pályafutása kezdetén kritikusként működve tisztában volt könyve irodalmi műfaji besorolhatóságának nehézségeivel. Az említett előszóban annak ellenére, hogy nem említi közvetlenül a családregegyt vagy a fejlődésregényt, bizonyos mértékben utal rájuk.⁸ Fejtő *Érzelmes utazásában* megtalálhatók mindezeknek az irodalmi műfajoknak az elemei. Ahhoz, hogy olyan nézőponthoz jussunk el, amely alkalmas lenne Sterne és Fejtő könyve közös jellemzőinek eredményes vizsgálatára, célravezetőbb lenne kiindulni magából a címből, hisz azt a szerzők egyféle útmutatásának tekinthetjük. Mindkét műben szerepel az utazás szó, ezért az útleírás szempontjából is tanácsos megvizsgálunk őket. Az útleírás különféle formákban régóta jelen van az irodalomban, de csak a 19. században vált

⁶ Hartvig, *Laurence Sterne...*, 27–29.

⁷ Fejtő Ferenc, „Zágrábi utinapló”, *Nyugat*, 28. 11. (1935). <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00598/18907.htm> Letöltés: 2018. 10. 30.

⁸ Fejtő, *Érzelmes utazás*, 6., 11.

releváns műfajjá. Elsősorban a publicisztikai műfajok közt tartották számon, és az irodalmi érdeklődés peremére szorulva csak nemrég vált a vizsgálódás tárgyává. Az útleírás bizonyos tájaknak vagy országoknak az utazó benyomásain, élményein és megfigyelésein alapuló irodalmi igényű leírása. Sterne nem foglalkozik a táj leírásával, Fejtő esetenként ugyan felvázolja a táj egy-egy elemét, de a tájleírás nála sem domináns. Fontos kiemelnünk, hogy az elbeszélés tárgyát nem az események egymásutánisága képezi, hanem az élmények elbeszélése. Mindkét könyv az utazás élményeire és azoknak a lélekre gyakorolt hatására összpontosít, ugyanakkor az is kiderül, hogy az érzések is befolyásolják az élményeket. Sterne-nél ez a részvéten és az utazás során a véletlen által útjába hozott embertársai iránt érzett felebaráti szereteten keresztül nyilvánul meg. Fejtő emberek iránti viszonyát azonban nem az empátia, hanem a kíváncsiság jellemzi, és nem mindig bízza magát a véletlenre, hanem maga kezdeményez találkozókat. Mindkettőjük meg akar változni, másmilyen, jobb szeretne lenni. Sterne-t bírálták a *Tristram Shandy* sikamlós stílusa miatt, amit nem tartottak paphoz méltónak. Ezért elhatározta, hogy az *Érzelmes utazás*-ban hivatásának megfelelően viselkedik. Miután utazása kezdetén „rútul viselte magát”, amikor elutasította a barát kérését és nem adott neki alamizsnát, elhatározta, hogy „megjobbul” és azonnal hozzá is kezdett. Fejtő röviddel utazása előtt szabadult a börtönből, ahol majdnem egy évet töltött a forradalmi munkásmozgalomban való részvétele miatt. Meg akart szabadulni az ideológiai kötöttségektől, és ugyanakkor ki akarta alakítani új, a szocializmushoz közel álló világnézetét. Ezt új ismeretek és ismeretségek által, egyben a családi múltból merítve, szándékozta megformálni. Tehát mindkét utazás témája a szerző emberekhez és a világhoz való viszonyának újradefiniálása.

Sterne műveinek értői két fő jellemzőjét szokták kiemelni: sajtáságos humorát és a szeszélyességéből adódó digresszióit. Sterne e művében is nagyon sok a váratlan, a cselekményből nem következő, az elbeszélés fonalát megszakító kitérő. Ugyanezt láthatjuk Fejtőnél is. E célból mindkét író olyan különféle motívumokat használ, amelyek nem járulnak hozzá a cselekmény ok-okozati bonyolításához. Különösen kiemelkednek azok a motívumok, amelyekből olyan történetek kerekednek ki, mint pl. Sterne-nél a süteményárus vagy d'E márki esete, amelyeknek azonban semmi köze sincs a regény cselekményéhez és külön novellaként is megállnák a helyüket. Fejtő írásmódjára ugyancsak jellemzőek a gyakori szeszélyes kitérések, ő is alkalmaz digressziókat, ezek azonban bizonyos mértékben kapcsolódnak a cselekményhez, míg a motívumok, amelyek köré épülnek, nem következnek közvetlenül a regény cselekményéből. Így az ebéd Tóni néninél, amikor megismeri Druzović Erika énekesnőt, valamint lovagjának leírása, továbbá a trsati Frangepán várban tett látogatás és találkozósa Nugent grófnővel hűen ábrázolnak emberi sorsokat, rendkívül érdekesek és színesek, de nem viszik tovább a cselekményt. Fejtő találkozósa folyóiratok szerkesztőivel, Krležával vagy Petar Dobrović-tyal

újabb szempontokat adhattak Fejtő világlátásához, világnézetének kialakításához.

A kitérőket okozó következő motívum a család. Sterne-nél ismeretlen családdal találkozunk egy majorban a Taurir-hegység lábánál vacsoraidőben. A családi otthon és a gazdaság idillikus képét a család összhangja teszi teljessé, amikor az estebéd után vidám tánccal köszönik meg a Teremtő adományait. Amíg Sterne-nél ezek a digressziók is láthatóan különállók, Fejtő narrációja, miközben saját családjáról és a család számára igen fontos tagjairól beszél, összefonódik a fő cselekményszállal. A szerzőt szoros érzelmi kapcsolat fűzi anyja Zágrábban élő rokonságához, ennek következtében a regény nagy része ezekkel a családtagokkal foglalkozik. A tematika tehát családi, ahogyan azonban Fejtő elbeszéli az életüket, az ismét az irodalmi műfajok közé sorolás kérdéséhez vezet bennünket. Ugyanis az olyan részek, mint amikor Fejtő féltestvére Náda elmeséli apjával és mostohaanyjával Budapesten töltött gyermekkori éveit, az életrajzhoz vagy az önéletrajzhoz közelítenek, ugyanúgy azok a részek is, amelyek az író gyermekkorának Zágrábban töltött iskolai szüneteit ábrázolják. Anyja életének leírását részben Dóra néni, Náda anyósának elbeszéléséből ismerjük meg, aki nemcsak hogy ismerte, hanem első házassága idején néhányszor meg is látogatta Budapesten és jól ismerte annak okait, miért hagyta ott férjét, és miért utazott haza Zágrábba a szüleihöz. A jelenetet, amely mindezt megelőzte a legapróbb részletekig elmeséli, mondhatnánk drámai párbeszédet rögtönözve. Fejtő anyjának életét ezután az Ottó bácsitól kapott barna, *Bonbons de Chocolat Lindt* feliratos dobozban megőrzött levelekből hámozhatjuk ki. Bizonyos mértékben ezt a mozzanatot is önéletrajzi jellegűnek tekinthetjük, habár nagyon is bővelkedik regényes fordulatokban. Ugyancsak fontos Fejtő apja családjának története is, amelybe családi dokumentumok és újságkivágások alapján nyerünk betekintést: megismerjük nagyapja Nagykanizsára jövetelének körülményeit, a családi „vagyon” eredetét, amely a kiadó, a nyomda és a környékbeli üzlethálózat megalapításának alapjául szolgált, azután apja fiatalkori könnyelműségeit a családi üzlet vezetésében, majd az üzlet lassú hanyatlását az I. világháború idején, végül apai nagyanyja sikertelen, hadikölcsönbe fektetett pénzügyi kísérletét. A családtörténeti részek a két nemzedék képviselőinek és a harmadik nemzedék művészi hajlamainak ábrázolásával a műnek családregény jelleget ad.

A kitérők a mű mozaikszerűségét idézik elő. Sterne *Érzelmes utazása* nem más, mint az utazás során történt különféle események okozta benyomásainak, élményeinek és megfigyeléseinek leírása. Fejtő esetében, ha szem előtt tartjuk, hogy a mű kétharmad része a Zágrábban töltött napokat írja le, amelynek jelentős részét a családi események képezik, és csak egyharmada foglalkozik a tengerparti utazás kalandjaival, a digressziókat összességükben bizonyos életrajzi fragmentumoknak tekinthetjük. Ezt igazolja a mű formája is, a naplóforma. Ki kell emelnünk a Sterne-nél és Fejtőnél is megjelenő különféle

események sokaságát utazásuk idején, Fejtőnél pedig a család történetének leírása közben is. Ez mérlegelésre ösztönzi őket. Sterne azt vizsgálja, vajon sikerül-e javítani magaviseletén, kevésbé öntelt-e, mint volt, együttérzéssel viseltetik-e az útjába kerülő emberek iránt, míg Fejtő észreveszi, hogy lassan kialakulnak azok az álláspontjai, amelyek megalapozzák jövődi világnézetét.

Sterne *Érzelmes utazásának* másik jellemző tulajdonsága sajtáságos humora. Ezt a mai horvát irodalomtörténész a következőképp fogalmazza meg: „Az irodalmi útleírás [a szentimentalizmus és romantika korában] kánonjának legjelentősebb irányvonalait három szerző alkotja: Laurence Sterne, Heinrich Heine és Stendhal. Sterne *Érzelmes utazása Franciaországban és Olaszországban* (*A Sentimental journey through France and Italy*, 1768) alkotta meg a humorista/szentimentális író maradandó paradigmáját.”⁹ Ezt adja hírül maga Sterne is, tervezett könyvéről, miszerint az: „... egy kacagtató, barátságos szatíra [lesz] az utazásról...”¹⁰. Sterne útleírása kortársának, Smelfungusnak vagyis Tobias George Smollett 1766-ban *Travels Through France and Italy* címmel megjelent útirajzának ellentéte: „A tudós Smelfungus Boulogne-ból Párizsba utazott, Párizsból Rómába és így tovább; ám útjára melakórosan, sárgasággal indult, s fakónak, torznak látott mindent, valami mellett csak elhaladt. Beszámolót írt útjáról; ám ez nyomorúságos érzéseinek beszámolója csupán.”¹¹ Sterne humora alatt elsősorban nem valami nevetségeset kell értenünk, hanem azt a képességet, hogy a dolgok vagy élethelyzetek vidámabb, mulatságosabb oldalát vegyük észre, továbbá az élet ellentmondásait megértő, azokat derűben feloldó szemléletet. A szatíra bejelentése mellett Sterne előre jelzi könyvének legfontosabb tulajdonságát is: „Az oly szívnek csendes utazása ez, mely a Természetet keresi, s a belőle fakadó érzéseket, melyek arra buzdítanak, hogy szeressük egymást... (és a világot – jobban, mint eddig).”¹² Sterne-ről beszélve Dean Duda nem ok nélkül kapcsolta össze a humorista és szentimentális fogalom párt. Az olyan leírt események, mint amikor részvétet mutat különféle emberek sorsa iránt: burnótszelencét cserél az említett barátal, a legnagyobb alamizsnát adja a szerény és visszahúzódó koldusnak, igaznak tűnnek. A kimúlt szamárgazdája iránti részvéte azonban már felkelti gyanúnkát, míg Mária esete, akiről Shandy, a barátja mesélt neki, nem annyira Sterne részvétét, hanem inkább a történet valóságát kérdőjelezi meg. A részvéttel teli epizódok mellett az ilyenek lennének ironikusak, mi több szatirikusak. Talán épp az ilyen példák leírásával akarta kigúnyolni kritikusaiknak és

⁹ Dean Duda, „Putopisi”, in *Leksikon Antuna Gustava Matoša*, szerk. Igor Hofman és Tomislav Šakić, (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2015), 348.

¹⁰ Hartvig, *Laurence Sterne...*, 27.

¹¹ Laurence Sterne, *Érzelmes utazás Francia- és Olaszországban : regényes útirajz*, Kazinczy Ferenc fordításának figyelembevételével fordította Határ Győző, az utószót írta Kéry László, (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1957), 53.

kortársainak álszenteskedését. A fenti idézet is azt a tényt támasztja alá, hogy Sterne műve utazás az érzelmek nyomán, pontosabban, a szerző szavaival fogalmazva: érzelmes utazás.

Fejtő utazása egyrészt a jelenben történik és valós, amit a dokumentumjellegű és a kor ismert személyiségeiről szóló részletek igazolnak. Másrészt a múltban, az író saját emlékeiben, sőt családjá múltjában is: a szüleihez kapcsolódó történetek közt és a családtörténetben is elkalandozik, és ott is talál különféle bizonyítékokat. Természetesen az ő elbeszélései közben is fölmerülhet a kétség a leírtak valóságát illetően. Ez élettörténete valós voltára vonatkozna –, amiben Lejeune önéletírói paktuma értelmében nem lenne szabad kételkednünk – ez azonban most nem vizsgálódásunk tárgya. Ugyanakkor az író intenzív érzéseinek is tanúi vagyunk, amelyek még felnőtt korában is kötik ötéves korában elveszített anyjához. Anyja súlyos betegsége idején főként Zágrábban tartózkodott, a szülei ápolták, és miután meghalt, a Mirogoj nevű temetőben temették el. Ezzel és az ezt követő zágrábi vakációkkal magyarázható kötődése anyjának zágrábi rokonságához és magához a városhoz is. Ennek alapján Fejtő *Érzelmes utazása* részben utazgatás a múltban az érzelmek hullámain. Sterne jobban meg akarja ismerni Franciaországot és közben szeretne megváltozni, ezért utazik Franciaországba. Fejtő Horvátországba indul. A börtönben eltöltött év után élvezni szeretné a szabadságot és az élet nyújtotta apró örömeket, közben pedig meg akarja foglalmazni új világnézetét, nem titkolva, hogy álláspontjait a polgári élet adta lehetőségek is befolyásolják: „Azon veszem észre magam, hogy lassan és botorkálva már szerkesztgetem is a felszín alatt a világszemléletet, amelyre szükségem van. [...] Ilyen »fixa idea« az, hogy azonosítom magamat a póruljártak s általában a »szegények« ügyével. Őrület ez, mert származásomra, műveltségemre s igényimre polgár vagyok, mert szeretem a polgári kényelmet, kételyt és biztonságot, a polgári étrendet és önérzetet, a második osztályú fülkét, a földszintek első sorait.”¹³

Mindkét szerzőnél közös az a bizonyos életfilozófia, amelyet Virginia Woolf látott meg Sterne-nél, és az *Érzelmes utazásról* írt esszéjében így fogalmazott meg: „...az *Érzelmes utazás*, minden sikamlóssága és szellemessége ellenére valami filozofikusra épül. Igaz, hogy ez a filozófia nagyon is divatjamúlt volt a viktoriánus korszakban – az öröm filozófiája; az a filozófia, amely azt tartja, hogy épp oly kötelező a derék viselkedés apró dolgokban, mint a nagyokban, s még a mások derűjét is kívánatosabbnak véli, mint a szenvedésüket.”¹⁴

Mindkét műben mintegy vezérmotívumként megjelenik a szerelem, illetve szeretet ezért érdemes ezeket ilyen szempontból is körüljárni. Sterne először

¹² Sterne, *Érzelmes utazás...*, 157.

¹³ Fejtő, *Érzelmes utazás*, 215–216.

¹⁴ Virginia Woolf, „Az *Érzelmes utazás*”, in *A pille halála. Esszék*, Fordította Bécsy Ágnes... et al., (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1980), 233.

kijelenti, hogy Eliza iránt érzett szerelme ellenére beleszeret más nőkbe is: „Amint az olvasónak már említettem, mindig is életem különös boldogságai közé tartozott, hogy csaknem minden órájában szenvedelmesen szerelmes voltam valakibe; [... Örök hűséget esküdtem neki; Elizának egész szívemhez jussa volt. Megosztani szenvedelmemet annyit jelentett, mint kevesbíteni, ily veszélynek kitenni annyi, mint kockáztatni. S ahol kockáztatunk, ott rajtaveszthetünk.”¹⁵ Ennek tudatában ismét „örök hűséget” esküszik, ám amikor szép nővel találkozik, nem tud uralkodni gyengeségén. Utazása közben több alkalommal is kísértésbe esik: a grizettel, Madam R. szobalányával, míg végül épp egy olyan helyzetben kell tőle megválnunk, amikor hasonló veszély leselkedik rá. Mint amikor igyekszik együttérezni embertársaival, ebben az esetben is arra törekszik, hogy jobb legyen, hű maradjon Elizához. Fejtőtől csak mellékesen tudjuk meg, hogy megnősült, de ez őt sem óvja meg a női szépség csábításától, amit jól idéz a Rab megtekintésére szánt rövid séta Hellával, a cseh lánnyal: „amikor a pálmaligetbe értünk, ahol a padokon szerelmespárok riadtak fel lépteinkre, s ahol, szintén egy percre, mi is leültünk.”¹⁶ Ilyen a dubrovniki kábító és erotikus hangulat leírása is, ami azzal a szinte ártatlan kijelentéssel fejeződik be, miszerint: „Veszekedett vékony bokáik vannak a nőknek!”¹⁷, amit már a könyv elején a zágrábi nőket látva is megjegyzett.

Sterne-nél a szerelemről van szó, Fejtőnél azonban a Hella iránti érzést nem lehet szerelemnek nevezni, ez inkább pillanatnyi hangulat, nála az anyja iránti szeretet érdemel figyelmet. Anyjának alakja sokáig a különféle események és más személyek leírásának háttérében marad, és csak a szerző Zágrábba érkezése után mintegy két héttel jelenik meg, amikor nővérével kimegy a temetőbe a sírjához. Ettől kezdve az anyja iránti szeretet határozza meg a zágrábi napokat. Részben Tóni néni elbeszélésein, nagyobb részben azon a levelezésén keresztül, amely szülei szerelmét (re)konstruálja. Következtetésként Dunja Detoni-Dujmić Sterne-ről alkotott véleményét Fejtőre is vonatkoztathatjuk: „Locke merev racionalizmusát meghaladandó a szentimentális igazságok keresésére indult. Az epikus elbeszélési mód nála meghátrált a szubjektív beszámoló előtt; a valóságot triviális részletek által impresszionisztikus módon magyarázta és felfedezte értelmének gazdagságát. A logikai megítélés helyett az együttérzést, a megismerés újabb fajtájaként az érzések általi kommunikációt javasolta. [...] Az *Érzelmes utazás*ban és a *Tristram Shandy*ban a naiv érzelmesség, »az érzelmekkel gondolkodás« van a középpontban, és az általános jóindulat, az elbeszélő ártatlan bizalma és szentimentális jelenetek felsorakoztatásában nyilvánul meg.”¹⁸

¹⁵ Sterne, *Érzelmes utazás...*, 80.

¹⁶ Fejtő, *Érzelmes utazás*, 194.

¹⁷ Fejtő, *Érzelmes utazás*, 212.

¹⁸ Dunja Detoni-Dujmić, „Ogled o hrvatskim sternovcima”, in *Književna smotra*, XVI(1984), br. 54–55, 55–62.

Mindkét mű magyarországi recepciója hasonló. Megjelenésük után Sterne művét szinte lelkesedéssel, Fejtőét is elismeréssel fogadta a kritika, majd különböző okokból lassan feledésbe merültek. 1816-ban, egy évvel az *Érzékeny utazások* magyar fordításának megjelenése után Döbrentei Kornél az Erdélyi Muséumban megjelentette Sterne életrajzát, de ismertetésében emellett hangsúlyozta a regény jellemzőit is: a sajtáságos humort és a szeszélyes-séget, amelynek a következményei a kitérők.¹⁹ Abban az időben heves viták folytak az irodalom műveléséről és a fordítás módjairól, így Sterne műve ennek kapcsán is az érdeklődés középpontjában állt. Ezután azonban elmúlt egy évszázad, miközben nemigen emlegették, míg végül a huszadik század első felének magyar írói újból felfedezték mint a modern irodalom előfutárát. Szerb Antal *A világirodalom története* című átfogó művében és Sterne-ről írt esszéjében fogalmazza meg az angol író jelentőségét. Értékelése kortársainak véleményét is kifejezi: „mondatainak különös zenéjében, nyugtalanul csapongó ötleteiben, egész magatartásában öntudatlanul már valami sokkal szubtilisabb, nagyon modern és nagyon érdekes érzékenység szólal meg. [...] Árnyalatokra reagál, apró rezgéseket tud szavakban visszaadni, hangulatot teremteni, mint csak néhányan a legjobb modernek közül. Minden *impresszionizmus* őse.”²⁰ Fejtő könyve megjelenése után ugyancsak kedvező elbírálásban részesült, de miután az író eltávolodott a „vulgár-marxizmus vakbuzgó, barbár, nehézkes formáitól”, majd emigrált, lassan feledésbe merült egészen a nyolcvanas évek végéig.

A művek horvátországi recepciója bizonyos mértékben hasonló. Mivel Sterne *Érzelmes utazását* még a megjelenés évében lefordították német nyelvre, úgyszólván egyidőben megkezdte hódító útját a horvát irodalom színpadán. Abban az időben a horvát olvasóközönség is inkább német nyelven kiadott műveket olvasott, így alkalmat nyílt megismerkedni Sterne könyvével. A mű nagy hatással volt az akkori útleírókra, így Antun Nemčićre is, akinek *Putositnice* című 1844-ben megjelent műve még inkább hozzájárult Sterne horvátországi elismeréséhez. Sterne *Érzelmes utazása* hatott más, a 19. században, sőt a 20. század elején megjelent horvát útleírásokra is, mindennek ellenére csak 1951-ben jelent meg Eugen Pusić horvát fordításában. Ugyancsak a huszadik század második felében kezdődött meg a Sterne-művek horvát irodalomra tett hatásának vizsgálata is. A témát Tatjana Jukić elemzi részletesen. Munkájában foglalkozik Sterne Antun Nemčićre és *Putositnice* című útleírására tett hatásával is.²¹ Fejtő *Érzelmes utazása* 1936-ban jelent meg, horvátra

¹⁹ Döbrentei Kornél, „Sterne Lőrincz élete”, *Erdélyi Muséum* 7 (1816): 186–188.

²⁰ Szerb Antal, *A világirodalom története* (Budapest: Magvető, 2003), 371–372.

²¹ Tatjana Jukić, „Conceiving Selves and Others: Sterne and Croatian Culture” in *The Reception of Laurence Sterne in Europe* ed. by Peter de Voogd and John Neubauer, (London – New York: Continuum, 2004), 165–179.

azonban csak 2003-ban fordították le. Sterne Nemčićre és Fejtőre gyakorolt hatásán kívül műveikben nem váránk el semmilyen közös elemet. Nemčić úticélja Itália, Fejtőé pedig Zágráb és az Adria keleti partvidéke, mégis felfigyelhetünk egy közös komponensre, és pedig Zágráb megjelenítésének módjára. Egyiküknél sem elsődleges cél a városkép leírása. Nemčić arra szeretne volna kihasználni zágrábi tartózkodását, hogy találkozzon a város közeletének tekintélyes képviselőivel. Fejtő a város és a horvátok irodalmi életének megismerésére keresett alkalmat. Nemčić törekvései nem sok sikerrel jártak, Fejtőnek több szerencséje volt, elbeszélgetett a korabeli folyóiratok szerkesztőivel és meglátogatta Krležát is. Zágráb közeletének és politikai hangulatának ábrázolásában több hasonlóságot találunk. Nemčić az illírizmus, a horvát nemzeti újjászületés korában élt, nemzeti öntudatra ébredt íróként bosszantotta a város lakosságának idegen nyelvű beszéde, az idegen divat szerinti öltözet és az üzletek idegen nyelvű feliratait is: „Ha egy külföldi érkezne Zágrábba és végignézné a boltok fölötti feliratokat és a kisparosok címereit, inkább gondolhatná, hogy valamely német városban van, mint Horvátország székvárosában. – Mikor fog már végre feltámadni az elnyomott illír nyelv! Hát nincs rá mód ezeket az idegen feliratokat minden külsődleges különködés nélkül, egyszerűen megváltoztatni? Persze, ehhez is egység kell.”²² Fejtő zágrábi tartózkodása idején a város lakóit ugyancsak foglalkoztatták a nemzeti kérdések, amit a máriabisztrici búcsúról érkező zarándokok Alojzije Stepinac vezette menetének vagy a Maček-párti tüntetések leírása igazol. A *Zágráb* című fejezet kezdetén mottóként is értelmezhető verssorok alatt Nemčić nevének kezdőbetűi állnak. A vers így szól: „Oh, Zágráb, kedves városom, / benned van népem reménye; / Légy bölcs tudásának Athénje, / Hazájáért vívott dicső harcának Spártája.”²³ Szépségükben Fejtő sorai sem maradnak alul: „Szülővárosom vagy, Zágráb, pedig nem benned születtem, mégis a te öledben érzem magam csak egészen otthon. [...] a szülőváros az a hely, ahol az ember anyja közelében érzi magát, ahol gyerek volt, ahova visszatérni ilyen izgalmas ünnepek.”²⁴ Mindkét író esetében egy valami közös. Ezek a vallomások Zágráb iránti szeretetük ékes példái.

Elmondtuk, hogy az útleírás csak nemrég vált a komolyabb irodalmi kutatások tárgyává, újabban azonban nemcsak az irodalmi vizsgálódások terén, hanem a kultúratudomány más terein is. Az összehasonlító irodalom részdiszciplínája, az imagológia az irodalmi szövegek által a Másikról, más országról és népekről, egyénről vagy közösségről alkotott képet vizsgálja. Ez a kép összefügg a saját magunkról és közösségünkről alkotott képpel.

²² Antun Nemčić, *Putositnice*, (Vinkovci: riječ, 1998), 37.

²³ Antun Nemčić, *Putositnice*, 35.

²⁴ Fejtő, *Érzelmes utazás*, 28.

A nemzetkarakterológia iránti érdeklődés már az ókorban is megvolt, és folytatódik napjainkban is. Ezért nem kell csodálkoznunk azon, ha Sterne idejében is foglalkoztak az autosztereotípa és a heterosztereotípa jelenségével. A másikról alkotott képet nagymértékben meghatározzák a sztereotípiák, amelyek bizonyos etnikai csoportoknak, népeknek vagy országoknak negatív sajátosságokat tulajdonítanak, ezért az így kialakult sztereotípiák nem segítik elő a másik megértését. Dean Duda szerint: „A másikról alkotott kép egyúttal önmagunkról alkotott kép is, így történelmi távlatból nézve a végeredmény kettős imagológiai regiszterű – egyfelől a *másikra* (a leírt tárgyi kultúrára), másfelől a *sajátira* (az elbeszélő eredeti kultúrájára) vonatkozik – amely valamely távollevő harmadiknak szolgál vizsgálati anyagként.”²⁵ Gyakran előfordul, hogy valamely nép, ország vagy csoport tagja nem ért egyet a kedvezőtlen autosztereotípiával. Sterne vagy beszélgetőtársa valószínűleg nem tartott helyesnek bizonyos jelenséget Angliában, és ez volt az oka Sterne kijelentésének, miszerint ezt Franciaországban ügyesebben intézik, s hogy ez ne csak elhamarkodott megjegyzés maradjon, elhatározta, hogy állításának utána néz.²⁶ Szeszélyességének köszönhetjük, hogy arról, milyen eredménnyel járt ez az „utánanézőnk”, a későbbiekben nem számol be. Utazása során azonban többször is megtapasztaljuk, milyen véleményt alkot a franciákról, továbbá azt is, hogy az angolokhoz képest a franciákat kedvezőbb fényben mutatja be. Sterne az angol távolságtartással szemben előnybe helyezi a franciák könnyed és megnyerő modorát, amikor Calais-ban a táncos léptekkel közeledő, nyalka, francia kapitány példát mutat a „szép ildom” gyakorlásában.²⁷ Amikor Montreuil-ben a fogadós eligazítja a francia társalgás bizonyos kérdéseiben, elismeri segítőkészségét, miközben megjegyzi, hogy ezt a fogadós valamilyen módon majd felszámítja.²⁸ Amikor hátrányos helyzetbe kerül, mint például a parókakészítőnél, akitől kénytelen új parókát venni, kimondja az igazságot: „a francia kifejezés többet ígér, mint amennyit nyújt”, sőt levon bizonyos következtetést is: „a nemzeti jellegnek sokkal pontosabb különböztető jegyeit fedezhetjük fel ily bohó semmisségekben, mint a legfontosabb országügyekben”.²⁹ Sterne önmagáról vagy inkább az angolokról alkotott képe leginkább azokban az esetekben jut kifejezésre, melyekben a franciák tulajdonságainak jó példái láthatók. Ezekben a példákban az angolokról szerzett benyomás nem mondható kedvezőnek. A felhozott kis történetekből csak következtethetünk arra, hogy Sterne franciákról alkotott képe lényegében nem különbözik a fran-

²⁵ Dean Duda, *Kultura putovanja: Uvod u književnu iterologiju* (Zagreb: Naklada Ljevak, 2012), 56–57.

²⁶ Sterne, *Érzelmes utazás...*, 5.

²⁷ Sterne, *Érzelmes utazás...*, 42–45.

²⁸ Sterne, *Érzelmes utazás...*, 55–57.

²⁹ Sterne, *Érzelmes utazás...*, 92.

ciákról alkotott, uralkodó sztereotípiáktól. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy amennyiben pontosabb következtetést szeretnénk levonni ezzel kapcsolatban, ahhoz jobban kellene ismernünk az angolok franciákról alkotott képét Sterne korában. Fejtő horvátokról alkotott képe más módon jelenik meg. Ennek oka valószínűleg az, hogy számára Zágráb és a horvátok nem jelentenek teljesen új élményt, hiszen már korábban is szoros kapcsolatok kötötték hozzájuk, és már akkor véleményt alkotott róluk. Az új benyomások, mint Stjepan Radić virágokkal borított sírja, az utcai tüntetések vagy az Alojzije Stepinac püspök vezetete zarándokok menete a politika felé vonja figyelmét. Ezek az új tapasztalatok megerősítik Fejtőben apja horvátokról alkotott véleményét, miszerint a horvátok Magyarország írei, csak ő „Közép-Európa íreiről” beszél.

A 20. század második felében az útleírás az imagológiai kutatások mellett a szociológiai kutatások tárgyává vált, és ennek egyik témája a *grand tour* jelenségének vizsgálata. A 17. század második felében az angol arisztokrácia 16–20 éves ifjú tagjai általában körutazást tettek Francia- és Olaszországban, hogy megismerkedjenek a kontinens nevezetességeivel, kulturális értékeivel és a társadalom kiemelkedő tagjaival. Utazásaikról gyakran beszámoltak naplójegyzéseikben vagy útleírásokban. Ez a *grand tour* nevezett utazási modell felkészítette az ifjú nemeseket arra, hogy hazatérésük után átvegyék a rájuk váró társadalmi szerepet. A *grand tour* mai kifejezéssel tanulmányútnak is nevezhetnénk. A 18. században a polgári osztály ifjúsága is hasonló utazásokra indult. A 19. század kezdetén a társadalmi és gazdasági életben történt változások következtében létrejött a turizmus, a 20. században pedig a tömegturizmus. Miután a *grand tour* jellegű utazások és a résztvevők társadalmi osztálya is megváltozott, ezzel együtt megváltozott az utazások közben látottak és tapasztaltak leírása is. A 18. század végéig a tudományos tevékenység, a tudás és készségek szerzése volt az utazások célja, a 19. század folyamán ezt átvette a vizuális élmény szerzése, majd még később az élvezetek kerülnek az utazás középpontjába. Ezt a változást követi az útleírások elbeszélési módja is. Az útleírásban a súlypont az eszmecsere helyett a szemtanú érzékelésére tevődik át, Judith Adler szerint az utazás középpontjába az utazó füle helyett az utazó szeme kerül.³⁰ Carol Crawshaw és John Urry tanulmányában arról beszél, hogy a turizmus általában az utazás helyének vizuális elsajátítását eredményezi. A vizualitás tehát központi jelentőségű a turisztikai emlékezet megteremtése során, mert annak ellenére, hogy amikor távol vagyunk megszokott környezetünkől, érzékelésünk minden érzéktérületen felerősödik, mégis az elvárások, élmények és az utazás emlékei számára a helyek képei adnak formát és jelentést. A szerzőpáros szerint a turisztikai

³⁰ Judith Adler, „Origins of Sightseeing”, *Annals of Tourism Research* 16, (1989): 11. <https://eurekamag.com/pdf/001/001902576.pdf>, Letöltés: 2018. 10. 04.

emlékezet megalkotásának folyamata négy komponensből áll össze. Először, amikor „a turistahelyekkel kapcsolatos emberi emlékeket azok a szokatlan képek idézik fel, amiket korábban vagy a látogatás során láttak”. A második résznél „a látogatóknak az elkészített fényképek és a helyszínen vásárolt képeslapok segítenek az emlékeik létrehozásában.” A harmadik összetevőt képezi „azon képek sokasága, amelyekkel utazásaink során találkozunk”, és amelyek valójában mások emlékei, amelyeket vizuálisan elsajátítottunk. Végül a negyedik tényező is igen fontos, miszerint „turistaként a fényképek áradatának vagyunk kitéve, ami emlékeinket ostromolja és túlterheli”.³¹

Crawshaw és Urry fejtegetései az utazás során keletkezett képekre és fényképekre vonatkoznak, feltevéseiket azonban alkalmazhatjuk az útleírások vizsgálatára is. Már a 17. és 18. században megjelentek az útikalauzok. Különböző itineráriumok álltak az angol nemesifjak rendelkezésére is, hogy eredményesen körbeutazhassák az európai úti célokat és eleget tegyenek az utazásuktól elvártaknak és feladataiknak. Joggal feltételezhetjük, hogy a korabeli útikalauzok a kor utazóinak is meghatározták körutazásuk irányát és állomásait. Ahogyan a képeslapok és fényképek elősegíthetik az utazók emlékeinek létrehozását, ugyanúgy segíthettek a már meglévő itineráriumok az utazók saját útleírásának megörökítésében. Amennyiben a képek, amelyekkel utazásaink közben találkozunk, egyben mások emlékei is, amelyeket vizuálisan elsajátítunk, akkor az úton megélt és leírt események sem csak a saját utunk leírásai, hanem azokkal együtt mások leírásai, mások útleírásai is. Végül, ha turistaként a fényképek áradata túlterheli emlékeinket, akkor más útleírások is, amelyekkel az útleíró – akár később is – találkozik, ugyancsak ostromolhatják, utólag is, a saját útleírását.

Ha elfogadjuk Crawshaw és Urry a turisztikai emlékezetre vonatkozó megállapítását a vizualitás fontosságáról és azt a feltevést, hogy hasonló módon vizsgálhatjuk az útleírásokat is, akkor ily módon értelmezhetjük Sterne és Fejtő útikönyvét is. Már Sterne korában is számos útikalauz állt az utazók rendelkezésére, és mint már fentebb láttuk, Sterne kigúnyolta Smolett-tet és útikönyvét. Hartvig Gabriella az *Érzelmes utazás* előzményeként a *Tristram Shandy* 7. kötetét említi, amelyben Tristram halálos betegsége elől Franciaországba utazik. Hartvig Gabriella Van R. Baker kutatásaira hivatkozik: „Van R. Baker összehasonlító szövegelemzése bizonyítja, hogy könyvének folytatásához az egyes helyekről szóló beszámolókból nem Sterne saját élményei, hanem egy akkoriban rendkívül népszerű útikalauzban, Piganiol de la Force *Nouveau Voyage de France* (1724, 1755) című művében található leírások

³¹ Carol Crawshaw és John Urry, „A turizmus és a fényképező szem”, in *Túl a turistatekinteten: A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*, szerk. Jenő Bódi and Bertalan Pusztai, (Budapest, Pécs, Szeged: Gondolat Kiadó, PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012), 67–68.

szolgálnak. A szerző, szokásához híven, a műből sokszor szó szerint vett át mondatokat.³² Ez az intertextuális referencia a *Tristram Shandyra* vonatkozik, ám közvetve az *Érzelmes utazásra* is. Az első két feltevés, miszerint az itineráriumok meghatározhatják az utazó úti célját, és segíthetik útjának leírásában, alkalmazható Sterne művének vizsgálatára, sőt a harmadik is, mivel a leírt élmények, események nemcsak Sterne saját leírásai, hanem másokéi is. A negyedik feltevés Sterne halála és könyvének befejezetlen volta miatt nem lehet vita tárgya. Fejtő esetében feltevésünket a fent említettek mellett még az is igazolja, hogy könyvének címét Sterne-től vette át. Amikor útra kelt, Fejtőnek már voltak ismeretei, amelyek adriai utazásának indítékául szolgálhattak. Mindenképp olvasható már előbb is útikalauzokat, mivel több ízben megjegyzi, hogy egy-egy úti cél elérésekor mit szándékozott megnézni, és mit mulasztott el. A család és a család történetének leírását ugyancsak meghatározzák a múlt emlékképei: régi fényképek és a Zágrábban kapott, emlékeket közvetítő tárgyak. Példaként elég megemlítenünk az Ottó bácsitól kapott barna, *Bonbons de Chocolat Lindt* feliratú dobozt anyja leveleivel és a családi papírokkal. A leveleket, újságkivágásokat és más dokumentumokat ugyancsak intertextuális referenciáknak tekinthetjük. Végül a negyedik, egyben utolsó érv szerint mások, régebbi és újabb útleírásai utólag is „ostromolhatják” a saját útleírást. Fejtőnél ezt saját emlékeinek áradata teszi, amit az *Érzelmes utazás* újabb kiadásaihoz írt előszók igazolnak.

A két író művét vizsgálva, keletkezésük körülményeit, irodalomtudomány-kutatási szempontokat és más, imagológiai és turizmuskutatói aspektusokat is szem előtt tartva, megállapíthatjuk, hogy számos közös jellegzetességre akadtunk. Sterne-re kétségkívül hatottak a korabeli útikalauzok, de a korábbi ismert itineráriumok is. Ugyanezt elmondhatjuk Fejtőről is, csak még hozzá kell tennünk Sterne és más későbbi útleírások hatását is. Mindkét mű esetében rámutattunk a közös ismertetőjegyekre, de a hasonlóságok mellett esetenként az eltérésekre is utaltunk. Fejtő művének sajátosságait a Sterne-nél észlelhető tulajdonságokkal vetettük egybe. Miután áttekintettük mindkét mű jellegzetességeit, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy igen érdekes és komplex művekről van szó, amelyeket nemcsak az irodalomtudomány, hanem más megközelítésű kutatások szempontjából is elemezhetünk, ami a jövőbeli kutatások során újabb, érdekes ismereteket eredményezhet.

³² Hartvig, *Laurence Sterne...*, 29.

Irodalom

- Adler, Judith. „Origins of Sightseeing”, *Annals of Tourism Research* 16, (1989): 7–29. <https://eurekamag.com/pdf/001/001902576.pdf>, Letöltés: 2018. 10. 04.
- Crawshaw, Carol és Urry, John. „A turizmus és a fényképező szem”, In *Túl a turizmatekinteten: A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*, szerk. Bódi Jenő és Pusztai Bertalan, 62–89. Budapest, Pécs, Szeged: Gondolat Kiadó, PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012.
- Detoni-Dujmić, Dunja. „Ogled o hrvatskim sternovcima” in *Književna smotra*, XVI(1984), br. 54–55, 55–62.
- Duda, Dean. *Kultura putovanja: Uvod u književnu iterologiju*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2012.
- Duda, Dean. „Putopisi”, In *Leksikon Antuna Gustava Matoša*, szerk. Igor Hofman és Tomislav Šakić, 348–355. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2015.
- Döbrentei, Kornél. „Sterne Lőrincz élete”, *Erdélyi Múzeum* 7, (1816): 183–191.
- Fejtő, Ferenc. *Érzelmes utazás*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1989.
- Fejtő, Ferenc. „Zágrábi utinapló”, *Nyugat*, 28. 11. sz. (1935). <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00598/18907.htm>, Letöltés: 2018. 10. 30.
- Földes, Anita. *Átélttem egy évszázadot: Utolsó interjúk Fejtő Ferencsel*. Budapest: Scolar Kiadó, 2013.
- Hartvig, Gabriella. *Laurence Sterne Magyarországon (1790–1860)*. Budapest: Argumentum Kiadó, 2000.
- Hegedüs, Béla. „Érzékeny érzékenység. Eszme- és fogalomtörténeti vizsgálat 1.”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 119, 2. sz. (2015): 181–196.
- Jukić, Tatjana. „Conceiving Selves and Others: Sterne and Croatian Culture” in *The Reception of Laurence Sterne in Europe* ed. by Peter de Voogd and John Neubauer. London–New York: Continuum, 2004, 165–179.
- Kéry, László. „Sterne Érzelmes utazása”, In *Sterne, Laurence. Érzelmes utazás Francia- és Olaszországban*, Budapest: Európa Könyvkiadó, 1957. 237–247.
- Nemčić, Antun. *Putositnice*, Vinkovci: Riječ, 1998.
- Sterne, Laurence. *Érzelmes utazás Francia- és Olaszországban: regényes útirajz*, Kazinczy Ferenc fordításának figyelembevételével fordította Határ Győző, az utószót írta Kéry László, Budapest: Európa Könyvkiadó, 1957.
- Szerb, Antal. *A világirodalom története*. Budapest: Magvető Kiadó, 2003.

Woolf, Virginia. „Az Érzelmes utazás”, In *A pille halála. Esszék*, Fordította Bécsy Ágnes... et al. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1980. 225–235.

***Sentimentalno putovanje* Laurencea Sternea i Ferenc Fejtöa**

U predgovoru novog izdanja *Sentimentalnog putovanja* Fejtö, obrazlažući naslov svog prvijenca, kaže da ga je nazvao *Sentimentalnim putovanjem*, plagirajući pritom naslov slavnoga Sterneova djela. Mogu li se usporediti ova dva djela? Cilj je ovoga izlaganja pokušati povući paralelu između dvije knjige s književnoteorijskog stajališta, ali i razmatrati njihovu recepciju u hrvatskoj i mađarskoj književnosti. Također je namjera ukazati i na mogućnost istraživanja ovih djela iz aspekta imagologije i kritičkog istraživanja turizma pod kojim se podrazumijevaju društveni i kulturološki pristup temi.

Ključne riječi: Sterneovo i Fejtövo *Sentimentalno putovanje*, paralele, mađarska i hrvatska recepcija, imagologija, kritičkog istraživanje turizma

11

**Ivan
BOŠKOVIĆ**

Split

Pregledni znanstveni rad

Doživljaj i recepcija Splita u putopisima Hermanna Bahra i Ferenca Fejtöa

Omumu kako nas drugi doživjavaju u književnosti je podosta pisano. Među knjigama i dvije su putopisnog predznaka: *Dalmatinsko putovanje* Hermanna Bahra¹ i *Sentimentalno putovanje* Ferenca (François) Fejtöa.² Prva je napisana 1909. godine, a druga 1935. i obje su izazvale primjeren odjek kako u našoj književnosti, tako i u (europskoj) javnosti kojoj su primarno upućene. I dok je knjigu „dalmatinskog Columbusa iz Beč“ (Matoš)³ naša javnost dočekala prikladnim riječima (Car, Esih, Andrijašević i dr.), Fejtöva pak knjiga, premda je napisana 1935. godine i objavljena 1936, u hrvatskom je prijevodu objavljena tek 2003. godine.

U navedenim putopisima mnoštvo je slika u kojima se progovara o našim ljudima i krajevima. U ovome radu osvrnut ćemo se na recepciju i doživljaj grada Splita u njima.

Bahrovo putovanje započinje u Trstu, na brodu *Barun Gautsch*, a prostorno slijedi „opaki Kvarner“, Cres, Silbu, Olib, Pag, potom Zadar, za Bahra „simbol austrijske uprave u Dalmaciji“, Nin i Boku, odakle se vraća u Dubrovnik, po-

¹ Hermann Bahr, *Dalmatinsko putovanje*, (Zagreb: GZH, 1991).

² Ferenc Fejtö, *Sentimentalno putovanje*, (Zagreb: Durieux, Dubrovnik: University Press, 2003).

³ Ivan Bošković, „Dalmatinski Columbus. Uz objavljivanje »Dalmatinskog putovanja« Hermanna Bahra u izdanju GZH iz Zagreba“, u: *Slobodna Dalmacija*, 22.VIII.1991.

tom u Dalmaciju i Split, pri čemu je svako mjesto osnaženo nizom slika koji piščevo doživljaj čine uzbudljivim i pamtljivim. Fejtövo pak putovanje odvija se 1934. i započinje u Zagrebu. Vremenski je determinirano slikama „agresivne jugoslavenske politike” i marijanskog marijabistričkog prošteništa koje piscu nije samo znak „pobožnosti hrvatskoga naroda”, nego i zastava/simbol „svih zabrana, svih slobodarskih težnja i svakoga nezadovoljstva”. Iz rodnog grada njegove majke i grada njegova djetinjstva, kazuje knjiga, Fejtö odlazi u Rijeku odakle brodom plovi u Dubrovnik. S hipotekom sadržanoj u uskliku, „svijete, kako su privlačni tvoji Dubrovnici!”⁴ putuje u bokokotorski zaljev i Cetinje, a na povratku pohodi Korčulu, Split i Dalmaciju, gdje doživljene emocije svoje istinske rezonancije dobivaju u priznanju da „nije glupost posjetiti more, već ga napustiti”, čime putni doživljaji dobivaju svoj primjereni egzistencijalni okvir i motivaciju.

1.

Bahrov doživljaj Dalmacije odvija se u ozračju Friedjungova procesa kada je cijeli narod iz bečke perspektive etiketiran atribucijom „veleizdajnika”. Bahr uviđa i shvaća da je takva ocjena posve neprimjerena i neutemeljena jer nije riječ „ni o urotnicima ni o izdajcima”, već o ljudima koje bi „dobra vlast”, a bečka to očito nije, trebala „privezati uz sebe”. Oni nisu, reći će, „plemeniti divljaci” kakvim ih opisuje izdašna romantičarska *morlakija*, niti se njima može vladati kao s kolonijom. Istinska vlast, reći će Bahr, treba „zadobiti njihovo povjerenje”, što je preduvjet svakog života i suživota. Nema sumnje da u navedenim Bahrovim riječima nije teško prepoznati ključne misli njegova političkog svjetonazora kada je riječ o austrijskoj carevini i njezinu ustroju u godinama u kojima se odvija Bahrovo putovanje. Kao što je poznato, Bahr je u pitanjima unutar-njeg ustroja carevine sklon *trijalizmu*, političkom ustrojstvu u kojemu bi i Hrvati sudjelovali u vlasti zajedno s Mađarima i Austrijancima. U tom smislu, Bahr je zacijelo bio prvi koji je pisao kako Dalmaciju „napučuju Hrvati”, pri čemu njegov trijalizam nije bio samo politička odrednica, nego i kulturološka činjenica, nikla iz uvjerenja o potrebi kulturne uzajamnosti svih naroda carevine, koja će se ostvariti u Austriji. Po tome je, kako navodi Pederin, njegovo isticanje bilo suprotno „hegemonizmu velikoaustrijskoga kruga”.⁵

Bahrov Split grad je „koji sjedi u palači” koju je stvorio „stari čovjek u svojoj samoći”. Već prvi susret sa „starim gradom”, kako će ga kasnije nazvati i Barbieri⁶, ali i brojni poklonici njegove višestoljetne zagonetke, privući će ga svo-

⁴ Fejtö, *Sentimentalno putovanje*, 201.

⁵ Ivan Pederin, *Njemački putopisi po Dalmaciji*, (Split: Logos, 1989), 258. Isti, *Jadranska Hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima*, (Zagreb: NZMH, 1991).

⁶ usp. Veljko Barbieri, *Roman staroga grada*, (Zagreb: AGM, 1997).

jim životnim krajnostima; s jedne strane „narodnim, bujnim, žarkim životom”, a s druge „oštrim dimljivim vonjem (tih) seljačkih stanovnika grada u runjavim habitima”. Za Bahra „nema grada u kojem je zov života jači. S visokih tornjeva, iz dubokih podruma, u uskim uličicama, među stupovima, kroz vrata bunovno kliče život. Ovdje nema ni četrdeset tisuća ljudi, ali čovjek misli da je među stotinama tisuća. Tako glasno tutnji ovdje korak života”.⁷

Učeni bečki duh tu će crtu uočiti i u gradskoj kavani koju posjećuje; i dok će odmah za oko zapeti „mrzovoljasti konobari u mrljavim frakovima”, drugo, kulturno lice gradske posebnosti otkrit će mu „hrvatski Parižani” i „gradski palatini”, pa otuda iskreno priznaje: „vani Istok u svim bojama, unutra Quartier Latin”. Prave odjeke taj će doživljaj zadobiti u Bahrovim susretima s prvacima splitske društvene zbilje, Tartaglijom, Bulićem, Smodlakom i dr. U Bahrovim riječima doktor Tartaglija je „sin talijanskog grofa i odvjetnik hrvatskih demokrata”, a Bulić „Schliemann Salone”, dok je Begović, kojega bi po vlastitim riječima „rado upoznao”, pamtljivi „primjer slavenske žudnje da se upije njemački duh i njemačka umjetnost i sva naša bit”.⁸ Kao vrsni poznavatelj europske, ali i hrvatske književnosti, Bahr uz „dalmatinskog D’Annunzia” spominje *Knjigu Boccadoro*, prijevode mnogih djela, potom dramu *Myrrha*, *Venus victrix* te povijesni igrokaz *Gospođa Walewska*. S obzirom da se Bahrovo putovanje odvija u vrijeme kada se Split pretvara u značajno kulturno, ponajprije likovno središte, spominje i susret sa slikarima koji su ga dojmili „karikaturama gradskih uglednika”, šaljivim časopisom *Duje Balavac*, izriječkom navodeći Vidovića, Uvodića, Meneghella (Dinčića) i Katunarića kao jamce „neke neobuzdane snage u zraku”.⁹

U Bahrovu putopisu posebno je od uglednika apostrofiran Josip Smodlaka; nazvavši ga „svetim Vlahom hrvatske mladeži”¹⁰, prave razmjere njegove ličnosti vidi tek kad posjećuje njegovu kućnu biblioteku. Stereotip da je Nijemac u hrvatskom intelektualcu navikao vidjeti tek „morlačkog tribuna, a ne južnoslavenskog demokrata”, nestaje. Pače, Bahr u njemu vidi „neku vrstu Rosewelta i oslobođenu snagu naroda koji želi biti ono što želi biti”. Razlog je to zašto Beč u svakom njihovu pitanju gleda *veleizdaju* i otuda i takvo nepovjerenje. Misao s početka knjige, da Trst ne vjeruje Austriji niti Austrija vjeruje Trstu, stoga se prenosi i na Bahrov doživljaj slavenskog svijeta, njegovo osjećanje da „ovdje boravimo kao u neprijateljskoj zemlji” čini razumljivim.

Bahr je itekako bio ugodno iznenađen Smodlakom; priznajući mu ulogu jednog od prvaka političkog života („...Beč nam neće trebati, ne, mi sada imamo Smodlaku”¹¹; (...)) jer naš se politički život u Dalmaciji naime sastoji od Smod-

⁷ Bahr, *Dalmatinsko putovanje*, 80.

⁸ Bahr, *Dalmatinsko putovanje*, 91.

⁹ Bahr, *Dalmatinsko putovanje*, 100.

¹⁰ Bahr, *Dalmatinsko putovanje*, 104.

¹¹ Bahr, *Dalmatinsko putovanje*, 102.

lake¹²), taj „svetac Dalmacije” i čovjek „jako seljačke ćudi koji se ne razbacuje riječima i svojom kućnom knjižnicom – u kojoj su hrvatske, ruske, talijanske, engleske, francuske, njemačke knjige¹³– otkriva mu da Dalmacija nije tek nemirna i nesigurna, „čarobna i bajoslovna zemlja” čiji smrdljivi i neprijatni ljudi utjeruju strah u kosti, nego „najljepša austrijska zemlja”. Sve ono što je u početku smetalo „odmaknuta” bečkog intelektualca, nakon tog susreta i doživljaja Splita i Dalmacije postaje novo iskustvo, pa se početno nepovjerenje preobražava u uvažavanje i razumijevanje s porukom da se duhovnost i vitalitet ovoga svijeta treba razumjeti i uvažavati.

Nema sumnje da je Bahrov doživljaj Smodlake, komparativno gledajući, blizak Radičinu doživljaju ovoga splitskog palatina i političkog tribuna. U esejiističkoj gesti svojega *Vječnoga Splita*, prisjećajući se njegovih velikih ljudi, Radica među splitskim velikanima spominje don Franu Bulića, istinskog „rinskog senatora, pojavom uspravnog, vitkog, kardinalski važnog” i „veliĉanstvenog u svojem dostojanstvenom koraku”, podjednako „kneževskom i gospodskom”, potom Kerubina Šegvića, u kojemu ima „mnogo od splitskog puĉanskog znaĉaja, nikada zadovoljnoga, uvijek spremnoga na otpor, na pobunu, pozdravljajući sada jedno vrijeme, a poslije opreĉno onome prvome”, ali i Trumbića, znakovita kao primjer kako se „puĉanin moŹe asimilirati ciniĉkim poimanjem politike, a da pri tome ne izgubi niĉega od svojeg autohtonskog plebejskog”. Prizivajući Trumbića, Radica progovara o Smodlaci, istiuĉući da „premda je viŹe Zagorac nego splitski puĉanin”, „briljantniji, pismeniji, naĉitaniji i novinarskiji od Trumbića”, Źto Bahrovim rijeĉima osigurava i dodatan referentni kontekst.¹⁴

2.

Fejtöv putopis ima dva dijela; prvi je potaknut boravkom u gradu njegova djetinjstva, u Zagrebu gdje mu je brojna rodbina i za koji ga vezuju neprekinute „zaviĉajne” veze. U mnoŹtvu emocija za knjiŹevnost je posebno zanimljiv susret s KrleŹom. Kako sam veĉ bio pisao, uvaŹavajući KrleŹu kao pisca „europskog formata”, zanimljivo je spomenuti da je njihov susret protekao u nelagodi i nadmenosti KrleŹina nastupa u ĉemu je Fejtö vidio osobinu „nesigurnog ĉovjeka”, dodatno potvrĉenu sugestijama nekih svojih sugovornika. Drugi dio knjige vezan je uz Fejtöv doživljaj dubrovaĉkih, korĉulanskih, splitskih i crnogorskih ambijenata, a nadasve zanimljiv za legitimiranje i razumijevanje sloŹenih procesa identifikacije, o ĉemu sam – na podlozi crnogorskih slika¹⁵ – veĉ pisao. Pri

¹² Bahr, *Dalmatinsko putovanje*, 103.

¹³ Bahr, *Dalmatinsko putovanje*, 106.

¹⁴ Bogdan Radica, *Vjeĉni Split*, (Zagreb: Ex Libris, 2002): 140.

¹⁵ Ivan BoŹković, „Slika Crne Gore u putopisu Ferenc Fejtöa”, (Prilog oblikovanju crnogorskog nacionalnog identiteta), u: *Lingua Montenegrina*, 3, br. 6. (2010): 301–311 .

tome Dubrovnik nije samo mjesto odakle je, u vrijeme kongresa PEN-a, putovao, već je strukturiran i kao ontološka metafora, mjesto sabiranja dojmova i svojevrsnog trijeznjenja. Iako je Dubrovnik u središtu njegovih putnih doživljaja, naslovom intertekstualizirajući Sterneovo *Sentimentalno putovanje*, putopis je zanimljiv i slikama drugih mjesta koje pohodi. Između ostaloga i Splita, premda mu je u knjizi od spomenutih mjesta posvećeno ponajmanje stranica.

U Split je Fejtö stigao 2. kolovoza 1934. brodom *Ljubljana*, na kojem mu je unatoč „mlačnoj kišici” ugodno društvo pravila neka dama iz Stuttgarta s kojom je razmijenio nekoliko kurtoaznih riječi vezanih uz čitanje i knjige. Iz putnog dojmovnika otkriva se da je u Split došao oko devet sati navečer, a prilikom uplovljavanja broda u čast pristiglih gostiju, engleskih ratnih brodova, ispaljivane su u nebo šarene rakete. Na izlasku s broda dočekao ih je nosač koji je njega i suputnicu odveo u hotel Dalmacija smješten unutar zidina palače. Premda ni on ni suputnica nisu baš bili oduševljeni smještajem, bez želje za traženjem novoga konačišta uzeli su ponuđeno, umirujući, kako veli, „damu kako našem ćudoređu ovdje ne prijete nikakva opasnost”.¹⁶ Potom se, smjestivši se u sobu, spustio na večeru u prizemlje. Već prvi pogled na restoran, nastavlja Fejtö, uvjerio ga je kako su slutnje njegove suputnice bile opravdane; u „kutu degutantno namazane, pretile žene koje su svirale violine”, a „za stolovima supijanih gostiju i mornara” ništa manje „neukusne, samo malo mršavije dame”, otkrile su mu pravi ugođaj mjesta u kojem su se smjestili, poglavito kad su „dame” sjele za njegov stol. Svjestan gdje se zatekao, a zacijelo je riječ o okupljalištu „lakah žena”, jedući svoj bečki odrezak ledenim izrazom lica dao im je do znanja što o njima misli, posebno izdvajajući „visoku, vitku, plavu damu” za koju je u početku mislio da je vlasnica apartmana. Ni ona se, reći će, „nije ponašala ni najmanje onako čedno kao što bi se dalo očekivati s obzirom na crte njezina lica”.¹⁷

Nakon večere, zacijelo potaknut željom da upozna grad u kojem se našao, Fejtö se zatekao u šarolikosti njegova noćnog života. Grad mu se nudio „pomalo tuđinskim i erotičnim” jer je posvuda po uskim uličicama „svirala glazba” prepuna „pijanih mornara i prijateljica noći” s galamom i plesom. Mediteransku otvorenost i prepuštenost strasti ljetnih večeri Fejtö vidi u slici parova koji se po vežama ljube, u mnoštvu ljudi na obali i neopisivoj gužvi, palmama i lampionima, osvjetljenim brodovima, prepunim kavanama te „našminkanim spodobama (»ljepoticama noći«) koje se nude”. Vrijedi spomenuti da je ista ili slična slika koju opisuje Fejtö zacijelo nadahnula i atmosferu Begovićeve *Amerikanske jahte u splitskoj luci*, istina više u „ponekoj didaskaliji” nego u posezanju za „splitskim tipovima, ugođajem, govorom i mentalitetom”.¹⁸

¹⁶ Fejtö, *Sentimentalno putovanje*, 249.

¹⁷ Fejtö, *Sentimentalno putovanje*, 249.

¹⁸ usp. Anatolij Kudrjavcev, *Vječni Split*, (Split: Logos, 1985). 53.

Teško je kazati je li taj šaroliki i raspojasani mediteranski ugođaj bio previše nepodnošljiv Fejtövoj europskoj osjećajnosti, no znamo da se ubrzo odlučio na povratak u pansion i na spavanje. Kako je morao proći kroz prizemlje, raspoloženje koje se već dobro užitilo vidi u „demonu u crvenoj haljini koja na stolu pjeva promuklim glasom”. Fejtö kazuje da mu glazba, „sve glasnija i sve divljija”, nije dala da zaspi, a u njoj prepoznaje „šlagere, fokstrote, čardaše, međunarodnu glazbu, podcikivanje, lupanje nogama, krikove”, ali i buku prevrnutu stola te ubrzo potom i „još žešću graju i metež”. Čini se da mu je to bilo previše pa piše da će, ako ikada još dođe u ovaj grad, smještaj potražiti na „nekom tišem a skupljem mjestu”. Pa iako se možda ponadao da će mu ubrzo utihnula glazba omogućiti miran san, škripa po stepenicama i pijani glasovi iz susjedne sobe te „šuškanje komada odjeće” i „srdita prepirka” i „grleni ženski smijeh” uvjerali su ga da nema spavanja!

Posljednji dan u Splitu i Dalmaciji Fejtö započinje jutarnjim (neželjenim) susretom s demonskom damom na čijem „profinjenu i blijedome licu” zapaža „duboke brazgotine”, tamne kolutove na očima i razbarušenu kosu burne prethodne noći. Potom nakon doručka odlazi u obilazak grada i zaustavlja se na Peristilu kod Meštovićeve Grgura Ninskoga. Gledajući njegovo monumentalno djelo, Fejtö zaključuje kako je Meštrović značajan umjetnik čija djela „zrcale stanovito tmurno i samosvjesno dostojanstvo”, a njihova se monumentalnost ogleda u „pokretu, snazi, strastvenom zamahu”. Nije nam poznato od kada seže Fejtövo poznavanje Meštovićeve djela, no svakako je značajno spomenuti kako mu je poznata uloga Grgura Ninskoga na „nekom davnašnjem splitskom saboru” kada se suprotstavio nadbiskupu i stao u „obranu jezika starih Slavena u crkvama”. Meštovićeve skulptura, nastavlja Fejtö, prikazuje Grgura u „govorničkoj pozi i s visoko uzdignutom golemom desnicom malo svijenom nad glavom” te s kažiprstom koji „daleko strši”, dok mu „tijelo slijedi zamah ruke”. Na Meštovićevu spomeniku „i halje govore”, baš kao što govore i „guste kose koje padaju ispod biskupske kapice” i „mojsijevska brada koja se dostojanstveno priljubljuje o prsa” dok „prstima lijeve ruke silovito stišće neku knjigu”. Fejtöve rečenice otkrivaju da je istinski impresioniran Meštovićevim djelom pa otuda i priznaje da „nikada još nije sreo kipara, osim Michelangela”, koji bi oblikovao „toliku oholost, bučnu snagu, nadljudsko dostojanstvo” kao što je to slučaj s Meštovićem. U prilog tomu ističe da je i u Dubrovniku vidio njegov reljef s prikazom kralja Petra I. na konju „u krunidbenome plaštu, ljutito krutoga, s golubom u ruci”, a u Zagrebu se „divio (Meštovićevu) Strossmayrovu liku”. Na skulpturi „asketski mršavoga biskupa fanatičnih jugoslavenskih uvjerenja” Fejtö posebno spominje ruke u čijoj „životnosti i znakovitosti” vidi karakterističnu Meštovićevu stvaralačku prepoznatljivost.

Nema sumnje da je Meštrović, i onaj dubrovački i onaj splitski, doista dojmio velikog pisca pa naglašava da on pristaje Dalmaciji. Fejtöu je on „moderan» kipar izvanvremenskih djela”, a ono što stvara „već sada pripada u red spome-

nika kulture", vješto uklopljenih „u arhaično ozračje okoliša s ruševnim i restauriranim građevinama". U njima se zrcali „nacionalno značenje" i „slavensko ozračje", „demonstrativna patetika hrvatskoga pokreta" i „anakronističko uzbuđenje", „svevremensko i anakronizam"; riječju: „slava davno iščezlih junačkih vremena i romantično suvremeno buntovništvo". Fejtöa ne zanimaju ideali Ninskog biskupa, ali vrativši se kući rado će se sjećati „predimenzioniranog dostojanstva kipa čije oblikovanje dotiče i propinje krajnje granice mogućega kad budem ugledao moderne gradske ljude, te nejasne spodobe lišene jasnih kontura".

U Fejtövoj duši susret s Meštrovićevim djelom oslobodit će niz zvučnih asocijacija. Otkrivajući da ga cijeli dan proganja zvuk jednog od Haydnovih stavaka, koji bi mogao „bez ikakvih promjena slušati recimo sedamdeset i sedam puta", iznova se vraća Meštrovićevu kiparskom djelu i njegovoj klasičnosti i misaonosti kojom „propinjuće strasti kroti u plastičan red". Ne skrivajući da su mu ranije „dosađivale haydnovske igre" kao i „mudroslovlje književnosti 18. stoljeća", Meštrovićeva skulptura, u čijem podnožju sjedi dok ispisuje retke svoje knjige, utjecala je na promjenu njegovih naklonosti. Pitajući se je li „od pubertetlije sazreo u muškarca?", priznaje da „žudi za redom koji propinju čežnje, čisti i jasni oblici, teme koje se pamte".

Dokraja obuzet emocijama što ih je u njegovoj duši izazvala snaga Meštrovićeva djela, Fejtö otkriva da je u takvom raspoloženju skoro zaboravio da mu je u Dalmaciji ostalo tek nekoliko sati. Stoga se odšetao do Arheološkog muzeja i njegovih „nadgrobnih spomenika, rimskih sarkofaga iz Salone, žrtvenika, kipova božanstava, kršćanskih simbola, (...) ukopnog nakita, kozmetičkih pomagala, igračka". Ne skrivajući da mu je više na pameti putovanje nego ljubav i interes za starine i narodnu memoriju, skrušeno priznaje da je i sam barbarin koji nastoji ugoditi svojim strastima. Istoga dana Fejtö je pohodio i splitsko kupalište, Bačvice, i ostao dugo vremena prepušten „oproštajnim zagrljajima". S tim emocijama vratio se u grad, odmarajući putem oči na korintskom stupovlju i mletačkim lavovima, da bi se nakon halapljive i obilne večere zaputio na kolodvor odakle će krenuti u Zagreb.

Smjestivši se u prazan kupe vlaka, Fejtö spominje nekog „peštanskoga pametnjakovića" koji ga je „uvjeravao da je more sivo, dosadno, jednolično sivo poput smeća". Ta ga je misao progonila, reći će, ne zato što more ne bi bilo plavo, već zato što postoje ljudi koji kvare veselje. Uvjerivši se da je more upravo onakvo kakvim ga pjesnici opisuju, Fejtö uzvraća da nije „glupost posjetiti more, već ga napustiti". Iskreno priznajući da „bi ovdje volio ostati zauvijek", s osjećajem gluposti koju odlaskom čini pali cigaretu sugerirajući životnu prolaznost kao jedinu čovjekovu stalnost.

3.

Premda nije u prvom planu, u slikama H. Bahr i F. Fejtöa Split zauzima značajno mjesto. Grad u dalekoj carskoj pokrajini, kakvim Bahr doživljava Dalmaciju i Split, i grad mediteranske ljetne živosti kakvim ga doživljava Fejtö, u doživljajima dvojice putopisaca lišeni su stereotipa kakvim su zabilježeni u literaturi. U Bahrovoj emociji Split je grad bujnoga i žarkoga života u čijim krajinostima podjednako živi gradsko i ruralno; grad u čijoj se atmosferi susreću europski Istok i europski Zapad. Nasuprot oštrom vonju seljačkih stanovnika, lice grada europskim čine njegovi „hrvatski Parižani” i gradski palatini, izrije kom spomenuti Tartaglija, Bulić, Smodlaka, Begović. Bahrova pak Dalmacija i Split nisu daleka carska provincija, već samo središte monarhije, što Bahr apostrofira slikom susreta sa Smodlakom i njegovom bibliotekom, ali i sa slikarima splitskoga kruga. Oslobodivši se predrasuda s kojima se uputio na putovanje, Bahr zaključuje da Dalmacija nije „bajoslovna zemlja čiji smrdljivi i neprijatni ljudi utjeruju strah u kosti, nego najljepša austrijska zemlja”. Sve ono što je u početku smetalo „odmaknuta” bečkog intelektualca, nakon susreta i doživljaja Splita i Dalmacije postaje novi sadržaj čiji život i vitalitet treba razumjeti, pa ne čudi da se nepovjerenje s početka putovanja preobrazilo u istinsko razumijevanje i uvažavanje.

Fejtöv doživljaj Splita potaknut je slikama i impresijama živog mediteranskog mjesta; doživljaj čulnoga noćnoga grada te gradskoga kupališta u njegovim je slikama dopunjen pamtljivim refleksijama o Meštroviću i njegovoj umjetnosti te povijesti grada i Dalmacije. Priznanje da bi „ovdje volio ostati zauvijek” u tom je smislu pohvala jednom svijetu koji se preobrazio u postojano uporište vlastite biografije, vlastitoga identiteta. I dok se Bahr putovanjem u Dalmaciju i Split oslobađa predrasuda o dalekoj pokrajini „neprijatnih ljudi”, priznanjem da bi ovdje volio ostati zauvijek Fejtö priznaje da mu je putovanje predstavljalo mnogo više od doživljaja u putnom dojmovniku. Nećemo pogriješiti ako kažemo da je posrijedi dublja legitimacija sa snagom (svojevrne) identitetske odrednice.

Više od putničkih slika i zapažanja, za hrvatsku kulturnu povijest, nema nikakve sumnje, značajnije su opservacije što su ih i Bahr i Fejtö izrekli o našoj književnosti i umjetnosti. U svojem putopisu Bahr se tako legitimira vrsnim znalцем naše književnosti, njezinih imena i djela. Način na koji o njima piše otkriva da nije posrijedi tek usputno ili bedekersko poznavanje činjenica, već duboko uvažavanje imena koja zajednicu reprezentiraju. To se posebno odnosi na izravno apostrofiranje Marulića, Držića, Gundulića, napose Milana Begovića, čiji je književni prinos Bahr zacijelo dobro poznao zahvaljujući autorovu djelovanju u bečkoj i u europskim književnim/kazališnim sredinama. Osim Krleže, s kojim je susret protekao u stanovitoj nelagodi, Fejtöa pak posebno osvaja Meštrovićev skulptorski prilog, snaga „propinjuće” energije i vitalizma

njegovih djela prepoznatljivih i u ozračju todobnih europskih umjetničkih nastojanja. Pri tome ne skriva svoje divljenje klasičnoj mjeri njegova izraza i unutarnjoj harmoniji skulptorskih oblika, nalazeći u njima ne samo izraz genija/pojedinca, nego i narodne zajednice iz koje potječe. I kao što Bahr kaže da je (politička) Dalmacija utjelovljena u Smodlaci, tako i Fejtö izražava da je Meštrović mjera identiteta Dalmacije i njezin (naj)prepoznatljivi(ji) (umjetnički) znamen. Zahvaljujući tako Bahru i Fejtöu geografija se Dalmacije upisala ne samo u biografije pisaca, nego i u duhovnu geografiju europskog kontinenta po mjeri prepoznatljivih reprezentanata njezine (nepoznate) posebnosti i relevantnosti. Stoga se o Bahru i Fejtöu s pravom može i treba govoriti kao o našim piscima! O Fejtöu, dakako, i s dodatnim razlozima, „onima zavičajnim”.

Literatura

Bahr, Hermann. *Dalmatinsko putovanje*. Zagreb: GZH, 1991.

Barbieri, Veljko. *Roman staroga grada*. Zagreb: AGM, 1997.

Bošković, Ivan. „Dalmatinski Columbus. Uz objavljivanje »Dalmatinskog putovanja« Hermanna Bahra u izdanju GZH iz Zagreba”. U: *Slobodna Dalmacija*, 22.VIII.1991.

Bošković, Ivan. „Slika Crne Gore u putopisu Ferenc Fejtöa” (Prilog oblikovanju crnogorskog nacionalnog identiteta). U: *Lingua Montenegrina*, 3, br. 6. (2010): 301–311.

Fejtö, Ferenc. *Sentimentalno putovanje*. Zagreb: Durieux, Dubrovnik: University Press, 2003.

Kudrjavcev, Anatolij. *Vječni Split*. Split: Logos, 1985.

Pederin, Ivan. *Njemački putopisi po Dalmaciji*. Split: Logos, 1989.

Pederin, Ivan. *Jadranska Hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima*. Zagreb: NZMH, 1991.

Radica, Bogdan. *Vječni Split*. Zagreb: Ex Libris, 2002.

Split-élmény és -receptió Hermann Bahr és Fejtő Ferenc útleírásaiban

A horvát tájról és az itt élő emberekről sok írás született. Többek között két útleírásra hangolt is: Hermann Bahr *Dalmatinische Reise* és Fejtő Ferenc *Érzelmes utazás* című műve. Az első 1909-ben, a második 1935-ben íródott, és mindkettő jelentős visszhangot keltett mind a horvát irodalomban, mind az európai olvasóközönség soraiban.

Bahr utazása Triesztben kezdődik a *Baron Gautsch* nevű hajón, majd folytatódik a Kvarner-öbölben, Cres, Silba, Olib, Pag szigetek mentén. Azután következik Zadar, ami Bahr számára az „osztrák fennhatóság szimbóluma Dalmáciában”, majd Nin és a Kotori-öböl, ahonnan az író visszatér Dubrovnikba, végül Dalmáciába és Splitbe, miközben minden helyszínt egész sor kép ábrázol, amelyek izgalmassá teszik és megörökítik az író élményeit. Fejtő utazása 1934-re esik és Zágrábban kezdődik. Az utazás idejét meghatározzák az „agresszív jugoszláv politika” képei és a máriabisztrici Mária-kegyhely búcsújának eseménye, amely nemcsak a horvát nép vallásosságának jele, hanem „minden tilalmasnak, minden szabadságvágyának és elégedetlenségnek jelvénye” lett. Az író anyja szülővárosából és gyermekkorának városából Rijekába utazik, ahonnan azután Dubrovnikba hajózik. A „be szépek a te Ragusáid, világ!” feltevést tartalmazó felkiáltással utazik a Kotori-öbölbe és Cetinjébe. Hazafelé bejárja Korčulát, Splitet és Dalmáciát, ahol az átélt érzések abban az ösztönös felismerésben nyilvánulnak meg, miszerint: „Nem a tengert meglátogatni, hanem otthagyni ostobaság.” Ezzel az úti élmények elnyerik a magukhoz illő egzisztenciális keretet és motivációt. Jelen tanulmányban Split recepciójáról és a város élményéről lesz szó az említett útleírásokban.

Kulcsszavak: Hermann Bahr műve a *Dalmatinische Reise*, Fejtő *Érzelmes utazása*, a horvát receptió, Split képe, Ivan Meštrović

11

**Ivan
BOŠKOVIĆ**

Split

Split-élmény és -receptió Hermann Bahr és Fejtő Ferenc útleírásaiban

Az irodalomban sok olyan írást ismerünk, amelyek arról szólnak, hogyan látnak bennünket mások. Közülük két útleírás jellegűt is kiemelhetünk. Az egyik Hermann Bahr *Dalmatinische Reise* című műve, a másik pedig Fejtő Ferenc *Érzelmes utazása*. Az első könyv írásának ideje 1909, a másiké pedig 1935. Bahr útirajzának horvát nyelvű fordítása *Dalmatinsko putovanje*¹ címmel jelent meg 1991-ben. Az utóbbi szerző úti élményeinek horvát nyelvű kiadása, a *Sentimentalno putovanje*² csak 2003-ban látott napvilágot. Mindkét mű kedvező fogadtatásra talált mind a horvát irodalomban, mind az európai olvasóközönség soraiban. A „bécsi dalmát Kolumbusz” (Matoš)³ könyvét a horvát irodalmi körök elismerő szavakkal üdvözlötték (Car, Esih, Andrijašević és mások).

Az említett útleírásokban sok olyan kép van, amely a horvát embert és tájat ábrázolja. Ez a tanulmány az említett útleírásokban olvasható Split-receptióval és a városról szerzett élményekkel foglalkozik.

Bahr utazása Triesztben kezdődik a *Baron Gautsch* nevű hajón és folytatódik a »rettegett Quarneo öblében« (Kvarner), Cres (Cherso), Silba (Selve), Olib (Ulbo), Pag (Pago) szigetek mentén, azután következik Zadar (Zára), ez utóbbi Bahr számára az „osztrák fennhatóság szimbóluma Dalmáciában”, majd Nin

¹ Hermann Bahr, *Dalmatinsko putovanje*, (Zagreb: GZH, 1991).

² Fejtő Ferenc, *Érzelmes utazás*, (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1989).

³ Vö. „Dalmatinski Columbus. Uz objavljivanje *Dalmatinskog putovanja* Hermanna Bahra u izdanju GZH iz Zagreba”, *Slobodna Dalmacija*, 1991. aug. 22.

(Nona) és a Cattaroi-öböl (Kotori-öböl), ahonnan az író visszatér Dubrovnikba (Raguza), végül Dalmáciába és Splitbe (Spalato). Minden állomás leírását egész sor kép egészíti ki, ami az író élményét izgalmassá és emlékezetessé teszi. Fejtő utazása 1934-ben Zágrábban kezdődik. Az utazás idejét meghatározzák az »agresszív jugoszláv politika« képei és a máriabisztrici Mária-kegyhely búcsúja, amely az író számára nemcsak a »horvát nép vallásosságának« jele, hanem „minden tilalmasnak, minden szabadságvágyinak és elégedetlenségnek” zászlaja, szimbóluma is. Az író anyja szülővárosából és gyermekkorának városából – amint azt a könyv mondja –, Rijekába (Fiuméba) utazik, majd onnan hajóval folytatja útját Raguzába. A „be szépek a te Ragusáid, világ!”⁴ feltevést tartalmazó felkiáltással folytatja útját a Cattaroi-öbölbe és Cetinjébe, majd a visszaúton meglátogatja Korčulát, Splitet és Dalmáciát. Az itt átélt érzések találó visszhangjának bizonyul a „*Nem a tengert meglátogatni, hanem otthagyni ostobaság*” kijelentés, amely az úti élmények egzisztenciális vonatkozásaira és indíttatására világít rá.

1.

Bahr Dalmácia-élménye a Friedjung-féle per légkörében keletkezik, amikor Bécs »hazaárulóknak« tekinti a horvátokat. Bahr tudatában van annak, hogy ez a vád alaptalan és példátlan, hogy nem »összeesküvőkről és árulókról« van szó, hanem olyan emberekről, akiket egy »jó uralkodó«, s a bécsi nem ilyen, »maga mellé állíthatna«. Szerinte a horvátok nem »nemes vademberek«, amilyeneknek a nagyszámú, romantikus, *morlákokat bemutató írások* ábrázolják őket, és nem lehet felettük uralkodni úgy, mintha gyarmat lennének. Bahr szerint egy igazi uralkodónak arra kellene törekednie, hogy „elnyerje a bizalmukat”, mert minden életnek és együttélésnek ez a feltétele. Nem kétséges, hogy Bahr szavai politikai meggyőződésének alapvető gondolatait rejtik, és az utazása idején aktuális császári államra és államszervezetre vonatkoznak. Mint ismeretes, Bahr a Monarchia államszervezeti felépítését illetően a trializmus felé hajlik, a felé a politikai berendezkedés felé, amelyben a horvátok a magyarokkal és az osztrákokkal egyenrangú félként közösen kormányoznának. Ilyen értelemben Bahr volt az első, aki arról írt, hogy Dalmáciában „horvátok élnek”. Trializmusa nemcsak politikai irányvonal volt, hanem kulturális igény is, amely abból a meggyőződésből fakadt, hogy a császárság minden nemzetiségének szüksége van a kulturális kölcsönösségre, amely Ausztriában fog megvalósulni. Eszerint, ahogyan azt Pederin hangsúlyozza, a trializmus kiemelése el-
lentétben áll a „nagyosztrák körök hegemoniájával”.⁵

⁴ Fejtő, *Érzelmes utazás*, 205.

⁵ Ivan Pederin, *Njemački putopisi po Dalmaciji* (Split: Logos, 1989); Uő.: *Jadranska Hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima* (Zagreb: NZMH, 1991).

Bahr Splitje az a város, „amely egy palotában ül”, amelyet „magányában egy öregember” teremtett. Már az első találkozás alkalmával vonzódni kezd az „óváros” (ahogyan később Barbieri⁶ és város évszázados titkainak számos más hódolója is nevezi Splitet) csupa ellentétből álló életéhez: egyrészt a „népi, viruló, izzó élet”-hez, másrészt „a város rongyos ruházatú, paraszt lakosainak éles füstszagá”-hoz. Bahr számára „nincs másik város, amelyben az élet hívása ilyen erős volna. A tornyok csúcsáról, a pincék mélyéről, a keskeny utcácskákban, az oszlopok között, a kapukon át izgatottan ujjong az élet. Nem élnek itt negyvenezernél többen, az ember mégis úgy érzi, hogy százezrek között van. Olyan hangos az élet dübörgése.”⁷

A bécsi szellemű értelmiségi ezt a vonást az általa gyakran látogatott városi kávéházban veszi észre. Azonnal szemébe ötlük „a foltos frakkot viselő pincérek mogorvasága”, a város különlegességeinek másik, kulturális arcát azonban „a horvát párizsiak” és „a város uralkodói” fedik föl neki, így nem lep meg bennünket elismerése: „kívül a Kelet minden színével, belül a Latin negyed”. Az élmény valódi visszhangját Bahr személyes találkozásai adják a spliti közélet kiemelkedő képviselőivel Tartaglijával, Bulić-tyal, Smodlakával és másokkal. Bahr szerint Tartaglija „olasz gróf fia és a horvát demokraták ügyvédje”, „Bulić Split Schliemannja”, Begović pedig, akit szavai szerint „szívesen megismert volna”, és aki „a szláv vágyakozás példája, aki a német szellemet, a német művészetet és egész lényünket szomjazza”.⁸ Mint az európai és a horvát irodalom jó ismerője, a „dalmát D’Annunzio” következő műveit említi: a *Knjiga Boccadoro* (*Boccadoro* könyve) című verseskötetet, a *Myrrha* (*Mirrha*) *Venus Victrix* és a *Gospođa Walewska* (*Walewska* asszony) című drámákat, valamint sok fordítását. Mivel Bahr utazása arra az időre esik, amikor Split jelentős kulturális, mindenekelőtt képzőművészeti központtá válik, említi találkozásait több festővel is, tetszenek neki a „a város kiemelkedő személyiségeiről készített karikatúráik”, a *Duje Balavac* című humorisztikus-szatirikus havonta megjelenő folyóirat, és név szerint is említi Emanuel Vidovićot, Angjeo Uvodićot, Virgil Meneghello Dinčićet és Antun Katunarićot, akiknek a jelenléte „valamilyen féktelen jókedvet”⁹ biztosít.

Bahr útleírásában a város tekintélyes személyiségei közül különösen kiemelkedik Josip Smodlaka, akit „a horvát ifjúság szent Balázsának”¹⁰ nevez, és akinek valódi nagyságára akkor derül fény, amikor meglátogatja a könyvtárát. Eltűnik a sztereotípa, amely szerint az osztrákok a horvát értelmiségiben csak a „morlák szónokot, nem pedig a délszláv demokratát” látják. Mi

⁶ Vö: Veljko Barbieri, *Roman staroga grada* (Zagreb: AGM, 1997).

⁷ Bahr, *Dalmatinsko putovanje*, 80.

⁸ Bahr, *Dalmatinsko putovanje*, 91.

⁹ Bahr, *Dalmatinsko putovanje*, 100.

¹⁰ Bahr, *Dalmatinsko putovanje*, 104.

több, Bahr „egyféle Rooseveltet és a nép felszabadult erejét” látja benne, aki „az akar lenni, ami akar lenni”. Ez az oka annak, amiért Bécs minden kérdésükben *hazaárulást* lát, és ez az oka a bizalmatlanságnak is. A könyv elején olvasható megállapítás, miszerint Trieszt nem hisz Ausztriának és Ausztria sem hisz Triesztnek, Bahr szláv világ-élményére is vonatkoztatható, érzése pedig, hogy „itt-tartózkodásunk olyan, mintha ellenséges országban lennénk” érthető.

Smodlaka Bahr számára kellemes meglepetést jelentett. Elismeri, hogy a politikai életben az egyik vezető szerep az övé („...nekünk nem kell Bécs, nem, itt van nekünk Smodlaka” ; [...] „mert Smodlaka jelenti a mi politikai életünket Dalmáciában”). „Dalmácia szentje”, „az erős, paraszti természetű ember, aki nem dobálózik a szavakkal és könyvtárával – amelyben horvát, orosz, olasz, angol, francia és német könyvek sorakoznak”¹¹ – felfedi előtte, hogy Dalmácia nem holmi nyugtalan és veszélyes, „csodálatos és legendákkal teli föld”, amelynek bűzös és barátságtalan lakói félelmet keltenek, hanem „a legszebb osztrák tartomány”. Minden, ami az utazás elején zavarta a »távolságtartó« bécsi értelmiségit, a Splittel és Dalmáciával való találkozás és az ott szerzett élmények után új tapasztalatot jelent a számára, s kezdeti bizalmatlanságát felváltja a tisztelet és a megértés, s mindez azt üzeni, hogy e világ szellemiségéhez és életerejéhez megértéssel és megbecsüléssel kell közeledni.

Ha összevetjük Bahr és Bogdan Radica Smodlakáról – mint spliti polgármesterről és politikai néptribunról – alkotott képét, kétségkívül azt tapasztaljuk, hogy mindketten hasonlóan látják. *Vječni Split* (Örök Split) című esszéjellegű történetírásában, a város kiemelkedő személyiségeit felidézve Radica megemlékezik don Frane Bulićról, a valódi „római szenátorról és egyenes, karcsú, bíborosi jelenségről”, aki „méltóságos lépteiben nagyszerű” és egyaránt „hercegi és úri”, továbbá Kerubin Šegvićről, a „spliti népi karakterről, aki mindig elégedetlen, ellenállásra, lázadásra kész, aki ma az egyik kort üdvözli, később pedig az előző ellenkezőjét”, majd Trumbićról, aki „jó példája annak, hogy a nép fia hogyan asszimilálódhat a politika cinikus értelmezése által, miközben nem veszít semmit sem autochton plebejus voltából”. Trumbićra hivatkozva Radica Smodlakáról is beszél, kiemelve, hogy „ámbrár inkább a dalmáciai Zagora fia, mint spliti lakos”, „kiválóbb, jobban tud írni, olvasottabb és jobb újságíró Trumbićnál”, ami Bahr szavainak újabb referenciális kontextust biztosít.¹⁴

¹¹ Bahr, *Dalmatinsko putovanje*, 102.

¹² Bahr, *Dalmatinsko putovanje*, 103.

¹³ Bahr, *Dalmatinsko putovanje*, 106.

¹⁴ Bogdan Radica, *Vječni Split* (Zagreb: Ex Libris, 2002).

2.

Fejtő útleírása két részből áll. Az elsőt zágrábi tartózkodása ihlette, gyermekkorának helyszíne, ahol rokonai élnek, akikhez szoros, »szülőföldi« kapcsolatok kötik. A sok érzés közül az irodalom szempontjából kiemelkedik az író találkozása Krležával, akit elismer ugyan „európai formátumú” írónak, mégis érdekes megemlíteni, hogy találkozásuk feszélyezett hangulatban telt, Krleža magatartása pedig felfuvalkodott volt, ami Fejtő szerint a „bizonytalan ember” jellemvonása. Eme meglátását korábbi beszélgetőtársaitól szerzett értesülései is alátámasztották. Fejtő könyvének második része a raguzai, korčulai, spliti és montenegrói környezethez kapcsolódik és rendkívül érdekes adaléku szolgál az azonosítás bonyolult folyamatának igazolása és megértése szempontjából, amiről – a montenegrói képek alapján¹⁵ – már írtam. Ennélfogva Dubrovnik nemcsak hely, ahonnan Fejtő a PEN kongresszusa idején távozott, hanem ontológiai metaforaként is működik: olyan hely, ahol összegzi benyomásait, egyben egyféle kijózanodás is. Bár a címében Sterne *Érzelmes utazásával* intertextuális kapcsolatba lépő útleírás úti élményeinek középpontjában Dubrovnik áll, szövegvilágát más – általa meglátogatott – helyszínek érdekes képei is gazdagítják. Így spliti leírások is, habár a könyvben az említett városok közül épp Splitnek szenteli a legkevesebb oldalt.

Fejtő 1934. augusztus 2-án érkezett Splitbe a *Ljubljana* nevű hajón, amelyen „langyos eső” kíséretében egy stuttgarti hölgy kellemes társaságában utazott, és akivel könyvekről és az olvasásról is váltott néhány udvarias szót. Az utazáson szerzett és leírt benyomásaiból kiderül, hogy este kilenc óra tájban ért Splitbe, amikor a hajó kikötőbe érkezésekor a vendégként ott tartózkodó angol hadihajók tiszteletére színes rakétákat lőttek ki. Leszállva a hajóról egy hordár Fejtőt és útitársnőjét a palota várfalai közt meghúzó Dalmácia szállóba vezette. Sem ő, sem útitársnője nem volt elragadtatva a szállástól, de mivel nem volt kedvük másikat keresni, elfogadták a felajánlottat, miközben Fejtő biztosította a „hölgyet arról, hogy erkölceiket nem érheti veszély”.¹⁶ Miután elhelyezkedett a szobájában, lement vacsorázni a földszintre. Már az első pillanatban belátta, hogy útitársnőjének gyanakvása nem volt alaptalan: „a sarokban gusztustalanul festett, kövér nők hegedültek”, a „jasszos vendégek és matrózok asztalánál” pedig „nem kevésbé gusztustalan, csak soványabb hölgyek”. Mindez felfedte a hely jellegét, ahol megszálltak, különösen akkor, amikor a „hölgyek” az asztalához ültek. Miután rájött, hogy bizonyára „könynyű nők” körébe került, a bécsi szeletet fogyasztva fagyos arckifejezéssel adta tudtukra, mit gondol róluk, különösen a „magas, karcsú, szőke hölgyről”, akiről

¹⁵ Vö. Ivan Bošković, „Slika Crne Gore u putopisu Ferenc Fejtőa” (Prilog oblikovanju crnogorskog nacionalnog identiteta), u: *Lingua Montenegrina*, 3, br. 6. (2010): 301–311.

¹⁶ Fejtő, *Érzelmes utazás*, 254.

korábban azt hitte, hogy a panzió tulajdonosa. Szerinte „korántsem viselkedett olyan ártatlanul, mint azt arcvonásai alapján elvárhatta volna.”¹⁷

Vacsora után, nyilvánvalóan kedve támadt szétnézni a városban, ahol színes éjszakai élet közepén találta magát. A város „idegenszerű, erotikus” életét mutatta meg, a szűk utcákon mindenütt szólt a zene, a „részeg tengerészek és éjjeli pillangók” tánca közben rikácsolás hallatszott. A mediterrán nyitottságot és azt, hogyan engedik át magukat a nyári esték szenvedélyének a kapualjakban csókolózó párok, Fejtő a tengerparti sokadalom, a nagy tömeg, a pálmák és lampionok, a kivilágított hajók, a zsúfolt kávéházak és a „felkínálkozó, festett személyek” (az éjszaka szépei) képeivel ábrázolja. Érdemes megemlíteni, hogy a Fejtő által leírt vagy ahhoz hasonló kép lehetett az ihletője Milan Begović *Amerikanska jahta u splitskoj luci* (Amerikai jacht a spliti kikötőben) című drámája hangulatának, vagy inkább csak »néhány utasításának«, ahelyett, hogy „a spliti embertípus, hangulat, beszéd és mentalitás”¹⁸ felé fordult volna, hogy abból merítsen.

Nehéz megítélni, Fejtő európai érzékenysége számára elviselhetetlen volt-e a tarka és féktelen mediterrán hangulat, azt azonban tudjuk, hogy hamarosan visszament a panzióba és nyugovóra tért. Át kellett mennie a földszinti éttermen, ahol a felforrósodott hangulatot „a piros ruhás démon egy asztal tetején énekel rekedtes hangján” megjegyzéssel örökíti meg. Azután „a zene egyre hangosabban s hevesebben szól”, ami miatt Fejtő nem tud elaludni, a zeneszámok közt „slágerek, foxtrottok, csárdások, nemzetközi zene, kurjantások, lábdobaj, visitás” csendül fel, majd egy feldöntött asztal robaja hallatszik, amit hamarosan „még élesebb ricsaj” követ. Úgy tűnik, ez már túl sok volt neki, ezért írja azt, hogy ha még eljön ebbe a városba, akkor „csendesebb s drágább helyen” keres magának szállást. Noha azt remélte, hogy nyugodtan alhat, mivel elhalkult a zene, a lépcsőcsikorgás, a szomszédos szobából áthallatszó részeg hangok, a „ruhadarabok suhogása”, az „ingerült veszekedés” a „felszálló női nevetés” meggyőzték, hogy az alvásból nem lesz semmi.

Fejtő spliti és dalmáciai tartózkodásának utolsó napja nem kívánt találkozással kezdődik: a Démonnal, akinek a „finom, sápadt arcán” látható „mély karcolások, a szeme alatt sötétkék karikák” és a kuszált haj az előző viharos éjszakáról tanúskodnak. Reggeli után városnézésre indul. A Perystilben áll meg Meštrović „Ninszky Gergely” szobránál. Az impozáns művet nézve Fejtő megállapítja, hogy Meštrović jelentős művész, műveiben „komor, öntudatos méltóság” van, monumentalitását pedig a „mozgás, erő, szenvedélyes lendület” adja. Nem tudjuk, mióta ismerte Fejtő Meštrović műveit, de fontos megemlíteni, hogy ismerte Nini Gergely szerepét, aki „egy régi spalatói zsinaton” szembeszállt az érsekkel és „az ószláv egyházi nyelv védelmére kelt”. Meštro-

¹⁷ Fejtő, *Érzelmes utazás*, 254.

¹⁸ Vö. Anatolij Kudrjavcev, *Vječni Split* (Split: Logos, 1985). 53.

vić szobra – folytatja Fejtő –, Nini Gergelyt „szónoklás közben ábrázolja, óriás kezét magasra emeli s behajtja a feje fölött, mutatóujja előreáll, a test követi a kéz lendületét”. Meštrović szobrán „még a csuha is szónokol”, mint ahogyan „a dús hajzat is, amely a püspöki süveg alól pogányul hull a vállára” és a „mózesi szakáll is, amely méltóságosan simul a melléhez, míg bal keze roppant ujjával erőszakosan szorít egy könyvet”. Fejtő szavai elárulják, mennyire elbűvölte őt Meštrović műve, ezért elismeri, hogy „Michelangelón kívül nem láttam soha szobrásztól ennyi gögöt, tomboló erőt, emberfeletti méltóságot”, mint Meštrovićtól. Ezt bizonyítandó megjegyzi, hogy Ragusában is látta I. Pétert ábrázoló domborművét „lovon koronázási palástban, indulatos merevséggel, kezében galambbal”, Zágrábban pedig „a Strossmayer-szobrot csodálta meg”. Fejtő „az aszketikusan sovány, fanatikus jugoszláv püspök” szobrán külön kiemeli az „élő, jelképes” kezeket, melyekben Meštrović jellegzetes alkotói jegyeit látja.

Meštrović szobrai – mind a dubrovniki, mind a spliti – egyaránt mély benyomást gyakoroltak a magyar íróra, ezért is hangsúlyozza, hogy a szobrász illik Dalmáciába. Fejtő szerint Meštrović „»modern« szobrász”, amit alkot „máris műemlék”, „idő feletti, hozzásimul a romok, a restaurált épületek archaikus hangulatához”. Műveiben tükröződnek a „nemzetiek s szlávok”, „a horvát mozgalmak elvont, makacs, tüntető pátosza” és „korszerűtlen izgalma”, „korfeletti-ség és korszerűtlenség”, egyszóval „a régmúlt dicsősége s a jelen romantikus forradalmisága”. Fejtőt nem érdeklik Nin püspökének eszményei, de hazatérve jólesik majd visszagondolnia „a Meštrović-szobornak a megformálhatóság határát végsőkig feszítő, túlméretezett méltóságára [...] a zilált, körvonaltalan, mai városi emberek láttán”.

Fejtő találkozása Meštrović alkotásával az író lelkében hangok asszociációit idézi elő. Miután ráébred, hogy egész nap Haydn szimfóniájának egy tétele kísérti, „amelyet változtatás nélkül hetvenhétyszer is” szívesen elhallgatna, ismét visszatér Meštrović szobrászatához, annak klasszikus voltához, gondolatiságához és „az ágaskodó szenvedélyeket plasztikus rendbe törő értelmet” csodálja benne. Régebben untatta „a haydni játék”, mint ahogyan untatta „a 18. század irodalma és bölcselése” is. Meštrović szobrának talpazatánál ülve, könyvének sorait írva azonban felismeri, hogy a szobrász hatása alatt változik az ízlése. Felteszi magának a kérdést, hogy „kamaszsból férfissá érett” volna? Egyúttal elismeri: „a rendszert kívánom, amelyet vágy feszít, a tiszta formákat, a megjegyezhető témákat”.

Meštrović szobrának hatására Fejtő lelkét olyan erős érzelmek töltik el, hogy szinte megfeledkezik arról, hogy csak néhány óra maradt hátra dalmáciai tartózkodásából. Ezért kísétál a Régészeti múzeumba a „rengeteg síremlék, római szarkofág a salonai ásatásokból, oltárok, istenszobrok, keresztény szimbólumok, üvegszekrényekben az eltemetett ékszerek, kozmetikai szerek, játékok” közé. Nem titkolja, hogy inkább az utazásra gondol, nem pedig a régi-

ségek és egy nép emlékezete érdekli, majd töredelmesen beismeri, hogy maga is barbár, inkább a szenvedélyeinek hódol. Fejtő ezen a napon még elment a spliti Bačvice nevű strandra, és hosszasan átadta magát „az utolsó ölelkezés” hangulatának. Ilyen érzések közepette tért vissza a városba, útközben a korinthoszi oszlopokon és a velencei oroszlánokon pihentetve szemét, majd a bőséges és falánkul elfogyasztott vacsora után a vasútállomásra ment, ahonnan vonata Zágrábba indult. A vonat egyik üres fülkéjében ülve arra gondol, hogyan próbálta meggyőzni egy pesti „jampec” utazása előtt arról, hogy „a tenger szürke, unalmasan s egyhangúan szürke, mint a szemét”. Ez a mondat bántotta, nem azért, mert a tenger nem kék, hanem azért, mert „ilyen ünneprontó emberek vannak”. Fejtő a valóságban is meggyőződött arról, hogy a tenger kék, ahogyan a költők megéneklék és így reflektál: „Nem a tengert meglátogatni, hanem otthagyni ostobaság.” Őszintén megvallja, hogy „itt maradna örökre”, mégis azzal az érzéssel, hogy elköveti azt az ostobaságot, hogy elmegy, cigarettára gyújt, azt sugallván, hogy az ember egyetlen állandósága az élet múlandósága.

3.

Herman Bahr és Fejtő Ferenc képeiben Split nem foglal el központi helyet, mégis jelentős teret kap. Split és Dalmácia Bahr számára város egy messzi tartományban, Fejtő pedig mediterrán, nyáron étellel teli városként éli meg, azonban mindkettőjük benyomása az, hogy Dalmácia és Split is mentes azoktól a sztereotípiáktól, amelyekkel az irodalom megörökítette őket. Bahr benyomásai szerint Split viruló, étellel teli város, amelynek szélsőségeiben egyaránt megtalálható a városias és a rurális, olyan város, ahol az európai Kelet és az európai Nyugat találkozik. Paraszt lakosainak éles füstszagával ellentétben a város arculatát európaivá teszik „a horvát párizsiak” és „a város uralkodói”, nevezetesen Tartaglija, Bulić, Smodlaka, Begović. Bahr számára Dalmácia és Split nem a Monarchia távoli tartománya, hanem annak a közepe, amit Smodlakával és a spliti kör festőivel való találkozásával, az előbbi könyvtárának bemutatásával is hangsúlyoz. Miután Bahr megszabadult előítéleteitől, amelyekkel útnak indult, megállapítja, hogy Dalmácia nem holmi nyugtalan és veszélyes, „csodálatos és legendákkal teli föld”, amelynek bűzös és barátságatlan lakói félelmet keltenek, hanem „a legszebb osztrák tartomány”. Mindaz, ami az utazás elején zavarta a »távolságtartó« bécsi értelmiségit, találkozással Splittel és Dalmáciával, az ott szerzett élmények által új tartalommal telítődik, amelynek életét és életerejét meg kell érteni. Nem csoda, ha az utazás kezdetét jellemző bizalmatlanságot felváltja a tisztelet és a megértés.

Fejtő Split-élményét az étellel teli mediterrán város képei és benyomásai határozzák meg. Az éjszakai várost és a városi strand érzéki élményét megjele-

nító képeit Meštrovićról és művészetéről, továbbá a város és Dalmácia történetéről szerzett emlékezetes reflexiókkal bővíti. Ilyen értelemben a felismerés, hogy „itt maradnék örökre” egy olyan világ dicsérete, amely életrajzának, identitásának állandó támpontjává vált. Amíg Bahr dalmáciai és spliti utazása által megszabadul a távoli tartomány és a „barátságtalan emberek” előítéletektől, addig Fejtő felismerése, hogy örökre itt maradna, arról tanúskodik, hogy ez az utazás számára sokkal többet jelentett az úti élményekben leírtaknál. Talán nem tévedünk, ha azt mondjuk, hogy bizonyos identitást meghatározó erővel való mélyebb azonosulásról van szó.

A horvát kultúra történetében az utazók képeinél és észrevételeinél kétségkívül jelentősebbek Bahr és Fejtő megfigyelései a horvát irodalomról és képzőművészetről. Bahr útleírásából kiderül, hogy nemcsak mellékes, útikönyvekből merített tényeket ismer, hanem kiválóan ismeri a horvát irodalmat, annak legfontosabb képviselőit és műveit is. Abból, ahogyan ír, az is világossá válik, hogy nemcsak jól ismeri, hanem értékeli is azokat az írókat, akik ezt a közösséget képviselik. Ez Marko Marulićra, Marin Držićre és Ivan Gundulićra, kiváltképp pedig Milan Begovićra vonatkozik, akinek irodalmi munkásságát Bahr jól ismerhette, mert a szerző a bécsi és európai irodalmi és színházi körökben forgolódott. Fejtőt Krležán kívül különösen Meštrović szobrászata hódítja meg, művei »ágaskodó« energiájának ereje és vitalizmusa, amely jelen volt a korabeli európai művészeti törekvések légkörében. Eközben nem titkolja csodálatát a szobrász kifejezőerejének klasszikus mértéke és a szobrok formájának belső harmóniája iránt, meglátva bennük nemcsak a zseni, az egyén kifejeződését, hanem a népet is, amelyből származik. Amíg Bahr szerint a (politikus) Dalmáciát Smodlaka testesíti meg, addig Fejtő úgy véli, hogy Meštrović az, aki Dalmácia mértékét megadja és ő a (leg)félreismerhetetlen(ebb) (művészi) jegye. Bahrnak és Fejtőnek köszönhetően Dalmácia, (ismeretlen) sajátosságainak és relevanciájának jellegzetes képviselőivel nemcsak a két író életrajzába, hanem az európai kontinens szellemi földrajzába is beírta magát. Ezért Bahrról és Fejtőről is joggal beszélhetünk úgy, mint saját íróinkról. Fejtőről még külön, a »szülőföld« okán is.

Fordította: Čurković-Major Franciska

Irodalom

- Bahr, Hermann. *Dalmatinsko putovanje*. Zagreb: GZH, 1991.
- Barbieri, Veljko. *Roman staroga grada*. Zagreb: AGM, 1997.
- Bošković, Ivan. „Dalmatinski Columbus. Uz objavljivanje »Dalmatinskog putovanja« Hermanna Bahra u izdanju GZH iz Zagreba”. U: Slobodna Dalmacija, 22.VIII.1991.
- Bošković, Ivan. „Slika Crne Gore u putopisu Ferenca Fejtöa” (Prilog oblikovanju crnogorskog nacionalnog identiteta). In: *Lingua Montenegrina*, 3, br. 6. (2010): 301–311.
- Fejtő Ferenc. *Érzelmes utazás*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1989.
- Kudrjavcev, Anatolij. *Vječni Split*. Split: Logos, 1985.
- Pederin, Ivan. *Njemački putopisi po Dalmaciji*. Split: Logos, 1989.
- Pederin, Ivan. *Jadranska Hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima*. Zagreb: NZMH, 1991.
- Radica, Bogdan. *Vječni Split*. Zagreb: Ex Libris, 2002.

Doživljaj i recepcija Splita u putopisima Hermanna Bahra i Ferenca Fejtöa

O našim ljudima i krajevima napisano je dosta stranica. Među mnogima, i dvije putopisnih intonacija: *Dalmatinsko putovanje* Hermanna Bahra i *Sentimentalno putovanje* Ferenca (François) Fejtöa. Prva je napisana 1909. godine, a druga 1935., a obje su izazvale primjeren odjek kako u našoj književnosti, tako i u (europskoj) javnosti kojoj su primarno upućene.

Bahrovo putovanje započinje u Trstu, na brodu *Barun Gautsch*, a prostorno slijedi »opaki Kvarner«, Cres, Silbu, Olib, Pag, potom Zadar, za Bahra „simbol austrijske uprave u Dalmaciji”, Nin i Boku, odakle se vraća u Dubrovnik, potom u Dalmaciju i Split, pri čemu je svako mjesto osnaženo nizom slika koji piščev doživljaj čine uzbudljivim i pamtljivim. Fejtöovo pak putovanje događa se 1934. i započinje u Zagrebu. Vremenski je determinirano slikama „agresivne jugoslavenske politike” i događajem marijanskog marijabistričkog prošteništa koje piscu nije samo znak „pobožnosti hrvatskoga naroda”, nego i simbol „svih zabrana, svih slobodarskih težnja i svakoga nezadovoljstva”. Iz rodnog grada njegove majke i grada njegova djetinjstva Fejtö odlazi u Rijeku odakle brodom plovi u Dubrovnik. S hipotekom sadržanoj u uskliku, *svijete, kako su privlačni tvoji Dubrovnici!* putuje u bokokotorski zaljev i Cetinje, a na povratku pohodi Korčulu, Split i Dalmaciju, gdje doživljene emocije svoje istinske rezonancije dobivaju u priznanju da *nije glupost posjetiti more, već ga napustiti*, čime putni doživljaji dobivaju svoj primjereni egzistencijal-

ni okvir i motivaciju. U ovome radu osvrnut ćemo se na recepciju i doživljaj grada Splita u njima.

Ključne riječi: *Dalmatinsko putovanje* Hermanna Bahra, *Sentimentalno putovanje* Ferenc Fejtőa, recepcija Hrvata, doživljaj Splita, Ivan Meštrović

12

**Jolán
MANN**

Budimpešta

Izvorni znanstveni rad

Paralelna putovanja Ferenc Fejtöa i Miroslava Krleže (U žanrovskim primjerima putopisa, memoara i eseja)

Najraniji samostalno objavljeni putopis Miroslava Krleže je *Izlet u Rusiju* iz 1926. koji je 30-ih i 40-ih godina prošloga stoljeća slijedilo nekoliko putopisa manjih obima. Od bilješki o putovanju u Mađarsku dvije godine nakon završetka Drugog svjetskog rata sastavio je godine 1953. putopisnu prozu koja je već i svojim naslovom – *Iz knjige Izlet u Mađarsku 1947* – ukazala na nedovršenost i naknadne komentare te dopune zbog kojih je ovo djelo bliže memoaru nego putopisu.

1936. objavljen je putopis Ferenc Fejtöa *Sentimentalno putovanje (Érzelmes utazás)*¹, nakon što je godinu dana prije toga već bio objavljen jedan njegov odlomak u renomiranom književnom časopisu *Nyugat*.² Njegovo treće mađarsko izdanje bliže je memoarima jer je autor prvotnoj verziji naknadno dodao opise zbivanja koja su se dogodila desetljećima kasnije, poprativši to i svojim retrospektivnim komentarima. Napokon, Fejtövo djelo pod naslovom

¹ Fejtő Ferenc, *Érzelmes utazás* (Budapest, Pantheon, [1936]). Hrvatsko izdanje: Ferenc Fejtő, *Sentimentalno putovanje*, prev. Xenia Detoni (Zagreb – Dubrovnik, Durieux – Dubrovnik Univ. Press: 2003)

² Fejtő Ferenc, „Zágrábi utinapló”, in *Nyugat*, 28. 11. (1935), <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00598/18907.htm> (Pristup: 10. 10. 2019.)

Memoari: Od Budimpešte do Pariza (Emlékeim: Budapesttől Párizsig) memoari su i po žanru.³

Uspoređivati Fejtöve i Krležine putopise i putopisne memoare te s njima vezana ostala djela, prvenstveno eseje, čini se mogućim ne samo zbog žanrovskih podudarnosti, nego i zbog bliskosti u nazorima dvojice pisaca, kao i zbog njihovih sličnih pogleda na mnoga zbivanja, koja se, međutim, u bitnim pitanjima često i razlikuju. Naravno, sporedna činjenica nije ni to da su se još u mladosti osobno sreli, i da je svoje dojmove o tom susretu Fejtö opisao u svome putopisu, kao što i u Krležinim djelima možemo pronaći podatke o doživljaju njihova upoznavanja. Krleža prvi put spominje Fejtöa u dnevničkoj zabilježbi godine 1958⁴, ali i gotovo dva desetljeća kasnije, godine 1976. također u svome dnevniku piše o njihovu prvom sastanku:

„1934. ljeto, Kukovićeva 28, Kraljice Marije 32, pod platanama u parku, uz žubor vodoskoka, pod suncobranom, Fejtő Ferenc, golobradi mladić, s izgledom još dječaka, na izletu u Zagreb kod svoje sestre, Peštanke, Madžarice, izraelske ispovijesti, udate za nekog željezničarskog / M. A. V. – činovnika, kuferša, sa stanom u Šenoinoj ulici. Prije rata dolazio bi na ferije kod svoje sestre i to u Agramu sprovodio svoje ferije od Šenoine ulice do Huterereičnog [sic!] kupališta. Bilo je to vrijeme »Mosta preko Drave« Laszla Nemeth, prvi pozdrav iz Horthyjeve Madžarske. O tome je Fejtő objavio lirski svoj putopis Sentimentalno putovanje u Zagrebu, sa razgovorima M. K. Trebalo bi to vidjeti.”⁵

Nije slučajno da o Fejtöu Krleža piše baš u kolovozu 1976. U jesen iste godine Enesu Čengiću je govorio o tome da se Milovan Đilas prisjetio i njega u intervjuu koji je s njim napravio Fejtö.⁶ Naravno, Fejtö nije mogao znati da je Đilas, koji se u to vrijeme smatrao kritičarem komunističkih vladajućih sustava, ranije, krajem tridesetih godina i u poslijeratnim godinama bio vodeća ličnost lijevice koja je iz ideoloških razloga napadala Krležu i reprezentant fanatizma boljševičke struje u KPJ.⁷ Kao što nije mogao znati ni to da je Krleža izbjegavao sastanak s njim, čemu je glavni razlog bio spomenuti intervju:

„Taj mađžarski pisac je ljetos bio ovdje i htio je da se sretnemo, ali sam to izbjegao. Prije rata, tridesetih godina dolazio u Zagreb u vrijeme ferija, imao

³ Francois Fejtő, *Mémoires. De Budapest à Paris* (Paris, Calmann-Lévy: 1986). Dopunjeno hrvatsko izdanje: François Fejtő, *Memoari: Od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, prev. Melita Wolf. (Zagreb, Nakl. zavod Maticе hrvatske: 1989)

⁴ Miroslav Krleža, „29. I. 1958”, *Dnevnik* 5. (1958–69). Prir. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1977), 31.

⁵ Miroslav Krleža, „4. 8. 1976.”, *Zapisi i eseji* 4. Zapisi sa Tržiča, Pr. Ivo Frangeš. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1988), 136–137.

⁶ Enes Čengić, „24. X. 1976.”, *S Krležom iz dana u dan* 2. (1975–1977). *Trubač u pustinji duha*, prir. Silvana Čengić Voljevica (Sarajevo: Svjetlost, 1990), 161.

⁷ Velimir Visković, „Đilas, Milovan”, *Krležijana 1 (A–Lj)*, gl. ur. Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993), 206. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1479> (Pristup: 2019. 10. 10.)

je ovdje tetku, tako smo se susretali. U svojoj knjizi *Moji sentimentalni izleti u Zagreb* spominje i te susrete sa mnom.⁸

S druge strane, za pretpostaviti je da je Fejtö manje-više bio upoznat sa složenim odnosom, punim konflikata Krleže i jugoslavenske ljevice, koji se od međuratnog razdoblja protezao i u prvim poslijeratnim godinama. U svakom slučaju o tome svjedoči njegovo prisjećanje na osobni susret s Krležom koji se dogodilo 1958. u Ljubljani na Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije što je objavio u dopunama napisanim za novo izdanje *Sentimentalnog putovanja*:

„Znao sam da je Krleža doživio nekoliko konflikata s komunističkim vodstvom i samo ga je Titovo osobno prijateljstvo spasilo od zatvora koji bi mu pripadao kao disidentu.”⁹

Fejtövi i Krležini osvrti na putopise Andréa Gidea ukazuju na njihove intelektualne susrete te sličnosti u zanimanjima i orijentacijama. Fejtö je 1936. napisao recenziju¹⁰ o Gideovom putopisu *Povratak iz SSSR-a*.¹¹ Gideovo djelo bavi se negativnim pojavama boljševičke države koja je u očima zapadnoeuropskih lijevih intelektualnih krugova bila obećana zemlja, stavljajući naglasak na osobno otriježnjenje, razočaranje „vjernika”:

„Uopće se ne radi o tome da se André Gide razočarao u socijalizam. Suprotno: prema mojem mišljenju tek sada će postati istinski socijalist. Do sada je bio vjernik, gotovo zaslijepljeni vjernik. A sada se susreo sa stvarnošću i prepoznao je da ideja nikada ne smije biti povezana s dijelićem stvarnosti. U stvari nije se razočarao u stvarnost, nego samo u mesijanističku sanjariju. Nije se razočarao u socijalizam, niti, kako sam misli, u Rusiju, nego u to kako je razmišljao o sebi. Gide je sebe smatrao boljševikom. Ali ništa od toga ne stoji. Ni jedan trenutak nije bio boljševik u točnom, praktičnom i teorijskom smislu te riječi.”¹²

Krleža je i sam bio jedan od europskih pisaca koji su svojim iskustvima stečenim na putovanjima u SSSR posvetili zasebno djelo. Kao samostalna knjiga njegov *Izlet u Rusiju* objavljen 1926, tek godinu dana nakon putovanja, spada u rana putopisna djela napisana o SSSR-u.

Jedan od najranijih putopisa o SSSR-u objavljenih od sredine dvadesetih godina djelo je rumunjskoga pisca Panaita Istratia¹³, koga su zbog njegovog

⁸ Enes Čengić, „24. X. 1976.”, *S Krležom iz dana u dan 2. (1975–1977). Trubač u pustinji duha*, prir. Silvana Čengić Voljevića, (Sarajevo: Svjetlost, 1990), 161.

⁹ Fejtö Ferenc, *Érzelmes utazás*, [izbor slika i tekstova: Relle Ágnes]. Treće dopunjeno izdanje (Budapest: Kossuth, 2008), 131.

¹⁰ Fejtö Ferenc, „»Ami fontosabb Oroszországánál is«. André Gide: *Retour de l'U.R.S.S.*”, *Szép Szó*, 3. köt. 10. sz. (1936): 193–209.

¹¹ André Gide, *Retour de l'U.R.S.S.* (Paris: Gallimard, 1936); *Retouches à mon «Retour de l'U.R.S.S.»* (Paris: Gallimard, 1937)

¹² Fejtö Ferenc, „»Ami fontosabb Oroszországánál is«...”, 194.

¹³ Panait Istrati, *Vers l'autre flamme. Après seize mois dans l'U.R.S.S.* (Paris: Rieder, 1929).

kritičkog pristupa napadali mnogi vodeći intelektualci zapadnoeuropske ljevice. Krleža je o tom Istratijevom djelu – kojim se bavio i prvi broj njegovog časopisa *Danas* – desetljećima kasnije izjavio Enesu Čengiću da je, iako je nekih stvari već i prije bio svjestan, ovo djelo ipak ozbiljno utjecalo na njega u osuđivanju staljinizma – „Ta me je knjiga na određeni način spustila na zemlju i opametila.”¹⁴ Kada je dakle Gideov kritički putopis o SSSR-u bio objavljen sredinom tridesetih godina, iskustva opisana u njemu Krležu više nisu mogla iznenaditi, što se također može reći i za moskovski dnevnik iz 1935–1937. Ervina Šinka, Krležinog i Fejtövog zajedničkog prijatelja¹⁵ kojeg je Krleža zasigurno poznao već prije prvog, hrvatskog izdanja.¹⁶

Krleža i Fejtö često su se kretali istim putevima ne samo u svojim stvarnim, već i imaginarnim putovanjima čiji su se smjerovi ponekad i udaljavali. Često su se bavili istim povijesnim velikanima čija su djelovanja slično ocijenili. Zajednički im je i odnos prema političkim programima koji su se borili za ideju emancipacije čovječanstva i humanističke tendencije, kao i prema predstavnicima tih programa – od Erazma Roterdamskog do Josipa II. i Ignjata Martinovića.

U kontekstu naše teme prikaz Erazmovog lika, koji se u oba pisca javlja u isto vrijeme i sa sličnim naglascima, možemo povezati s putovanjem kao metaforom o (duhovnoj) slobodi. Naime, Erazmov život bio je obilježen brojnim putovanjima i selidbama. Kada je njegova situacija postala opasna za intelektualnu nezavisnost, preselio bi se u drugu sredinu: državu ili grad. Najvažnije su stanice u njegovom životu bili Pariz, Orléans, Rotterdam i Louvain, London, Cambridge, Torino, Bologna, Rim, Venecija, Padova, Bruxelles, Basel, Freiburg itd. Europa je tridesetih godina prošloga stoljeća, u razdoblju kada je sloboda pojedinca bila opet ugrožena, ponovno otkrila tog velikog humanističkog mislioca. Neposredan povod tome bila je četiristota obljetnica Erazmove smrti u godini 1936, kada su njegova najvažnija djela bila objavljena u novim izdanjima i brojnim prijevodima, te su se njime počeli baviti pisci poput Roberta Musila, Stephana Zweiga, ili prije njih još 1924. povjesničar Johan Huizinga.

Godine 1936. objavljen je Fejtöv esej *Erazmo ili razgovor o humanizmu* u časopisu *Szép Szó* (Lijepa riječ)¹⁷ čiji je urednik tada bio Fejtö. U žanrovskom po-

¹⁴ Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan 3. (1978–1979). Ples na vulkanima*, prir. Silvana Čengić Voljevića, (Sarajevo: Svjetlost, 1990), 68.

¹⁵ Fejtö se poziva na svoje prijateljstvo s Ervinom Šinkom između ostalog i u predgovoru mađarskog izdanja svoje monografije o kralju Josipu II, gdje navodi Šinkov putopis o SSSR-u, *Roman jednog romana* kao klasičan primjer za djela napisana s namjerom da osvjetle okolnosti vlastitog nastanka. Fejtö Ferenc, *II. József*. prev. Anna Osvát (Budapest, Atlantisz, 1997), 7.

¹⁶ Ervin Šinko, *Roman jednog romana. Bilješke iz moskovskog dnevnika od 1935. do 1937. godine* (Zagreb: Zora, 1955).

¹⁷ Fejtö Ferenc, „Erasmus avagy beszélgetés a humanizmusról”, Poseban otisak: *Szép Szó*, 1. 8–9, 1936. (Budapest: Cserépfalvi, 1936).

gledu esej se oslanja na staru tradiciju dijaloškog filozofskog traktata, a taj se oblik često pojavljuje i u Krležinim esejima. U Fejtövom eseju, „prijateljskom, ali mjestimice strastvenom razgovoru” tri prijatelja, sudionici neke vrste intelektualnog kružoka okupljaju se u stanu jednog od njih, filologa, Erazmovog interpretatora kome je dodijeljena uloga da izgovori mišljenje samog autora. Ostala dvojica, realhumanist i antihumanist govore po ulogama mogućih pristupa Erasmovej pojavi. Filolog objašnjava svojim sugovornicima bit humanizma, smatrajući da oni, kao većina ljudi ne shvaćaju pravo značenje humanizma. Citirajući Erazmovo pismo Lutheru iz 1519. filolog ukazuje na esenciju njegova humanizma: treba čuvati vlastiti integritet, tj. ostati izvan stranaka jer je samo na takav način moguće služiti dobrim znanostima, naime čovjek će prije postići svoj cilj uljudnom građanskom skromnošću, nego silom. Na Erazmovom primjeru definira hrabrost koja je osnovana na strahu od smrti i na svijesti o vrijednosti života i osobnosti. Intelektualac mora biti hrabar jedino u svom radnom kabinetu, a ima pravo bježati od različitih opasnosti koje prijete smrću i gubljenjem slobode.

U djelu *Antibarbari* Erazmo se bori za očuvanje „dobrih znanosti” (*bonae litterae*). Podsjetimo, Krleža 1939. u časopisu *Pečat* objavljuje svoj polemički spis *Dijalektički Antibarbarus*, tj. vodič u kojem pokušava „razgraničiti pravu, gipku, djelotvornu dijalektičku misao od mutnog, tromog, pokornog (»antidijalektičkog«), sluganskog dogmatizma – »barbarstva«.”¹⁸

Nadalje, rasprava se nastavlja oko problematike ostvarivosti ili neostvarivosti ideja u društvenoj praksi. Filolog tvrdi da su ideje u principu neostvarive, stoga one moraju ostati teorijske konstrukcije jer kada ih pokušamo ostvariti u praksi one će neminovno pokazati svoje nakazano lice:

„Racionalnost koja je jedino mjerilo bibliotece ne vrijedi izvan zidova radnih kabineta. [...] ...ono što utječe na mase [...] to više nije ideja, samo njen iskrivljeni odraz. I zbog toga nisu mase krive. Sama bit ideja nosi sa sobom da su one društveno neostvarive.”¹⁹

Suprotno tome sugovornik realhumanist propagira ostvarivost ideja, a vlastito uvjerenje, realhumanizam definira kao socijalizam. Po njegovu mišljenju „do Marxa humanizam je bio samo fantazam filologa, tj. troma utopija. Beznačajna, zabavna sekta duhovnih znanosti.”²⁰ Međutim, nakon Marxa humanizam znači svjetsku velesilu. Na ovo mišljenje filolog, uz povijesne primjere navodi jedan sasvim suvremen događaj: primjer moskovskih procesa:

¹⁸ Ivo Frangeš, „»Dijalektički antibarbarus«, *Krležijana 1 (A–Lj)*. gl. ur. Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993), 147. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=280> (Pristup: 2019. 10. 10.)

¹⁹ Fejtő Ferenc, „Erasmus avagy beszélgetés a humanizmusról”, 8, 9.

²⁰ Fejtő Ferenc, „Erasmus avagy beszélgetés a humanizmusról”, 10.

„U stvarnosti su do sada uvijek propali pokusi koji su htjeli silu upotrebljavati u svrhu poštenih ideja. Nije moguće pošteno voditi politiku i ovladati moralom u državnom upravljanju i dok smo dospjeli na vlast, moral se u našim rukama neminovno i gotovo neprimjetno pretvorio u nemoral. Jer osvajanje vlasti nužno korumpira vlastodršca i protiv toga nije moguće ništa učiniti.“²¹

Nije slučajno ni to da dok je u pitanju „slobodne volje“ Erazmo branio slobodu volje, Luther je glasao za sužanjstvo volje. Filolog svoje prijatelje upozorava da je najvažnije stvarati distancu od svakog pokreta koji nas želi posvojiti, a u tome možemo učiti od Erazma koji je najbolje poznao strategije za očuvanje neovisnosti pojedinca. Jer je jedna od mogućih definicija humanizma: odabir dobrog od dvije mogućnosti zla. Osim ovog ranog rada Fejtő se i na kraju života osvrnuo na temu Erazma u eseju *Erazmo Rotterdamski: Svetac ili heretik?* koji je objavljen kao odlomak iz njegove planirane knjige o *Vragu*.²²

Erazma, odnosno njegovo glavno djelo *Pohvala ludosti* Krleža spominje u svojim djelima prvi put također 1936. godine. Prvo poglavlje romana *Na rubu pameti* objavljenog 1938. nosi naslov *O ljudskoj gluposti*, a glavni lik romana čitao je Erazmova djela. Njegovim likom najtemeljitiše se bavio u svome eseju *O Erazmu Rotterdamskom* koji je dovršio 1942, nekoliko dana prije početka njemačkog napada na Staljingrad, a objavio tek početkom 1953. godine. U tom je eseju Krleža prepoznao sličnosti vlastite ere s Erazmovim vremenom, s razdobljem europskih vjerskih ratova. Slično kao i ranije spomenuti pisci i on je osjećao bliskost s Erazmom te se identificirao s njegovim dilemama. Erazmo je poput njih ostao osamljen protivnik ideja i vjerskih usmjerenja aktualnih u njegovo doba. Kao oni građani Europe koji su tridesetih godina prošloga stoljeća bili protiv totalitarnih diktatura svoga kontinenta, Erasmus se nije slagao niti s ispraznošću prakticiranog katolicizma, niti s različitim reformatorskim namjerama koje su se često završavale u krajnostima fanatizma. Erazmov primjer postao je posebno aktualan u Europi tridesetih godina prošloga stoljeća kao mogući odgovor na pitanje što treba intelektualac učiniti za vrijeme fanatiziranog nasilja: pasivno promatrati zbivanja i komentirati ih samo za sebe, ili javno i glasno zastupati svoja uvjerenja ne mareći za moguće opasnosti, ni za predvidljiv neuspjeh zbog takvog ponašanja.²³

Krleža, koji je preferirao antitetičke misaone konstrukcije, u svome eseju tematizira suprotnosti koje se javljaju u Erazmovo dilemi, primjerice intelektualac vs. masa, pjesnik vs. vlast, mislilac vs. zaslijepljeni fantast, pacifist vs. rat-

²¹ Fejtő Ferenc, „Erasmus avagy beszélgetés a humanizmusról“, 15.

²² Fejtő Ferenc, „Erasmus: Szent vagy eretnek? (Részlet a szerzőnek az Ördögről szóló, készülő könyvéből)“, prev. Ferch Magda, *Európai Kulturális Füzetek*, 20–21. http://www.c3.hu/~eu-fuzetek/index_2021.php?nagyra=14/fejto_14.html (Pristup: 2019. 10. 10.)

²³ Lasić Stanko, „Erazmo Rotterdamski“, *Krležijana 1 (A–L)*, gl. ur. Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1993), 233. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1493> (Pristup: 2019. 10. 10.)

nik, skeptičan razum vs. fanatična vjera itd. Zbog svoga skeptičnog pogleda na povijest, ove suprotnosti smatra ne samo aktualnima, nego i nepromjenljivima. I Krležin odnos je kontradiktoran prema tim dilemama, jer za razliku od stava Stefana Zweiga koji je u svome eseju bezrezervno stao uz Erazma i potpuno se identificirao s njim, on se, premda priznaje Erazmovu veličinu i značaj, ipak ne može identificirati s idejom neovisnog intelektualca. Suprotno od njega, Krleža smatra da ideja o neovisnom intelektualcu ne samo da je neizvediva, tj. utopijska, nego je i moralno neprihvatljiva. Po njemu intelektualac uvijek mora odabrati onaj pokret koji se u datom trenutku pokazuje kao najnapredniji. A u isto vrijeme mora ustrajati i na svom neovisnom mišljenju. Ipak, i Krleža je bezrezervno priznavao Erazmov kritičan odnos prema slijepoj masi i nehumanoj mašineriji vlasti (destruktivnim i samorazarajućim tendencijama unutar Katoličke crkve i pokreta reformacije). Sarkazam *Pohvale ludosti* itekako je blizak Krležinim ironičkim djelima, u kojima je bilo koji redak tog „savršenog stilista” mogao poslužiti primjerom, ali još im je srodnija polemičnost Erazmove bogate korespondencije. Krleža je u svome eseju toliko usvojio Erazmove stavove, po njegovim riječima u formi „slobodno citirane parafraze”, da se najčešće ne može utvrditi čije misli navodi: vlastite ili Erazmove.²⁴

Erazmovo vrijeme je od primarne važnosti za teoretičare krize, ono zapravo označava prijelazno razdoblje kada je duhovno ozračje humanizma počelo razgrađivati temelje kršćanske, tada još u tom pogledu zaista ujedinjene Europe:

„... to je bila Erazmova sudbina i njegov poziv u vremenu tako sličnom našem kada je evropska civilizacija, na prijelazu između dva historijska perioda, izgubila svoj unutrašnji lik i stil (1521–1942).”²⁵

Ideje prosvjetiteljstva podjednako su bile najvažniji intelektualni izvori obojici pisaca. I Krležino enciklopedijsko zanimanje možemo povezati s nasljedstvom prosvjetiteljstva, pod čijim je utjecajem u za njega povoljnim kulturnopolitičkim okolnostima nastalim poslije Drugog svjetskog rata osnovao i cijelu instituciju. Utjecaj ravnanja Leksikografskim zavodom očit je u njegovim djelima nastalim zadnjih desetljeća života.

Fejtő se prosvjetiteljstvom najviše bavio u svojoj monografiji o kralju Josipu II. čije osnovne misli – prema predgovoru djela – sežu do kraja godine 1936, a sama je monografija bila završena u veljači 1937.²⁶ Svoj odabir teme obrazlaže namjerom rehabilitacije vladara, svoj povijesni pogled pak suprotstavlja principijelno negativnim pristupima koji slijede tradiciju žalbene politike.

²⁴ Lasić Stanko, „Tri moderna pogleda na Erazma Rotterdamskog: Huizinga, Zweig, Krleža”, *Članci, razgovori, pisma* (Zagreb: Gordogan, 2004): 221.

²⁵ Krleža, Miroslav. „O Erazmu Rotterdamskom”, *O Erazmu Rotterdamskom. Eseji i članci 2*. Prir. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleža (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 13.

²⁶ Fejtő Ferenc, *II. József*, prev. Osvát Anna (Budapest, Atlantisz, 1997), 7–8.

„... konzervativna i feudalna aristokracija i reakcionarni kler nije ni poslije smrti oprostio prosvijećenom vladaru, modernizatoru, propagatoru vjerske tolerancije, prijatelju građanstva i kmetstva, njegove dekrete objavljene pola stoljeća prije razdoblja liberalizma od kojih su poneki 1789. poslužili kao osnova za pregovore Zakonodavnog odbora Francuske narodne ustavotvorne skupštine.“²⁷

Fejtő se kao i mnogi odgovorni intelektualci u to vrijeme zanimao prvenstveno za doba prosvjetiteljstva. Istražujući mađarske odnose prosvjetiteljstva dospio je do kralja Josipa II. čije je vladanje u mađarskoj i austrijskoj historiografiji predstavljeno kontradiktorno:

„...usred svojih istraživanja o povijesti mađarske književnosti krajem XVIII. stoljeća počeo sam razmišljati o tome kako su predvodnici mađarskih kulturnih zbivanja za vrijeme vladanja Josipa II. [...] mogli biti toliko odani kralju sa šeširom, koji se u mađarskoj historiorafiji pojavljuje kao protumađarski tiranin germanizacijskih namjera.“²⁸

U predgovoru koji je 1994. napisao za francusko izdanje svoje monografije spominje za njega najsimpatičniju stranu vladanja Josipa II. – nadnacionalizam, neku vrstu ranog internacionalizma, kojemu se mogu suprotstaviti različite vrste nacionalizama, od „feudalnog patriotizma“ svojeg doba do kulturnog i etnonacionalizma nastalog nekoliko naraštaja kasnije u Austro-Ugarskoj Monarhiji i usmjerenog protiv nje, što je po Fejtővom shvaćanju krajnje loša ideologija.²⁹ Istom prilikom među imenima pisaca koji su ironijski prikazali upravne izopačenosti Austro-Ugarske Monarhije, tzv. Kakanije, tj. uz Musila, Krausa, Kafku, Mikszátha, Krúdyja, Karinthyja, Hašeka, spominje i Krležu, premda sam ne dijeli njihovo mišljenje smatrajući da su službenici Austro-Ugarske Monarhije bili „besprijeekorni zaposlenici posvećeni općem dobru nadnacionalne države“ čiji je idejni tvorac bio Josip II. koji se i sam ponašao kao car upravitelj.³⁰

Nerazumijevanje nacionalnih težnji različitih naroda unutar svoje države kao i bezobzirno provođenje centralističke politike Josipa II. osudila je i hrvatska historiografija, a njezinim tragom i hrvatsko kolektivno pamćenje tužeći kralja za protuhrvatske namjere, dok je mađarsko kolektivno pamćenje bilo osjetljivo na povrijeđene mađarske interese. Kontradiktorno predstavljenje uloge Josipa II. u hrvatskoj povijesti jedna je od Krležinih ponavljajućih tema. U eseju *Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće* nastalom sredinom dvadesetih godina spominje protujozefinizam hrvatskoga plemstva kao neku vrstu političkog paradoksa. Radikalno prekidajući tradiciju žalbene politike ukazuje na pozitivnu ulogu Josipa II. u hrvatskoj povijesti:

²⁷ Fejtő Ferenc, *II. József*, 10.

²⁸ Fejtő Ferenc, *II. József*, 10.

²⁹ Fejtő Ferenc, *II. József*, 18.

³⁰ Fejtő Ferenc, *II. József*, 19.

„Za Josipa I tuku se Hrvati protiv Mađara za Beč, za Josipa II protiv Beča za Mađare, premda, da Josip II nije potkresao mađarske megalomanske kandže, bio bi nas đavao odnio pod »mađarsku pragmatiku« već u osamnaestom stoljeću jer je hrvatsko plemstvo bilo pijana banda, glupa i nepismena....“³¹

Suprotno od Krleže, koji hrvatsko plemstvo smatra „pijanom bandom, glu-pom i nepismenom“, Fejtö na duhovit i zabavan način prikazuje mađarsko plemstvo – bez obzira na njegovu zaostalost – u mnogo ljepšem svjetlu, pri tome slijedeći prvenstveno tradiciju eseja, a ne stručnih traktata:

„[1789.] i Mađarsku je očarala »slatka opijenost« slobode. Otjerali su geode-te koji su »šurovali s carom« i spaljivali službene akte. Aristokrati su okružili lomaču sa šubarom od zečjega krzna urešenim čaplinom perjem pjevajući Marseillaise u latinskom prijevodu i pjesmu Ča Ira. Mađarska je bila jedino mjesto na svijetu gdje su se revolucionarne misli premjestile u posredni medij srednjovjekovnih misli. Plemići su danonoćno razglabali o Rousseauovim mi-slima i o društvenom ugovoru te o neostarjelim pravima slobode koja zahtije-va priroda. Ali pomnijim ispitivanjem njihovih pohvalnih himni shvatit ćemo da su pod Rousseauom podrazumijevali Werbőczyja i pod slobodom svoje privilegije, a pod društvenim ugovorom Zlatnu bulu.“³²

U političkom programatskom tekstu *Teze za jednu diskusiju iz godine 1935.* vezanom uz diskusije koje su se provodile u KPJ-u o mogućnostima osnivanja antifašističkog narodnog fronta – objavljenom tek u prvoj polovici 50-ih godi-na – Krleža spominje Josipa II. u svojem povijesnom razmišljanju. Cara pred-stavlja u ulozi spasitelja hrvatstva koje je u 18. stoljeću bilo egzistencijalno u krajnje ugroženom položaju:

„... Hrvati bili bi doživjeli svoju ekonomsku i političku katastrofu već u osamna-estom stoljeću, da ih nije iz toga izvukla centralistička politika Josipa II, koja je ošišala sve mađarske grofovске prepotentne aspiracije prodiranja u naše interesne sfere.“³³

Krležina zapažanja o Josipu II. nastala u međuratnom razdoblju, koja se kao sastojci većega konteksta uvijek odnose na vladarevu ulogu odigranu u hrvatskoj povijesti i u opstanku hrvatstva, dalje se nastavljaju u njegovoj esejistici poslije Drugoga svjetskog rata. Njegov esej *Iz hrvatske kulturne hi-storije* nastao 1963. sastoji se od trideset i šest minieseja, prema određ-

³¹ Miroslav Krleža, „Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće“, *Deset krvavih godina Eseji i članci 4.* Prir. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 92.

³² Fejtö Ferenc, *II. József*, 376–377.

³³ Krleža, Miroslav. „Teze za jednu diskusiju iz godine 1935“, *Kalendar jedne parlamentarne ko-medije. Eseji i članci 5.* Prir. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslo-bođenje, 1979), 218.

enju samoga pisca od „slobodnih lirskih varijacija” koje možemo svrstati i u leksikografske marginalije. Među njima se tekst *Jozefinizam* u potpunosti bavi politikom Josipa II. koja po njegovu mišljenju još i dvjesto godina kasnije uzbuđuje strasti dok hrvatska historiografija spominje cara kao „zatornika hrvatskih zakona i običaja”, i kao pravog Lucifera.³⁴ Krleža u tom pitanju – slično njegovim drugim povijesnim temama – argumentira svoje tvrdnje naglašavanjem klasnih interesa koji su od mađarskog i hrvatskog plemstva učinili saveznike. Kako je većina njegovih povijesnih tema često nacionalno usmjerena, tako su one ideološki dvostruko definirane. U njima pored marksističkog povijesnog pogleda važno mjesto zauzima i žrtveni mit nacionalne podređenosti³⁵ Nadalje, u ovoj „lirskoj varijaciji” može se promatrati i Krležin esencijalni pogled na povijest, tj. usporedba paralelnih pojava različitih povijesnih doba:

„Do danas nitko nije imao smionosti utvrditi, da nije bilo jozefinskog centralističkog nasilja, koje je otupilo grofovsku mađarsku megalomaniju, tri banske bijedne ungarofilske šljivarske županije, kao »reliquiae reliquiarum« horvatskih Venda i Turopoljaca, bile bi pale pod udar mađarskog feuduma, i već bi se koncem XVIII. stoljeća bilo dogodilo ono, što su mađarski grofovi uznastojali da izvrše dva do tri decenija kasnije, kada Kossuth godine 1848. na geografskoj karti nije htio »primijetiti Hrvatsku«.”³⁶

U tu problematiku spada i Fejtöv članak o Ignjatu Martinoviću objavljen godine 1936. u posebnom broju časopisa *Szép Szó* (Lijepa riječ) „Današnji Mađari – o nekadašnjim Mađarima”, koji je sâm uredio. U njemu, pozivajući se na Kossutha i u skladu s njegovim mišljenjem, izražava razočaranje zbog stavova povjesničara o Martinoviću, koje su, prihvativši istraživačke rezultate Vilmosa Fraknóija, nedavno zauzeli građanski povjesničari Elemér Mályusz i Gyula Szekfű:

„Novija mađarska historiografija bez ikakve ga osnove ocrnjuje, kao i njegovu povijesnu ulogu. Bio je u službi dinastije, ali time nije želio štetno djelovati već naprotiv, htio je biti koristan i nije o njemu ovisilo što nije doprinijeo razvoju mađarskoga društva. [...] Martinovićeva tragedija je u stvari bila poučna i poštovanja vrijedna tragedija mađarskih intelektualaca i mađarskog intelekta.”³⁷

³⁴ Krleža, Miroslav. „Iz hrvatske kulturne historije (Jozefinizam)”, *Historijske teme. Studije* 3. Prir. Ivo Frangeš. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1985), 182.

³⁵ Vladimir Biti, „Miroslav Krleža i povijest hrvatskoga razvlaštenja”, *Umjetnost riječi*, 61, 1–2, 2017. 13. https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=285809 (Pristup: 2019. 10. 10.)

³⁶ Krleža, Miroslav. *Iz hrvatske kulturne historije (Jozefinizam)*, 183.

³⁷ Fejtő Ferenc, „Martinovics Ignác”, *Szép Szó*, 2. kötet, 4–5. (Mai magyarok – régi magyarokról) különszám (1936): 118–136. Reprint kiadás: *Mai magyarok régi magyarokról*, [összeáll. Fejtő Ferenc], (Budapest: Cserépfalvi – Gondolat, 1991), 135–136. o.

Godinu dana kasnije u svome eseju *Mađarska književnost i mađarstvo* objavljenom u tematskom bloku *Što je Mađar sada?* pokret obnove mađarskog jezika prikazuje kao „nadmjestak društvenoj kritici Martinovića i njegovih suradnika”, što je uslijedilo nakon „njihove političke propasti.” Time je želio dokazati da se novije potrebe društva često javljaju najprije u književnosti te se tako „u književnosti događa i revolucija”.³⁸

Ignjat Martinović također zauzima važno mjesto u Krležinoj hungarološkoj panorami o važnim povijesnim osobama. Jednu od najranijih primjedbi o njemu zapisao je u svome dnevniku 1916. u kontekstu „nezdrave mađarske stvari” uz kralja Matiju Korvina, Zrinske te Oszkára Jászija i Istvána Tiszu.³⁹ U eseju *Mađarska varijacija* iz godine 1922. Martinovića, uz Zrinskog, Kazinczyja, Kossutha i Petőfija smješta u krug „čistih slavenskih izdanaka”, koji su u „pitanju Dunava i Karpata” po njegovom mišljenju glavnim rješenjem smatrali ujedinjenje različitih nacija:

„I u Martinovićevoj republikanskoj smrti, i u Kossuthovim misaonim govorima, i u Kazinczyjevu stvaranju i pisanju, i u Petőfijevim revolucionarnim pjesmama, živi jedna duboka, nagoniska potreba za stapanjem, za sintetičnim slijevanjem sviju narodnosti i rasa i jezika u jedno.”⁴⁰

U Krležinom eseju objavljenom 1960. o južnoslavenskom pitanju u kontekstu Prvog svjetskog rata nabrajaju se imena različitih narodnosti u jakobinskom pokretu – Martinovićevo urota, [Maksimilijan] Vrhovac, [Ferenc] Kazinczy – kao dokaz za politički cilj pokreta koji bi bio ujedinjenje podunavskih naroda u konfederalnoj republici.⁴¹

Kao pomađareni Slaven uz imena Sándora Petőfija i Mihajla Tančića (Táncsics Mihály) pojavljuje se i Martinovićevo ime u nizu idejnih prethodnika Endrea Adyja.⁴² Krleža ocjenjuje Martinovićevo djelatnost i jakobinski pokret kao prethodnicu 1848, što se poklapa s mišljenjem vodećih ličnosti mađarske revolucije 1848. o tragičnim likovima inovatora koji su živjeli prerano, ispred svoga vremena.

U Krležinom eseju napisanom 1926. *Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće*, fratar Martinović se spominje u kontekstu velikih sanjara hrvatske povijesne narkoze čiji su snovi bili jakobinska Republika i „Prava čovjeka”.⁴³

³⁸ Fejtő Ferenc, „A magyar irodalom és a magyarság”, *Mi a magyar most? Tanulmányok a magyar jelen legfontosabb kérdéseiről*, [Bp.]: Cserépfalvi – Gondolat, 1990, 67.

³⁹ Miroslav Krleža, „14. IX. 1916”, *Dnevnik 1. (1914–1917). Darni dani I.* Prir. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krležea (Sarajevo: Oslobođenje, 1977), 215.

⁴⁰ Miroslav Krleža, „Mađarska varijacija”, *O Erazmu Rotterdamskom. Eseji i članci 2.* Prir. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krležea (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 80.

⁴¹ Miroslav Krleža, „Jugoslavensko pitanje u Prvom svjetskom ratu godine 1914–1918”, *Kalendar jedne parlamentarne komedije. Eseji i članci 5.*, prir. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krležea (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 251.

⁴² Miroslav Krleža, „Mađarska varijacija”, 88.

⁴³ Miroslav Krleža, „Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće”, 101.

Zajedničko je i Krležino i Fejtövo zanimanje za političke programe čiji je cilj bila emancipacija čovječanstva. Fejtö je 1937. napisao tri članka o toj temi. Prvi se bavi Robertom Owenom, drugi Saint Simonom, a objavio ih je pod zajedničkim naslovom *Veliki utopisti*.⁴⁴ Roberta Owena, „oca socijalizma”, međutim, ne predstavlja kao utopista, nego na tragu Marxovog mišljenja kao praktičnog, aktivnog čovjeka, a Saint Simona kao stvaralački um na razmeđu 18. i 19. stoljeća, kao poveznicu između racionalizma i socijalizma. Također, francusko prosvjetiteljstvo smatra prethodnicom socijalizma.⁴⁵ Fejtö se osvrće na Saint Simonovu primjedbu o vladajnu Josipa II. prema kojoj kraljeva vlast nije neovisna o svojim podanicima i ne može opstati bez njihove potpore: „ako je građanstvo, na koje se treba osloniti, slabo, a plemstvo, čije privilegije želi smanjiti, se tome suprostavlja.”⁴⁶ Time Josipa II. koji je na kraju morao povući svoje naredbe, u izvjesnom smislu ubraja u utopiste povijesti. Treći u nizu Fejtöv članak koji je objavljen u spomenutoj seriji također 1937. bavi se francuskim političarem Jean Jaurèsom.⁴⁷ Njime se bavio i Krleža – u prvoj verziji eseja *Eppur si muove* objavljenom 1919. godine, povodom pete godišnjice njegove smrti prisjeća ga se kao osnivača europske parlamentarne demokracije.

Zaključno, vraćajući se na polazište ovoga rada, do žanra putopisa koji je podjednako zastupljen i u Fejtövom i Krležinom opusu, u Krležinom putopisu *Izlet u Rusiju*, posebice u poglavlju *Na dalekom sjeveru*, izrazito je prisutna njegova vjera u mogućnost industrijskog razvoja i ljudskoga djelovanja radi unapređivanja svijeta koja svoje korijene ima u idejama prosvjetiteljstva. I Fejtö je vjerovao tim idejama o kojima je po završetku svoga članka o Saint-Simonu izjavio da su kada su se pojavile, iako redovito propadale i pojedinačno i kolektivno, ipak postale dio velikoga misaonog strujanja europskoga duha.⁴⁸

⁴⁴ Fejtő Ferenc, *A nagy utópisták 1–2: Owen Róbert; Saint Simon*. Szocialista tudás könyvtára br. 16–17. (Budapest: Esztergályos J., 1937)

⁴⁵ Fejtő Ferenc, *A nagy utópisták 1: Saint Simon*. Szocialista tudás könyvtára br. 17. (Budapest: Esztergályos J., 1937), 3.

⁴⁶ Fejtő Ferenc, *A nagy utópisták 1: Saint Simon*, 19–20.

⁴⁷ Fejtő Ferenc, *Jean Jaurès*, Budapest: [Esztergályos J.], 1937.

⁴⁸ Fejtő Ferenc, *A nagy utópisták 1: Saint Simon*. Szocialista tudás könyvtára br. 17. (Budapest: Esztergályos J., 1937), 31.

Literatura

- Biti, Vladimir. „Miroslav Krleža i povijest hrvatskoga razvlaštenja”, *Umjetnost riječi*, 61, 1–2, (2017), 1–26. https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=285809 (Pristup: 2019. 10. 10.)
- Čengić, Enes, *S Krležom iz dana u dan 2. (1975–1977). Trubač u pustinji duha*, prir. Silvana Čengić Voljevica, (Sarajevo: Svjetlost, 1990)
- Čengić Enes, *S Krležom iz dana u dan 3. (1978–1979). Ples na vulkanima*, prir. Silvana Čengić Voljevica, (Sarajevo: Svjetlost, 1990)
- Fejtő, Ferenc. „Zágrábi útinapló”, in *Nyugat*, 28. 11. sz. (1935), <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00598/18907.htm> (Pristup: 2019. 10. 10.)
- Fejtő Ferenc. Fejtő, Ferenc. *Érzelmes utazás* (Budapest, Pantheon, [1936]). Treće dopunjeno izdanje [izbor slika i tekstova: Relle Ágnes] (Budapest: Kosuth, 2008). Hrvatsko izdanje: Ferenc Fejtő, *Sentimentalno putovanje*, prev. Xenia Detoni (Zagreb – Dubrovnik, Durieux – Dubrovnik Univ. Press: 2003)
- Fejtő Ferenc. „Erasmus avagy beszélgetés a humanizmusról”, Posebni otisak: *Szép Szó*, 1. 8–9. sz., 1936. (Budapest: Cserépfalvi, 1936).
- Fejtő, Ferenc. „Martinovics Ignác”, *Mai magyarok – régi magyarokról*. Reprint kiadás: *Szép Szó-különszám*, [összeáll. Fejtő Ferenc], 2. kötet, 4–5. 1936, (Budapest: Cserépfalvi – Gondolat, 1991), 135–136.
- Fejtő, Ferenc. „»Ami fontosabb Oroszországnál is«. André Gide: Retour de l'U.R.S.S.”, *Szép Szó*, 3. köt. 10. sz. (1936): 193–209.
- Fejtő, Ferenc. „A magyar irodalom és a magyarság”, *Mi a magyar most? Tanulmányok a magyar jelen legfontosabb kérdéseiről* (Budapest: Cserépfalvi – Gondolat, 1990), 65–75.
- Fejtő, Ferenc. *A nagy utópisták 1–2: Owen Róbert; Saint Simon*. Szocialista tudás könyvtára br. 16–17. (Budapest: Esztergályos J., 1937)
- Fejtő, Ferenc. *Jean Jaurès*, Budapest: [Esztergályos J.], 1937.
- Fejtő, Ferenc. *II. József*, prev. Osvát Anna (Budapest, Atlantisz, 1997)
- Fejtő, François. *Mémoires. De Budapest à Paris* (Paris, Calmann-Lévy: 1986). Dopunjeno hrvatsko izdanje: *Memoari: Od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, prev. Melita Wolf. (Zagreb, Nakl. zavod Matice hrvatske: 1989)
- Fejtő, Ferenc. „Erazmus: Szent vagy eretnek? (Részlet a szerzőnek az Ördögről szóló, készülő könyvéből)”, prev. Ferch Magda, *Európai Kulturális Füzetek*, 20–21. http://www.c3.hu/~eufuzetek/index_2021.php?nagya=14/fejto_14.html (Pristup: 2019. 10. 10.)
- Frangeš, Ivo. „»Dijalektički antibarbarus«, *Krležijana 1 (A–Lj)*. Gl. ur. Velimir Višković (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993), 147. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=280> (Pristup: 2019. 10. 10.)

- Gide, André. *Retour de l'U.R.S.S.* (Paris: Gallimard, 1936); *Retouches à mon «Retour de l'U.R.S.S.»* (Paris: Gallimard, 1937)
- Istrati, Panait. *Vers l'autre flamme. Après seize mois dans l'U.R.S.S.* (Paris: Rieder, 1929)
- Krleža, Miroslav. *Eppur si muove. Studije i osvrti* Biblioteka nezavisnih pisaca, Djela Miroslava Krleže (Zagreb: Minerva. 1938)
- Krleža, Miroslav. *Dnevnik 1. (1914–1917). Davni dani I.*, prir. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1977)
- Krleža, Miroslav. *Dnevnik 5. (1958–69)*, prir. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1977)
- Krleža, Miroslav. „O Erazmu Rotterdamskom”, *O Erazmu Rotterdamskom. Eseji i članci 2.*, prir. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 9–46.
- Krleža, Miroslav. „Madžarska varijacija”, *O Erazmu Rotterdamskom. Eseji i članci 2.*, prir. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 71–92.
- Krleža, Miroslav. „Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće”, *Deset krvavih godina Eseji i članci 4.*, prir. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 85–133.
- Krleža, Miroslav. „Teze za jednu diskusiju iz godine 1935”, *Kalendar jedne parlamentarne komedije. Eseji i članci 5*, prir. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 139–245.
- Krleža, Miroslav. „Jugoslavensko pitanje u Prvom svjetskom ratu godine 1914–1918”, *Kalendar jedne parlamentarne komedije. Eseji i članci 5.*, prir. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 247–307.
- Krleža, Miroslav. „Slučaj direktora drame gospodina Bacha”, *Moj obračun s njima. Polemike 3.*, prir. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1983), 165–184.
- Krleža, Miroslav. „Gospodin Bach”, *Iz naše književne krčme. Polemike 4.* Prir. Ivo Frangeš. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1983), 13–21.
- Krleža, Miroslav. „Iz hrvatske kulturne historije (Jozefinizam)”, *Historijske teme. Studije 3.* Prir. Ivo Frangeš. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1985), 182–183.
- Krleža, Miroslav. *Zapisi i eseji 4. Zapisi sa Tržiča*, prir. Ivo Frangeš. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1988)

- Lasić, Stanko, „Erazmo Roterdamski”, in *Krležijana 1 (A–Lj)*, gl. ur. Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993), 232–233. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1493> (Pristup: 2019. 10. 10.)
- Lasić, Stanko. „Tri moderna pogleda na Erazma Rotterdamskog: Huizinga, Zweig, Krleža”, in *Članci, razgovori, pisma* (Zagreb: Gordogan, 2004), 205–225.
- Šinko, Ervin. *Roman jednog romana. Bilješke iz moskovskog dnevnika od 1935. do 1937. godine* (Zagreb: Zora, 1955).
- Visković, Velimir. „Dilas, Milovan”, *Krležijana 1 (A–Lj)*, gl. ur. Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993), 205–207. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1479> (Pristup: 2019. 10. 10.)

Fejtő Ferenc és Miroslav Krleža párhuzamos útjai (Az útirajz, az emlékirat és az esszé példái)

Fejtő Ferenc és Miroslav Krleža életük korai szakaszában ismerkedtek meg egymással, a találkozásukról pedig mindketten megemlékeztek útleírásaikban, emlékirataikban és naplójukban. A szélesebb magyar olvasóközönség Fejtő *Érzelmek* utazás című útirajzából szerezhetett tudomást Krležáról. Krleža *Kirándulás Oroszországba* (1926) című útirajza az európai írók Szovjet-Oroszországról szóló útikönyveinek korai példája. Az ezekről szóló diskurzusba Fejtő is bekapcsolódott André Gide útikönyvéről írt recenziójával. Mind Fejtő, mind Krleža műveik későbbi kiadásait utólag kommentálták, kiegészítették, ami útirajzaikat az emlékirat műfaj felé közelíti. Az utazással mint a (szellemi) szabadság metaforájával is kapcsolatba hozható, hogy mindkét író életművében közel egy időben és hasonló hangsúlyokkal jelentkezett az Erasmus-kérdéskör, valamint a felvilágosodás eszméi és az emberiség emancipációjának eszméjét célul kitűző politikai programok és ezek képviselői – II. József császár, Martinovics jakobinus mozgalma, az utópista Robert Owen és Saint Simon, valamint Jean Jaurès – iránti érdeklődésük is. A tanulmány a témák hasonlóságából kiindulva rámutat a két író idézett műveinek szemléleti eltéréseire is.

Kulcsszavak: Fejtő Ferenc, Miroslav Krleža, útirajz, emlékirat, esszé, utazás, Erasmus, Martinovics Ignác, II. József, Robert Owen, Saint Simon, Jean Jaurès

12

MANN
Jolán

Budapest

Fejtő Ferenc és Miroslav Krleža párhuzamos útjai (Az útirajz, az emlékirat és az esszé példái)

Miroslav Krleža legkorábbi önálló kötetben megjelent útirajza az 1926-ban írt *Kirándulás Oroszországba (Izlet u Rusiju)* című műve, melyet a harmincas–negyvenes években több kisebb terjedelmű útirajza követett. Majd egy húsz évvel későbbi magyarországi látogatásának jegyzeteiből évek múlva, 1953-ban összeállított útleírása volt a következő a sorban, amely már a címében is – *A Kirándulás Magyarországra 1947-ben című könyvből (Iz knjige Izlet u Madžarsku 1947)* – jelezte a befejezetlenséget és benne az utólagos kommentárokat, kiegészítéseket, ami inkább az emlékirat műfaja felé közelíti ezt a művét.

1936-ban látott napvilágot Fejtő Ferenc *Érzelmes utazás* című útirajza¹, amelyből azonban már egy évvel korábban megjelent egy részlet a *Nyugatban*.² A harmadik magyar kiadás az emlékirat műfajához közelít, mert évtizedekkel későbbi eseményekkel, történésekkel egészíti ki az első kiadás szövegét – a szerző retrospektív kommentárjaival. Műfaja szerint is emlékirat továbbá a másik ide tartozó Fejtő-mű, mely az *Emlékeim: Budapesttől Párizsig* címet viseli.³

¹ Fejtő Ferenc, *Érzelmes utazás* (Budapest, Pantheon, [1936]).

² Fejtő Ferenc, „Zágrábi utinapló”, in *Nyugat*, 28. 11. sz. (1935), 351–361. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00598/18907.htm> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

³ Fejtő Ferenc, *Budapesttől Párizsig. Emlékeim*, Balabán Péter ford. (Budapest, Magvető: 1990)

Nemcsak a műfaji egyezés miatt merülhet fel Fejtő és Krleža útleírásai és útirajzszerű emlékiratai és ezekhez kapcsolódó egyéb, elsősorban esszéisztikus művei összehasonlításának lehetősége, hanem a két író bizonyos pontokon érintkező nézetei, sok szempontból hasonló világlátása miatt is, mely azonban mégis fontos kérdésekben különbözik egymástól. Természetesen az sem mellékes tény, hogy életük korai szakaszában személyesen is találkoztak, és ennek a találkozásnak az élményét Fejtő meg is örökölte útleírásában, továbbá Krleža műveiben is megtalálható kettejük megismerkedésének élménye. Krleža először egy 1958-as naplójegyzetében⁴ említi Fejtőt, de közel két évtizeddel később, az 1976-os naplójában is írt első találkozásukról:

„1934 nyara, Kuković utca 28, Mária királynő utca 32, a park platánjainak árnyékában, a csobogó szökőkút melletti napernyő alatt Fejtő Ferenc, a még fiús kinézetű csupas� állú fiatalember zágrábi kirándulásán, látogatóban izraelita vallású magyar nővérénél, aki Pestről egy itt szolgálatot teljesítő, a Šenoa utcában lakó MÁV-tisztviselőhöz ment férjhez. A háború előtt vakációzott nénjénél Agram városban, ahol a Šenoa utca és a Hutterer fürdő között mozogva töltötte a szünidő napjait. Ez volt a Horthy-Magyarországról érkező első üdvözlés, Németh László »Híd a Dráván«-jának az ideje. Erről jelentette meg Fejtő lírai hangú útleírását a Zágrábi érzelmes utazást benne a M. K.-val folytatott beszélgetéssel. Meg kellene ezt nézni.⁵

Krleža nem véletlenül ír éppen 1976. augusztusi naplójegyzetében Fejtőről. Enes Čengićnek ugyanannak az évnek az őszén arról is beszélt, hogy Milovan Đilas a Fejtő által vele készített interjújában őt is említette.⁶ Fejtő persze nem tudhatta, hogy Đilas, aki ekkor már a kommunista hatalmi rendszerek kritikusanak számított, korábban, a harmincas évek végén és a háború utáni években a Krležát ideológiai okok miatt támadók baloldali vezéralakja és a Jugoszláv Kommunista Párt bolsevik szárnya fanatizmusának reprezentánsa⁷ volt. Mint ahogy azt sem tudhatta, hogy Krleža kerülte a vele való találkozást, és ennek fő oka éppen a Đilasszal készített interjúja volt.

Az a magyar író itt volt a nyáron és találkozni akart velem, de kimentettem magam. A háború előtt, a harmincas években Zágrábba járt vakációzni, a

⁴ Miroslav Krleža, „Napló 1958–1969 (részletek)”, vál. és ford. Túri Gábor, *Híd* 46. 7–8. sz. (1982), 852–853. http://adattar.vmmi.org/cikkek/12500/hid_1982_07-08_03_miroslav.pdf (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

⁵ Miroslav Krleža, „4. 8. 1976.”, *Zapisi i eseji 4. Zapisi sa Tržiča*, szerk. Ivo Frangeš. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1988), 136–137.

⁶ Enes Čengić, „24. X. 1976.”, *S Krležom iz dana u dan 2. (1975–1977)*. *Trubač u pustinji duha*, szerk. Silvana Čengić Voljević (Sarajevo: Svjetlost, 1990), 161.

⁷ Velimir Visković, „Đilas, Milovan”, *Krležijana 1 (A–Lj)*, főszerk. Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993), 206. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1479> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

nénjét látogatta meg, aki itt élt, így találkoztunk. Az Érzelmes kirándulásaim Zágrábba című könyvében [sic!] meg is említi ezeket a velem történt találkozásait.”⁸

Másfelől Fejtő nyilván többé-kevésbé tisztában lehetett Krleža és a jugoszláv baloldal összetett és konfliktusokkal terhelt viszonyával, ami a két világháború közötti időszakról átnyúlt a háború utáni első évekre is. Mindenesetre erről tanúskodik visszaemlékezése a Krležával 1958-ban Ljubljanában történt személyes találkozására a Jugoszláv Kommunista Párt Hetedik Kongresszusán, melyről az *Érzelmes utazás* újabb kiadásához írt kiegészítéseiben írt:

„Tudtam, Krležának egyre nagyobb konfliktusai vannak a kommunista kormánnyal, és csak Tito személyes barátsága mentette meg attól, hogy mint disszidenst börtönbe zárják.”⁹

Fejtő és Krleža szellemi találkozásait, hasonló irányultságú érdeklődését, tájékozódását mutatja reflektálásuk André Gide útirajzaira. Fejtő 1936-ban írt recenziót Gide *Visszatérés a Szovjetunióból*¹⁰ című útleírásáról.¹¹ Gide műve a nyugat-európai baloldali értelmiség által az ígéret földjének tartott bolsevik állam visszasságait tematizálja, a hangsúlyt személyes kiábrándulására, a „hívő” csalódására helyezve:

„Szó sincs arról, hogy André Gide csalódott volna a szocializmusban. Ellenkezőleg: véleményem szerint most lesz csak szocialista igazán. Eddig hívő volt, majdnem vakon hívő. Most: találkozott a valósággal s fölismerte, hogy az eszmét sohasem szabad a valóság egy darabjához kötni. Amiből kiábrándult, nem is a valóság, hanem csak egy messianisztikus ábránd. Nem a szocializmusban csalódott és nem is, mint maga gondolja, Oroszországban, hanem abban, amit önmagáról hitt. Gide azt hitte magáról, hogy bolsevista. Ebből pedig egy betű sem igaz. Egy perc tartamáig sem volt sohasem bolsevista a szó pontos, gyakorlati és elméleti értelmében.”¹²

Krleža maga is egyike volt azoknak az európai íróknak, akik Szovjet-Oroszországba tett útjuk tapasztalatairól önálló műben számoltak be. Kötetben 1926-ban jelent meg az egy évvel korábbi útjáról szóló *Kirándulás Oroszországba* című műve, mely a korai szovjet-oroszországi útirajzok közé tartozik.

⁸ Enes Čengić, „24. X. 1976.”, *S Krležom iz dana u dan 2. (1975–1977). Trubač u pustinji duha*, szerk. Silvana Čengić Voljevića, (Sarajevo: Svjetlost, 1990), 161.

⁹ Fejtő Ferenc, *Érzelmes utazás*, [a képeket összegyűjt. és vál. Relle Ágnes]. 3. bőv. kiad. (Budapest: Kossuth, 2008), 131.

¹⁰ André Gide, *Retour de l'U.R.S.S.* (Paris: Gallimard, 1936); *Retouches à mon «Retour de l'U.R.S.S.»* (Paris: Gallimard, 1937)

¹¹ Fejtő Ferenc, „»Ami fontosabb Oroszországnál is«. André Gide: Retour de l'U.R.S.S.”, *Szép Szó*, 3. köt. 10. sz. (1936): 193–209.

¹² Fejtő Ferenc, „»Ami fontosabb Oroszországnál is«...”, 194.

A húszas évek közepétől megjelenő Szovjet-Oroszországról szóló első útirajzok egyike a román Panait Istratié¹³, akit kritikus hangja miatt a nyugat-európai irodalmi baloldal hangadói közül többen támadtak. Krleža Istrati könyvével kapcsolatban – amellyel egyik folyóirata, a *Danas* (*Ma*) első száma is foglalkozott – évtizedekkel később azt nyilatkozta Enes Čengićnek, hogy bár néhány dologgal már korábban is tisztában volt, ez a mű mégis komoly hatást tett rá a sztálinizmus megítélésében – „leszállította a földre és észhez térítette.”¹⁴ Amikorra tehát Gide kritikus hangú szovjet-oroszországi útirajza a harmincas évek közepén megjelent, Krleža számára már nem jelentettek meglepetést a benne leírt tapasztalatok, s ez minden bizonnyal elmondható Fejtővel közös barátjuk, Sinkó Ervin¹⁵ 1935–1937-es moszkvai naplójáról is, amelyet Krleža kéziratban már az első, 1955-ös horvát nyelvű megjelenés előtt olvashatott.¹⁶

Krleža és Fejtő nemcsak valódi, de képzeletbeli utazásaik során is gyakran egy irányba indultak és hasonló, időnként egymást keresztező utakat jártak be. A történelmi múlt nagyjai közül sokszor ugyanazok a személyek foglalkoztatták őket, akiknek tevékenységét is hasonló módon ítélték meg. Tájékozódásuk közös jegyei fedezhetők fel az emberiség emancipációjának eszméjé, a humanista törekvéseket maguk elé célul állító személyiségek – Rotterdami Erasmustól II. Józsefíg és Martinovics Ignáciig – és programok iránti érdeklődésükben is.

Mindkét író életművében egyazon időben és hasonló hangsúlyokkal jelentkezett az Erasmus-kérdéskör, mely témánkhöz kapcsolódóan az utazással mint a (szellemi) szabadság metaforájával is kapcsolatba hozható. Köztudomású, hogy Erasmus életét számos utazás és költözés jellemezte. Amikor szellemi szabadságát veszélyeztetve érezte, másik városba vagy országba költözött. Életének legfontosabb állomásai szülővárosa után Párizs, Orléans, Louvain, London, Cambridge, Torino, Bologna, Róma, Velence, Padova, Bruxelles, Basel, Freiburg stb. voltak. A múlt század harmincas éveinek Európájában az egyéni szabadság fenyegetettségének idején újra felfedezte magának a humanista gondolkodót Európa. Erre közvetlen alkalomként Erasmus halálának négyszázadik évfordulója szolgált 1936-ban, amikor legfontosabb műveit számos fordításban újra kiadták, és olyan írók foglalkoztak vele, mint Robert Musil, Stephan Zweig, vagy őket megelőzően, még 1924-ben a történész Johan Huizinga.

¹³ Panait Istrati, *Más fény felé, 1–2.: Helytelen utakon*, ford. Supka Géza; *A Szovjet 1930-ban*, ford. Braun Róbert (Budapest: Genius, 1932)

¹⁴ Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan 3. (1978–1979). Ples na vulkanima*, szerk. Silvana Čengić Voljevića, (Sarajevo: Svjetlost, 1990), 68.

¹⁵ Fejtő II. Józsefről monográfiájának magyar kiadásához írt bevezetőjében hivatkozik Sinkó Szovjetunió-útirajzára, az *Egy regény regényére* mint a művek keletkezésének hátterét megvilágító alkotások klasszikus példájára Fejtő Ferenc, *II. József*. Osvát Anna, ford. (Budapest, Atlantisz, 1997), 7.

¹⁶ Sinkó Ervin, *Egy regény regénye. Moszkvai naplójegyzetek: 1935–1937* (Újvidék: Forum, 1961)

Fejtő *Erasmus avagy beszélgetés a humanizmusról* című esszéje 1936-ban jelent meg a *Szép Szó* című folyóiratban,¹⁷ melynek abban az évben szerkesztői feladatait is ellátta. Az írás műfaji szempontból a párbeszéd formájú filozófiai traktátus szöveghagyományára támaszkodik, s ez a forma gyakran felbukkan Krleža esszéiben is. Fejtő eszéjében ebben a „barátságos, bár hely-lyel-közzel indulatos beszélgetésben” három barát eszmecseréjének lehetünk tanúi. A vendéglátó filológusnak, Erasmus interpretátorának jutott a szerzői szócső szerepe. A beszélgetés másik két résztvevője – a reálhumanista és az antihumanista – a további lehetséges viszonyulások megszólaltatói. A beszélgetés a filológus felvetésével kezdődik, aki arra figyelmezteti társait, hogy másokhoz hasonlóan valószínűleg ők sem értik a humanizmus lényegét. Erasmus Lutherhez írt egyik 1519-es leveléből idéz, melyben a humanizmus esszenciájának megfogalmazása áll. E szerint meg kell őrizni a személyiség integritását, pártatlanságát, pártonkívüliségét, mert csak így lehetséges a jó tudományok szolgálata, többre jut ugyanis az ember udvarias, polgári szerénységgel, mint erőszakossággal. Erasmus élete jól példázza a valódi bátorság természetét, amely a halálfélelmen, valamint az élet és személyiség értékének tudatán alapul. Az értelmiséginek egyedül a dolgozószobájában kell hősnek lennie és joga van elmenekülnie az életét és szabadságát veszélyeztető helyzetekből.

Antibarbari című művében Erasmus szintén a jó tudományok (*bonae litterae*) megőrzéséért harcol. Erasmusi allúzióval Krleža 1939-ben jelenteti meg *Pečat* (Pecsét) című folyóiratában a *Dialektikus antibarbarus* (Dijalektički antibarbarus) című polémiáját, amelyben megpróbálja elválasztani „a valódi, hajlékony, hatásos dialektikus gondolatot a zavaros, henye, szolgálalkú (»anti-dialektikus«), dogmatizmustól – a »barbárság«-tól.”¹⁸

A Fejtő-traktátus beszélgetése a továbbiakban az eszmék megvalósíthatóságának vagy meg nem valósíthatóságának problematikájáról folyik. A filológus azt állítja, hogy az eszmék a gyakorlatban megvalósíthatatlanok, ezért ezeknek ott nincs semmi keresnivalójuk:

„Az ésszerűség, amely a bibliotheca egyetlen zsinórmértéke, nem számít a dolgozószobák falain kívül. [...] ...ami a tömegeket megragadja [...] már nem az eszme, csak a torzképe. S erről nem a tömegek tehetnek. Az eszmények természetéből folyik, hogy társadalmilag megvalósíthatatlanok.”¹⁹

¹⁷ Fejtő Ferenc, „Erasmus avagy beszélgetés a humanizmusról”, Különnyomat: *Szép Szó*, 1. 8–9. sz., 1936. (Budapest: Cserépfalvi, 1936).

¹⁸ Ivo Frangeš, „»Dijalektički antibarbarus«”, *Krležijana 1 (A–Lj)*. főszerk. Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993), 147. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=280> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

¹⁹ Fejtő Ferenc, „Erasmus avagy beszélgetés a humanizmusról”, 8, 9.

A reálhumanizmus képviselője viszont ezzel szemben az eszmék megvalósíthatóságát hirdeti, a reálhumanizmust szocializmusként definiálja. Szerinte „Marxig a humanizmus filológusi fantazmagória, renyhe utópia volt. Ártalmatlan, mulatságos szellemtörténeti szekta.”²⁰ De Marx óta világhatalommá vált. Erre a véleményre a filológus számos történelmi példára hivatkozva egy kortárs történésre hívja fel a figyelmet: a moszkvai perekre:

„A valóságban eddig még mindig csődöt mondtak azok a kísérletek, amelyek az erőszakot a tisztességes eszmék szolgálatába akarták állítani. Politikát csinálni erkölcsösen nem lehet, erkölcstelenség nélkül az erkölcsöt az államlétben nem lehet hatalomra juttatni, s mire hatalomra juttattuk, kezünk között oly gyorsan változott erkölcstelenséggé, hogy észre sem vettük. Mert a hatalom, a hatalomra törekvés korrumpál, s ez ellen semmit sem lehet tenni.”²¹

Felhívja a figyelmet Erasmus és Luther véleménykülönbségére is a szabad akarat kérdésében. Erasmus az akarat szabadságát védelmezte, Luther pedig a szolgaságát. A filológus ugyanakkor arra is figyelmezteti barátait, hogy a legfontosabb teendő tartani a távolságot minden olyan mozgalomtól, amely magának igényel bennünket, és e téren Erasmusról vehetünk példát, aki a mestere volt a függetlenség megőrzését biztosító stratégiáknak. A humanizmus egyik lehetséges meghatározása a jót választani a két rossz közül. Ezen az írásán kívül Fejtő élete végén is foglalkozott Erasmussal az *Erazmus: Szent vagy eretnek?* című esszéjében, mely az Ördögről szóló, készülő könyvének egy részleteként jelent meg.²²

Krleža írásaiban szintén 1936-ban említi először Erasmus nevét, ill. főművét, *A balgaság dicséretét. Az ész határán* című regényének első fejezete *Az emberi butaságról* címet kapta, a regény főhőse pedig olvasta Erasmus műveit. Legbehatóbban *A Rotterdami Erasmusról* című esszéjében foglalkozott a humanista alakjával, melyet 1942-ben, néhány nappal a Sztálingrád ellen indított német offenzíva előtt írt, ám csak 1953 elején publikált. Ebben az írásában Krleža Erasmus korának, a vallásháborúk Európájának problémáiban a maga kora visszásságaira ismert. Az említett írókhoz hasonlóan ő is rokonságot érzett Erasmussal, azonosult annak vívódásaival, aki hozzájuk hasonlóan egyedül maradt saját korának a gyakorlatban megvalósult eszméivel, vallási irányzataival szemben. Erasmus sem a katolicizmus működő gyakorlatával, sem az időnként szélsőséges fanatizmusba torkolló reformációs irányzatok törekvéseivel nem értett egyet, hasonlóan a 20. század harmincas éveinek

²⁰ Fejtő Ferenc, „Erasmus avagy beszélgetés a humanizmusról”, 10.

²¹ Fejtő Ferenc, „Erasmus avagy beszélgetés a humanizmusról”, 15.

²² Fejtő Ferenc, „Erazmus: Szent vagy eretnek? (Részlet a szerzőnek az Ördögről szóló, készülő könyvéből)”, ford. Ferch Magda, *Európai Kulturális Füzetek*, 20–21. sz. (A 16. füzetből csak elektronikusan) http://www.c3.hu/~eufuzetek/index_2021.php?nagyra=14/fejto_14.html (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

európai totalitárius diktatúráival szemben álló polgárához. Példája különös aktualitást kapott a harmincas évek Európájában a tekintetben, hogy mi a tendője az értelmiséginek a fanatizált erőszak idején: semleges szemlélőként csak magában kommentálni az eseményeket, vagy a veszélyt és a nyilvánvaló kudarcot is vállalva hangosan felszólalni.²³

Az ellentmondások iránt kimondottan fogékony, antitetikus szerkezetekben gondolkodó Krleža esszéjében az erasmusi dilemmában kifejezésre jutó különböző szembenállásokat tematizálja: értelmiségi vs. tömeg, költő vs. hatalom, gondolkodó vs. fanatikus fantasztá, pacifista vs. harcos, szkeptikus értelem vs. fanatikus hit stb. Ezeket a szembenállásokat, alapvetően szkeptikus történelemszemléletének megfelelően, nemcsak aktuálisnak, hanem megváltoztathatatlanoknak is tekinti. Ellentmondásos saját viszonyulása is e dilemmákhoz, mert – bár elismeri Erasmus nagyságát és jelentőségét – nem tud azonosulni a független értelmiségi eszméjével, amit nemcsak kivitelezhetetlennek, s egyúttal utópikusnak, hanem erkölcsileg elfogadhatatlannak is tart. Szerinte ugyanis az értelmiséginek mindig választania kell az adott pillanatban leghaladóbbnak ítélt mozgalom javára. Ugyanakkor ragaszkodnia kell saját független véleményéhez is. Amiben viszont Krleža fenntartás nélkül Erasmus mellé állt, az a kritikus álláspont, amelyet a humanista a műveletlen tömeggel és embertelen hatalmi gépezetekkel (a katolikus egyház és a reformáció önmaga ellen forduló mozgalmával) szemben foglalt el. A *balgaság dicséretének* szarkazmusa is nagyon közel állt az alapvetően ironikus hangoltságú krleži szövegvilághoz, amelynek a „tökéletes stiliszta” bármely sora mintául szolgálhatott volna, de még inkább rokon azzal Erasmus kiterjedt levelezésének polemikussága. Krleža itt tárgyalt esszéjében olyannyira magáévá teszi Erasmus nézeteit, saját szavaival „szabadon idézett parafrázisok” formájában, hogy legtöbbször nem tudható, a maga vagy Erasmus gondolatait közli-e.²⁴

Erasmus kora a válságjelenségek kutatói számára példaértékű, hiszen valójában egy korszakhatárt jelöl, amikor a reneszánsz humanizmus szellemisége kezdte lebontani a középkori keresztény, s ily módon akkor még valóban egységes Európát, amit Krleža így összegez:

„... ez volt Erasmus sorsa és hivatása abban a miénkhez oly hasonló korban, amelyben a két történelmi periódus határán az európai civilizáció elvesztette a maga belső képét és stílusát (1521–1942).”²⁵

²³ Lasić Stanko, „Erazmo Roterdamski”, *Krležijana 1 (A–Lj)*. főszerk. Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993), 233. <http://krležijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1493> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

²⁴ Lasić Stanko, „Tri moderna pogleda na Erazma Rotterdamskog: Huizinga, Zweig, Krleža”, *Članci, razgovori, pisma* (Zagreb: Gordogan, 2004), 221.

²⁵ Krleža Miroslav, „Rotterdami Erazmusról”, *Kirándulás Oroszországba: Esszék*. Szeli István, ford. (Budapest: Európa, 1965), 329.

Krleža és Fejtő legfontosabb eszmei forrásai közé tartoztak a felvilágosodás eszméi. Végső soron Krleža enciklopédikus érdeklődése is a felvilágosodás örökségére vezethető vissza, melynek hatására a második világháború után létrejött számára kedvező kultúrpolitikai lehetőségek idején intézményt is szervezett maga köré. A Lexikográfiai Intézet igazgatásának hatása az élete utolsó évtizedeiben született munkáin is nyomon követhető.

Fejtő a felvilágosodással a legtöbbet II. Józsefről írt monográfiájában foglalkozott, melynek alapgondolatai – a mű előszava szerint – 1936 végére vezethetők vissza, a könyv pedig 1937 februárjára készült el.²⁶ Műve megírásának szándékaként az uralkodó rehabilitációját nevezi meg, történelemszemléletét pedig a sérelmi politika hagyományait követő alapvetően elutasító megközelítésekkel állítja szembe.

„... a konzervatív, feudális arisztokrácia és a reakciós klérus még halála után sem bocsátotta meg a korszerűsítő, felvilágosodott, vallási türelmet hirdető, polgárbarát és jobbágybarát uralkodónak a liberális korszakot fél évszázaddal megelőző rendeleteit, amelyek közül egyik-másik az 1789-es francia alkotmányozó nemzetgyűlés jogalkotó bizottságának tárgyalási alapul szolgált.”²⁷

Fejtőt elsősorban a felvilágosodás kora érdekelte, mint a korszak oly sok felelős értelmiségijét. A korszak magyar vonatkozásait kutatva jutott el az osztrák és magyar történetírásban ellentmondásosan tárgyalt II. József alakjához:

„...a XVIII. század végi magyar irodalom történetére vonatkozó kutatásaim közepette szöveget ütött a fejembe, hogyan is lehettek József császár uralkodása idején a magyar kulturális élet pionírjai [...] oly lelkes hívei a kalapos királynak, aki a magyar történetírásban mint németesítő, magyarelleses zsarnok szerepelt.”²⁸

Könyvének 1994-es francia kiadásához írt előszavában ír a II. József uralkodásának számára legszimpatikusabb jellemzőjéről – a nemzetfelettségről, egyfajta korai internacionalizmusról, amellyel a nacionalizmus különböző fajtái, II. József korában a „feudális hazafiság”, nemzedékekkel később pedig, de már az Osztrák–Magyar Monarchia idején és ennek az államalakulatnak ellenében a pusztító erőket mozgósító modern etnikai, kulturális, népi típusú nacionalizmus állítható szembe, amely Fejtő felfogásában végzetesen rossz ideológia.²⁹ Ugyanitt az Osztrák–Magyar Monarchia, Kákánia közigazgatási fonáságait gúnyoló írók – Musil, Kraus, Kafka, Mikszáth, Krúdy, Karinthy,

²⁶ Fejtő Ferenc, *II. József*. Osvát Anna, ford. (Budapest, Atlantisz, 1997), 7–8.

²⁷ Fejtő Ferenc, *II. József*, 10.

²⁸ Fejtő Ferenc, *II. József*, 10.

²⁹ Fejtő Ferenc, *II. József*, 18.

Hašek – között említi Krležát is, ám ő maga ezzel ellentétben úgy véli, hogy a Monarchia által megteremtett hivatalnoksereg „a nemzetek fölötti állam feddhetetlen, a közjó iránt elkötelezett alkalmazottai”-ból állt, s mindennek nagy megalapítója volt II. József hivatalnok-császár.³⁰

II. József nemzetellenességét, erőszakos centralizációs politikáját a horvát történetírás és ennek nyomán a közösségi emlékezet is elítélte, amely viszont éppen a horvátellenességét róta fel a királynak, míg a magyar közösségi emlékezet a magyar sérelmekre volt érzékeny. II. József szerepének ellentmondásos megítélése a horvát történelemben egyike Krleža visszatérő témáinak. A húszas évek közepén írt *Néhány szó a kispolgári történelemszemléletről általában (Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće)* című esszéjében egyfajta politikai paradoxonként említi a horvát nemesség II. József-ellenességét. A sérelmi politika hagyományával gyökeresen szakítva rámutat II. Józsefnek a horvát történelemben betöltött pozitív szerepre:

„I. József korában Bécsért harcolnak a horvátok a magyarok ellen, II. József korában Bécs ellen a magyarok mellett, bár ha II. József nem nyeste volna vissza a magyarok megalomániás karmait, már a tizennyolcadik században az ördög prédájául estünk volna a »magyar pragmatika« jegyében, mert a horvát nemesség részeg csürhe volt, ostoba és írástudatlan.”³¹

Krležával ellentétben, aki a horvát nemességet „részeg, ostoba és írástudatlan csürhé”-nek tartja, Fejtő a magyar nemességet – annak minden elmaradottsága ellenére – szebb fényben tünteti fel, s nem annyira az értekező próza, mint inkább az esszé hagyományait követve szellemes és szórakoztató módon:

„[1789-ben] Magyarországot is magával ragadta a szabadság »édes mámorra«. Elkergették a » császárral összejátszó« földmérőket, elégették az aktákat. A főurak kócsagos nyusztrém kalpagban állták körül a máglyát, és latin fordításban a Marseillaise-t és a Ça Ira-t énekelték. Magyarország volt az egyetlen hely az egész világon, ahol a forradalmi dalokat áttették a középkori gondolatok közvetítő közegébe. A nemesek másról sem értekeztek, mint Rousseau-ról, a társadalmi szerződésről, a természet diktálta, elévülhetetlen szabadságjogokról. De dicshimnuszait alaposabban megvizsgálva rá kell jönnünk, hogy Rousseau-n Werbőczyt értették, szabadságon kiváltságait, társadalmi szerződésen az Aranybullát.”³²

Krleža később a Jugoszláv Kommunista Pártban a harmincas évek közepén az antifasiszta népfront megalakításának feltételeiről ekkoriban zajló vitákhoz

³⁰ Fejtő Ferenc, *II. József*, 19.

³¹ Miroslav Krleža, „Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće”, *Deset krvavih godina Eseji i članci* 4. szerk. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 92.

³² Fejtő Ferenc, *II. József*, 376–377.

kapcsolódó *Egy vita tézisei 1935-ből* (*Teze za jednu diskusiju iz godine 1935*) című politikai programszövegében utal II. József alakjára a történelmi eszmetuttatásában. Az uralkodót egyenesen a létében a 18. században végveszélybe került horvátság megmentőjének állítja be:

„... az idegen, főként magyar, gyarmatosító kedvű nemesség által megszállt horvátság már a 18. században gazdasági és politikai katasztrófát élt volna át, ha nem mentette volna ki ebből a veszélyből II. József a magyar grófok érdekszféránkba behatolni szándékozó önhitt törekvéseit megnyirbáló központosító politikája.”³³

Krleža II. Józsefre vonatkozó, a két világháború között keletkezett észrevételei, amelyek ugyan mindig egy nagyobb kontextus részeként, az uralkodónak a horvát történelemben, a horvátság fennmaradásában játszott szerepére vonatkoznak, a II. világháború utáni esszéiről munkásságában teljesebben ki. Az 1963-ban megjelent *A horvát művelődés történetéből* (*Iz hrvatske kulturne historije*) című esszéje harminchat, az író által „szabad lírai variációknak” nevezett megjegyzésből áll, amelyeket lexikográfiai szelvények között is számon tarthatunk. Ezek közül a *Jozefinizmus* (*Jozefinizam*) című teljes egészében II. József politikájával foglalkozik, amely szerinte még kétszáz év múltán is szenvedélyeket ébreszt, míg az uralkodó alakját a horvát történetírás „a horvát törvények és szokások elfojtója”-ként, valóságos Luciferként említi.³⁴ Krleža ebben a kérdésben – más történelmi témáihoz hasonlóan – a magyar és a horvát nemességet szövetségessé tevő osztályérdekek hangsúlyozásával érvel. Mivel történelmi témáinak többsége gyakran nemzeti vonatkozású, ezek ily módon ideológiailag kétszeresen is meghatározottak. A marxista történelemszemlélet mellett a nemzeti alávetettség áldozati mítosza³⁵ is érvényre jut bennük. Továbbá Krleža esszenciális történelemszemlélete, azaz a különböző történelmi korok párhuzamos jelenségeinek egymás mellé állítása is megfigyelhető ebben a „lírai variációjában”:

„Mind a mai napig senkinek sem volt bátorsága megállapítani, hogy ha a magyar grófi megalomániát eltompító jozefinista központosító erőszak nem lett volna, akkor a három magyarbarát, nyomorúságos hétszilvafás báni megye a horvát vendek és túrmezeiek »reliquiae reliquiarum«-aként a magyar feudum elnyomása alá került volna, és már a 18. század végén megtörtént volna az, amire a magyar grófok két-három évtizeddel később

³³ Krleža, Miroslav. „Teze za jednu diskusiju iz godine 1935”, *Kalendar jedne parlamentarne komedije. Eseji i članci* 5. Szerk. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 218.

³⁴ Krleža, Miroslav. „Iz hrvatske kulturne historije (Jozefinizam)”, *Historijske teme. Studije* 3. Szerk. Ivo Frangeš. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1985), 182.

³⁵ Vladimir Biti, „Miroslav Krleža i povijest hrvatskoga razvlaštenja”, *Umjetnost riječi*, 61, 1–2, (2017): 1–26. https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=285809 (Létöltés ideje: 2019. 10. 10.)

törekedtek, amikor Kossuth 1848-ban nem akarta a térképen »észrevenni Horvátországot«.³⁶

Ehhez a kérdéskörhöz tartozik Fejtő 1936-ban a Szép Szó általa szerkesztett *Mai magyarok – régi magyarokról* című különszámában megjelent Martinovics Ignácra szóló tanulmánya. Ebben Kossuthra hivatkozva és az ő véleményéhez csatlakozva sajnálkozik a Martinovics alakját rossz fényben feltüntető újabb történetírói véleményeken, melyeket Fraknói Vilmos kutatásai nyomán Mályusz Elemér és Szekfű Gyula, azaz a polgári történetírás képviselői fogalmaztak meg:

„Az újabb magyar történetírás teljesen alaptalanul feketíti be személyét és szerepét. A dinasztia szolgálatában állott, de ezzel nem ártani, hanem használni akart s nem rajta múlt, hogy nem használt a magyar társadalom fejlődésének. [...] Martinovicsnak tragédiája valóban a magyar értelmiségnek, a magyar értelmességnek tanulságos és tiszteletre-méltó tragédiája volt.”³⁷

Egy évvel később, 1937-ben a *Magyar irodalom és a magyarság* című, a *Mi a magyar most?* című összeállításban megjelent esszéjében a magyar nyelvújítást „a Martinovicsék társadalomkritikájának pótléka”-ként állítja be, ami „az ő politikai csődjük után” következett. Ezzel azt kívánta bizonyítani, hogy a társadalom új szükségletei gyakran az irodalomban jelentkeznek először a nyilvánosság előtt, s így „az irodalomban történik meg a forradalom is”.³⁸

Krleža magyar vonatkozású történelmi személyekről szóló panorámájában Martinovics Ignác előkelő helyet foglal el. Az egyik rá vonatkozó legkorábbi utalást 1916-os naplójában olvashatjuk, a „nem egészséges magyar viszonyok” említésekor Mátyás király, a Zrínyiek, majd Jászi, Tisza István társaságában.³⁹ A *magyar variáció (Madžarska varijacija)* című 1922-es esszéjében Martinovicsot Zrínyi, Kazinczy, Kossuth és Petőfi mellett a „tisztá szláv leszármaozottak” körében tartja számon, akik szerinte a „Duna és a Kárpátok kérdésében” a különböző nemzetek egységesítését tekintették megoldásnak:

„Martinovics republikánus halálában, Kossuth gondolati beszédeiben, Kazinczy alkotásában, írásaiban, Petőfi forradalmi verseiben egyaránt egy mély, ösztönös szükséglet él minden fajta és nyelv egybeolvadása, szintetikus egybeömlése iránt.”⁴⁰

³⁶ Krleža, Miroslav. *Iz hrvatske kulturne historije (Jozefinizam)*, 183.

³⁷ Fejtő, Ferenc. „Martinovics Ignác”, *Mai magyarok – régi magyarokról*. Reprint kiadás: Szép Szó-külszám, [összeáll. Fejtő Ferenc], 2. kötet, 4–5. 1936, (Budapest: Cserépfalvi – Gondolat, 1991), 135–136.

³⁸ Fejtő Ferenc, „A magyar irodalom és a magyarság”, *Mi a magyar most? Tanulmányok a magyar jelen legfontosabb kérdéseiről*, [Bp.]: Cserépfalvi – Gondolat, 1990, 67.

³⁹ Miroslav Krleža, „Pesti napló 1916–1917”, ford. Borbély János István, *Műhely. Kulturális folyóirat* (Győr), 30, 4. sz. (2007) 8. <https://gyorimuhely.hu/2007-04/> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

⁴⁰ Miroslav Krleža, „Madžarska varijacija”, *O Erasmu Rotterdamskom. Eseji i članci* 2. Szerk. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 80.

1960-ban a délszláv kérdést az első világháború kapcsán tárgyaló esszéjében a jakobinus összeesküvés különböző nemzetiségű résztvevőinek neveit – Martinović-összeesküvés [sic!], [Maksimilijan] Vrhovac, Kazinczy [Ferenc] – mintegy bizonyítékul sorolja fel arra nézvést, hogy e mozgalom politikai célja a dunai népek köztársaságpárti alapú konföderációban történő egyesítése volt.⁴¹

A szláv leszármazott Martinovics neve Ady eszmei elődeinek sorában is szerepel Petőfi Sándoré és Táncsics Mihályé mellett.⁴² Martinovics tevékenységét és a jakobinus mozgalmat Krleža 1848 előzményeként értékeli, ami megegyezik az 1848–1949-es magyar forradalom és szabadságharc vezető alakjainak álláspontjával a korukat megelőző, túl korán jött újítók tragikus alakjairól.

A magyar művelődéstörténet összefoglalásának igényével készült idézett esszéjéhez a címe ellenére hasonló összefoglaló igényű és hasonlóan kritikus hangú *Néhány szó a kispolgári mentalitásról általában* című 1926-os esszéjében a horvát történeti narkózisban élő nagy álmodók között említi Martinovics barátot, akinek az álmai a Jakobinus Köztársaság és az „Emberi jogok” voltak.⁴³

Közös Krleža és Fejtő érdeklődése az emberiség emancipációjának eszméjét célul kitűző politikai programok iránt is. Fejtő 1937-ben három tanulmányt írt ebben a témában. Ezek közül a Robert Owenről és a Saint Simonról szóló részek *A nagy utópisták* főcímmel jelentek meg.⁴⁴ Robert Owent, a „szocializmus atyját” azonban nem utópistaként, hanem Marx nyomán gyakorlati, cselekvő emberként, Saint Simont pedig a 18. századi racionalizmus és a 19. századi szocializmus között láncszemet képező alkotó szellemként mutatja be. A francia felvilágosodást továbbá a szocializmus eszmei előzményének tekinti.⁴⁵ Fejtő kitér Saint Simonnak a II. József uralkodására vonatkozó megjegyzésére, mely szerint a király hatalma nem önmagában álló, és kudarcot fog vallani, „ha a polgárság, melyre támaszkodhatna, gyöngye, s a nemesség, amelynek kiváltságát csorbítani akarná, ellenszegül”.⁴⁶ Ezzel bizonyos értelemben az elképzeléseiben meghátrálni kényszerülő uralkodót az utópista történelmi személyek közé sorolja. Fejtő harmadik tanulmánya Jean Jaurès francia politikusról szól.⁴⁷ Jaurès-szel Krleža is foglalkozott – az *Eppur si muove* című, 1919-ben

⁴¹ Miroslav Krleža, „Jugoslavensko pitanje u Prvom svjetskom ratu godine 1914–1918”, *Kalendar jedne parlamentarne komedije. Eseji i članci 5*, szerk. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 251.

⁴² Miroslav Krleža, „Madžarska varijacija”, 88.

⁴³ Miroslav Krleža, „Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće”, 101.

⁴⁴ Fejtő Ferenc, *A nagy utópisták 1–2: Owen Róbert; Saint Simon*. Szocialista tudás könyvtára 16–17. sz. (Budapest: Esztergályos J., 1937)

⁴⁵ Fejtő Ferenc, *A nagy utópisták 1: Saint Simon*. Szocialista tudás könyvtára 17. sz. (Budapest: Esztergályos J., 1937), 3.

⁴⁶ Fejtő Ferenc, *A nagy utópisták 1: Saint Simon*, 19–20.

⁴⁷ Fejtő Ferenc, *Jean Jaurès*, Budapest: [Esztergályos J.], 1937.

megjelent cikkében és az európai parlamentáris szociáldemokrácia megalapítójaként emlékezik meg róla halálának ötödik évfordulóján.⁴⁸

Végezetül, visszatérve kiindulási pontunkhoz, a Fejtő és Krleža életművében egyaránt fontos szerepet kapó útleírás műfajára, Krleža *Kirándulás Oroszországba* című útleírásában, elsősorban annak *A messzi északon (Na dalekom sjeveru)* című fejezetében, jól érezhető írójának a felvilágosodás tanaiig visszavezethető hite az ipari civilizációban és az ember világjobbító célú cselekvési lehetőségében. Fejtő is hitt ezekben az eszmékben, melyekről a Saint-Simonról szóló tanulmánya zárlatában megállapította, hogy ha megjelenésükkor egyénileg és szervezetenként meg is buktak, mégis belekerültek az európai szellemiség nagy vérkeringésébe.⁴⁹

Irodalom

Biti, Vladimir. „Miroslav Krleža i povijest hrvatskoga razvlaštenja”, *Umjetnost riječi*, 61, 1–2, (2017): 1–26. https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=285809 (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

Čengić, Enes, *S Krležom iz dana u dan 2. (1975–1977). Trubač u pustinji duha*, szerk. Silvana Čengić Voljevica, (Sarajevo: Svjetlost, 1990)

Čengić Enes, *S Krležom iz dana u dan 3. (1978–1979). Ples na vulkanima*, szerk. Silvana Čengić Voljevica, (Sarajevo: Svjetlost, 1990)

Fejtő, Ferenc. „Zágrábi utinapló”, in *Nyugat*, 28. 11. sz. (1935), 351–361. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00598/18907.htm> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

Fejtő Ferenc. „Erasmus avagy beszélgetés a humanizmusról”, Különnyomat: *Szép Szó*, 1. 8–9. sz., 1936. (Budapest: Cserépfalvi, 1936).

Fejtő, Ferenc. „Martinovics Ignác”, *Mai magyarok – régi magyarokról*. Reprint kiadás: *Szép Szó*-különszám, [összeáll. Fejtő Ferenc], 2. kötet, 4–5. 1936, (Budapest: Cserépfalvi – Gondolat, 1991), 135–136.

Fejtő, Ferenc. „»Ami fontosabb Oroszországnál is«. André Gide: Retour de l'U.R.S.S”, *Szép Szó*, 3. köt. 10. sz. (1936): 193–209.

Fejtő, Ferenc. „A magyar irodalom és a magyarság”, *Mi a magyar most? Tanulmányok a magyar jelen legfontosabb kérdéseiről* (Budapest: Cserépfalvi – Gondolat, 1990), 65–75.

⁴⁸ Miroslav Krleža, „Eppur si muove”, *Eppur si muove. Studije i osvrti*. Djela Miroslava Krleže (Zagreb: Biblioteka nezavisnih pisaca. 1938).

⁴⁹ Fejtő Ferenc, *A nagy utópisták 1: Saint Simon*. Szocialista tudás könyvtára 17. sz. (Budapest: Esztergályos J., 1937), 31.

- Fejtő, Ferenc. *A nagy utópisták 1–2: Owen Róbert; Saint Simon*. Szocialista tudás könyvtára 16–17. sz. (Budapest: Esztergályos J., 1937)
- Fejtő, Ferenc. *Jean Jaurès*, Budapest: [Esztergályos J.], 1937.
- Fejtő, Ferenc. *II. József*. Osvát Anna, ford. (Budapest, Atlantisz, 1997)
- Fejtő, Ferenc. *Budapesttől Párizsig. Emlékeim*, Balabán Péter ford. (Budapest, Magvető: 1990)
- Fejtő, Ferenc. *Érzelmes utazás*, 3. bőv. kiad. a képeket összegyűjt. és vál. Relle Ágnes (Budapest: Kossuth: 2008)
- Fejtő, Ferenc. „Erazmus: Szent vagy eretnek? (Részlet a szerzőnek az Ördögről szóló, készülő könyvéből)”, ford. Ferch Magda, *Európai Kulturális Füzetek*, 20–21. (A 16. füzetből csak elektronikusan) http://www.c3.hu/~eufuzetek/index_2021.php?nagya=14/fejto_14.html (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)
- Frangeš, Ivo. „»Dijalektički antibarbarus«”, *Krležijana 1 (A–Lj)*. főszerk. Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993), 147. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=280> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)
- Gide, André. *Retour de l’U.R.S.S.* (Paris: Gallimard, 1936); *Retouches à mon «Retour de l’U.R.S.S.»* (Paris: Gallimard, 1937)
- Istrati, Panait. *Más fény felé, 1–2.: Helytelen utakon*, ford. Supka Géza; *A Szovjet 1930-ban*, ford. Braun Róbert (Budapest: Genius, 1932)
- Krleža, Miroslav. „Eppur si muove”, *Eppur si muove. Studije i osvrti*. Djela Miroslava Krleže (Zagreb: Biblioteka nezavisnih pisaca. 1938)
- Krleža, Miroslav. „Rotterdami Erazmusról”, *Kirándulás Oroszországba: Esszék*. Szeli István, ford. (Budapest: Európa, 1965), 325–368.
- Krleža, Miroslav. „Madžarska varijacija”, *O Erazmu Rotterdamskom. Eseji i članci 2*. Szerk. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 71–92.
- Krleža, Miroslav. „Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće”, *Deset krvavih godina Eseji i članci 4*. szerk. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 85–133.
- Krleža, Miroslav. „Teze za jednu diskusiju iz godine 1935”, *Kalendar jedne parlamentarne komedije. Eseji i članci 5.*, szerk. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 139–245.
- Krleža, Miroslav. „Jugoslavensko pitanje u Prvom svjetskom ratu godine 1914–1918”, *Kalendar jedne parlamentarne komedije. Eseji i članci 5.*, szerk. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 247–307.

- Krleža, Miroslav. „Slučaj direktora drame gospodina Bacha”, *Moj obračun s njima. Polemike* 3., szerk. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1983), 165–184.
- Krleža, Miroslav. „Gospodin Bach”, *Iz naše književne krčme. Polemike* 4. szerk. Ivo Frangeš. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1983), 13–21.
- Krleža, Miroslav. „Iz hrvatske kulturne historije (Jozefinizam)”, *Historijske teme. Studije* 3. Szerk. Ivo Frangeš. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1985), 182–183.
- Krleža, Miroslav. *Zapisi i eseji* 4. *Zapisi sa Tržiča*, szerk. Ivo Frangeš. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1988)
- Krleža, Miroslav. „Pesti napló 1916–1917”, ford. Borbély János István, *Műhely. Kulturális folyóirat* (Győr), 30, 4. sz. (2007): 6–15. <https://gyorimuhely.hu/2007-04/> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)
- Lasić, Stanko. „Erazmo Rotterdamski”, in *Krležijana 1 (A–Lj)*. főszerk. Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993), 232–233. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1493> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)
- Lasić, Stanko. „Tri moderna pogleda na Erazma Rotterdamskog: Huizinga, Zweig, Krleža”, *Članci, razgovori, pisma* (Zagreb: Gordogan, 2004), 205–225.
- Sinkó, Ervin. *Egy regény regénye. Moszkvai naplójegyzetek: 1935–1937* (Újvidék: Forum, 1961)
- Visković, Velimir. „Dilas, Milovan”, *Krležijana 1 (A–Lj)*, főszerk. Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993), 205–207. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1479> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

Paralelna putovanja Ferenc Fejtöa i Miroslava Krleža (U žanrovskim primjerima putopisa, memoara i eseja)

Ferenc Fejtö i Miroslav Krleža upoznali su se još u mladosti, a o tom susretu obojica su napisala dojmove u svojim djelima: putopisima, memoarima i dnevnicima. Šira mađarska čitalačka publika upoznala je Krležu iz Fejtöovog *Sentimentalnog putovanja*. Krležin putopis *Izlet u Rusiju* (1926) rani je primjer europske putopisne proze o SSSR-u. U diskusiji koja se vodila o toj temi uključio se i Fejtö recenzijom putopisa Andréa Gidea. I Fejtö i Krleža rado su komentirali i dopunjavali kasnija izdanja svojih djela zbog čega su neki njihovi putopisi bliži memoarima. S putovanjem kao metaforom o (duhovnoj) slobodi možemo povezati činjenicu da se kod obojice pisaca u isto vrijeme i sa sličnim naglascima kao tema javlja Erazmo Roterdamski, te zanimanje za ideje prosvjetiteljstva i političke programe koji su si zadali za cilj emancipaciju čovječanstva, kao i za njihove predstavnike – cara Josipa II, jakobinski pokret Ignjata Martinovića, utopiste Roberta Owena i Saint Simona, te Jeana Jaurès. Osim navođenja sličnih tema ovaj rad ukazuje i na razlike u pristupu prema tim temama u djelima dvojice pisaca.

Ključne riječi: Ferenc Fejtö, Krleža Miroslav, putopis, memoari, esej, putovanje, Erasmus, Ignjat Martinović, Josip II., Robert Owen, Saint Simon, Jean Jaurès

Dana 2. lipnja 2018. godine navršila se deseta obljetnica od smrti mađarsko-francuskog pisca, publicista i povjesničara Ferenc Fejtöa, a 31. kolovoza 2019. stodeseta obljetnica njegova rođenja. Dvostruki jubilej Katedra za hungarologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu prigodno je obilježila manjom znanstvenom konferencijom na kojoj smo željeli evaluirati vrijednost Fejtöva književnog i publicističkog rada, a potom ga staviti i u nova razmatranja. Fejtöv književni prvijenac, djelo *Sentimentalno putovanje*, koje je na mađarskom jeziku prvi put objavljeno 1936. godine, a zatim nakon dugog prešućivanja i 1989, da bi od 2003. bilo dostupno i na hrvatskom, posvećeno je Hrvatskoj, odnosno Zagrebu gdje je pisac kao dječak – prije svega u vrijeme školskih praznika – kod roditelja svoje majke proveo ključna razdoblja svoga života. Zagrebački doživljaji imali su na njega snažan utjecaj tijekom cijelog života, pa je tako i kasnije ostao odan Hrvatskoj. Za vrijeme domovinskog rata Fejtö je u francuskom tisku redovito davao glas gledištima koja su podupirala samostalnost Hrvatske. Hrvatska država 2007. godine odlikovala je Fejtöa redom Danice hrvatske s likom Marka Marulića za osobite zasluge u kulturi. Smatrali smo da bi održavanje simpozija i objavljivanje zbornika s izlaganjima koja smo na njemu čuli moglo pridonijeti dostojanstvenom obilježavanju ove dvije obljetnice.

2018. június 2-án volt a magyar-francia író, publicista és történész, Fejtő Ferenc halálának a tizedik, 2019. augusztus 31-én pedig születésének száztedik évfordulója. A kettős jubileumról a Zágrábi Egyetem Hungarológiai Tanszéke egy kisebb tudományos konferenciával emlékezett meg, amelyen Fejtő irodalmi-publicisztikai tevékenységét kívántuk méltatni, s részint újabb megvilágításba helyezni. Fejtő első irodalmi művének, az először 1936-ban kiadott, majd hosszú kihagyás után 1989-ben ismét megjelent, 2003 óta pedig horvátul is hozzáférhető *Érzelmes utazásnak* a színtere Horvátország, elsősorban Zágráb, ahol az író gyermekkorában, mindenekelőtt az iskolai év szüneteiben, meghatározó időszakokat töltött anyai nagyszülei körében. A zágrábi élmények egész életében nagy hatással voltak rá, így a későbbiekben is elkötelezett híve maradt Horvátországnak. A délszláv háború idején Fejtő a francia sajtóban rendszeresen hangot adott Horvátország önállósulását támogató nézeteinek. 2007-ben a horvát állam kimagasló kulturális tevékenységéért a „Danica Hrvatska” (Horvát Hajnalcsillag) Érdemrenddel tüntette ki Fejtöt. Úgy véltük, hogy egy szimpózium megszervezésével, majd az ott elhangzott előadásokat közreadó tanulmánykötettel méltóképpen emlékezhethetünk meg mindkét évfordulóról.

FP press

ISBN 978-953-175-835-2

9 789531 758352